АКАДЕМІЯ НАУК УРСР
ІНСТИТУТ ІСТОРІЇ УКРАЇНИ

9 УІ
1-90

ІСТОРІЯ УКРАЇНИ

КОРОТКИЙ КУРС

ПІД РЕДАКЦІЄЮ
С. М. БЄЛОУСОВА, К. Г. ГУСЛИСТОГО,
О. П. ОГЛОБЛІНА, М. Н. ПЕТРОВСЬКОГО,
М. І. СУПРУНЕНКА, Ф. О. ЯСТРЕБОВА

32308

НАУКОВА БІБЛІОТЕКА
Інституту
історії України
Академії Наук
УРСР

ВИДАВНИЦТВО АКАДЕМІЇ НАУК УРСР
КИЇВ — 1940

Т 3(2 Ук) 0/7

Друкарня-літографія Академії Наук УРСР, Київ

ПЕРЕДМОВА

Ця книга являє собою першу спробу систематизованого викладу в стислому вигляді історії України, починаючи з найдавніших часів і кінчаючи періодом завершення будівництва безкласового соціалістичного суспільства і поступового переходу СРСР до комунізму. Книга призначається для учнів старших класів середньої школи та для самоосвіти.

Книга є колективною працею авторської бригади Інституту історії України Академії Наук УРСР.

Основним завданням, яке ставила собі авторська бригада, було показати на основі марксистсько-ленінської методології історичний процес, який закономірно веде до перемоги соціалістичної революції.

Висвітлюючи історію України, бригада прагнула показати класову боротьбу на Україні, дати історію українського народу в тісному зв'язку з історією народів СРСР, показати роль національно-визвольного руху в історичному процесі України.

Інститут вважає, що ця колективна праця повинна покласти край різним антинауковим твердженням і „теоріям" буржуазно-націоналістичних істориків про безкласовість, безбуржуазність українського історичного процесу. У книзі показано, як багатовікова боротьба українського народу за своє соціальне й національне визволення була переможно завершена Великою Жовтневою соціалістичною революцією, яка створила Українську державу—УРСР—невід'ємну частину великого Союзу Радянських Соціалістичних Республік.

Окремі розділи книги склали такі автори:

Розділ I — Л. М. Славін (Інститут археології АН УРСР).

Розділи II, III, IV і підрозділ 4 розділу V — К. Г. Гуслистий.

Підрозділи 1, 2 і 3 розділу V і 1 і 2 розділу VI — М. Н. Петровський.

Підрозділи 3, 4 і 5 розділу VI — О. П. Оглоблін.

Підрозділи 6, 7, 8 і 9 розділу VI — Н. Д. Полонська-Василенко.
Розділ VII і підрозділи 1, 6 і 7 розділу VIII — Ф. О. Ястребов.
Підрозділи 2, 3, 4 і 5 розділу VIII — Ф. Ю. Шерстюк.
Розділ IX — К. В. Максимчук.
Розділ X — Ф. Є. Лось.
Підрозділи 1, 2, 3 і 4 розділу XI — О. С. Сенченко.
Підрозділ 5 розділу XI і розділ XII — П. А. Білик.
Розділ XIII — М. І. Супруненко.
Розділи XIV, XV, XVI і XVII — І. М. Премислер.
Підрозділ 2 розділу XVII і розділ XVIII — С. М. Бєлоусов (керівник бригади).

Редакція книги проведена Редакційною колегією в складі: С. М. Бєлоусова (загальна редакція), К. Г. Гуслистого, О. П. Оглобліна, М. Н. Петровського, М. І. Супруненка і Ф. О. Ястребова.

Хронологія складена Є. М. Черкаською. Історичні карти складені під доглядом та редакцією М. М. Ткаченка.

При складанні цієї книги використано видавані Інститутом „Нариси з історії України", а також матеріали підготовлюваної тепер чотиритомної „Історії УРСР". При остаточному опрацюванні використано зауваження, зроблені науковими співробітниками Інституту історії України, Українським філіалом Інституту Маркса—Енгельса—Леніна при ЦК КП(б)У, який прорецензував розділи, що стосуються радянського періоду.

Дати в тексті, а також у хронології до березня 1918 року подано за старим стилем.

РОЗДІЛ І

НАСЕЛЕННЯ ТЕРИТОРІЇ УКРАЇНИ З НАЙДАВНІШИХ ЧАСІВ ДО УТВОРЕННЯ КИЇВСЬКОЇ ДЕРЖАВИ

1. Давній кам'яний вік (палеоліт)

Перші люди на території сучасної України з'явились приблизно сто тисяч років тому. В той час значну частину Європи аж до середнього Подніпров'я вкривав льодовик. Нечисленне населення того часу (100—40 тис. років тому) жило невеликими групами, ордами, що перекочовували з місця на місце, шукаючи мисливської здобичі та рослинної їжі. Чоловіки полювали на мамута, сибірського носорога, печерного ведмедя та інших тварин. Полювання на мамутів і носорогів провадилось колективною облавою; цих велетенських тварин заганяли в такі місця, де їх легше було вбити (круті урвища, топкі низини). При полюванні на дрібніших тварин застосовувались дерев'яні дубини, списи з кремінними наконечниками і боласи — довгі ремені з кам'яними кулями на кінцях для спутування ніг тваринам, коли вони тікали. Жінки і діти збирали коріння й плоди.

Людина вже володіла вогнем, що давало їй можливість краще захищатись від холоду й диких звірів, а також значно розширити джерела свого живлення.

Знаряддя первісна людина робила переважно з кременю, бо його було багато в природі і властивості його відповідали потребам людини: він твердий і легко колеться на гострі скалки різної величини й форми. Ці скалки первісна людина легко оббивала і перетворювала на знаряддя (гостроконечники, скребла та ін.) для різання, скребіння та інших потреб.

Холодний тундровий клімат примушував людину захищати своє тіло шкурами тварин і шукати притулку в природних печерах або будувати на стоянках заслони з гілок на поверхні землі.

Стоянки людини цього періоду знайдено в кількох пунктах на території України. Одну з них виявили коло села Старий Кодак, за 8 *км* на південь від Дніпропетровська.

Умовам життя первісних людей відповідали й певні форми суспільних відносин, відомих у науці під назвою первісно-общинного ладу. Люди працювали гуртом, колективно володіли

знаряддями й засобами виробництва. Ще не було приватної власності і класів, мисливською здобиччю користувалися всі, хто потребував її.

Дедалі більше підкоряла собі людина сили природи, завдяки чому на пізніх етапах давнього кам'яного віку (40—13 тис. років тому) вона стала менше залежати від навколишньої обстановки. Кількість населення значно збільшилась.

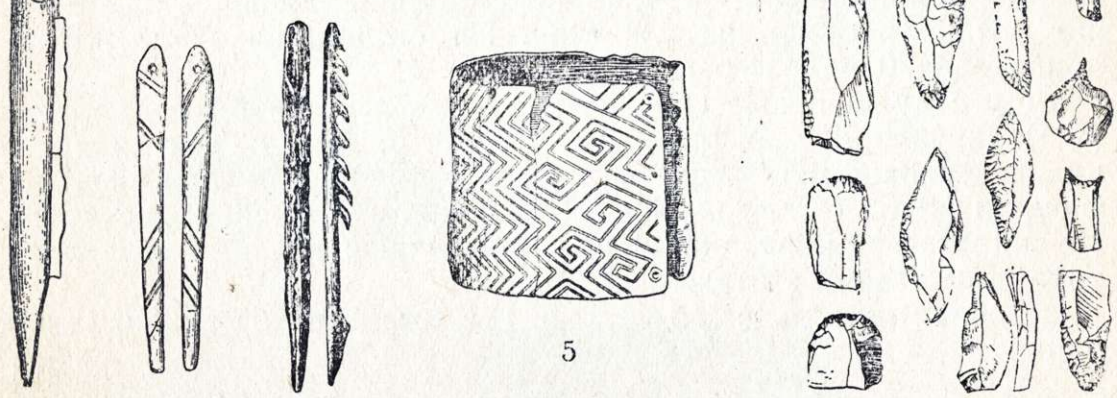
Основним заняттям залишалось мисливство. Значно розширилось полювання на тварин: крім мамута і сибірського носорога, що були основним об'єктом полювання, траплявся і дикий кінь, мускусний вівцебик, бізон, північний олень, песець, лисиця, росомаха, вовк, птахи — полярна сова і біла куріпка. Тварини давали людині багато з того, що їй потрібно було для життя. М'ясо йшло на харчування, шкура і хутро тварин — на одяг і покриття жител, кістки тварин — на знаряддя й паливо, жир деяких тварин могли вживати для освітлення.

Людям потрібна була також і рослинна їжа. Тому, крім полювання, люди збирали багато ягід, коріння їстівних рослин, плодів. У цю пору виникає і рибальство, яке служить серйозною підмогою для харчування людини.

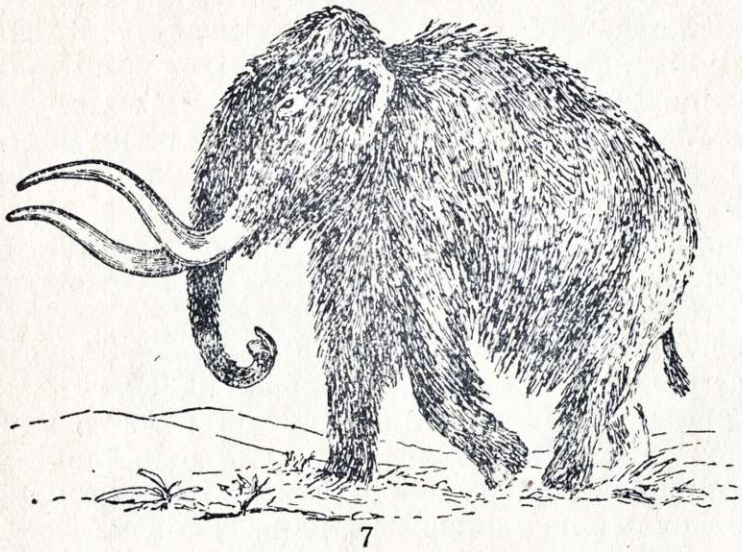
Значно різноманітнішим стає невелике кам'яне знаряддя, яким користується первісна людина. Найбільш поширені кремінні скребачки, різці, ножі різних форм, проколки, вістря різного призначення, наконечники списів і т. д. Поряд з цим людина користувалась і знаряддям більших розмірів, яким можна було рубати дерево і кістки великих тварин.

У цей же час починають користуватися при виробленні знарядь новим матеріалом — кістками і рогами тварин, бивнями мамутів. Виготовлялись кістяні голки, шила, наконечники до списів, мотики та інші знаряддя і прикраси.

На даній стадії розвитку суспільства виникають релігійні вірування. Безсилля людини в боротьбі з природою породжує віру в надприродні сили, в духів. На першій порі це виявлялося в тому, що люди вірили в своє походження від певних тварин — тотемів, які нібито були їх захисниками і яким вони поклонялись, перед зображенням яких вони виконували культові обряди і церемонії. В одних місцях таким тотемом міг бути мамут, в інших — інші тварини. В цей же час виникає культ жінок-прародительок, часто зображуваних первісною людиною в формі жіночих статуеток. Цей культ зв'язаний з переходом суспільства від первісної орди, яка не мала певного складу, до родової комуни, члени якої жили спільно і колективно вели господарство. Рід утворюється з групи родичів, що походять від спільних батьків. Першою формою роду був материнський рід (матріархат), оскільки діти знали, від якої матері вони походять, але не знали ще певного батька. У зв'язку з цим спорідnення вели по материнській лінії. Шлюби всередині роду заборонялись. Це сприяло встановленню широких зв'язків між різними

2 3 4 5 6

7

Епоха палеоліту.

1. Реконструкція палеолітичного житла, рештки якого були знайдені під час розкопів 1938—1939 рр. (Пушкарівська стоянка). 2. Мікролітичні пластинки, закріплені в кістяну оправу (Мезин). 3. Кістяні голки (Мезин). 4. Гарпун. 5. Орнаментований браслет з бивнів мамута (слонова кістка) (Мезин). 6. Кремінне знаряддя пізнього палеоліту. 7. Мамут.

родами. З об'єднань родів, члени яких перебували між собою в шлюбних стосунках, утворились племена.

Населення переходило до осілого життя. Первісні племена затримувались довше на своїх стоянках, почали будувати постійні житла типу землянки. Стоянки розміщались по берегах рік. Тут люди могли брати воду, ловити рибу і нападати на стада тварин, що приходили до ріки на водопій. Стоянок того часу вже виявлено на Україні понад сто. Кілька десятків з них розкопано і вивчено.

Однією з найцікавіших стоянок є Пушкарівська — в Чернігівській області, на правому березі ріки Десни, за 25 *км* на північ від міста Новгород-Сіверського. Тут розкопана була основа великого житла-землянки, що вважається тепер найдавнішим житлом людини на території України. На цій же стоянці виявлена була майстерня кремінних знарядь різних форм і призначень, про що свідчать десятки тисяч дрібних кремінних скалок, які відходили в процесі роботи, а також кремінні ядрища — нуклеуси, що розщіплювались на пластини. На стоянці знайдено кістки приблизно 70 мамутів.

Друга дуже цікава стоянка первісної людини розкопана теж на Чернігівщині, у с. Мезин, на березі р. Десни. Тут знайдено чудові художні пам'ятки — прикраси з бивнів мамута з різьбою, фігурки жінок і пташок, які свідчать про виникнення мистецтва. Не підлягає сумніву, що ці речі пов'язані з певними культами, тотемами тварин і птахів.

Стоянки цих часів розкопано і в Києві та багатьох інших місцях.

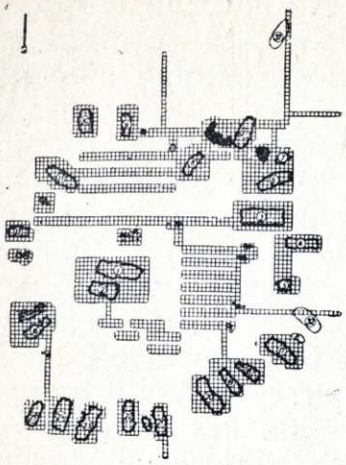
2. Новий кам'яний вік (неоліт)

Розвиток людського суспільства, прогрес техніки і культури посувався повільно, але безперервно. Чим ближче до наших часів, тим більше прискорювався процес історичного розвитку, тим швидше людство починало оволодівати різними досягненнями техніки. Період від 13 до 3—2 тисяч років тому відзначився рядом нових винаходів, що посунули людське суспільство далеко вперед. Льодовик танув і все більше відступав на північ. Відбувався перехід до сучасного клімату з сучасними тваринами і рослинним світом.

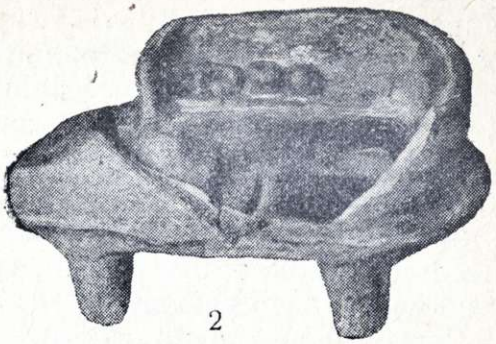
Люди в цей час полювали на оленя, лося, дикого коня, кабана, вовка, ведмедя, лисицю, ховраха, бабака.

Для більш успішного полювання починають користуватися пастками і сильцями. В цей же час були винайдені лук і стріли, які значно посилили владу людини над тваринним світом.

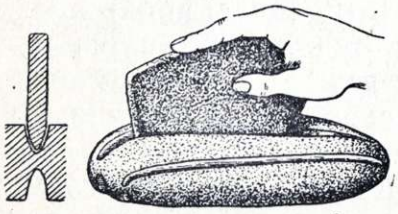
Появляється перша свійська тварина — собака, яку використовують і як помічника на полюванні, і як тяглову силу. М'ясо собаки також споживалось. Згодом появилися і інші свійські тварини: бик, корова, вівця, коза, свиня. Так поступово виникає скотарство.

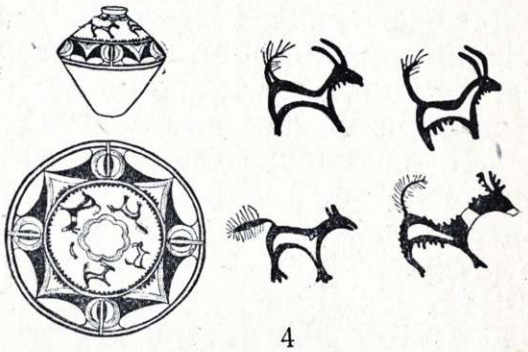
1

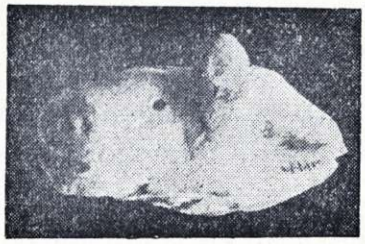
2

3

4

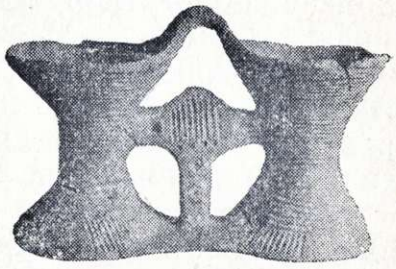
6

5

7

8

Епоха неоліту.

1. Схематичний план відкритого розкопами трипільського поселення (поблизу с. Халеп'я, Київської області). 2. Стародавня глиняна модель житла. 3. Процес розпилювання каменя (неоліт). 4. Велика посудина з розписним орнаментом і зображеннями кози, козла, собаки і оленя (Крутобородинці). 5. Глиняна фігура людини. 6. Голова тварини. 7. Глибока глиняна посудина з орнаментом. 8. Біноклевидна посудина з глини.

Значної досконалості досягає рибальство. Рибу, що була одним з найважливіших продуктів харчування, ловили з допомогою сіток, лука і стріл тощо. Рибальство досягло особливо широкого розвитку на Лівобережній Україні.

Знаряддя даного періоду зазнають значних змін. Кремінні знаряддя вживаються як вкладки в кістяні або дерев'яні рукоятки, у зв'язку з чим розміри кремінних знарядь стають значно меншими. Ці вкладки мають форму здовжених ножоподібних пластинок, трикутників, трапецій, сегментів і т. д. З часом появляються масивні рубаючі знаряддя, до 20 *см* завдовжки, грубо виготовлені з кремінних уламків. Вони могли вживатись для оброблення дерева, розпушування грунту та інших потреб.

Приблизно шість тисяч років тому виникає техніка пиляння, шліфування і свердління каменю. Пиляли спеціальним кремінним або кістяним знаряддям. Шліфовані сокири, молоти, тесла, мотики, долота робили з сланцю, діориту, кременю. Ця техніка обробки каменю полягала в тому, що відповідні відламані або випиляні шматки каменю оброблялись шліфуванням до потрібної форми і розміру. Отвори в кам'яних знаряддях свердлили найчастіше з допомогою дерев'яних стрижнів і мокрого піску.

Шість—п'ять тисяч років тому вперше появився глиняний посуд. Його виліплювали ручним способом і обпалювали на вогні. Посуд був дуже грубий, товстостінний, різних розмірів—для варіння їжі, зберігання продуктів і води. З часом техніка ганчарської справи удосконалювалась, посуд вкривався орнаментацією.

У даний період існував матріархально-родовий лад у найбільш розвиненій його формі. Тут панували колективна праця і общинне домашнє господарство. Жінки займали почесне місце в суспільстві.

Первісні племена нерідко воювали між собою, в наслідок чого роди почали управлятися воєначальниками.

В цей же період виникають родові кладовища, з яких одне розкопане коло Маріуполя, де розкрито 124 могили. Кістяки, посипані червоною вохристою глиною, лежали тут у витягнутому положенні разом із знаряддями і прикрасами.

В IV тисячолітті до нашої ери більшість племен, що населяли центральну частину сучасної України (середнє і нижнє Подніпров'я — Правобережна Україна), перейшла до землеробства. Культура цих ранніх землеробів, що першими почали обробляти землі України, відома в науці під назвою трипільської (за назвою села Трипілля, Київської області, де в 1890 р. вперше знайдено пам'ятки цієї культури).

Землю розпушували загостреними палками і кам'яними та кістяними мотиками, насадженими на дерев'яні рукоятки. Сіяли пшеницю, ячмінь, просо. Врожай збирали дерев'яними серпами з кремінними вкладками або кремінними серпами. Зерно розмелювали на кам'яних зернотерках.

Допоміжну роль в господарстві землеробського населення цього часу відігравало скотарство. На першій порі тримали невеликі стада свійських тварин, переважно биків, корів, овець і свиней. Худоба стояла у відкритих общинних оборах, що споруджувались найчастіше в центрі селищ. Мисливство й рибальство не мали важливого значення в господарстві цих племен.

Землеробське населення жило родовими селищами, які найчастіше розміщалися на схилах ярів, у місцях, де м'який грунт (чорнозем) давав змогу займатися ручним мотижним землеробством. Одно селище цього часу (коло с. Халеп'я, Обухівського району, Київської області) цілком розкопане і дає досить повне уявлення про життя ранніх землеробських племен.

Житла мали довгасту прямокутну форму. Дах був чотирисхилий і спирався на два ряди стовпів. Стіни були дерев'яні, обмазані з обох боків глиною. Підлога робилася з випалених глиняних плиток, викладених на помості з дерев'яних плах, обмазаних глиною (нерідко теж випаленою). Розміри жител були від 6 до 160 $м^2$. Малі житла були односімейними; у великих житлах, які поділялись на ряд окремих приміщень, селилося кілька парних сімей однієї сімейно-родової общини. Такі житла можна розглядати як великі колективні доми, в багатьох випадках типові для матріархально-родового ладу.

У населення землеробських селищ було дуже поширене ганчарське ремесло, що досягало високої досконалості. Посуд часто прикрашався різним розписом або прорисованою орнаментацією, а часом і зображеннями людей та свійських тварин. Можливо, що ці зображення були зв'язані з культом.

З часом в самому трипільському суспільстві виникли нові явища, що стимулювали перехід суспільства на дальший ступінь історичного розвитку. Скотарство набуло значно більшого розвитку, воно почало відігравати велику роль у господарській діяльності людини. Скотарство стало поступово відокремлюватись від землеробства. Стався перехід від матріархально-родової організації суспільства до патріархально-родового ладу, де чоловік був провідним; споріднення почали вести по батьківській лінії. Стали виділятися окремі індивідуальні сім'ї. В деяких пізньотрипільських селищах ми знаходимо вже замість колишніх колективних домів невеликі землянки, розраховані на окремі самостійні сім'ї. Все це спричинилось і до зміни самої культури.

3. Епоха міді і бронзи

Одночасно з трипільською культурою, а почасти й пізніше, спочатку на території Лівобережної, а потім і Правобережної України розвивається культура скотарських (пастуших) племен, що навчились виготовляти знаряддя з міді і бронзи.

Перші мідні знаряддя появляються ще в трипільському суспільстві, але це були вироби, привезені сюди з країн Передньої

Азії. Лише через півтисячоліття населення південної половини сучасної території нашого Союзу самостійно познайомилось з металами і почало виготовляти мідні, а згодом і бронзові знаряддя, зброю і прикраси (сокири, мечі, кинджали, бойові сокири, шоломи, списи, прикраси на ремені і т. д.). Поряд з металічними виробами населення все ще широко користувалося і різним кам'яним та кістяним знаряддям.

Залишки стародавніх рудних розробок відомі на Дінці, в районах Артемівська, Павлограда і в інших пунктах. Тут розкопано стародавні шахти для добування міді. Перші печі для топлення міді являли собою ями, викладені глиною, в яких топилась руда, перемішана з деревним вугіллям.

Мідь — м'який метал, тому з часом почали виготовляти стоп міді і олова, який називається бронзою. Це був дуже добрий, твердий і ковкий матеріал.

Епоха міді і бронзи — це час виділення скотарських племен, час відокремлення скотарства від землеробства, час першого великого суспільного поділу праці. Склад стада змінюється, збільшується кількість великої рогатої худоби і коней. Скотарство давало великі можливості для швидкого нагромадження багатств, і дуже скоро худоба стала об'єктом міжплемінного обміну. Це спричинилося до поступового переходу худоби з общинної в приватну власність. На цій стадії розвитку суспільства дуже частими стають воєнні сутички племен між собою, при чому полонених обертають на рабів і використовують у своєму господарстві. Так виникає перша форма експлуатації.

Якщо раніш кожне плем'я являло собою замкнену групу людей, що жила відокремлено від сусідніх племен, то тепер, після першого великого суспільного поділу праці, завдяки розвиткові обміну і частим сутичкам роз'єднані раніш племінні групи дедалі частіше вступали в зв'язки між собою.

У землеробських племен цього часу культивуються просо, ячмінь та інші злаки. Ремесла задовольняють потреби тільки своєї сімейної общини. Ряд виробів ввозиться з інших місцевостей. У формі і орнаментації місцевих виробів почувається вплив Мікен та інших стародавніх центрів, вироби яких були відомі на нашій території.

Нові умови господарської діяльності людини, як уже говорилося вище, сприяли виникненню патріархального ладу, що характеризувався зрослим впливом чоловіка в сім'ї. Встановився новий порядок вести споріднення по батьківській лінії, передавати в спадщину синам майно їх батька. Зростання скотарства зумовило швидкий розвиток патріархальних відносин. Жінка на цій стадії розвитку суспільства вже відіграє другорядну роль, і після смерті чоловіка її нерідко вбивають, щоб покласти в могилу поряд з чоловіком.

Селища мідно-бронзової епохи розташовувались найчастіше уздовж рік. Житла в той час являли собою напівземлянки, вкриті

жердинами або очеретом; дах спирався на стовпи. В житлах завжди знаходять рештки вогнищ, а іноді і сліди дерев'яних нар уздовж стін.

Характерними для цього часу є курганні поховання, при яких покійників клали в земляні могили в скорченому положенні, в позі сплячого. В західних районах України був поширений обряд трупоспалювання, а в східних районах — обряд трупоположення. Як покійники, так і самі могили посипались червоною вохрою, що мало культове значення.

4. Кімерійці і скіфи

Першим з народів, які населяли територію України і назва яких нам відома, були кімерійці. Вони займались скотарством і жили кочовим життям.

У VIII ст. до нашої ери прийшли з сходу племена скіфів-кочовників і витіснили з цих місць кімерійців, які пішли з своїми стадами в Малу Азію.

Соціально-економічний і культурний розвиток скіфів стояв на тій же стадії, що й місцевого населення. Через це скіфи порівняно швидко й легко змішалися з тубільними племенами, почали разом з ними господарювати і утворили єдину культуру. Отже, під назвою скіфів звичайно розуміють усе населення південних степів тих часів.

Скіфи займали майже всю територію сучасної України, Криму і багатьох інших областей нашого Союзу. Грецький історик Геродот розрізняє кілька скіфських племен, розміщаючи їх, зокрема для України, так: по течії ріки Буг, що в давнину називався Гіпанісом, жили каліпіди на півдні і алазони — на півночі; між Бугом і Дніпром, що називався тоді Борісфеном, жили скіфи, які займалися землеробством, на схід від Дніпра — „царські" скіфи і скіфи-кочовники.

Скіфи займалися скотарством і землеробством. Скотарські племена переходили з своїми стадами з місця на місце для забезпечення худоби доброю пашею. Жінки й діти переїжджали в спеціально пристосованих возах, запряжених биками, чоловіки — верхи на конях. Кочові скіфи харчувались, як повідомляє Геродот, м'ясом, молоком, сиром.

Землеробські племена сіяли просо, коноплі та інші злаки, а також розводили часник і цибулю. Є дані твердити, що скіфи-землероби були знайомі з плугом. Землеробські племена мали також і стада худоби.

Частина скіфів жила осіло в городищах. Деякі з цих городищ були невеликі з житлами-землянками; інші городища, як Бельське, Немирівське, Мотронинське, мали величезні розміри, були оточені дуже високими захисними земляними валами та глибокими (до 7 *м* завглибшки) ровами. Ці міцні укріплення були непереможною перепоною для ворогів.

1

2

3

4

5

Скіфські пам'ятки.

1. Зображення на вазі (Чортомлицький курган). 2. Скіфський бронзовий казан (Солоха). 3. Глиняний посуд із скіфських курганів (Подніпров'я). 4. Золотий гребінь (Солоха). 5. Підвіска.

У цих городищах скіфи ліпили для своїх потреб посуд, відливали мідні й бронзові речі, виготовляли одежу, виробляли дерев'яні, кам'яні і кістяні предмети. Скіфська знать користувалась привізними грецькими товарами, а також виробами ольвійської промисловості.

У скіфів була досить розвинута громадська організація. На чолі кожного племени, що мало свою територію і свій центр, стояв вождь або цар, влада якого згодом стала спадковою. При вождях племен групувалися військові дружини. Поряд з цим у скіфів була рада старійшин і народні збори. Відомо багато фактів використання рабів у господарствах скіфської знаті, що збирала в своїх руках значні достатки. Зайвина йшла на продаж грецьким купцям.

„Царські" — кочові скіфи панували над іншими племенами, обкладаючи багатьох з них даниною.

Одежа і прикраси скіфської знаті відзначались великим багатством. Чоловіки ходили в шерстяних недовгих, підперезаних шкіряним ременем, кафтанах, у штанах, що заправлялися в короткі м'які шкіряні чоботи, і в головних уборах у формі башлика. Жінки носили довгі шерстяні плаття, перехоплені в талії поясом, і головні убори на вигляд гострокінцевої шапки з покривалом, що спадало вниз.

Найпоширенішою зброєю скіфів були лук, стріли, списи, дротики.

Верховним своїм божеством скіфи вважали Тавіті; вони мали також бога війни, богиню домашнього вогнища та інших богів-захисників, яким вони приносили жертви. Скіфи вірили в потойбічний світ. Бідним клали в могилу один або кілька простих горщиків; могили ж знатних, зокрема царські могили, відзначалися винятковим багатством. Такі могили робилися глибоко під землею, в формі дому, іноді складалися з кількох камер-кімнат. Над такими могилами насипали високі кургани, які повинні були свідчити і після смерті царя про його могутність і силу. Разом з царем ховали і одну з його наложниць, а також слуг, коней і рогату худобу, попереду умертвивши їх.

На території України археологи розкопали два таких кургани — Чортомлицький і Солоху, близько Нікополя, в Дніпропетровській області.

5. Грецькі колонії

У середині VII ст. до нашої ери на території України появились греки-переселенці. Переселялися сюди дрібні ремісники міста й села, витиснені з грецького господарства працею рабів, політичні емігранти і купці. Ці місця приваблювали греків багатством зернового хліба, риби, худоби тощо, яких грецькі міста дуже потребували.

Перше поселення засноване було греками в середині VII ст. до нашої ери на острові Березань у Чорному морі, недалеко від міста Очакова. Далі виникає Тіра в гирлі Дністра та інші міста. В середині VI ст. до нашої ери греки-переселенці з Мілета заснували місто Ольвію — на правому березі ріки Буга, при його впаданні в Бузький лиман (коло с. Парутина, Очаківського району, Миколаївської області). Ольвія швидко перетворилась у величезний для свого часу торговий, промисловий і культурний центр на території сучасної України.

Торгівля відігравала головну роль в економіці Ольвії. Ольвіополіти вивозили в Грецію та інші держави хліб, рибу, худобу, мед, віск, ліс, рабів. Довозили тканини, вина, оливкову олію і різні предмети розкоші. Ці товари йшли на задоволення потреб не тільки самих ольвіополітів, а й скіфської знаті в обмін на одержувану від неї сировину для експорту.

Була розвинена в Ольвії і місцева промисловість. Ганчарне виробництво слід поставити на перше місце. В Ольвії ж виготовлялась і основна частина металічних виробів, необхідних в побуті і виробництві, а також і зброя.

Місцева ольвійська промисловість працювала як на свій внутрішній, так і на зовнішній скіфський ринок.

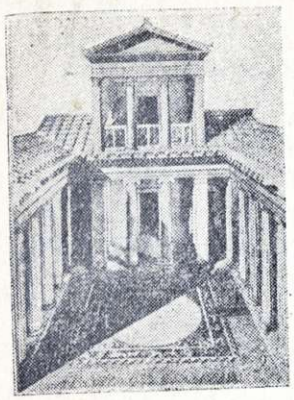
Значну роль в ольвійському господарстві відігравала рибна ловля і переробка риби для експорту. Звідси вивозили в Грецію скумбрію, осетрів і кефаль.

Ольвія була великим культурним містом. Серед ольвіополітів були письменники, вчені. В Ольвії був театр, стадіон; влаштовувались різні спортивні змагання. Релігія ольвіополітів в основі своїй була та сама, що і в Греції. Найголовнішими своїми богами ольвіополіти вважали Аполлона та Ахілла; вони шанували також Деметру, Кібелу та інших представників грецького пантеону. Значного розвитку набув і скіфський тубільний культ бога води — Борісфена.

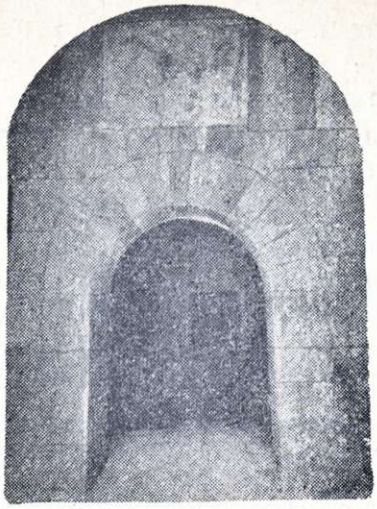
Скіфи мали вплив на всі сторони культурного життя ольвіополітів, а також і на інші види їх діяльності. Великий був вплив ольвіополітів на скіфів, на їх суспільно-політичний лад, на їх господарство і культуру.

Ольвія була обгороджена кам'яними фортечними мурами і баштами; при виході з міста в степ були головні ворота. В місті були громадські житниці, два ринки. У нижній гаванній частині містилися склади товарів, суднoремонтні майстерні, місця для причалу суден. Місто було сплановане за шахматною системою. Бруковані вулиці йшли перпендикулярно одна до одної. Міські квартали були забудовані приватними житловими кам'яними домами і громадськими будинками. Житла бідних (неміцні, часто глинобитні) містилися переважно на окраїнах міста.

Ольвія була самоурядним рабовласницьким містом-державою (полісом), з демократичною формою управління, на зразок інших сучасних Ольвії грецьких міст-полісів у Греції та Малій Азії.

1

2

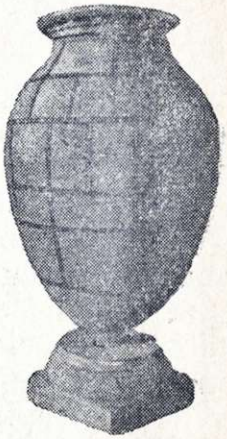
3

4

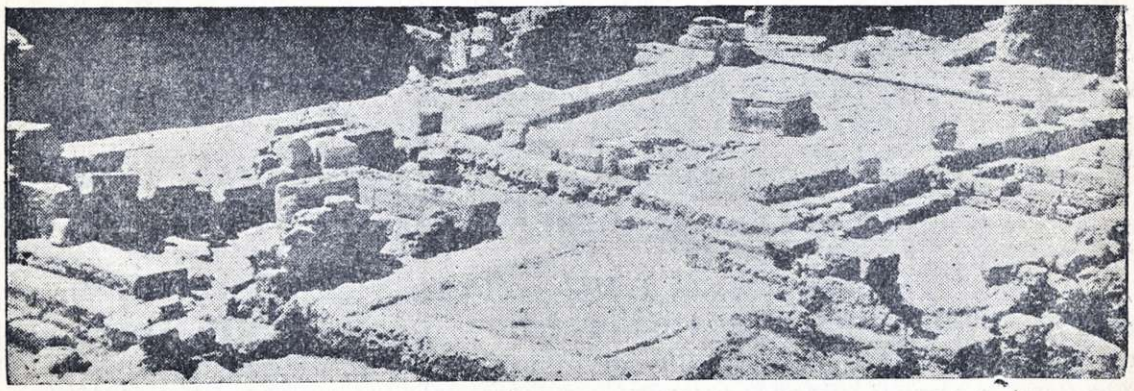

5

6

323308 30349

7

Пам'ятки грецьких колоній.

1. Реконструкція одного з ольвійських будинків. 2. Внутрішній вигляд ольвійського похоронного склепу. 3. Голова хлопчика. 4. Амфора — глиняна тара. 5. Розписна тарілка. 6. Піфос — велика посудина для зберігання зерна і води. 7. Рештки однієї з ольвійських будівель, відкритих розкопами.

НАУКОВА БІБЛІОТЕКА
Інституту
Історії України
Академії Наук

Влада в Ольвії поділялась на законодавчу і виконавчу. Верховними законодавчими органами були народні збори і рада міста. До органів виконавчої влади належали колегії, що завідували військовими справами, фінансами, торгівлею.

Не зважаючи на демократичну форму ольвійського самоуправління, виконавча влада та й народні збори фактично перебували в руках економічно пануючого класу населення: рабовласників-купців, лихварів, власників майстерень, від яких бідніша частина ольвійських громадян завжди економічно залежала, не кажучи вже про численних ольвійських рабів, що не мали ніяких громадянських прав. У цих умовах неминуче виникала боротьба між класами ольвійського населення, що особливо загострювалася в ті моменти, коли місто попадало в тяжке становище.

Ольвію не раз руйнували кочові племена, і в IV ст. нашої ери вона перестає існувати.

6. Сармати, готи, гуни

Починаючи з IV ст. до нашої ери, через територію сучасної України стали безперервно проходити різні кочові скотарські племена: спочатку сармати, потім готи, гуни і деякі інші, що перебували в стадії патріархального ладу.

Кочові сарматські племена аланів, роксоланів, язигів появилися з своїми стадами на скіфських землях в IV ст. до нашої ери. У II і I ст. вони підкорили собі багато тубільного (в тому числі і скіфського) населення степових і лісостепових районів на значній території від Дона до Дунаю.

На початку III ст. нашої ери з басейну р. Вісли прийшли готи, що підкорили собі численне скіфське, сарматське та інше тубільне населення і змішалися з ним.

В IV ст. нашої ери готів вигнали за Дунай кочові скотарські племена гунів, що йшли з Китая на захід. Близько середини V ст. гуни об'єднались під владою вождя Аттіли. Після його смерті гунське об'єднання розпалось. Частина гунів пішла на захід, а частина осіла на території України і злилася з місцевим населенням.

7. Слов'янські племена

Український, російський і білоруський народи, такі близькі мовою, культурою, характером і територією, мають спільний початковий період історичного розвитку і тісно зв'язані між собою на протязі багатьох століть спільною боротьбою проти зовнішніх ворогів. Ці народи походять від слов'янських племен, що жили з найдавніших часів у Східній Європі. У V—VI ст. утворився великий союз східних слов'янських племен — антів, що займали всю територію від Дона до Дністра. На захід від

Дністра проживали близькі до антів слов'янські племена склавінів.

Анти жили осіло і обробляли землю, при чому хліб вони вирощували не тільки для себе, а й на обмін. Анти сіяли пшеницю, просо, ячмінь, овес, а пізніше й жито; вони вирощували також льон, коноплі, горох, цибулю та інші рослини. Землю орали переважно сохою і плугом з допомогою тяглової сили худоби. У лісових районах землеробство було підсічним. Урожай збирали серпами і граблями. Зерно мололи на круглих кам'яних ручних жорнах.

Скотарство мало найважливіше після землеробства значення в господарстві антів. Їх стада складалися з великої і дрібної рогатої худоби, коней, свиней та інших свійських тварин і птиці. Скотарство давало населенню м'ясо, молоко, масло, сир, шкури і т. д. Щождо мисливства, то воно відігравало значну роль лише у тих племен, які проживали в лісових місцевостях.

Поряд з землеробством і скотарством анти займалися рибальством, бортним бджільництвом та іншими промислами.

Велике значення в господарстві антів мали ремесла. Ганчарське виробництво досягло значної досконалості. Поряд з ліпним посудом, зробленим руками, був уже й посуд, виконаний на ганчарському кругу. Особливо широкого розвитку набуло металічне виробництво (ковальська справа, мідно-бронзове лиття, штампування), що давало різноманітні прикраси, головним чином бронзові. Анти вміли витоплювати залізо з місцевих залізних болотних руд у сиродутних горнах. Були знайомі вони і з ткацтвом, виробляли грубі полотна і сукна. Антські племена вели торгівлю з іншими племенами.

Жили анти великими селищами, що обгороджувались ровами й валами. Залишки таких селищ (городищ) розкопані археологами коло сіл Пастирське, Мотронинське і в інших місцях.

У антів був патріархально-родовий лад. Кілька патріархальних сімей, з яких кожна складалася з батька і двох-трьох його синів з сім'ями, утворювали рід; кілька сусідніх родів, з яких кожний цілком зберігав свою самостійність, складали плем'я. Найвищою владою були збори (віче) членів роду або племени, які обирали старійшину роду і вождів племени. Влада вождів у мирний час була дуже обмежена. Тільки під час війни вони наділялися всією повнотою влади.

Озброєння антів складалося з дротиків і щитів або лука з маленькими отрутними стрілами. Вони мали облогові споруди для руйнування кам'яних фортечних мурів і башт. На війні анти були хоробрі, сильні, спритні і вигадували для ворогів різні пастки та засідки.

Анти були язичники. Вони поклонялися силам природи — небу, сонцю, вогню, воді, а також численним добрим і злим богам, яких треба було умилостивляти жертвами, щоб забезпечити

собі добробут і уникнути всяких лих. Головним богом був Перун— бог грому і блискавки.

Наприкінці IV ст. нашої ери готський король Вінітар зробив два походи на антські племена. Під час першої навали готів антам удалось відстояти свою країну. Другий похід закінчився перемогою Вінітара, який захопив у полон вождя антів Божа, його синів і представників знатних антських родів. Після цього анти уклали союз з гунами і спільними силами розгромили готську державу, а самого Вінітара вбили. Ці воєнні успіхи антських і склавінських племен непокоїли Візантійську державу, що володіла землями Балканського півострова, Малої Азії, Сірійського узбережжя, Єгіпта, Херсонесом (біля нинішнього Севастополя). Щоб убезпечити себе, вона збудувала цілу сітку укріплень по Дунаю, на північ і на південь від Балканського хребта. Проте, ні фортеці, ні висока військова техніка, успадкована Візантійською імперією від Рима, не врятували візантійські володіння від антських вторгнень: в 40-х і 50-х роках VI ст. слов'яни роблять ряд успішних набігів на міста і селища Балканського півострова для захоплення худоби, полонених, золота і інших багатств.

Наслідком цих подій було просунення слов'янських племен на південний захід до гирла Дунаю та берегів Чорного моря і заселення Балканського півострова. Східнослов'янські племена теж прийшли в рух: одні з них пішли на нові місця, інші залишились у старих насиджених районах.

З кінця VIII і початку IX ст. східні слов'яни відомі під назвою „Русь"; в цей період вони займали місцевості, розташовані по ріках Західному Бугу, Дністру, Дніпру, Дону, Західній Двіні, Волхову, у верхів'ях Оки і Волги, і звідси розселялися і за межі цих територій.

Східні слов'яни (Русь) поділились на кілька племен. Територія між Ільменем і Ладогою була зайнята ільменськими слов'янами, або словенами. На верхів'ях Дніпра, Західної Двіни і Волги жили кривичі, а по берегах р. Оки — вятичі, у басейні р. Сожа розміщались радимичі. По р. Десні жили сіверяни, а по середній течії Дніпра, між Россю та Ірпенем — поляни. Землю між Прип'яттю і Західною Двіною заселяли дреговичі. По ріках Тетереву і Прип'яті жили деревляни, по Західному Бугу на Волині розміщались дуліби (інакше волиняни, або бужани), а по північних схилах Карпат (Галичина) — білі хорвати. Між Південним Бугом і Дністром до Дунаю жили уличі й тиверці.

Господарська діяльність, суспільний лад і релігія східних слов'ян VIII—IX ст. мало різняться від того, що ми бачили у ранньослов'янських племен. Землеробство й скотарство, рибальство й бортне бджільництво залишаються по-старому основними заняттями населення.

Слов'янські городища VIII—IX ст. відомі у великій кількості по Дніпру, Десні, Ворсклі та інших ріках північної і середньої України. Вони трапляються групами з двох-трьох селищ-городищ,

КАРТА РОЗСЕЛЕННЯ СХІДНИХ СЛОВ'ЯН

в яких селилися члени одного або кількох родів. У кожної з груп було по укріпленому городищу, де, очевидно, в момент небезпеки переховувалось населення і з інших незахищених селищ.

Поруч з селищами звичайно розкидані курганні могильники, що були родовими кладовищами населення цих селищ.

Східним слов'янам доводилось постійно воювати з кочовими ордами, які безперервно вторгались в чорноморські степи з Азії.

З кінця V ст. на історичну сцену виступила досі невідома кочова тюркська орда — болгари. Частина болгар осіла в VI ст. на середній Волзі і нижній Камі і заснувала там пізніше свою державу. Друга частина в VII ст. захопила придунайські землі, колонізовані слов'янами. Заснувавши на слов'янських землях своє царство, болгари через кілька поколінь злилися з слов'янами і сприйняли їхню культуру.

В VI ст. в рівнинах Східної Європи з'явилася ще одна хвиля тюркських кочових племен — аварів (їх наш літопис називає обрами), які відступали на захід під тиском інших орд. Авари перемогли східних слов'ян, спустошили їх землі і примусили платити данину. В результаті війн аварів з Візантією і після повстань слов'ян аварська могутність VII ст. була зламана. На місце аварів із сходу прийшли нові кочовники — угри, які згодом зайняли територію нинішньої Угорщини.

В VI ст. Придоння, західний берег Каспійського моря і середню течію Волги зайняло нове об'єднання різних тюркських і тюрксько-фінських орд — хазари, які утворили там свою державу поруч з болгарською.

На південному кінці волзького шляху стояла столиця Хазарії Ітіль. Багато купців привозили сюди з Арабського халіфату тканини, посуд, ювелірні вироби, взагалі речі розкоші. В арабські землі з Ітіля везли хутра, рабів, а також хліб, мед, віск, шкіри.Все це обмінювали у слов'ян та інших народів, що жили по Камі, Волзі, Оці і Уралу, а також у народів Скандінавії і Західної Європи.

Хазарія в VII—VIII ст. була державою з напівпатріархальною, напівфеодальною організацією. На чолі Хазарії стояв цархакан. Населення Хазарії поступово осідало на землю, і, крім скотарства, частина його починала займатися землеробством, городництвом і виноградництвом.

Хазарія була на протязі майже трьох століть (VII—IX) заслоною між слов'янами і азіатськими кочовниками, не допускаючи останніх у прикаспійські і причорноморські степи.

Східні слов'яни воювали також з Візантією. У 860 р. східні слов'яни обложили навіть столицю Візантії — Царгород, або Константинополь.

В IX ст. на східних слов'ян почали нападати загони норманів, або варягів, що з'являлися зза Балтійського моря (із Скандінавії).

РОЗДІЛ II

КИЇВСЬКА РУСЬ І ФЕОДАЛЬНІ КНЯЗІВСТВА

1. Зародження держави у східних слов'ян

Розвиток продуктивних сил приводив до розкладу родового ладу. Вже під кінець VI і на початок VII ст. родова община у східних слов'ян була в стані значного розкладу. На зміну родовому ладові йшов новий лад, заснований на приватній власності і поділі суспільства на класи експлуататорів і експлуатованих.

З ростом продуктивності праці, розвитком орного землеробства з застосуванням плуга з залізним наральником і тяглової сили тварин стала зникати потреба в спільному обробітку землі всім родом. Роди стали поділятися на великі сім'ї, які називалися у східних слов'ян „вервями". Кілька сусідніх сімей утворювали сільську общину. Родові зв'язки змінювались територіальними, хоча ще довго і в територіальних організаціях родові зв'язки відігравали значну роль. Поступово в сільській общині все більшого значення набували вже не кровні, а сусідські суспільно-економічні зв'язки, при чому власником землі виступала вже сільська община. Згодом орні ділянки почали переходити в приватну власність окремих вервей.

Між окремими вервями росла майнова нерівність. Племінні і родові старійшини й вожді поступово перетворювались у племінну і родову знать — князів і бояр. Вони зосереджували в своїх руках багато худоби, захоплювали великі ділянки землі у власність, володіли рабами, працею яких вели господарство. Проте, слов'яни не перейшли від родового ладу до рабовласницької формації. Поряд з рабами князі і бояри все більш користувалися працею вільних, але збіднілих членів сімейних общин. Такі люди були примушені позичати у знатних знаряддя праці, худобу, нарешті, гроші; за це вони працювали в їх господарстві і ставали, таким чином, людьми, залежними від землевласників. Створювались передумови для зародження і розвитку феодально-кріпосницького суспільства.

В міру розкладу родових відносин і розвитку ремесла й торгівлі у східних слов'ян виникали міста. Деякі укріплені родові поселення — городища—розвинулися в міста. Міста, розташовані

на торгових шляхах, здебільшого на великих ріках, перетворювались у великі торгові центри. Найбільшими містами у східних слов'ян стали в IX ст. Київ і Новгород.

Процес розкладу родових відносин у різних слов'янських племен відбувався з неоднаковою швидкістю. У полян, сіверян, дулібів, а також ільменських слов'ян цей розклад відбувався швидше. У цих племен раніше, ніж в інших, створювались державні відносини. На території східнослов'янських племен виникали князівства. Для зміцнення своєї влади над населенням князі збільшували свої військові дружини, з якими вони нападали на сусідні племена й князівства. Війни збагачували князів і бояр і сприяли зміцненню їх влади. Деяким з найсильніших князів удавалося поширити свою владу на сусідні племена й князівства. З усіх князівств на перше місце поступово висувалося князівство полян з центром у Києві. Так зароджувалося державне об'єднання у східних слов'ян.

2. Утворення і розквіт Київської держави

Приблизно в VII—VIII ст. слов'ян, що жили по ріках Оці і середньому Дніпру, підкорили хазари, перетворивши їх у своїх данників. Близько середини IX ст. новгородських слов'ян завоювали варяги і також примусили їх платити данину хутрами, медом і воском, при чому разом з даниною захоплювали в полон і людей.

Награбовану данину і рабів варяги, як і слов'янські князі та бояри, вивозили у Візантію, обмінюючи там усе це на золото, цінні матерії та ін. Торговий шлях ішов з Балтійського моря, через Фінську затоку, по Неві, Ладозькому озеру, Волхову, Ільменському озеру, Ловаті, потім суходолом (волоком) у Західну Двіну, а звідти на верхів'я Дніпра і далі вниз, у Чорне море, до Константинополя. Цей шлях називався „путь з варяг у греки". Варяги не тільки торгували з Візантією, а й наймалися туди на військову службу; іноді нападали на неї, щоб поживитися її багатствами.

Слов'яни прагнули вийти спід влади варягів і не раз проганяли їх за море, але ті знову поверталися і підкоряли слов'ян. Завоювавши ільменських слов'ян, варяги головною своєю стоянкою зробили Новгород, де, як розповідає літописна легенда, почав князювати варяг Рюрик (862—879).

Наступник Рюрика, новгородський князь Олег (879—912), у 882 р. із своєю дружиною спустився по Дніпру до Києва і заволодів ним. З цього часу Київ стає „матерью городов русских", центром Київської держави. Укріпившись у Києві, Олег підкорив собі сусідні слов'янські племена і примусив їх платити данину йому, а не хазарам. У завойовані міста Олег призначив своїх намісників, які за свою службу користувалися частиною данини. Слов'янські князі були або винищені, або стали

підручними Олега і платили йому данину. Завойовники поступово ослов'янились і сприйняли слов'янський побут, мову й культуру.

Олег прагнув зміцнити кордони своєї держави з боку кочовників, які появлялися в південних степах. За літописним оповіданням, Олег на чолі великого війська зробив на кораблях і конях у 907 р. вдалий похід на Візантію і на знак перемоги

Полюддя.

над нею прибив свій щит на брамі Царгорода (Константинополя). Греки змушені були заплатити Олегові великий викуп і підписати в 911 р. вигідний для нього торговий договір. Таким чином, Київська держава, імперія Рюриковичів, як її називав Маркс, за князювання Олега дуже зміцніла. Влада Олега посилилась, і він став називатися „великим князем руським".

Після смерті Олега новий київський князь Ігор (912—945) робив походи на Візантію і Закавказзя, а також воював з кочовниками-печенігами. У 945 р. Ігор уклав новий договір з греками, але менш вигідний, ніж договір Олега. За князювання Ігоря збирання данини („полюддя") з населення посилилось. Це викликало народні повстання проти князівських грабежів. Під час такого „полюддя" серед деревлян Ігор загинув. Деревляни

вирішили вбити його, кажучи: „Внадився вовк ходити в отару овець, то всю отару розкраде, коли не уб'ють його". Вони перебили всю дружину Ігоря, а його самого прив'язали за ноги до нагнутих дерев, і, коли дерева випростались, він був розірваний на частини.

Дружина Ігоря, княгиня Ольга (945—957), жорстоко розправилася з деревлянами. Скоро їй довелося вжити ряд заходів, щоб упорядкувати збирання данини і встановити її розміри.

Незадовго до своєї смерті Ольга їздила до Візантії для ознайомлення з державним управлінням і грецькою релігією, а також для зміцнення відносин між Руссю і Візантією. Ольга сама прийняла грецьку віру — християнство, яке відповідало інтересам зміцнення князівської влади. Але за часів Ольги християнство не стало офіціальною релігією Київської Русі.

Син Ігоря і Ольги Святослав (957—972) відомий як дуже войовничий князь. Літопис так змальовує нам образ цього князя: „Коли князь Святослав виріс і змужнів, він почав збирати воїнів — численних і хоробрих, бо і сам він був хоробрий і легкий, ходив як барс і з собою не брав ні возів, ні казанів, і м'яса не варив, а тонко нарізавши конину чи звірину чи яловичину, смажив на вугіллі і так їв; не возив і шатра, а підстилав під себе підклад (підсідельник), а сідло під голову; такими були і воїни його. І вів він багато війн". Він був безстрашний у боротьбі з ворогами і, готуючись до бою, завжди попереджав противника: „Іду на ви!".

Святослав підкорив собі слов'янське плем'я вятичів на Оці, розгромив Хазарське царство, спустошив міста болгар на Волзі, підкорив на північному Кавказі ясів (осетинів) і касогів (черкесів), завоював дунайських болгар і хотів підкорити своїй владі Візантію.

Щоб бути ближче до Візантії, він вирішив перенести свою столицю з Києва в Переяславець на Дунаї. „Нелюбо мені жити в Києві,— заявив він,— а хочу жити в Переяславці на Дунаї, бо тут є середина землі моєї, сюди сходяться усі блага: від греків паволоки (шовкові тканини), золото, вино і різні овочі, від чехів і угор — срібло і коні, із Русі ж скора (хутро), віск, мед і челядь".

Візантійський уряд побоювався сусідства Святослава і почав війну проти нього. Святослав примушений був відступити з Болгарії. Коли він повертався в Київ, на нього напали біля дніпровських порогів печеніги. Дружина Святослава була розбита, і сам він загинув у бою.

Після смерті Святослава між його синами виникла боротьба за київський престол. Переможцем вийшов Володимир, який княжив тоді в Новгороді. Володимир заволодів Полоцьком, а потім у 980 р.— Києвом. Укріпившись у Києві, він придушив повстання вятичів, підкорив радимичів і спустошив землі волзьких болгар.

На відміну від своїх попередників, Володимир робив походи також на захід — проти Польщі і на північний захід — проти литовських племен. Він відвоював від Польщі в 981 р. так звані Червенські міста — східнослов'янські землі по північних схилах Карпатських гір (Галичина) та по Західному Бугу (Волинь); успішно боровся він також і з печенігами. Володимир дуже розширив Київську державу і зміцнив зв'язок між окремими її частинами.

Щоб зміцнити свою владу, Володимир вирішив прийняти християнську віру за грецьким (православним) зразком. Він розумів, що християнство — прекрасний засіб посилення влади над народними масами класу феодалів, що тоді складався, бо воно вчило про божественність царської влади і про покірливість пригноблених своїм гнобителям.

В 988 р. Володимир ввів християнську релігію в Київській Русі. Одночасно з прийняттям християнства він наказав знищити ідолів — язическіх богів. Головний ідол Перун був скинутий у Дніпро.

Поширенню нової віри народні маси часто чинили опір, але князі й бояри збройною силою примушували народ хреститися.

Новозаснована руська церква знаходилась у певній залежності від грецької церкви. Ця залежність полягала головним чином у тому, що константинопольський патріарх призначав київського митрополита, який стояв на чолі руської церкви. Київському митрополитові підлягали єпископи, поставлені в інших містах (спочатку їх було п'ять, а потім число їх зросло до п'ятнадцяти). Єпископам підлягало духовенство церков і монастирів, що засновувались у Києві та в усіх інших єпархіях (церковних округах).

Поряд з князями й боярами церква стала перетворюватись у великого феодального землевласника, в міцну феодальну організацію, яка, використовуючи всі засоби релігійного дурману, шахрайства і відкритого насильства, збільшувала свої багатства і сприяла зміцненню панування князів і бояр над народними масами.

Порівняно з язичеством християнство було прогресивним явищем. З запровадженням християнства серед східних слов'ян поширюється вплив найвищої для того часу візантійської культури.

Разом з християнством в Київській Русі з'явилося слов'янське письменство. Центрами його стали монастирі, що тоді виникали. Появляється перекладна література, а поряд з нею починає розвиватися і оригінальна. Грецькі архітектори будують у Київській Русі кам'яні церкви і палаци.

З Візантії запрошувались також майстри інших спеціальностей: художники, скульптори і ювеліри, але незабаром у Київській Русі появились свої майстри, які не поступалися перед грецькими.

Отже, запровадження християнства сприяло культурному розвиткові Київської Русі і зміцненню її культурних і політичних зв'язків з Візантією, Кавказом та західноєвропейськими країнами.

Князювання Володимира (980—1015), за висловом Маркса, було кульмінаційним пунктом у розвитку імперії Рюриковичів.

3. Суспільно-політичний лад Київської Русі другої половини X ст. і в XI ст.

Протягом другої половини X і в XI ст. в суспільному і політичному ладі Київської Русі відбувалися значні зміни. Князі й бояри змінювали поступово методи свого панування і експлуатації народних мас.

Якщо раніше головним джерелом прибутків князів і бояр були грабіжницькі воєнні походи й полюддя, то з другої половини X і особливо в XI ст. князі і бояри почали звертати велику увагу на розширення свого землеволодіння і на організацію великого господарства. Захоплюючи землі, князі й бояри проголошували їх своїми володіннями-вотчинами і перетворювали вільних землеробів-смердів, що жили на цих землях, у феодально-залежних селян, які мусили працювати на князівській і боярській землі.

Поряд з ростом князівського і боярського землеволодіння розширялось і церковне. Крім земельних дарів з боку князів і бояр, церква збільшувала розміри своїх володінь купівлею, обміном, колонізацією незайнятих земель, які заселялись залежними селянами.

Найчисленнішою верствою сільського населення Київської Русі були смерди — особисто вільні селяни — члени общин. Основна маса смердів платила данину князям і боярам і нерідко брала участь у воєнних походах. У громадських справах смерди в основному були незалежні: вони самі розв'язували громадські справи на вічі, на якому обирали місцеву громадську управу і чинили суд і розправу над винними в порушенні громадського життя.

Постійні побори, грабування князями й боярами, часті завойовні походи, стихійні лиха, епідемії руйнували господарство багатьох смердів. Поступово частина смердів насильницьки і шляхом економічного закабалення оберталася в феодально-залежних селян.

Однією з великих груп залежного селянства були „закупи". Так звали напівроздорених смердів, що попадали в кабалу до князів і бояр. Не маючи засобів виробництва, смерд змушений був позичати гроші, хліб, а також брати коня, плуг у князя чи боярина. Ця позика звалася „купою". Звідси і пішла назва „закуп" — селянин, що взяв „купу". Взявши „купу", селянин повинен був через певний час повернути її кредиторові. За час користування „купою" він працював у господарстві князя чи боярина: сіяв хліб, возив його й молотив, тобто відбував панщину.

КИЇВСЬКА РУСЬ З ПОЛОВИНИ IX ДО ПОЛОВИНИ XI ст.

одержувати від нього земельні маєтки, де вони виступали відносно сільського населення як володільці-поміщики.

До пануючого класу належали і купці. Купці торгували на місцевому ринку, а також з Візантією, східними країнами (Туркестан, Персія, Аравія) і Заходом. Крім місцевих купців, у Києві та інших великих містах жили купці іноземні. Вони мали назву „гості". Поступово ця назва стала вживатися для визначення всіх найзаможніших місцевих купців, які торгували з іншими країнами. Крім великих купців, у містах були і дрібні торгівці.

З Київської Русі вивозили до Візантії рабів, хутра, віск, а привозили на Русь з Візантії дорогі матерії (особливо шовкові — паволоки), металічні і скляні вироби, золоті прикраси, вина та ін. З Сходу Русь одержувала індійські і китайські тканини, килими, золоті й срібні речі, коріння, зброю. З Заходу йшли на Русь металічні речі, зброя (мечі), матерії, вироби мистецтва. На Захід і Схід вивозили з Київської Русі почасти свої товари, почасти візантійські.

Предметами внутрішнього обміну були різні місцеві сільськогосподарські продукти і ремісничі вироби. Велике місце у внутрішній торгівлі займала сіль, яку привозили на Наддніпрянщину, головним чином з Галичини. Торгівля провадилась на торгах, яких у Києві було вісім.

У Київській Русі існувала і своя монетна система. Спочатку як гроші ходили куни, що складалися з цінного хутра. Пізніше почали вживати срібло, з якого робили зливки певної ваги, що звалися гривнами (гривна звичайно важила близько 200 *г*).

Поряд з торгівлею великі купці разом з князями, боярами і церквою займалися і лихварством. Вони експлуатували масу міського населення — „чорних людей" (ремісників, міську бідноту і смердів). Бояри й великі купці зміцнювали свою владу в містах і поширювали свій вплив на міське віче, що розв'язувало ряд важливих питань.

Таким чином, в XI ст. в Київській Русі остаточно встановлюється панування феодальних відносин, які почали зароджуватись, як указує Ленін, ще в IX ст.

4. Розпад Київської держави на феодальні князівства

Після смерті Володимира почалась запекла боротьба між його синами за великокнязівський престол. Один з синів Володимира Святополк убив своїх братів Бориса, Гліба і Святослава, за що літопис і народні перекази назвали його „Окаянним".

Проти Святополка виступив його брат Ярослав, що князював у Новгороді. Святополк утік в Польщу до свого тестя, польського князя Болеслава I. В 1018 р. Болеслав I рушив у похід проти Ярослава і захопив Київ. Але повстале населення вигнало польських загарбників. У 1019 р. Ярослав розгромив Святополка і осів у Києві. Святополк утік на захід і під час втечі загинув.

Озброєння часів Київської Русі.

1 — гиря. 2 — наконечник стріли. 3 — військо. 4 — бляшка з шолома. 5 — золота бляшка з панцера. 6 і 7 — рукоятки мечів. 8 — пірнач. 9 — військо. 10 — кольчуга. 11 — військо. 12 — наконечник списа. 13 і 13 — наконечники стріл. 14 і 14 — шоломи. 15 — воїни. 16 — меч. 17 і 18 — сокири.

Незабаром сталася сутичка між Ярославом і його племінником, полоцьким князем Брячиславом, за місто Новгород. Ярослав зберіг Новгород за собою, але віддав Брячиславу Вітебськ. Проти Ярослава виступив його п'ятий брат Мстислав, який князював у Тмутаракані (на Таманському півострові). В 1024 р. між ними стався бій під Лиственом (біля Чернігова), в якому Ярослав зазнав поразки і примушений був віддати Мстиславу Чернігів і всі лівобережні землі. Ці землі Ярославу вдалося об'єднати під своєю владою тільки в 1036 р. після смерті Мстислава.

В 1031 р. разом з Мстиславом Ярослав відвоював від Польщі Червенські міста, захоплені Болеславом I після смерті Володимира. В 1036 р. Ярослав остаточно розгромив печенігів. В 1043 р. він зробив останній і невдалий похід на Візантію.

При Ярославі Київська держава мала досить велику вагу в міжнародних відносинах. Царюючі фамілії багатьох європейських держав шукали шлюбних і союзних зв'язків з могутнім київським князем. Ярослав установив родинні зв'язки з Польщею, Візантією, Германією, Норвегією, Угорщиною, Англією, Францією. Він сам був одружений з дочкою шведського короля.

Багато уваги приділяв Ярослав і внутрішнім справам Київської держави. Літописець прозвав його „Мудрим". Він сприяв остаточному торжеству християнства, а разом з ним і розвиткові освіти та літератури. Він розширяв, укріплював і прикрашав Київ, який став одним з найбільших світових центрів мистецтва, ремесла і торгівлі і був суперником Константинополя. В Київ приїжджало багато купців з різних країн. Після розгрому печенігів Ярослав на місці бою в Києві збудував Софійський собор (1037 р.), який є прекрасною пам'яткою архітектури тих часів. У середині XI ст. виник і Києво-Печерський монастир, що став одним з головних церковних центрів і вогнищ письменства в Київській Русі. Київ був обгороджений валом і стіною, в якій було кілька воріт. Головні ворота називалися „Золотими".

При Ярославі появився перший збірник феодальних законів Київської Русі — „Руська Правда", який охороняв права князів, бояр, багатих купців і зміцнював їх владу над народом. За вбивство боярина „Руська Правда" встановлювала грошовий штраф, в 16 раз більший, ніж за вбивство селянина. Намагаючись укріпити залежність народних мас від пануючого феодального класу, Ярослав придушував народні рухи, що виникали в різних частинах держави проти посилення гніту з боку князів, бояр, монастирів, купців, лихварів.

При Ярославі Київська Русь була ще великою і могутньою державою, хоч саме князювання Ярослава, за визначенням Маркса, знаменує собою початок занепаду держави Рюриковичів.

Перед своєю смертю (1054 р.) Ярослав розподілив Київську Русь між п'ятьма своїми синами. Старшому, Ізяславу, він дав

РУСЬКІ ЗЕМЛІ В XI—XIII ст.

а разом з тим про припинення усобиць і про боротьбу з половцями. На Любецькому з'їзді в 1097 р. було ухвалено, щоб кожний князь тримав свою вотчину, успадковану від батька, і не зазіхав на чужі. Велику роль в організації походів проти половців відіграв внук Ярослава — Володимир Мономах. На початку XII ст. князі на чолі з Володимиром Мономахом кілька разів вирушали в половецькі степи і там завдавали ворогам великих поразок. В наслідок цього сила половців була ослаблена і набіги їх тимчасово майже припинились.

В цей же період загострюється боротьба народних мас проти князів, бояр, купців.

Смерди й міське населення часто повставали проти гнобителів. Ці повстання були стихійні, неорганізовані,—через це князі й бояри завжди придушували їх. Велике повстання сталося в Києві в 1068 р., а ще більше в 1113 р., після смерті князя Святополка. Обурені лихварством і спекуляцією сіллю, що процвітали за князювання Святополка, народні маси повстали.

Маси київського населення, підтримані смердами, розгромили купців-лихварів і дім тисяцького Путяти. Народний гнів загрожував князівській сім'ї, боярам, монастирям. Налякана знать запросила на київський престол найсильнішого і популярного князя — Володимира Мономаха, який князював у Переяславі. Володимир Мономах прибув у Київ і придушив повстання. Але грізне народне невдоволення примусило Володимира Мономаха видати закони, які трохи полегшували становище боржників і закупів.

Володимирові Мономаху (1113—1125) вдалося в значній мірі відновити авторитет київського князя, що похитнувся після смерті Ярослава Мудрого. Він поширив свою владу на більшу частину земель Київської Русі. З другого боку, він продовжував боротьбу з половцями. Літописець говорить, що Володимир Мономах „загнав хана Отрока в країну Обезів (Грузія) за Залізні ворота" (Кавказькі гори). Володимир Мономах мав родинні зв'язки з Візантією і найбільшими західними державами. Він був людина розумна, мужня, дуже діяльна і разом з тим для свого часу освічена.

При синові Володимира Мономаха Мстиславі, який князював з 1125 по 1132 р., авторитет київського князя ще зберігався. Але після його смерті Київська держава остаточно розпалась на ряд окремих князівств.

Цей розпад був зв'язаний насамперед з розширенням феодального землеволодіння, розвитком продуктивних сил, економічним і політичним ростом окремих князівств. Землеволодіння і господарство все більше прив'язували князів і бояр до окремих земель, до місцевих інтересів. Князі й бояри остаточно осідають у землях і князівствах. У кожній землі (крім Київської і Новгородської) зміцнюється окрема князівська династія. Ті з князівських дружинників, які не мали ще земель і жили на

утриманні князів, здобували тепер володіння тим чи іншим способом, осідали на землю і зливалися з місцевими феодалами, боярами. Зміцнившись в окремих землях, ці князі й бояри не хотіли підкорятися владі київського князя, ділитися з ним своїми прибутками і прагнули до політичної самостійності.

Після смерті Мстислава знову почалися феодальні війни. В 40—50-х роках XII ст. вони виникали все частіше й частіше. Київ багато разів переходив з рук у руки. Князі відбирали один в одного князівства, грабували населення і забирали його в полон. Окремі князівства міцніли і виходили спід влади київського князя, верховна влада якого дедалі підупадала.

Користуючись князівськими усобицями, половці відновили свої безперервні набіги на землі Київської Русі.

Князівські усобиці і половецькі набіги дуже розоряли Київську землю. Кількість населення на Подніпров'ї зменшувалась: частина його гинула або попадала в полон, частина відходила в безпечніші місця — на Волинь, в Галичину, на Оку, Волгу. Занепадала і торгівля Києва з Візантією. Натомість росла торгівля Новгорода, Волині, Галичини з Заходом. У другій половині XII ст. Київ перестав бути політичним центром Русі. Київська держава розпалась на самостійні феодальні князівства: Новгородське, Ростово-Суздальське, Смоленське, Муромо-Рязанське, Київське, Чернігово-Сіверське, Переяславське, Галицьке, Володимиро-Волинське, Полоцьке, Турово-Пінське, які в свою чергу дробились на менші частини.

З цих князівств особливо зміцніло в другій половині XII ст. Ростово-Суздальське, яке прагнуло стати центром Русі замість князівства Київського. Ростово-Суздальська земля почала посилюватися ще в першій половині XII ст. при синові Володимира Мономаха Юрії Долгорукому. Серед його володінь була і Москва, тоді ще невелике селище, що вперше згадується в літопису в 1147 р. Син Юрія Долгорукого Андрій Боголюбський столицею Ростово-Суздальського князівства зробив місто Владимир на Клязьмі, від якого це князівство стало називатися Владимиро-Суздальським.

Зміцнившись в Суздальській землі, Андрій вирішив підкорити собі всіх князів і замість Києва столицею Русі зробити Владимир, але намірів своїх він не міг здійснити. В 1169 р. він, правда, захопив Київ і посадив там князем свого брата Гліба, але не надовго, бо після смерті Гліба Київ вийшов спід влади Андрія. В 1174 р. Андрій був убитий суздальськими боярами, незадоволеними його самовладністю. У Владимиро-Суздальському князівстві почались князівські усобиці. Вплив Владимира на Київ цілком занепав, поки не зміцнів на Владимиро-Суздальському князівстві брат Андрія Всеволод (1176—1212), який знову поширив свій вплив на Новгород і Київ. Після смерті Всеволода значення Владимиро-Суздальського князівства занепадає і воно розпадається на ряд князівств.

5. Галицько-Волинське князівство

Київська Русь в основному була східнослов'янською державою. Її існування було спільним початковим періодом в історії України, Росії і Білорусії. У цей період починається оформлення української, великоруської і білоруської народностей, які остаточно склалися близько XV ст. Цей процес складання народностей був зв'язаний з зміцненням територіально-феодальних відносин і з виникненням тенденцій до утворення з окремих феодальних князівств великих феодально-державних об'єднань — національних держав. За словами Енгельса, „тенденція до створення національних держав, яка виступає все ясніше і свідоміше, є одним з найістотніших важелів прогресу в середні віки" (К. Маркс и Ф. Энгельс, Сочинения, т. XVI, ч. I, с. 444).

Після розпаду Київської держави на території України утворилося п'ять земель, або великих феодальних князівств: Галицьке, Волинське, Київське, Чернігово-Сіверське та Переяславське. На території цих князівств і оформлялась українська народність [1]).

Кожна земля, крім Київської, перебувала в володінні окремого князівського роду і являла собою певну політичну силу, що протистояла іншим землям. Земля мала свій політичний центр, яким було найбільше місто. Цим містом володів старший князь землі, що звався великим князем. Землі, великі князівства, в свою чергу поділялись на дрібніші князівства, або князівські волості. Князі, що володіли ними, перебували у васальній залежності від старшого князя. Ці князівства знову ж таки складалися з сільських волостей (кілька сільських общин), або погостів.

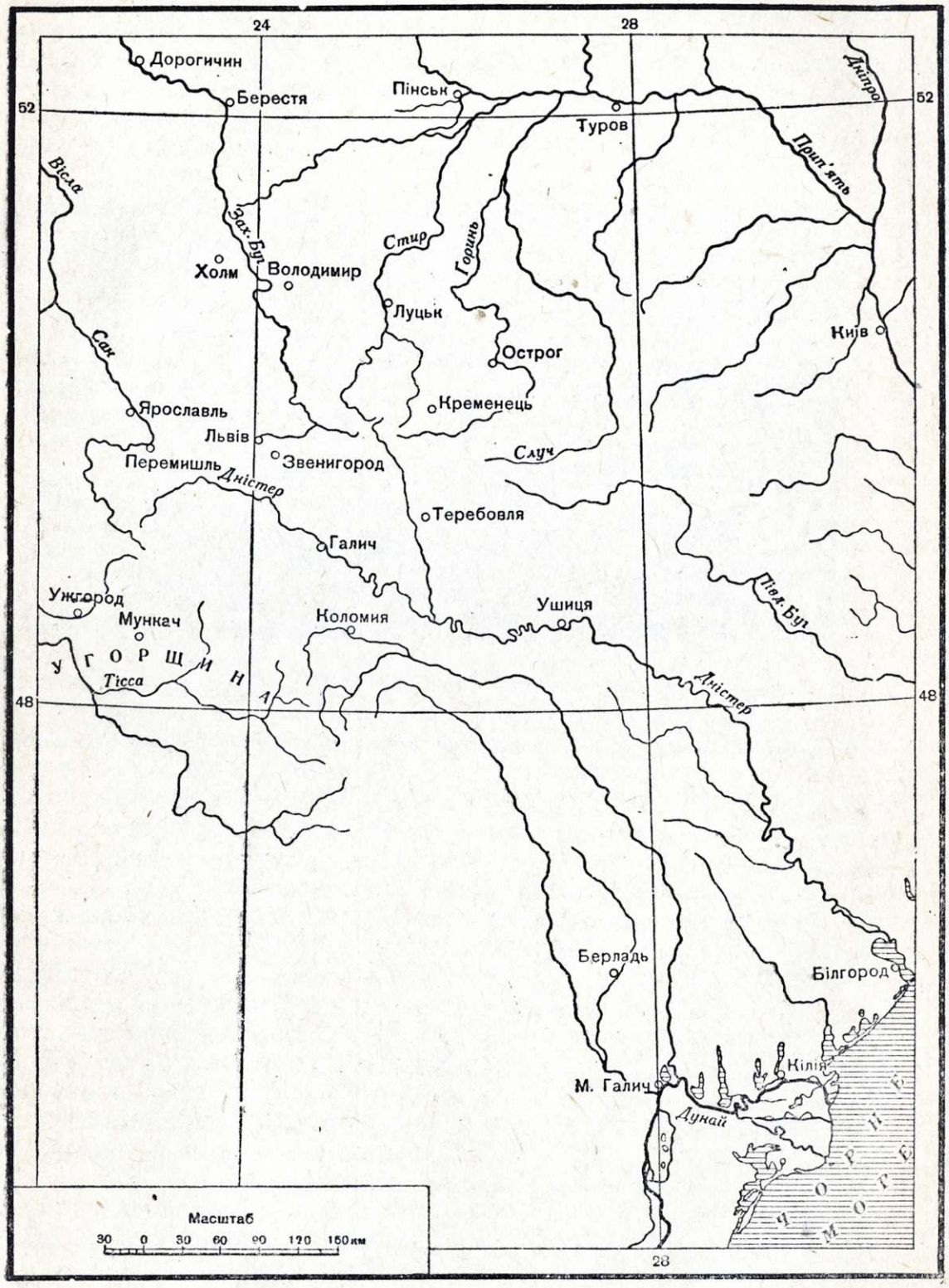
Верховна влада в землі перебувала в руках великого князя. Він стояв на чолі війська, правив суд, відав адміністрацією, видавав закони, визначав і збирав податки. Для розв'язання важливих поточних питань своєї політики він скликáв раду, або думу, яка складалась переважно з вищих дружинників — бояр, а також єпископа.

У зв'язку з посиленням місцевого боярства і зростанням політичної самостійності земель у XII ст. в окремих землях за рахунок князівської влади дуже зросло значення віч головних міст. Віче обирало князя, укладало з ним договір про умови, на яких він займав княжий стол, виганяло його, розв'язувало найважливіші питання внутрішньої і зовнішньої політики (наприклад, війни і миру). На віче скликалося все міське населення, але провідною політичною силою було боярство. Поступово віче стало зникати, чому сприяло виділення серед боярства великих землевласників, а також посилення князівської влади.

---

[1]) Термін „Україна" вперше зустрічається в літопису під 1187 р. Так названа Переяславська земля (в розумінні окраїни, що межує з степом).

ГАЛИЦЬКО-ВОЛИНСЬКЕ КНЯЗІВСТВО XII—XIII ст.

стало занепадати. Головною причиною цього було надзвичайне посилення в Галичині боярства, яке вело боротьбу проти централізованої князівської влади.

Великі галицькі бояри зосереджують у своїх руках обширні земельні володіння з масою феодально-залежних селян і рабів. Князі роздавали великим боярам міста у „кормління" або „держання" (управління з правом одержання прибутків). Великі галицькі бояри мали свої власні військові дружини, „полки", своїх васалів—„отроків".

Скориставшись конфліктом між великим боярством і князем Володимиром Ярославичем, Угорщина в 1188 р. захопила Галичину, але ненадовго.

Після смерті галицького князя Володимира Ярославича в 1199 р. володимиро-волинський князь Роман Мстиславич заволодів Галичиною і об'єднав її з Волинню. Так виникло могутнє Галицько-Волинське князівство, яке довгий час відігравало велику роль в історії не тільки України, а і всієї східної та південно-східної Європи.

Щоб зміцнити свою владу в Галичині, Роман розправився з великим галицьким боярством. Він спирався в цьому на підтримку галицьких середніх і дрібних бояр та городян (купців, торгівців, ремісників), що були незадоволені зміцненням великих бояр і прагнули до сильної князівської влади.

Роман успішно воював з половцями, а також з литовськими племенами. Але головна небезпека для Галичини і Волині наростала з заходу і півдня — з боку Польщі й Угорщини, хоч за часів Романа вони не насмілювались нападати на галицько-волинські землі.

Об'єднавши Волинь і Галичину, Роман намагався підкорити собі і Київ. Київське князівство, як і інші князівства середнього Подніпров'я, було деякий час під подвійним впливом — Романа і Всеволода Суздальського, двох найсильніших князів на Русі, які в той час були союзниками.

У боротьбі за Київ (так само як і за Галич) з князем Рюриком Роман спирався на підтримку київського міського населення, тобто тих елементів, що були зацікавлені в припиненні безперервних спустошливих війн і тяжіли до сильної князівської влади, допомагаючи в її централізації.

Роман загинув у 1205 р. під час походу на Польщу. Особа Романа яскраво відображена в літописах, хроніках, легендах, які малюють його князем хоробрим, фізично сильним, енергійним, розумним, наполегливим політиком, жорстоким до своїх ворогів. Літописець називає його „самодержцем всієї Русі", „царем у Руській землі" (Галичина, Волинь, середнє Подніпров'я).

Смерть могутнього Романа, який залишив малолітніх синів— Данила трьох років і Василька одного року, розв'язала руки великому галицькому боярству і князям чернігово-сіверським, київським та ін. В цей час знову вибухають феодальні війни.

Галицькі бояри, добиваючись обмеження великокнязівської влади, прагнули не допустити зміцнення Романовичів у Галичі. В 1206 р. вони запросили на галицький престол чернігово-сіверських князів Ігоревичів, сподіваючись поставити їх в залежність від себе. Але Ігоревичі не схотіли бути знаряддям бояр і знищили багатьох своїх противників. Для боротьби з Ігоревичами бояри звернулися по допомогу до угорського короля, який і послав у Галичину свої війська. Ігоревичі були розбиті, взяті в полон і повішені боярами. Після цього в Галичині став князем боярин Владислав (1213—1214). Але і він не втримався в Галичі.

Користуючись ослабленням Галицько-Волинського князівства, Польща й Угорщина уклали в 1214 р. договір про поділ галицько-волинських земель. Угорський король Андрій II послав у Галичину військо, захопив Галич і посадив там свого сина Коломана. Польща в той же час захопила значну частину Волині. Романовичам була залишена тільки Володимирська волость на Волині.

Незабаром між Польщею і Угорщиною виник конфлікт з приводу поділу галицько-волинських земель. В цей же час галицьке населення повстало проти загарбників, що грабували його, жорстоко розправлялися з ним і насильно насаджували католицтво.

На допомогу галицькому населенню прийшов новгородський князь Мстислав Мстиславич Удалой. Він вигнав угорців з Галичини і в 1219 р. захопив Галич. Данило Романович і Мстислав Удалой уклали між собою союз для спільної боротьби з польсько-угорськими загарбниками. З цього часу Данило Романович починає боротьбу проти польських загарбників на Волині.

Угорщина і Польща знов уклали союз. Угорські й польські війська захопили Галичину і рушили на Волинь. Про це вторгнення літописець говорить: „Прийшов з великим числом угорців Філя Гордий; він нахвалявся захопити всю землю і знищити море". Проте, незабаром угорсько-польські загарбники були вигнані з Галичини. Сталося це в 1221 р. „Рушив Мстислав на гордого Філю і на угорців і на поляків, — розповідає літописець. — Стався запеклий бій, і Мстислав переміг. Угорці і поляки втекли, їх побито багато, а гордий Філя взятий у полон молодим чоловіком Добриніним". Потім Мстислав рушив до Галича і заволодів ним. „І була велика радість,—відмічає літописець, — що врятувалися від іноплемінників. Всі угорці і поляки були побиті, а інші захоплені в полон, деякі під час втечі потопились, інші побиті селянами, і ніхто з них не втік". Сам угорський королевич попав у полон.

Але Угорщина і Польща не відмовились від Галичини. Угорський король, зібравши військо, ще раз вторгся в 1227 р. в Галичину, але знову зазнав жорстокої поразки. Мстислав гнав угорсько-польське військо до королівського табору. Там був

убитий угорський полководець, а король утік. Не зважаючи на це, під впливом зрадників-бояр Судислава і Гліба Зеремеєвича, які боялися зміцнення Данила, Мстислав погодився видати свою дочку за угорського королевича і передав йому в управління Галичину.

Після смерті Мстислава (1228 р.) Данило Романович посилює боротьбу за Галичину. В цій боротьбі він спирався на галицьких середніх і дрібних бояр та городян, які виступали проти великих бояр. В 1230 р. він рушив до Галича. Угорський королевич і боярин Судислав примушені були відступити з Галичини. Літописець розповідає, що коли Судислав тікав з Галича, жителі кидали в нього камінням, кажучи: „Геть з міста, заколотник нашої землі!". Але зміцнитися в Галичі Данило не зміг. З цього часу починається довгий період запеклої боротьби за Галичину. Угорсько-польські загарбники кілька разів вторгалися в Галичину, спустошуючи її. В 1238 р. Данило Романович з допомогою городян знов заволодів Галичем, а в 1240 р. зайняв Київ, де посадив свого воєводу Дмитра.

Дальше зміцнення Данила Романовича на Україні було перерване навалою на Русь нових ворогів — татаро-монгольських завойовників, що насунули із сходу.

6. Культура Київської Русі

В XI—XII ст. в Київській Русі розвинулась висока для того часу культура, яка не поступалась перед культурою Західної Європи і була значно вища від культури Польщі.

Разом з християнством у Київській Русі появилося письменство, запозичене від балканських слов'ян. Створення слов'янської абетки приписують грекові Кирилу, який разом з своїм братом Мефодієм проповідував християнство серед південних і західних слов'ян. Ця абетка, названа „кирилицею", була змінена трохи за царювання Петра I і в такому вигляді існує у нас і досі. Склавши абетку, Кирило почав перекладати святе письмо з грецької мови на слов'янську (IX ст.). Більшість філологів вважає мову цих перекладів македонською говіркою болгарської мови. Ця болгарська, або церковнослов'янська, мова і вживалася в письменстві Київської Русі. З часом вона змінювалася: книжники Київської Русі, переписуючи книги, вводили в неї свої мовні особливості, елементи народних мов — української, великоруської і білоруської.

В кінці X і в XI ст. у Київській Русі стали виникати школи. В літопису ми знаходимо відомості про заснування шкіл князями Володимиром і Ярославом. Звичайно, в цих школах вчилися тільки діти верхівки суспільства, князів, бояр, духовенства, багатих городян. Викладання зводилося переважно до навчання читати. Вищим ступенем шкільної науки були письмо і лічба.

Проте, окремі представники пануючого класу не обмежувалися елементарною грамотністю, а були „книголюбцями“ і освіченими людьми. Про Ярослава Мудрого літопис розповідає, що він любив книги і багато читав; зібрав писців і перекладачів, які переклали з грецької на слов'янську мову і переписали багато книг. Ця збірка рукописів — бібліотека — була в Софійському соборі. Син Ярослава Святослав був старанним збирачем книг. Від його рукописної збірки збереглися знамениті „Ізборники“. Один з них (1073 р.) являє собою свого роду тогочасну енциклопедію. Деякі князі володіли іноземними мовами. Так, другий син Ярослава — Всеволод, батько Володимира Мономаха, знав п'ять мов.

Сам Володимир Мономах був освічена людина. Його „Повчання“ дітям—дуже цікава історико-літературна пам'ятка. Про володимиро-волинського князя Володимира Васильковича (1270—1289) літописець говорить, що він був „книжником великим і філософом“.

Основним джерелом освіченості була перекладна література. Головне місце в перекладній літературі займали твори церковно-богословського змісту (проповіді, повчання, „житія святих“), а також „апокрифи“, тобто релігійні твори, не визнані і навіть переслідувані офіціальною церквою. Зустрічаємо переклади ряду цікавих романів, повістей, переказів: „Александрія“— роман про Александра Македонського, „Девгеніево діяння“— візантійська героїчна повість, „Сказання про Індійське царство“ та ін. Велика була перекладна історична література: хроніки— Малали, Георгія Сінкела і Георгія Амартола, „Історична Палея“ (компіляція старозавітної історії), „Іудейська війна“ Йосифа Флавія та ін. Ця історична література давала відомості переважно з історії Візантії та єврейського народу. Джерелом знань з географії були вступний розділ хроніки Амартола і описи подорожей паломників. Була перекладена „Пчела“— візантійський збірник афоризмів життьової мудрості, взятих з біблійних книг і творів античних письменників. Найменше відомостей давала перекладна література в галузі природничих наук. Джерелом цих відомостей були в основному два збірники — „Шестиднев“ і „Фізіолог“. Ці збірники, як і вся візантійська література, характеризуються церковно-богословським напрямом. Наведені в них відомості з космографії, природознавства і т. д. мають також багато фантастики. Перекладна візантійська література, не зважаючи на свій церковний характер, розширювала кругозір, сприяла розвиткові оригінальної літератури Київської Русі.

В оригінальній літературі, як і в перекладній, головне місце займали церковно-богословські твори. Серед письменників-проповідників найвидатнішими були Іларіон, перший митрополит з руських (XI ст.), і Кирило, єпископ туровський (XII ст.), які залишили цікаві з літературного погляду проповіді. В „Слове о законе и благодати“ Іларіон виявив свій високий патріотизм.

Про Київську Русь він говорить так: „Не в поганій і не в невідомій землі вони були владиками (мова йде про князя Володимира і його попередників), а в Руській, яка відома й чутна в усіх кінцях землі".

Від агіографічної літератури („Житія святих") XI—XIII ст. зберігся ряд творів: „Сказаніє" про Бориса і Гліба письменника XI ст. Якова Мніха, яке в більшій мірі є історична повість, ніж „Житіє"; повість про початок Печерського монастиря; „Житіє Феодосія ігумена Печерського" Нестора, монаха Києво-Печерського монастиря; дві повісті про Печерський монастир Сімона і Полікарпа. Обидві ці повісті разом з повістю про початок Печерського монастиря і „Житієм Феодосія" Нестора лягли в основу так званого „Києво-Печерського патерика" (грецьке слово „патер" — отець; монах називався отцем), який являє собою важливе джерело для вивчення побуту, культури і ідеології того часу. В ньому є цікаві факти і з загальної історії Київської Русі.

Виникала і оригінальна паломницька література в Київській Русі, головним твором якої є „Паломник Даніїла, ігумена Руської землі", який описує подорож Даніїла в Палестіну (початок XII ст.).

Окреме місце в оригінальній літературі Київської Русі займають літописи — визначне явище не тільки в староруській історичній і художній літературі, а й у світовій літературі цього типу. Тепер відомо близько 200 літописних списків. Найдавніші з них — так званий Новгородський (дійшов від XIII—XIV ст.), Лаврентіївський (1377 р.) [1] і Іпатський [2] списки (початок XV ст.). Для історії України найбільше значення має Іпатський список, що складається з трьох літописів (частин): 1) давнього, або початкового (до 1113 р.), 2) київського (від 1113 до 1200 р.) і 3) галицько-волинського (від початку XIII ст. і до 90-х років XIII ст.).

Давній, або початковий, літопис має такий заголовок: „Се повести временных лет, откуду есть пошла Руская земля, кто в Киеве нача первее княжити и откуду Руская земля стала есть". В своєму початковому вигляді давній літопис виник близько 1039 р. в Софійському соборі. Цей Київський ізвод продовжувався і редагувався (в 1073, 1095 і 1112 рр.) в Києво-Печерському монастирі, який став центром літописання. Гадають, що складачем ізводу 1112 р., який називається „Повестью временных лет", був монах Києво-Печерського монастиря Нестор. Цей ізвод Нестора зберігся в двох редакціях: 1116 р. (знаходиться в Лаврентіївському списку) і 1118 р. (в Іпатському списку). Літописи являють собою головне джерело для вивчення історії

---

[1]) Названий так від імени монаха Лаврентія, який переписав його з давнішого списку для суздальського князя Дмитра Константиновича.

[2]) Знайдений в Іпатському костромському монастирі.

Полювання. Фреска в Софійському соборі в Києві.

східних слов'ян. Вони подають багато прикладів героїчної боротьби наших доблесних предків проти іноземних вторгнень. Художня цінність літописів теж велика. Особливою поетичністю відзначається галицько-волинський літопис.

Найвеличнішим зразком поетичної творчості Київської Русі є „Слово о полку Игореве" (написане близько 1187 р.), яке щодо сили і різноманітності своєї художньої майстерності стоїть в одному ряду з найкращими зразками світової поезії. „Слово" оспівує похід новгород-сіверського князя Ігоря Святославича на половців (1185 р.). Автор цього героїчного твору — палкий патріот; він глибоко сумує з приводу феодальної роздробленості Русі, що ослабляла її перед лицем зовнішніх ворогів. Цей геніальний твір свідчить про високий культурний рівень Київської Русі.

До цікавих творів світського характеру XII і початку XIII ст. належить „Послання", або „Моління", Даніїла Заточника, яке щодо свого жанру є памфлет. Автор „Послання" — хтось із молодшої дружини або з членів князівської канцелярії, перебуваючи за якусь провину в ув'язненні або в засланні, звертається до князя з проханням, намагаючись добитися від нього помилування з допомогою дотепних літературних висловів у формі різноманітних афоризмів і прислів'їв як книжного, так і народного характеру. В „Посланні" є вислови, скеровані проти адміністрації князівського господарства. Особливо гостро автор „Послання" висловлюється проти бояр і монахів.

Величезне багатство народної поезії Київської Русі дійшло до нас у билинах, які оспівали подвиги і пригоди легендарних богатирів. Образи богатирів розкривають перед нами силу і хоробрість народу, його героїчну боротьбу проти іноземних вторгнень, непохитну стійкість у захисті своєї батьківщини. Найбільш любимими народними героями були хлібороб Микула Селянинович, якого „земля любить", і селянський син Ілля Муромець, знаменитий своїми перемогами над Солов'єм-Розбійником та боротьбою з кочовниками.

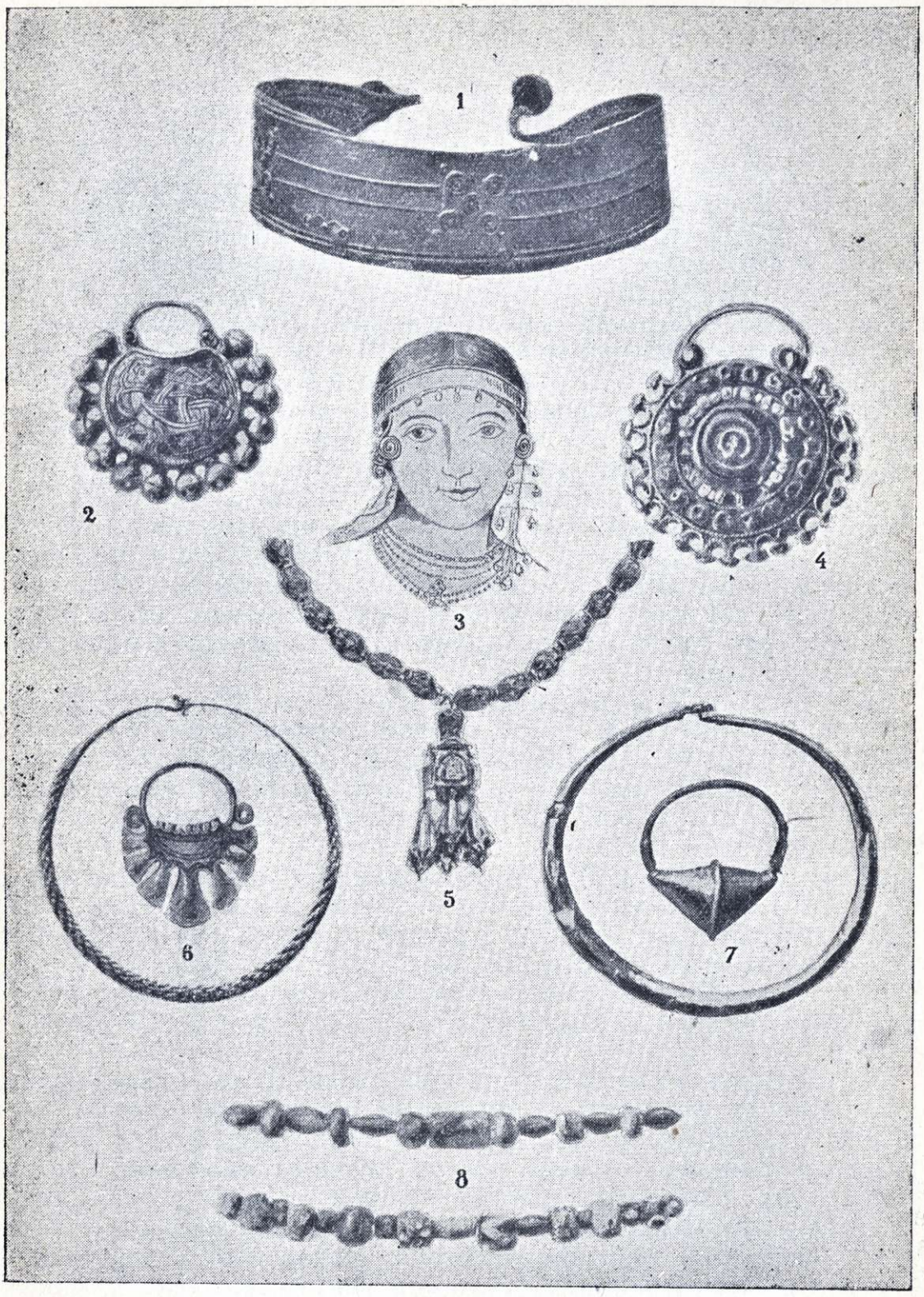
Мистецтво Київської Русі XI—XII ст. також досягло високого рівня. Разом з християнством у Київській Русі з'являється церковна кам'яна архітектура, фрески [1]), мозаїка [2]), іконний живопис.

За свідченням літопису, найдавніші церкви були збудовані і розписані грецькими майстрами. Однією з таких церков була Десятинна церква в Києві, збудована князем Володимиром між 989 і 993 рр. На утримання цієї церкви Володимир віддавав десяту частину своїх прибутків, звідси і назва її — Десятинна. Серед руїн цієї церкви знайдено рештки її багатих прикрас (мозаїки, фрески).

---

[1]) Стінний живопис сухими фарбами по сирій штукатурці.

[2]) Зображення, складені з кольорових камінців або шматочків скла, вдавлених у штукатурку.

Речі оздоблення в Київській Русі.

1 — вінчик на голову. 2 — колт. 3 — вбрання слов'янської жінки. 4 — колт. 5 — сіоник. 6—7 — колти (в середині) і гривни. 8 — намисто.

Визначною пам'яткою церковної архітектури Київської Русі є Софійський собор, заснований князем Ярославом у 1037 р. До цього часу в ньому збереглися мозаїчні настінні зображення і фрескові розписи світового значення.

Крім київського Софійського собору, збудовані в XI ст. Софійські собори в Полоцьку і в Новгороді. В тому ж сторіччі виникла головна церква Печерського монастиря, яка була прикрашена „мусією" (тобто мозаїкою). В XII ст. були збудовані в Києві Золотоверхо-Михайлівський собор і Кирилівський монастир. В той же час виникають церкви і по інших містах Київської Русі: знаменитий Успенський собор у Владимирі, збудований Андрієм Боголюбським, чудовий Дмитрівський собор у Владимирі, збудований Всеволодом III, і ін.

З середини XI ст. церкви в Київській Русі починають будувати і розписувати місцеві майстри. Разом з греками, які будували й розписували головну церкву Печерського монастиря, працювали також і місцеві майстри та художники і серед них перший руський іконописець монах Алімпій. В XII ст. відомі імена місцевих будівників — Петра Милоніга (в Києві) і Петра (в Новгороді). Галицько-волинський літопис згадує в м. Холмі про скульптора-„хитреця" Авдія. Місцеві майстри вносили зміни у візантійський стиль і розвивали свої оригінальні особливості в архітектурі. Разом з тим незабаром почали виявлятися і впливи західні, особливо в Галичині.

В Київській Русі розвивалась і світська архітектура. Князі й бояри будували собі пишні палаци, тереми (дерев'яні й кам'яні). Літопис, билини, „Слово о полку Игореве" згадують про князівські „золотоверхі тереми". Князь Андрій Боголюбський збудував у Боголюбові кам'яний палац, частина якого збереглася й до наших часів.

Книги в Київській Русі прикрашались мініатюрами на візантійський і болгарський зразок, які являють собою велику цінність для вивчення культури й побуту тієї епохи. Найдавніші мініатюри вміщені в Остромировому євангелії (1056—1057 рр.), зробленому в Києві дияконом Григорієм для Остромира, новгородського посадника. Цікаві мініатюри „Ізборника" Святослава 1073 р.

Скульптура Київської Русі представлена головним чином кам'яними (шиферними) орнаментованими плитами, якими прикрашали церкви всередині, князівськими мармуровими і шиферними гробницями (саркофагами) і великою кількістю дрібної скульптури — кам'яних і металічних ікон та хрестиків з рельєфними зображеннями, що були не тільки священними символами, а й прикрасами. Чудовим з погляду скульптури є оздоблений багатим і витонченим різьбленим орнаментом саркофаг Ярослава, що зберігається тепер у київському Софійському соборі.

Найбільше збереглося від Київської Русі предметів ювелірної справи. Різні золоті й срібні речі не тільки привозились,

а й виготовлялись у Київській Русі, ювеліри якої були відомі далеко за її межами. Золоті й срібні вироби прикрашались витонченою перегородчастою емаллю [1]) і філігранню [2]).

Дальшому розвиткові культури Київської Русі перешкоджав ріст феодальної роздробленості. Татаро-монгольська навала, що насунулася з сходу, затримала культурний розвиток Русі.

В цілому культура Київської Русі мала великий вплив на розвиток культур усіх трьох братніх народів — українського, великоруського і білоруського — і є їх спільною спадщиною.

---

[1]) Золоті пластинки з візерунками з золотих перегородок, заповнені скловидною емаллю, стоплюваною на вогні.

[2]) Найтонші золоті або срібні нитки, які утворюють візерунки на площині.

РОЗДІЛ III

УКРАЇНСЬКІ ЗЕМЛІ ПІД ВЛАДОЮ МОНГОЛЬСЬКИХ ЗАВОЙОВНИКІВ

1. Монголи-завойовники і татаро-монгольське іго

Батьківщиною монголо-татар була Монголія. Вони були скотарями-кочовниками і поділялись на багато племен. Суспільний лад у них був патріархально-родовий з зачатками феодалізму. На чолі племен стояли хани, що володіли великими стадами худоби і широко користувалися чужою працею.

На початку XIII ст. один з монгольських ханів Темучін об'єднав під своєю владою монголо-татарські племена і був проголошений на курултаї (збори старійшин племен) Чінгіс-ханом, тобто самодержавним владарем, великим ханом. Зміцнившись у Монголії, Чінгіс-хан розпочав свої великі завоювання.

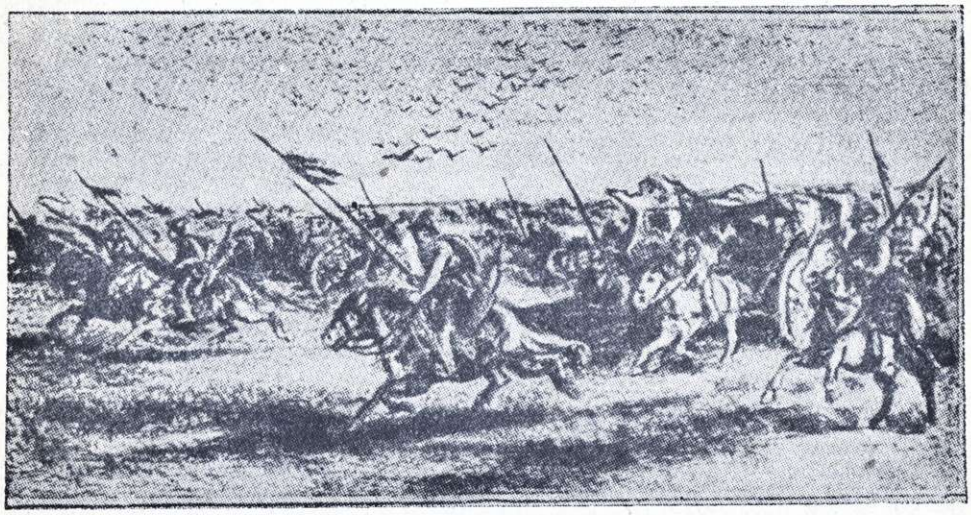
У Чінгіс-хана була добра численна кіннота, яка відзначалась надзвичайною швидкістю руху. Монголи вміли облягати і брати фортеці. Кам'яні стіни вони руйнували з допомогою спеціальних знарядь. Їм було відомо також уживання нафти, вогняних стріл, якими вони запалювали дерев'яні будівлі.

Чінгіс-хан підкорив північний Китай, а потім повів свої війська на південний захід і знищив Хорезмську державу у Середній Азії. Далі, підкоривши Іран, військо Чінгіс-хана, на чолі з кращими його полководцями Джебе і Субутаєм, обігнуло південне узбережжя Каспійського моря, вторглось у межі Кавказа і підкорило народи, що там жили.

Половці, які кочували в степах північного Кавказа, відступили перед монголами на захід у причорноморські степи. Але на Дону монголи їх настигли і розбили. Половецький хан Котян утік до Дніпра і попросив допомоги в свого зятя галицького князя Мстислава Удалого та в інших східнослов'янських князів. Мстислав відгукнувся на прохання Котяна і почав умовляти князів допомогти половцям, доводячи, що в противному разі половці можуть приєднатися до монголів. На заклик Мстислава зібралися князі київські, волинські, чернігівські, смоленські і разом з Мстиславом рушили в степи назустріч монголам. У 1224 р. на річці Калці (що впадає в Азовське море) монголи розгромили об'єднані русько-половецькі сили.

Половці, а потім і князі з рештками військ утекли. Монголи переслідували їх до Дніпра, а потім повернули назад і пішли з причорноморських степів в Азію.

Однак, завоювання Східної Європи вже ввійшло в плани Чінгіс-хана, і для походу в Європу він виділив одного з своїх синів Джучі. Проте, похід цей не здійснився через смерть Джучі. Незабаром, у 1227 р., помер і сам Чінгіс-хан. Новий монгольський хан Угедей, син Чінгіс-хана, скликав у 1235 р. курултай, де було вирішено організувати ще ряд походів. Завоювання Східної Європи було доручене синові Джучі — Батиєві. В 1236 р. Батий з величезним військом рушив у Східну Європу і напав

Монгольська кіннота в поході.

спочатку на Поволжя. Протягом 1237—1238 рр. монголо-татари захопили і розорили Рязань, Коломну, Москву, Владимир, Суздаль, Ростов, Ярославль, Твер, Торжок. Розрізнені князівські ополчення, не зважаючи на всю свою хоробрість і стійкість, не змогли встояти перед монголо-татарами, які переважали їх кількістю, якістю своєї кінноти, військовою технікою дисципліною.

В 1239 р. Батий почав завоювання українських земель. Один загін монголо-татар узяв „копьем“ (штурмом) і „избил“ Переяслав; другий оточив „в силе тяжце“ Чернігів, розбив військо на чолі з князем Мстиславом Глібовичем, захопив місто і спалив його. В грудні 1240 р. Батий перейшов Дніпро і обложив Київ.

День і ніч били монголи спеціальними знаряддями — „пороками“ в міські стіни, поки не розбили їх. Населення на чолі з воєводою Дмитром мужньо оборонялось. Нарешті, татари заволоділи стінами і розташувалися там на ночівлю. Тим часом населення збудувало нові укріплення навколо Десятинної церкви.

Ранком татари підступили до них, і знову почався кривавий бій. Незабаром і ці укріплення були взяті. Тоді уціліле населення разом з своїм майном сховалося в церкві і на церковних хорах, але стіни церкви не витримали і завалилися. Воєвода Дмитро, поранений під час оборони міста, попав у полон, але Батий залишив його живим „мужества ради его".

Взявши Київ, Батий пішов на Волинь і Галичину. За словами літописця, в Галичині і на Волині було зруйновано багато міст, „им же несть числа". З Волині і Галичини Батий вторгся

Бій киян з татарами коло Десятинної церкви.

в Польщу й Угорщину, але в Чехії монголи дістали відсіч. Ослаблений походом на Захід, Батий повернув на Схід і заснував у низах Волги своє царство — Золоту Орду (за назвою ставки — позолоченого ханського шатра — „орди") з столицею Сарай.

Великоруські, українські, білоруські землі опинились під владою Золотої Орди. Хан залишив князів і бояр на своїх місцях, але підпорядкував їх своїй владі. Князі зобов'язані були з'являтися на поклін до хана і одержувати „ярлики" (грамоти) на свої князівства. В разі непослуху хан розправлявся з князями. Щоб тримати в покорі завойовані землі, хан призначив у міста своїх „баскаків" (намісників) з військовими загонами. Населення платило данину ханові, яку збирали хутром і сріблом, а в окремих місцях України (верхів'я Південного Буга, Случа і ін.) сіяло татарам пшеницю й просо. Для збирання данини монголо-татари робили переписи населення. Данину збирали баскаки, або спеціальні чиновники-данщики, або бесерменські

(східні) купці, яким хан віддавав данину на відкуп. В разі несплати данини татари забирали населення в неволю. Православне духовенство від данини було звільнене, за що воно повинне було прилюдно молитися за татарських ханів. Проти татарських збирачів данини часто вибухали народні повстання, тому хани потім доручали збирання данини самим князям.

Татарське іго затримувало економічний і культурний розвиток України, Росії і Білорусії.

„Це було іго, що не тільки подавляє, а й розтлівае і висушує саму душу народу, який йому підпав. Монгольські татари встановили режим систематичного терору, знаряддям якого були грабежі і масові вбивства. Будучи малочисельні порівняно з величезними розмірами завойованих ними земель, вони хотіли ореолом жаху збільшити свою чисельність і масовими вбивствами розрідити населення, яке могло б повстати у них з тилу" (К. Маркс, Таємна дипломатія XVIII в.).

Особливо тяжке було панування татар для народних мас, яких гнобили і татарські хани і свої феодали. Татарське іго сприяло закріпаченню селян. В народних масах Росії, України і Білорусії на довгі роки лишилася згадка про це страшне лихо.

2. Подніпров'я під владою татар

Навала татар посилила економічний і політичний занепад Київщини і взагалі середнього Подніпров'я. Кількість населення тут зменшилася ще більше, особливо ж — міського населення, бо татари для забезпечення свого панування в завойованих землях старались розоряти насамперед міста, які були укріпленими пунктами і головними центрами опору татарам. За словами сучасника, Київ став „мізерним" містом: „в ньому залишилось не більше 200 будинків, і над жителями тяжить суворе рабство".

Батий віддав Київ владимиро-суздальському князеві Ярославу Всеволодовичу, якого він призначив старшим над усіма князями. Але Ярослав не поїхав у Київ, а залишив у ньому свого намісника. Після смерті Ярослава Батий віддав Київ у 1249 р. синові Ярослава Олександру Невському. Однак, Олександр не тільки не поїхав у Київ, а навіть не послав туди свого намісника. Київ був настільки підірваний, що втратив всяке значення для владимиро-суздальських князів.

Вплив смоленських і галицько-волинських князів на Київ так само вже не поширювався. Таким чином, політичний зв'язок Києва з Смоленськом, Владимиром і Галичем зовсім припинився. З цього часу Києвом правили або безпосередньо Орда через своїх баскаків, або князі — ставленики Орди.

У зв'язку з занепадом Київ втрачає також значення і церковного центра Русі, бо митрополит переходить з Києва у Владимир на Клязьмі.

На відміну від Київщини, на Чернігово-Сіверщині місцеві князі збереглися і число їх навіть збільшилось, в наслідок чого посилюється розпад Чернігово-Сіверщини на малі князівства. Це дуже ослабляло Чернігово-Сіверщину, і окремі її частини ставали здобиччю тих чи інших сусідніх князів.

Підірваний татарським погромом, Чернігів не міг зберегти свого попереднього значення і незабаром перестав бути політичним центром Чернігово-Сіверщини. Цього значення набуває Брянськ на півночі Чернігово-Сіверщини, куди відійшла частина населення з Подніпров'я.

Третє князівство середнього Подніпров'я — Переяславське — зовсім сходить зі сцени.

Таким чином, середнє Подніпров'я, яке було колись економічним і політичним центром Русі, підірване князівськими усобицями і половецькими нападами, в наслідок татарського погрому ослабло ще більше.

3. Галицько-Волинське князівство під владою татар

Під час навали Батия князь Данило Романович відступив в Угорщину, а потім у Польщу і повернувся звідти в тому ж 1241 році, коли монголо-татари були ще на Заході. Повертаючись у 1242 р. з Заходу через Галичину і Волинь, Батий хотів захопити Данила, але це йому не вдалось.

На протязі кількох років Данило не визнавав над собою влади Золотої Орди, хоч позиції його всередині Галицько-Волинського князівства ослабли. В Галичині знову почало піднімати голову велике боярство, яке не хотіло коритися Данилові.

Зміцнення великого боярства в Галичині хотів використати син чернігівського князя Михайла Ростислав, який добивався стати галицьким князем. Ростислава Михайловича підтримував угорський король Бела IV, який прагнув заволодіти Галичиною. Рішучий бій між Ростиславом і Данилом стався в 1245 р. під м. Ярославом (в Галичині). Велике військо Ростислава, що складалося з угорців, поляків і дружинників галицьких великих бояр, було розгромлене військом Данила і його брата Василька. Багато угорців і поляків було знищено і взято в полон. Сам же угорський воєвода „гордий Філя" був захоплений у полон і страчений Данилом. Ростислав утік на Захід.

Скоро після бою під Ярославом татарський воєвода Могучий прислав Данилові вимогу: „Віддай Галич". Чинити опір татарам у даний момент Данило не міг, тим більше, що загроза з боку Угорщини і галицького великого боярства не зникла. Літописець говорить, що Данило вирішив їхати в Орду, бо „не укріпив міста своєї землі". Ця поїздка відбулася в 1245—1246 рр. Батий був дуже задоволений приїздом Данила і дав йому ярлик на галицько-волинські землі. Таким чином, Данило визнав залежність від Золотої Орди. Однак, від боротьби з монголо-

татарами він не відмовився і, повернувшись з Орди, почав готуватися до війни.

Поїздка Данила до Батия сприяла зміцненню позицій Галицько-Волинського князівства на Заході. Головний ворог Данила угорський король Бела IV, наляканий тим, що галицько-волинський князь визнав владу Золотої Орди, зараз же почав шукати союзу з ним. Незабаром цей союз був оформлений. Крім Угорщини, Данило встановив союзні відносини з польськими князями, з якими він раніше воював, і з першим об'єднувачем Литви литовським князем Міндовгом.

Використовуючи союзні відносини з польськими князями і Міндовгом, Данило підкорив своїй владі частину землі литовського племени ятвягів по Західному Бугу. Поступово ятвяги були витиснуті з завойованої Данилом землі, і вона була заселена почасти білоруським, а почасти галицько-волинським населенням. Ця територія разом з північними володіннями Волині — Берестям і Дорогичином — дістала назву Підляшшя. Тут виникли також міста Бєльськ, Кам'янець (на Лосні), Мельник, Кобрин. Крім того, Данило поширив свій вплив на Турово-Пінське князівство.

Готуючись до боротьби з татарами, Данило намагався втягнути в неї і інші європейські держави. З цією метою він зміцнив зносини з папою римським, який був ініціатором цих зносин, бо прагнув здійснити церковну унію — об'єднання православної церкви з католицькою під владою папи.

Сподіваючись дістати допомогу для боротьби з татарами, Данило погодився на унію. Щоб зацікавити Данила унією, папа запропонував йому титул короля і прислав королівський вінець, яким Данило і коронувався (1253 р.). Потім папа спеціальною буллою заклúкав християн Польщі і інших держав до хрестового походу проти татар, але цей заклик успіху не мав. Данило, не діставши допомоги від папи, припинив з ним зносини, і унія не була здійснена. Після цього папа наказав католицьким єпископам прокляти Данила і почав проповідувати хрестові походи проти руських.

Данило вирішив виступити проти татар сам. Сили його з часу подорожі в Орду зросли. Країна вже трохи оправилась після всіх спустошень — угорських, польських і Батия. Кількість населення в Галичині і на Волині збільшилась, зокрема за рахунок подніпровських переселенців. Було відбудовано і засновано ряд міст, в тому числі і Львів, названий так за ім'ям сина Данила Льва. Данило укріплював міста баштами і мурами, щоб татари не змогли їх узяти. Він також вживав заходів для заселення цих міст, для розвитку в них ремесла і торгівлі.

Зміцнивши своє князівство, Данило „воздвиг рать" проти татарського воєводи Куремси.

Скориставшись усобицями в Золотій Орді, Данило в 50-х роках переходить у наступ проти Куремси. Він заволодів землями, які

знаходились під владою татар по Південному Бугу, Случу і Тетереву. Потім він узяв Возвягль (тепер Новоград-Волинський), розраховуючи рушити далі на завоювання Подніпров'я і Києва. Однак, здійснити свої плани Данилові не вдалось.

Близько 1256—1257 рр. хан Золотої Орди Менгу прислав на місце Куремси воєводу Бурандая з величезною військовою силою. З військом Бурандая Данило не наважився вступити в боротьбу. На вимогу Бурандая брат Данила Василько і син його Лев в 1259 р. знищили укріплення міст Кременця, Луцька, Львова і ін. Укріплення м. Володимира на Волині були спалені. Збереглися тільки укріплення м. Холма, населення якого, замкнувшись у місті, не схотіло здаватися. Напасти ж на Холм Бурандай не наважився, бо місто було дуже укріплене.

Після цього Галицько-Волинське князівство остаточно стало підвладним Золотій Орді. Галицько-волинські князі зобов'язані були на вимогу татар брати участь у їх походах на Польщу, Угорщину і Литву і платити данину, яка збиралася з населення ханам. Однак, залежність Галичини і Волині від татар була меншою порівняно з Подніпров'ям. Галичина і Волинь не знали ні баскаків, ні данщиків, ні бесерменів, ні переписів.

Данило Романович помер у 1264 р. Він мав значний вплив на історію Галицько-Волинського князівства і всієї України. При ньому Галицько-Волинське князівство відбило вторгнення Угорщини, Польщі, литовських племен, стало грізним для них, оправилось після всіх іноземних спустошень і деякий час не знало зовсім татарського іга.

Данило був умілим політиком, який міг знайти вихід із скрутного становища. Разом з тим він був хоробрим і здібним полководцем. Поряд з політичною діяльністю і військовими заходами він багато уваги приділяв економічному розвиткові свого князівства — сприяв заселенню його, будівництву міст, розвиткові ремесла і торгівлі.

Багато енергії і зусиль приділив Данило і обмеженню влади бояр. Данило був у родинних зв'язках з князями новгородськими і владимиро-суздальськими, а також з Угорщиною, Австрією, Литвою і Польщею. Сам він був перший раз одружений з дочкою Мстислава Удалого, а дочку свою віддав заміж за Андрія Ярославича, князя владимирського (а потім суздальського), брата Олександра Невського.

Пригноблення селян у Галицько-Волинському князівстві за князювання Данила посилилось. Цьому сприяли не тільки іноземні вторгнення, зокрема татарське іго, а й дальший розвиток феодалізму — зростання князівського, боярського і церковного землеволодіння, а також будування міст, що відбувалось у цей період.

Сільське експлуатоване населення в Галицько-Волинському князівстві в XIII ст. поділялося на дві групи: рабів-холопів і селян-смердів. Головними повинностями селян були різні данини

й побори і поруч з ними татарська данина, татарщина, яку збирали для татар князі. Частина селян виконувала різні роботи на користь землевласника. Крім того, селяни мусили ремонтувати й будувати міські укріплення й мости. Жили селяни патріархальними сім'ями — дворищами, які об'єднувались у села, сільські общини, а общини — у волості. За ступенем залежності від феодалів селяни поділялись на вільних і залежних, при чому частина залежних селян була вже цілком прикріплена до землі феодала, перетворена фактично в кріпаків.

Після смерті Данила князем Галичини став син його Лев, старшим князем був брат Данила Василько, який володів Володимиром на Волині. Наступником Василька був син його Володимир (1270—1289), який передав перед своєю смертю Володимиро-Волинське князівство синові Данила Мстиславові. Політична єдність Галицько-Волинського князівства при цих князях починає слабнути, а в зв'язку з цим ослабляється і його могутність. Не зважаючи на це, Галицько-Волинське князівство ще довгий час лишалося грізним для Угорщини, Польщі і Литви. Литву Галицько-Волинське князівство ледве не підкорило своєму впливу, бо її великокнязівський стол деякий час (1267—1268) займав син Данила Шварно, одружений з дочкою Міндовга.

Однак, у першій чверті XIV ст. при сині Льва галицько-волинському князі Юрії (близько 1301—1308 рр.) і внуках його Андрії і Льві (близько 1308—1323 рр.) позиції Галицько-Волинського князівства на заході і півночі починають слабнути. Угорщина, Польща і Литва в цей час зміцнюються. Литва вже в кінці XIII і на початку XIV ст. перетворюється в небезпечного сусіда Галицько-Волинського князівства, яке підупадало в наслідок татарського іга і частих татарських походів.

Останнім галицько-волинським князем був Юрій-Болеслав (1323—1340) — син польсько-мазовецького князя Тройдена, родич галицько-волинських князів.

Юрій-Болеслав був убитий боярами, які були незадоволені тим, що він оточив себе іноземцями і насаджував католицтво.

РОЗДІЛ IV

УКРАЇНА ПІД ЛИТОВСЬКИМ ПАНУВАННЯМ І ЗАГАРБАННЯ ЇЇ ПОЛЬЩЕЮ

1. Приєднання України до Литви і загарбання Галичини Польщею

XIV—XVI ст. в історії Європи були періодом появи централізованих держав, чисто національних на заході і багатонаціональних на сході.

В XV ст. в багатьох країнах Західної Європи швидко зростали міста й торгівля, зміцнювалися економічні зв'язки між окремими областями, розвивались буржуазні відносини. Це зумовлювало процес перетворення народностей у нації і появу централізованих держав. У Західній Європі зароджуються чисто національні держави. В Східній Європі в XV—XVI ст. ще не дозріли повністю всі потрібні економічні передумови для цього. Проте, загроза східноєвропейським народам з боку монголів, турків та інших східних народів вимагала „негайного утворення централізованих держав, здатних стримати натиск нашестя. І тому що на сході Європи процес появлення централізованих держав ішов швидше, ніж процес складання людей в нації, то там утворились мішані держави, які складались з кількох народностей, ще не сформованих в нації, але уже об'єднаних в спільну державу" (Й. Сталін, Марксизм і національно-колоніальне питання, Держполітвидав, 1940, с. 77).

Однією з великих багатонаціональних держав у Східній Європі в XIV—XVI ст. було велике князівство Литовське, яке складалося з трьох основних народностей — литовської, української, білоруської. Політичним центром цієї держави була Литва, яка поширила свою владу на роздроблені і ослаблені татарським ігом білоруські і українські землі.

Уже литовський князь Міндовг — перший об'єднувач литовських племен у державу (середина XIII ст.) оволодів рядом білоруських земель і намагався підкорити собі Чернігово-Сіверщину. Швидке територіальне розширення Литви починається при великому князі литовському Гедиміні (1316—1341). Він закінчив приєднання Білорусії до Литви і після вбивства галицькими боярами князя Юрія-Болеслава поширив свій вплив на Галичину і Волинь (1340 р.), де був проголошений князем син Гедиміна—

Любарт. Але фактично Галичиною і Волинню управляли бояри на чолі з впливовим галицьким боярином Дмитром Дедьком.

Значна частина території була здобута Гедиміном не силою зброї. Для українських і білоруських земель влада Литви була меншим лихом, ніж татарське іго. Ці землі становили при Гедиміні дві третини Литовської держави. Гедімін прийняв титул великого князя литовського і руського (українці й білоруси в цей період теж називалися руськими).

Одночасно Гедімін намагався поширити свій вплив на Псков і Новгород. Ця загарбницька політика Литви зустріла протидію з боку молодого Московського князівства, яке при князеві Івані Калиті (1328—1341) значно зміцніло і почало збирати розпорошені сусідні князівства в одну російську (великоруську) державу навколо Москви.

Наступник Гедиміна великий князь литовський Ольгерд (1345—1377) приєднав до Литви Чернігово-Сіверщину, Поділля (територія по лівому берегу Дністра, яка входила в XII—XIII ст. до складу Галицького князівства під назвою Пониззя), Київщину, Переяславщину. За галицько-волинські землі почалась запекла боротьба між Польщею і Угорщиною, з одного боку, і Литвою, з другого. Ще в 1340 р. польський король Казімір напав на Галичину і пограбував Львів, який став столичним містом Галичини замість Галича. Нарешті, Польща й Угорщина захопили Галичину (1349 р.) з частиною західної Волині (Холм і Белз) (1377 р.), а Литва заволоділа більшою частиною Волині (Володимир, Луцьк, Кременець та ін.).

Литва перетворилась у велику державу. Руські землі при Ольгерді становили $^{9}/_{10}$ Литовської держави. На чолі цієї держави стояв великий князь литовський, який був верховним земельним власником, верховним воєводою і зосереджував у своїх руках зовнішню політику держави. До 90-х років XIV ст. великі князі литовські майже не порушували соціально-політичного ладу України й Білорусії. В цей період вони управляли й володіли особисто землями головним чином у самій Литві, що являла собою їх уділ. Українські й білоруські землі вони роздавали в володіння своїм братам, синам, племінникам, що були удільними князями цих земель і перебували в васальній залежності від великого князя. Місцеві руські князі нерідко лишались на своїх місцях, але підлягали владі якогось з удільних литовських князів або безпосередньо верховній владі самого великого князя. У внутрішнє життя удільних князівств великий князь не втручався. Для розв'язання найважливіших питань, переважно питань зовнішньої політики, великий князь скликав удільних князів на великокнязівську раду.

Головну військову силу Литовської держави становило руське боярство. Литовські князі жалували боярам за їх військову службу грамоти на право володіння землями — як тими, що здавна належали їм і переходили в спадщину — отчинами, так

і новонадаваними—вислугами. Боярин відбував військову службу особисто з певним числом слуг, відповідно до розмірів володінь.

Більш висока культура українських і білоруських земель мала великий вплив на Литву. Руське право, адміністрація, військова справа, організація князівського господарства, фінансово-податкова система, назви посад, станів — усе це відбилось на устрої великого князівства Литовського. „Руська Правда" була джерелом литовського права. Руська мова стала державною мовою. Велика кількість литовських князів і бояр, які були язичниками, хрестилася в православну віру і переймала руські звичаї і мову.

Але в 80-х роках XIV ст. в зовнішньополітичному становищі Литовської держави настає крутий перелом, що зумовив новий напрям усієї дальшої її історії. Цим переломом було зближення Литви з Польщею, яке поклало початок новому періодові в історії Литви, періодові поступового витиснення руських впливів польськими.

Після смерті Ольгерда великим князем литовським став один з дванадцяти його синів Ягайло. Брати і родичі Ягайла, які князювали в різних землях держави, не хотіли визнати його верховну владу. Два брати Ягайлові Андрій і Дмитро (старший) перейшли під владу московського князя Дмитра Івановича. Ягайло, побоюючись зміцнення московського князя, уклав проти нього союз з ханом Золотої Орди Мамаєм. 8 вересня 1380 р. на Куликовому полі на Дону стався знаменитий бій між Дмитром Івановичем і Мамаєм. Мамай був розбитий і втік. Ягайло не дійшов до місця бою, бо довідався про поразку Мамая і відступив.

Союз Ягайла з Мамаєм викликав велике невдоволення на Україні і в Білорусії і послабив і без того неміцну владу Ягайла в Литовській державі. Князі посилили боротьбу проти Ягайла. Німецькі рицарі, користуючись усобицями у великому князівстві Литовському, посилили натиск на литовські землі. Ягайло навіть відмовився на користь німецьких рицарів від частини Литви. Але й це не привело до миру. Ягайлові було не під силу самому боротися з німецькими рицарями і з князями. В цей час польські пани запропонували Ягайлові одружитись з їх королевою Ядвігою і стати в них королем з тим, щоб він з'єднав литовські і руські землі з Польщею і перевів своїх підданих у католицтво. Це з'єднання польські пани хотіли використати як для боротьби проти спільного ворога Литви і Польщі — німецьких рицарів, так і для підкорення собі руських і литовських земель. Ягайло прийняв пропозицію польських панів, і в 1385 р. в м. Креві була підписана польсько-литовська угода. В 1386 р. Ягайло перейшов у католицьку віру, одружився з королевою Ядвігою і був коронований як польський король.

Так почалась унія Литви з Польщею.

Слідом за цим Ягайло примусив литовське язическе населення перейти в католицьку віру. Спочатку католицькі монастирі й церкви росли в самій Литві, а потім вони почали виникати і в українських та білоруських землях. Разом з католицтвом став поширюватися в Литві вплив польської культури. Ставши польським королем, Ягайло переїхав у Польщу і підпав під вплив польських панів.

Унія була особливо вигідна Польщі. Насамперед Ягайло допоміг Польщі повернути Галичину (1387 р.), зайняту в 70-х роках XIV ст. Угорщиною. З цього часу Галичина була перетворена в провінцію Польщі. Польські пани займали всі найважливіші посади, захоплювали великі земельні володіння і посилювали гноблення селян у Галичині. До міст Галичини збільшився приплив польських і німецьких купців і ремісників. Українці витіснялись на другорядні позиції в торгівлі і ремеслах. Їх не допускали займати посади в міському управлінні. Польські пани і католицьке духовенство силою примушували українські народні маси приймати католицьку віру. Українське населення весь час вело запеклу боротьбу проти польських загарбників.

2. Підсилення влади Литви над Україною і загарбання західного Поділля Польщею

Після загарбання Галичини в 1387 р. польські пани почали зазіхати на самостійність Литви, намагаючись перетворити всі її землі в провінції Польщі. Однак, здійснити це польським панам не вдалось, бо в Литві вибухло повстання, очолене двоюрідним братом Ягайла Вітовтом. Польські пани і Ягайло примушені були визнати Вітовта великим князем литовським (1392 р.). Вітовт зобов'язався тільки лишатися в залежності від Польщі. Але після смерті Вітовта Литва не повинна була мати свого князя.

При Вітовті Литва дуже зміцніла. Щоб посилити свою владу, Вітовт ліквідував удільні князівства, з яких складалася Литовська держава. Князі були усунені з своїх місць, а їх володіння були перетворені в області, якими почали правити великокнязівські намісники з бояр, більш залежні від великого князя, ніж князі.

Ліквідація великих удільних князівств сприяла політичній централізації Литовської держави. Економічна й політична міць великого князя, що захопив у свої руки величезні володіння удільних князів і доходи з них, значно зросла. Замість майже незалежних і вічно бунтуючих удільних князів, в областях сиділи тепер великокнязівські намісники з бояр, що здійснювали волю великого князя.

Ліквідацію удільних князівств використало для свого економічного й політичного піднесення насамперед велике боярство,

особливо литовське (яке безпосередньо оточувало Вітовта), і до певної міри купецтво. Великі литовські бояри-пани почали займати головні місця в великокнязівській раді замість удільних князів. Вони ж стали діставати найвищі державні посади і найбільші земельні володіння.

Зміцнивши Литву, Вітовт захопив Смоленське князівство. Одночасно Вітовт прагнув заволодіти чорноморським узбережжям, яке було під владою Золотої Орди. В 1399 р. на р. Ворсклі стався бій між Вітовтом і ханом Золотої Орди Тімур-Кутлуком. Вітовт був розбитий татарами. Не зважаючи на це, він на початку XV ст. все ж розширив свої володіння до Чорного моря. Разом з Ягайлом Вітовт розгромив німецьких рицарів у бою під Грюнвальденом у 1410 р. Після цього Вітовт посилив наступ на північний схід, загрожуючи Московському князівству.

Одночасно Вітовт зміцнював владу Литви над руськими (українськими, білоруськими і великоруськими) [1]) землями.

Він роздавав литовським панам-католикам маєтки і посади намісників у руських землях. В 1413 р. Ягайло і Вітовт, з нагоди підтвердження польсько-литовської унії в місті Городлі (за якою визнавалось, що Литва й після смерті Вітовта матиме свого князя), видали грамоту, що наділяла литовських феодалів-католиків особливими правами і закривала руським православним феодалам доступ на вищі державні посади. Крім цього, Вітовт надавав привілеї в деяких українських містах католицькому, польсько-німецькому міщанству. Він також сприяв організації католицьких єпіскопських кафедр на Україні (Луцьк, Кам'янець-Подільський) і робив спробу відірвати православну церкву України й Білорусії від московської митрополії та здійснити унію православної церкви з католицькою. При Вітовті посилюється пригноблення українських народних мас як феодалами, так і великокнязівською владою.

Після смерті Вітовта (в 1430 р.) при активній підтримці руських феодалів, незадоволених посиленням влади Литви, великим князем литовським був обраний князь Свідрігайло (брат Ягайла), який вороже ставився до польсько-литовської унії. Литовські пани погодилися на обрання Свідрігайла, бо поляки хотіли знищити самостійність Литви.

Слідом за цим польські пани захопили в 1430 р. західне Поділля (Кам'янець), а потім, у 1431 р., вторглися на Волинь і почали спустошувати її. Між Свідрігайлом і Польщею почалась війна.

Українське населення Волині й Поділля піднялось на боротьбу проти загарбників.

---

[1]) Крім Смоленська, під владою Литви були й інші великоруські князівства, розташовані в північній частині Чернігово-Сіверської землі (Брянськ, Трубчевськ).

УКРАЇНСЬКІ ЗЕМЛІ ПІД ВЛАДОЮ ЛИТВИ І ПОЛЬЩІ ВІД XIV ст. ДО ПОЛОВИНИ XVI ст. (1569 р.)

віри, кажучи, що вони готові вмерти або знайти іншого князя, але не будуть підкорятися литвинові-католику. Проте, Казімір не скасував свого рішення. Гаштовт з литовським військом знову рушив на Україну і взяв Київ силою.

Таким чином, Волинь і Київщина були остаточно перетворені в провінції Литви. При ліквідації Волинського і Київського князівств Казімір видав волинським і київським феодалам нові привілеї, які стверджували їх права і вольності. Одночасно він видав привілеї феодалам земель Полоцької, Вітебської і Смоленської. Ці привілеї повинні були примирити руських феодалів з посиленням влади Литви.

Однак, політика Казіміра лише частково досягла своєї мети. Руські бояри і далі були невдоволені пануванням литовських панів. Особливо не мирилися з своїм становищем руські князі, як ті, що втратили свої князівства, так і ті, над якими ця загроза нависла. Відносини між литовсько-католицькими і руськоправославними феодалами ускладнились ще тим, що в кінці XV ст. литовський уряд посилив намагання здійснити унію православної церкви з католицькою.

3. Напади Туреччини і Кримського ханства на Україну. Приєднання Чернігово-Сіверщини до Російської держави

З XV ст. Україні стали загрожувати нові вороги — Туреччина і Кримське ханство. Турки завоювали слов'янські держави на Балканському півострові, а також Валахію, Константинополь (1453 р.), Крим, гирла Дністра і Дунаю і, нарешті, Молдавію з Буковиною (початок XVI ст.), яка до виникнення Молдавського князівства (в XIV ст.) була частиною Галицького князівства (назва Буковини походить від слова „бук" — буковий ліс). Слідом за цим турки посилили напади на землі, які належали Польщі, і насамперед на Галичину і Поділля. Перший турецький похід на Галичину в 1498 р. нагнав полякам такого жаху, що багато польських шляхтичів збиралися тікати в інші країни. Навала Туреччини була великою небезпекою для Європи і загрожувала всьому її розвиткові.

Одночасно почалися набіги на Україну татар Кримського ханства, яке остаточно відокремилось від Золотої Орди і в 70-х роках XV ст. перейшло у васальну залежність до турецького султана. В 1482 р. кримський хан Менглі-Гірей напав на Київ і спустошив його. Кримські хани майже щороку повторювали свої набіги на Україну, палили і спустошували села і міста, захоплювали у полон (ясир) тисячі людей, яких потім продавали на східних ринках або використовували як рабів і кріпаків у своєму господарстві в Криму.

Величезна територія південно-східної України по нижньому і середньому Дніпру і по Південному Бугу цими набігами була

Кияни не пускають литовського воєводу Гаштовта до міста (з картини Іжакевича).

перетворена майже в пустиню. Невелика кількість населення збереглася тільки біля за́мків — Києва, Брацлава, Вінниці, Житомира, Черкас, Канева, Остра, Чернігова. Але ці за́мки були недостатнім захистом. Озброєння їх було незначне і примітивне, військові гарнізони стояли тільки в деяких за́мках і то не завжди, не кажучи вже про те, що ці гарнізони були невеликі. Самі за́мки, які будувалися переважно з дерева, будучи довго без ремонту, гнили і руйнувались.

Литовський і польський уряди не вживали відповідних заходів проти турецько-татарських нападів. Щоб умилостивити Менглі-Гірея, великий князь литовський і король польський Олександр почав платити йому щорічну данину, яку називали „упоминки". Але український народ знайшов у собі сили не тільки для боротьби проти польського і литовського панування, а й для захисту своєї землі від турецько-татарської навали.

В наслідок нападів Туреччини й Кримського ханства Польща і Литва були відкинуті від Чорного моря. Чорноморсько-Азовське узбережжя з південною частиною України на довгий час стали турецько-татарськими володіннями (до XVIII ст.).

Поряд з Туреччиною і її васалом Кримським ханством досить велику роль у міжнародних відносинах починає відігравати в цей період Московська держава, яка перетворилась при великому князі Івані III (1462—1505) в грізну силу на сході Європи. Для боротьби з Золотою Ордою, Литвою і Польщею Іван III підкорив своїй владі Новгород, Твер і Казань, які завжди виступали проти об'єднання під владою одного князя і укладали союзи з татарами і Литвою проти Москви. В 1480 р. Іван III, скориставшись ослабленням Золотої Орди, визволився від татарсько-монгольського іга, що тривало більше двохсот років. Таким чином, Московська держава при Івані III стає сильною і єдиною Російською національною державою.

Об'єднуючи під своєю владою великоруські землі, Іван III почав заявляти свої претензії на всі руські (українські, білоруські, великоруські) землі, які знаходилися під владою Литви. Він притягав на свій бік руських феодалів, вороже настроєних проти литовських панів і прихильних до Москви. Руські феодали переходили спід влади Литви під владу Івана III, мотивуючи це релігійними утисками православних з боку литовського уряду.

В 1481 р. проти польського короля і литовського князя Казіміра була організована змова руських князів на чолі з князем Михайлом Олельковичем, братом останнього київського князя Семена Олельковича. Змовники мали намір убити Ка́зіміра й захопити великокнязівський престол або, в разі невдачі змови, відокремитись від Литви з усіма землями до р. Березини і приєднатися до Московської держави. Казімірові вдалося заарештувати змовників. Керівники змови — Михайло Олелькович і князь Іван Гольшанський були страчені в Києві, а третій

керівник, князь Федір Бєльський, втік у Москву. Це стало ніби сигналом для нових переходів руських князів під владу Івана III.

Скористувавшись тимчасовим розпадом польсько-литовської унії після вступу на престол у Литві великого князя Олександра (1492 р.), Іван III у 1492—1494 рр. зробив два походи на прикордонні смоленські і чернігово-сіверські міста. В 1494 р. між Іваном III і Олександром був укладений трактат, за яким, по-перше, за Московською державою закріплювались володіння князів Новосильських, Одоєвських, Воротинських, Белевських та ін., які перейшли під владу Івана III, а також Вязьма, Мезочськ, Серенськ і Козельськ і, подруге, за Іваном III був визнаний титул „государя всея Русі".

Проте, цей мир не врегулював відносин між Москвою і Литвою. В 1500 р. під владу Івана III перейшли нащадки втікачів у Литву з Московської держави — князі Семен Можайський і Василь Шемячич, які володіли Черніговом, Стародубом, Гомелем, Любечем „со многими волостями". В тому ж році Іван III почав нову війну проти Литви. Литовське військо зазнало великої поразки. Сам великий гетьман литовський, один з найбільших українських феодалів, князь Константин Іванович Острозький попав у полон. Війна закінчилась укладенням у 1503 р. шестирічного перемир'я. За Російською державою закріплювалась вся Чернігово-Сіверщина, крім невеличкої придніпровської смуги біля Остра, яка лишилась за Литвою. У приєднанні Чернігово-Сіверської землі до Російської держави велику роль відіграло населення цієї землі, бо відомо, наприклад, що Брянськ був узятий московськими воєводами при активній підтримці місцевого населення. Однак, і перемир'я 1503 р. не було тривалим, і вже в 1507 р. боротьба між Литвою і Москвою відновилась.

Спираючись на підтримку московського князя, українські і білоруські феодали продовжували боротьбу проти литовських панів. В 1508 р. стався останній виступ руських князів проти литовських панів, на чолі якого стояв князь Михайло Глинський, що володів великими землями, головним чином на лівому березі Дніпра.

Цей виступ не мав успіху, бо більша частина українських і білоруських феодалів була проти відновлення колишнього становища князів і не підтримала Глинського, а допомога московського війська була недостатня.

Польсько-литовське військо розбило московських воєвод на чолі з Глинським. Глинський з своїми прихильниками втік у Москву.

Війни Російської держави з Литвою і Польщею в кінці XV і на початку XVI ст. були початком багаторічної запеклої боротьби між цими державами за українські й білоруські землі.

4. Економічний розвиток України, закріпачення селян і виникнення козацтва

В XIV—XV і особливо в першій половині XVI ст. економічний розвиток України, не зважаючи на несприятливі політичні умови, значно посунувся вперед. В цей період посилюється розвиток ремесла, торгівлі, міст, збільшується кількість міського населення, виникають нові міста. Татарсько-турецькі розорення дуже затримували господарський ріст країни і насамперед середнього Подніпров'я і Брацлавщини (територія по Південному Бугу), які, як відомо, були перетворені майже в пустиню.

Найбільш інтенсивно розвивалось ремесло в Західній Україні. Вже в другій половині XIV ст. міські ремісники в Галичині почали створювати цехи. „Необхідність об'єднатися проти об'єднаного розбійницького дворянства, потреба в спільних ринкових приміщеннях в епоху, коли промисловець був одночасно і купцем, ріст конкуренції з боку кріпаків-утікачів, які стікалися в міста, що розцвітали, феодальний лад усієї країни — все це породило *цехи...*" (К. Маркс и Ф. Энгельс, Немецкая идеология, 1934, сс. 14—15).

Значний рівень розвитку ремесла в галицьких містах виявляється також у помітному рості числа цехових підмайстрів, які, щоб уникнути утисків і експлуатації з боку майстрів, починають створювати свої самостійні організації — „господи".

Поряд з розвитком ремесла розвивалась торгівля, росли торги і ярмарки. Торги обслуговували вузькі місцеві ринки. Тут провадився обмін ремісничих виробів на продукти сільського господарства. Відбувалися торги здебільшого раз на тиждень. Ярмарки обслуговували більш широкі ринки, зв'язуючи економічно окремі міста і землі України. Вони відбувалися у великих містах 1—2 рази на рік. На ці ярмарки приїжджали не тільки місцеві, а й іноземні купці — польські, німецькі, чеські, татарські, угорські, турецькі, московські, грецькі, італійські. Предметами торгівлі тут були продукти місцевого сільськогосподарського виробництва: хліб, худоба, мед, віск, шкіри і вироби ремесла, а також вироби, привезені з інших країн. Ввозили на Україну переважно предмети розкоші та інші вироби, які йшли на задоволення зростаючих потреб пануючого класу — князів, бояр, духовенства. З України вивозили продукти сільського господарства.

Особливо зростає в першій половині XVI ст. вивіз лісу і лісних продуктів (деревної золи, поташу, дьогтю тощо), худоби й хліба в Західну Європу. Найважливішу роль в соціально-економічному розвитку України відіграв вивіз хліба, що сприяло посиленню закріпачення селян. На початку другої половини XVI ст. вивіз хліба стає звичайним явищем для великого феодального господарства Західної України. Головним пунктом сільськогосподарського вивозу з Польщі і Литовської держави стало місто

Данціг (Гданськ) на Балтійському морі, яким Польща заволоділа в наслідок 13-річної війни (1453—1466) і Торунського миру (1466) з німецькими рицарями.

В міру розвитку ремесла і торгівлі великі міста — Львів, Кам'янець-Подільський, Кременець, Володимир, Київ і ін.— добиваються від королівської або великокнязівської влади самоуправління, так званого „німецького", або „магдебурзького", права (на зразок міста Магдебурга). Це право звільняло міське населення від управління і суду королівських чи великокнязівських намісників-воєвод і старост. На чолі міського самоуправління ставав війт, який призначався королем або великим князем. Міське самоуправління (магістрат) складалося з двох колегій: лави, яка розглядала під головуванням війта карні справи, і ради на чолі з бурмістрами, у віданні якої знаходився цивільний суд, поліція, нагляд за торгівлею і т. д. На постанову ради дозволялось скаржитись війтові, а на постанову війта скарга повинна була вже йти королю або великому князеві.

Міське населення добивалося права самостійно заміщати посаду війта. В містах з виборним війтом на перший план висувалася рада. Вона перебувала в руках міської аристократії (найбагатших купців, лихварів), яка цілком усувала від участі в управлінні масу міського населення — поспільство. За прикладом великого князя або короля, магдебурзьке право почали надавати своїм містам у XVI ст. і окремі феодали. Це право, ослабляючи в тій чи іншій мірі феодальну залежність міст, сприяло їх ростові. Уряд і феодали були теж заінтересовані в розвитку торгівлі і ремесла, і це було однією з головних причин надання містам магдебурзького права. Проте, надаючи їм цього права, феодали в той же час намагалися в якнайбільшій мірі зберегти феодальну залежність міст і часто зводили нанівець міське самоуправління.

Таким чином, магдебурзьке право на Україні цілком не звільняло міста від феодальної залежності і мало обмежений характер. В більшій мірі ця залежність збереглася, звичайно, в приватних містах, які належали великим феодалам. У королівських же чи великокнязівських містах населення часто терпіло „кривди" від воєвод і старост, які постійно втручалися в міське життя і грабували міське населення. Особливо сваволили воєводи і старости в містах, які не мали магдебурзького права. Міське населення засипало урядову канцелярію скаргами, шукаючи захисту від старост і воєвод, але ці скарги рідко давали позитивні наслідки.

Добиваючись звільнення від феодальної залежності, міське населення не обмежувалося лише скаргами, а діяло і більш активно. В деяких містах справа доходила до збройних виступів проти старост, як це було, наприклад, у Черкасах і Каневі в 1536 р., а потім у Вінниці і Брацлаві в 1541 р.

Боротьба міщанства проти феодальної залежності ставала все більш запеклою. Одночасно, в зв'язку з дальшим розвитком

ремесла і торгівлі і посиленням на цій основі диференціації міського населення, загострювалися суперечності між різними групами населення міст.

Під впливом розвитку міст і внутрішньої торгівлі, а також росту економічних і культурних зв'язків з Заходом обсяг потреб феодалів значно розширився і змінився. Вони все більш почали виявляти попит на предмети розкоші, які доставляла головним чином зовнішня торгівля. Джерелом же задоволення цього попиту була праця феодально-залежних селян. Через це ріст у феодалів жадоби до насолоди і розкоші і втягнення їх у внутрішню і зовнішню торгівлю неминуче обумовлювали посилення феодальної експлуатації селян — збільшення грошових і натуральних повинностей та панщини. Особливо стали дбати феодали про розширення власного господарства, продукти якого продавалися на внутрішньому і зовнішньому ринках. Якщо раніше феодали мали при своїх дворах невелику ріллю, то тепер вони цю ріллю намагалися збільшити за рахунок захоплення земель, які були в користуванні сільських общин.

Великим заходом у справі масового захоплення селянських земель була „волочна поміра", проведена у великокнязівських маєтках Литовської держави згідно з „Уставою на волоки" 1557 р. За „Уставою на волоки" всі землі перемірювались і розбивались на однакові ділянки-волоки (близько 19 *га*). Частина земель, і при тому кращих, відрізалась під великокнязівські фільварки (садиби з орною землею). Решту земель роздавали селянам. Нормою наділу для звичайного селянського тяглового господарства (окремої сім'ї, яка виконувала панщину) була волока. Ця реформа сприяла поширенню трипільної системи землеробства.

Волочна поміра руйнувала старі общинні форми селянського землеволодіння, заміняла велику сім'ю — дворище, куди входили родичі й чужі, окремою сім'єю — димом, який сидів на волоці, з індивідуальною відповідальністю за повинності. Руйнування общинного ладу, що посилював селян у боротьбі з феодалами і перешкоджав розвиткові великого феодального господарства, полегшувало феодалам можливість збільшувати експлуатацію селян і захоплювати далі селянські землі під фільварки.

В наслідок розширення фільварків площа селянського землеволодіння зменшилась. Відбувався процес дроблення, зменшення селянських наділів (волоки ділились на половини, на чверті і т. д.), зростало число малоземельного і безземельного селянства — огородників, або загородників, підсусідків, халупників. Загородники, або огородники, мали двори і невеликі ділянки землі — загороди, огороди. Вони переважно виконували пішу панщину (без робочої худоби). Підсусідки не мали ні дворів, ні землі і працювали на феодала у фільварку, а жили по чужих дворах у заможних селян, виконуючи їм за це певні повинності. Близькі своїм становищем до підсусідків були халупники, що мали тільки халупи і відбували панщину у фільварку,

а існували, головним чином, з батрацького заробітку у заможних селян.

Зменшення селянських наділів супроводилося збільшенням панщини. Якщо в XIV ст. панщина обмежувалася 2—5 днями на рік, то в першій половині XV ст. вона доходить у Галичині до 14 днів на рік, а в другій половині XV ст.—до 1 дня на тиждень з лану (дорівнює волоці). В 1564 р. панщина в Галичині становила 2 дні на тиждень, при чому з половини лану, а в деяких маєтках Галичини вона вже в цей час доходила до 6 днів на тиждень з лану. Далі на схід і південь розміри панщини зменшувались.

Одночасно феодали прагнули посилити закріпачення селян, перетворити залежних і вільних селян у кріпаків. В Галичині вже на початку XVI ст. вихід селянина став цілком залежати від поміщика: без його згоди селянин не міг перейти до іншого поміщика. Для придушення опору селян феодали посилено використовували набуте ними в XV ст. право вотчинного суду. На початку XVI ст. піддані були позбавлені права скаржитись на своїх поміщиків і прирівнювались у цьому відношенні до рабів. Але в середині XVI ст. ще не вся селянська маса, і при тому не остаточно, була позбавлена права виходу і перетворена в кріпаків. Найбільше незакріпаченого населення лишалось на південно-східній Україні.

Селянські маси чинили завзятий опір закріпаченню. Особливо широких розмірів набуває боротьба селянства проти поміщиків у загарбаних Польщею західноукраїнських землях, де кріпосницький гніт зростав найінтенсивніше. В 1490 р. в Галичині вибухло велике селянське повстання під керівництвом Мухи, придушене польським урядом з допомогою іноземних військ. В українських землях, що перебували під владою Литви, селянські рухи проти поміщиків також загострювались. Так, у 1563 р. виступили проти поміщика Матвія Сенюти селяни містечка Ляховців і сіл Войнегова, Янкова, Кашинців та Вариводинців (на Волині).

Особливо великих розмірів набуває втеча селян з Галичини і Волині на територію південно-східної України — на Брацлавщину, південну Київщину, що були дуже спустошені набігами татар і мало охоплені кріпосницькими відносинами. З цих утікачів і виникає на південно-східній Україні козацтво[1] — вільне населення, яке займалося на низу Дніпра „уходництвом", тобто рибною ловлею, мисливством і бджільництвом, а також почасти землеробством. Одночасно козаки вели боротьбу проти татарсько-турецьких набігів на Україну і в свою чергу робили походи на турецькі і татарські міста і села. Козаки поділялися за заможністю на бідних (голоту) і багатих, які володіли будинками

[1]) „Козак", або „казак", — татарське слово, що означає „вільний воїн", „вершник"; першу згадку про українських козаків знаходимо в джерелах 1492 р.

і землями. Заможні козаки експлуатували козацьку голоту на уходах, а також виступали в ролі „старших“ у козацьких походах проти татар і турків, забираючи собі значну частину здобичі.

В організації козацьких походів на татар і турків брали участь старости прикордонних замків та інші великі феодали, використовуючи нерідко ці походи в інтересах власної наживи. Найпопулярнішим щодо розмаху своїх воєнних виступів проти татар і турків був князь Дмитро Вишневецький. Під час свого походу в 1563 р. в Молдавію Вишневецький попав у полон, був відправлений у Константинополь і страчений турецьким султаном. Про смерть Вишневецького було складено немало легенд, а в одній з популярних пісень він виступає під ім'ям Байди (байда — гуляка).

Виникнення козацтва — факт величезного значення в історії України. Пізніше, в зв'язку з посиленням наступу польських панів на Україну, з одного боку, і дальшими татаро-турецькими набігами — з другого, чисельність козацтва і його питома вага в суспільно-політичному житті України надзвичайно зросли. Близько середини XVI ст. козацтво створює за Дніпровськими порогами свій центр, укріплення — Запорізьку Січ, яка відіграла велику роль у боротьбі українського народу проти шляхетської Польщі, Кримського ханства і Туреччини. Боротьба козацтва з турецько-татарською навалою мала значення не тільки для України, а й для інших країн Європи.

5. Установлення шляхетської „демократії“ в Литовській державі і захоплення Польщею України. Люблінська унія (1569)

Поряд з закріпаченням селянства відбувалося розширення прав і вольностей класу феодалів, який дістав у Литовській державі, як і в Польщі, назву шляхетства. Шляхетство поділялося на дві групи: дрібну й середню шляхту та великих землевласників, що називалися магнатами. Дрібна й середня шляхта склалася з боярства, а магнатська верхівка — з великих бояр, що називалися панами, і з князів. Бояри й князі в цілому і утворили привілейований пануючий стан, шляхетство, яке стояло над народом.

Зосередивши в своїх руках великі земельні володіння, магнати зайняли пануюче становище в політичному житті Литовської держави і добилися ряду особливих прав, які виділяли їх серед решти шляхетства. В їх руках були вищі державні посади: гетьмана великого — головнокомандуючого під час війни, підскарбія земського, що завідував державною казною, маршалка земського, що виконував обов'язки міністра великокнязівського двору, та ін. З них же складалась і великокнязівська рада, яка обмежувала князівську владу. Вони підлягали безпосередньо юрисдикції великого князя, а не його намісників, які

Повстання під керівництвом Мухи (з картини Іжакевича).

судили лише шляхту. Свої війська вони виводили на війну не разом з усією шляхтою під загальною хоругвою своєї округи, а під окремими фамільними хоругвами. Через це їм присвоювалось навіть окреме звання, що виділяло їх: „князі і пани хоруговні".

Магнати сконцентрували в своїх руках також усі вищі уряди в окремих частинах держави. Найбільшими територіально-адміністративними одиницями після ліквідації великих удільних князівств були землі-воєводства. Підрозділами землі-воєводства були повіти. На чолі земель-воєводств і повітів стояли воєводи й старости, що зосереджували в своїх руках владу адміністративно-судову і військову.

Таким чином, між магнатами і шляхтою була певна нерівність. Ця нерівність узаконювалась і кодексом шляхетських прав Литовської держави, затвердженим у 1529 р., так званим Литовським статутом, в якому законодавство про шляхетство поділялось на два види — на загальношляхетське і за „станами", тобто окремо для магнатів-князів і панів і окремо для шляхти. Шляхта була незадоволена своїм становищем і добивалася зрівняння в правах з магнатами, обмеження диктатури магнатів і підвищення своєї політичної ролі, щоб таким чином забезпечити свій економічний ріст.

В зростанні політичного значення і в розширенні прав дрібної і середньої шляхти значну роль відіграла її участь у вальному (загальнодержавному) сеймі (з'їздах шляхетства). До початку XVI ст. вальні сейми розв'язували питання, які стосувалися головним чином польсько-литовської унії і обрання великих князів, при чому збиралися на ці сейми тільки магнати. Але з початку XVI ст. сейми стали збиратися для розв'язання таких питань, які особливо зачіпали інтереси шляхти, а саме — встановлення розмірів серебщини (податок на військові потреби) і військової служби. Шляхта була головною військовою силою і основним платником серебщини, тому ігнорувати її в розв'язанні цих питань не можна було. З 1512 р. стали обирати з кожного повіту (частина воєводства, землі) по два шляхетських представники — посли на сейм. З цього часу остаточно затверджується шляхетське представництво на сеймі. В першій половині XVI ст. компетенція сейму розширяється і він перетворюється в постійно діючий верховний орган державної влади, який відсуває на задній план великокнязівську раду і розв'язує, крім зазначених, також питання законодавства, зокрема про Статут і т. д.

Виступаючи на сеймах, литовсько-руська шляхта добивається зрівняння в правах з магнатами. Вона висуває цілу програму реформ. Ідеалом її був суспільно-політичний устрій Польщі з його дворянською демократією. Під натиском шляхти видається ряд привілеїв, які зрівнювали шляхту в правах з магнатами. Бельський сейм 1564 р. запровадив за польським прикладом шляхетські виборні земські суди. До компетенції земського суду

належали цивільні справи всього шляхетства повіту, в тому числі й магнатів. Віленський привілей 1565 р. затвердив на польський зразок повітові сеймики, в яких брали участь усі феодали повіту — магнати й шляхта. На цих сеймиках обирались земські суди, наперед обговорювались питання, що мали стояти на найближчому сеймі, обиралися посли на сейм. У 1566 р. були проведені адміністративна і військова реформи, які посилювали роль шляхти в державному апараті і зрівнювали її у військових правах з магнатами. Колишні воєводства були розукрупнені, число воєводств збільшено. З цього часу магнати повинні були в разі війни виходити під команду воєвод у складі повітового шляхетського ополчення на чолі з повітовими командирами (каштеляни, маршалки), а не під своїми фамільними хоругвами, як це було раніше.

Всі ці реформи підвищували політичну роль шляхти і сприяли встановленню шляхетської демократії, органом якої був вальний сейм. Литовський статут 1566 р. узаконив політичне значення сейму, встановивши, що великий князь без сейму сам не має права встановлювати ніяких державних уставів. Таким чином, носієм влади ставав весь „шляхетський народ“ (так називала себе шляхта) в особі вального сейму, і Литовська держава, як і Польща, почала перетворюватися в шляхетську республіку. Енгельс характеризує дворянську демократію Польщі як одну „з найгрубших форм суспільства“ і пояснює її встановлення недостатнім розвитком міст. Ця дворянська демократія „була в Германії XVI століття вже неможлива, — говорить він. — Вона була неможлива вже тому, що в Германії існували тоді значні і могутні міста“ (Ф. Энгельс, Крестьянская война в Германии, 1939, с. 78). Шляхетська демократія придушувала міста і привела з часом до повного ослаблення королівської влади і до занепаду значення вального сейму, до розвитку політичної децентралізації (зростання значення повітових шляхетських сеймиків), яка затримувала розвиток господарства країни.

Не зважаючи на зрівняння в правах з магнатами і розширення загальношляхетських прав, шляхта була незадоволена своїм становищем, бо, поперше, магнати і після цього фактично займали пануюче економічне і політичне становище в державі і, подруге, державні повинності шляхетства лишались у попередніх розмірах. Це незадоволення литовсько-руської шляхти використали польські пани для загарбання українських земель і укладення нової польсько-литовської унії.

З перетворенням Польщі у великого експортера сільськогосподарських продуктів у Західну Європу польські пани надзвичайно посилюють свої зазіхання на українські землі і все впертіше добиваються інкорпорації (включення) Литви в Польщу. Ці загарбницькі прагнення польських панів зустріли підтримку з боку литовсько-руської шляхти, яка добивалася для себе шляхетських

вольностей Польщі і обмеження переваги магнатів. Литовсько-руська шляхта хотіла ще більше підвищити свою політичну роль і дістати права польської шляхти щодо військової служби та інших державних повинностей, знищити перешкоди для торгівлі з Заходом через Польщу. Особливо прагнула литовсько-руська шляхта полегшити свою військову службу, яка відбувалась у формі так званого „посполитого рушення" (загальношляхетського ополчення) і вимагала від шляхти як матеріальних витрат, так і особистої участі. Тим часом у Польщі в XVI ст. центр ваги військової сили переходить з посполитого рушення до найманих військ, при чому польській шляхті вдалось звільнитися і від витрат на утримання найманої армії. Витрати ці були перекладені на короля через установлення на сеймі так званої „кварти", тобто відрахування чверті прибутків з державних королівських маєтків, звідки й виплачувалось утримання жовнірам. Ці польські військові порядки дуже подобались литовсько-руській шляхті, тим більше, що в 60-х роках XVI ст. в зв'язку з напруженою війною Литви з Російською державою за Лівонію і через хронічні набіги татар військові мобілізації литовсько-руської шляхти стали дуже частими.

Проти приєднання українських земель до Польщі і проти включення Литви в Польщу виступили литовсько-руські магнати, побоюючись, щоб це не поклало край їх економічному й політичному пануванню в литовсько-руських землях. Виступаючи проти включення Литви в Польщу, литовські магнати в той же час були зацікавлені в унії з Польщею в формі союзу двох держав з збереженням політичної самостійності Литви. Ця унія була потрібна литовським магнатам для боротьби з Російською державою і з українськими та білоруськими магнатами. Останні тяжіли до Москви, але боялися зближення з нею, бо їх лякало зміцнення самодержавства в Російській державі при Івані IV.

Для переговорів про нову унію в 60-х роках XVI ст. скликався ряд спільних польсько-литовських сеймів. Але через гострі незгоди між польськими і литовськими магнатами в питанні про форму нової унії ці сейми не дали ніяких результатів. Нарешті, в січні 1569 р. відкрився спільний польсько-литовський сейм в Любліні. Литовсько-руські магнати вирішили зірвати цей сейм і почали роз'їжджатися по домівках і закликати шляхту до війни з Польщею.

Після цього польські пани, що спиралися в своїх прагненнях насамперед на підтримку підляської і волинської шляхти, запропонували королю Сігізмунду II Августові захопити Підляшшя і Волинь. У березні король опублікував універсал про приєднання Підляшшя і Волині до Польщі.

Маючи проти себе всю шляхту, литовські магнати примушені були відправити послів на сейм для переговорів з поляками. Литовські посли, прибувши на сейм 5 квітня, просили сейм не відривати Підляшшя і Волині від Литви і відкласти розв'язання

питання про унію, але поляки на це не погодилися. В той же час, щоб вплинути на литовсько-руських магнатів, польська шляхта оголосила 23 квітня посполите рушення для захоплення Підляшшя і Волині і запропонувала королю відібрати у волинських і підляських магнатів посади і маєтки. Це вплинуло на магнатів Підляшшя і Волині. Вони почали повертатися на сейм і 24 травня склали присягу Польщі, прохаючи тільки, щоб були забезпечені їх права і щоб їх не ставили нижче католицьких панів. Серед прибулих на сейм були такі великі українські магнати, як князь Константин Острозький — воєвода київський, князь Чарторийський — воєвода волинський, князь Богуш Корецький — староста луцький, брацлавський і вінницький та ін.

Королівським привілеєм про приєднання Волині до Польщі волинські православні феодали прирівнювалися в правах до польської шляхти.

Далі на сеймі було поставлено питання про приєднання Київщини і Брацлавщини. Брацлавські магнати, що прибули на сейм на чолі з князем Романом Сангушко, склали присягу короні. Після цього почали добиватися приєднання Київщини самі волинські й брацлавські магнати, які володіли на Київщині маєтками і займали там різні посади. 5 червня 1569 р. був виданий акт про приєднання Київщини до Польщі. Таким чином, Підляшшя, Волинь, Брацлавщина і Київщина були відірвані від Литви і стали провінціями Польщі.

1 липня 1569 р. польські й литовські пани уклали в Любліні нову унію, за якою Литва й Польща об'єднувалися в одну державу — Річ Посполиту, яка повинна була мати спільного главу, обраного на загальному сеймі в Польщі; рада і сейм повинні були бути спільними для Литви й Польщі; укладення договорів і дипломатичні зносини з іншими державами визнавалися спільною справою Литви і Польщі; запроваджувалась єдина монета; поляки набували права володіти маєтками в Литві, а литовці—в Польщі.

Але повного включення Литви в Польщу не відбулося і тепер. Литовське князівство зберігало свою автономію. В ньому лишились уряди, закони, суди, які були й до того. В складі Литовського князівства були власне литовські й білоруські землі.

Таким чином, під владу Польщі попала майже вся Україна. За межами Польщі лишились тільки ті українські землі, які були під владою Угорщини (Закарпатська Україна) і Молдавії (Буковина), а також Чернігівщина, яка належала Російській державі.

6. Культура України в XIV, XV і в першій половині XVI ст.

Протягом XIV, XV і аж до середини XVI ст. культурне життя України, як і в попередню епоху, перебувало під візантійським впливом, якого не могли знищити ні татарське іго, ні польське і литовське панування. Одночасно зростав і вплив Заходу на розвиток культури України.

Офіціально-канцелярською мовою в Литовській державі в XV—XVI ст. лишалась мова „руська“ [1]). В Галичині, захопленій Польщею,офіціальною мовою вже в другій половині XIV і особливо на початку XV ст. стає переважно мова латинська.

Розвиток української мови в XIV—XV ст. робить крок уперед. В XIII—XIV ст. в основному вже оформились найхарактерніші особливості української мови в її найрозвиненіших діалектах. В наступні століття серед частини українських феодалів і міщанства починає рости тенденція, хоч і дуже слаба ще, до створення своєї літературної національної мови, що виявлялось у спробах перекладу книг святого письма з церковнослов'янської та інших мов на мову, більш-менш близьку до української народної. Одним з найцікавіших перекладів святого письма з церковнослов'янської мови на близьку до української народнорозмовної є так зване Пересопницьке євангеліє (1556—1561), перекладене ігуменом Пересопницького монастиря (на Волині) Григорієм.

Письменство і знання на Україні в XIV, XV і в першій половині XVI ст. лишались рідким явищем. Не тільки трудящі маси були темні, забиті, неписьменні, а й феодали здебільшого були неписьменні й неосвічені. Навіть польський король Ягайло був зовсім неписьменний.

Школи в цей період існували при єпіскопських кафедрах, церквах і монастирях.

Шкільна наука зберігала церковний характер і зводилась головним чином до того, щоб навчити учня молитов, читати церковнослов'янське письмо, а також писати.

Книг на Україні до другої половини XVI ст. не друкували. Перша слов'яно-руська друкарня в межах Литовської держави була заснована у Вільно в 20-х роках XVI ст. доктором Франціском Скориною, що походив з білоруської купецької родини з Полоцька. Діяльність Скорини мала значення і для України, де його видання були поширені.

Література України в цей період грунтувалась в основному на літературі Київської Русі, що була доповнена новими перекладними і оригінальними творами як місцевими, так і з інших земель — з Білорусії, Росії, Болгарії, Сербії, а також з Молдавії, де в цей час панувала греко-православна релігія і слов'янське письменство.

Особливе місце в оригінальній літературі XIV, XV і першої половини XVI ст. займають літописи — так званий Короткий київський (охоплює події 862—1500 рр. з доповненнями 1515 і 1543 рр.) і Литовсько-Руський. Найхарактернішою ідеологічною рисою Литовсько-Руського літопису є негативне ставлення до Польщі і обстоювання інтересів литовсько-руської державності.

---

[1]) В основі своїй це була мова церковнослов'янська, значно ускладнена домішкою елементів мов білоруської і української.

Західноєвропейська література представлена в літературі України до другої половини XVI ст. головним чином повістевими творами.

Народна усна творчість, як і раніш, виявлялась у цей період переважно в формі пісні. Про це свідчить хоч би факт вміщення в одній чеській граматиці 1571 р. української пісні, що належить, очевидно, до XV ст.

Мистецтво на Україні в XIV—XV і першій половині XVI ст. продовжувало в основному церковне руcько-візантійське мистецтво попередньої епохи. Найпомітніше виявилось це в живопису, хоча і вплив Заходу на цю галузь мистецтва ставав дедалі помітнішим. Церковний живопис на Україні і в Білорусії був розвинутий досить високо. Відомі розписи костьолів у Польщі зроблені українськими й білоруськими живописцями на замовлення польських королів. На розвиток іконного живопису на Україні і в Білорусії мав помітний вплив московський живопис, який стояв на досить високому рівні.

Головними архітектурними витворами цієї епохи були церкви і за́мки. Церковне будівництво використовувало візантійські форми церков, що збереглись від давніх часів, і запозичало нові форми на Афоні і в Молдавії. В певній мірі впливав на кам'яне будівництво, особливо на Західній Україні, також західноєвропейський готичний стиль, а з XV—XVI ст. — ренесанс.

Таким чином, культурний розвиток України в XIV, XV і в першій половині XVI ст., не зважаючи на всі несприятливі політичні умови, не припинявся, хоч темпи його і були сповільнені. Україна, перебуваючи під різними впливами, створювала свою оригінальну культуру, найбільше зв'язану з культурами Білорусії і Росії. Ця культура стала основою дальшого культурного процесу на Україні в другій половині XVI і в першій половині XVII ст., коли в зв'язку з боротьбою проти наступу шляхетської Польщі культурний рух на Україні посилюється.

РОЗДІЛ V

БОРОТЬБА УКРАЇНСЬКОГО НАРОДУ ПРОТИ ШЛЯХЕТСЬКОЇ ПОЛЬЩІ. ПРИЄДНАННЯ УКРАЇНИ ДО РОСІЇ

1. Боротьба українського народу з польським пануванням у другій половині XVI і першій чверті XVII ст. (1569—1625)

Після Люблінської унії польська шляхта рушила на Україну, особливо на Брацлавщину і Подніпров'я. Польські магнати— Жолкевські, Конецпольські, Потоцькі, Калиновські та ін. з зброєю в руках просувались углиб України, захоплюючи величезні земельні володіння і посилюючи гноблення селян, міщан, козаків; за польськими магнатами потяглась на Україну середня й дрібна польська шляхта.

Соціально-економічне гноблення українського народу посилювалось гнобленням національно-релігійним; польські пани вживали заходів, щоб покатоличити й спольщити український народ, силою накинути йому свою мову, звичаї, культуру, релігію.

Українські магнати і значна частина середньої шляхти спольщуються, переймають польську культуру, мову, католицьку віру.

Для загарбання польською шляхтою земель на Україні дуже велике значення мала ухвала польського сейму 1590 р., за якою король дістав право роздавати землі по обидві сторони Дніпра. Після цієї постанови ріст шляхетсько-магнатського землеволодіння на Україні прискорюється. Так, магнати Калиновські заволоділи Уманщиною. Магнатам Конецпольським належали на Брацлавщині десятки міст і сотні сіл.

Під владою Польщі українське селянство було остаточно закріпачене. 3-й Литовський статут (1588 р.) ще більше розширив права шляхти й остаточно оформив кріпосне право і на Україні. Серед інших країн того часу Польща виділялась особливо жорстоким гнобленням селян. Недаром Ф. Енгельс називає її „дворянською республікою, заснованою на експлуатації і гнобленні селян". А один із сучасників-поляків характеризував Польщу так: „Нема країни, де б піддані і землероби були так пригноблені, як у нас під безмежною владою шляхти. Розлютований пан або королівський урядовець не тільки відбирає в бідного

татарами він не відмовився і, повернувшись з Орди, почав готуватися до війни.

Поїздка Данила до Батия сприяла зміцненню позицій Галицько-Волинського князівства на Заході. Головний ворог Данила угорський король Бела IV, наляканий тим, що галицько-волинський князь визнав владу Золотої Орди, зараз же почав шукати союзу з ним. Незабаром цей союз був оформлений. Крім Угорщини, Данило встановив союзні відносини з польськими князями, з якими він раніше воював, і з першим об'єднувачем Литви литовським князем Міндовгом.

Використовуючи союзні відносини з польськими князями і Міндовгом, Данило підкорив своїй владі частину землі литовського племени ятвягів по Західному Бугу. Поступово ятвяги були витиснуті з завойованої Данилом землі, і вона була заселена почасти білоруським, а почасти галицько-волинським населенням. Ця територія разом з північними володіннями Волині — Берестям і Дорогичином — дістала назву Підляшшя. Тут виникли також міста Бєльськ, Кам'янець (на Лосні), Мельник, Кобрин. Крім того, Данило поширив свій вплив на Турово-Пінське князівство.

Готуючись до боротьби з татарами, Данило намагався втягнути в неї і інші європейські держави. З цією метою він зміцнив зносини з папою римським, який був ініціатором цих зносин, бо прагнув здійснити церковну унію — об'єднання православної церкви з католицькою під владою папи.

Сподіваючись дістати допомогу для боротьби з татарами, Данило погодився на унію. Щоб зацікавити Данила унією, папа запропонував йому титул короля і прислав королівський вінець, яким Данило і коронувався (1253 р.). Потім папа спеціальною буллою заклúкав християн Польщі і інших держав до хрестового походу проти татар, але цей заклик успіху не мав. Данило, не дiставши допомоги від папи, припинив з ним зносини, і унія не була здійснена. Після цього папа наказав католицьким єпископам прокляcти Данила і почав проповідувати хрестові походи проти руських.

Данило вирішив виступити проти татар сам. Сили його з часу подорожі в Орду зросли. Країна вже трохи оправилась після всіх спустошень — угорських, польських і Батия. Кількість населення в Галичині і на Волині збільшилась, зокрема за рахунок подніпровських переселенців. Було відбудовано і засновано ряд міст, в тому числі і Львів, названий так за ім'ям сина Данила Льва. Данило укріплював міста баштами і мурами, щоб татари не змогли їх узяти. Він також вживав заходів для заселення цих міст, для розвитку в них ремесла і торгівлі.

Зміцнивши своє князівство, Данило „воздвиг рать" проти татарського воєводи Куремси.

Скориставшись усобицями в Золотій Орді, Данило в 50-х роках переходить у наступ проти Куремси. Він заволодів землями, які

знаходились під владою татар по Південному Бугу, Случу і Тетереву. Потім він узяв Возвягль (тепер Новоград-Волинський), розраховуючи рушити далі на завоювання Подніпров'я і Києва. Однак, здійснити свої плани Данилові не вдалось.

Близько 1256—1257 рр. хан Золотої Орди Менгу прислав на місце Куремси воєводу Бурандая з величезною військовою силою. З військом Бурандая Данило не наважився вступити в боротьбу. На вимогу Бурандая брат Данила Василько і син його Лев в 1259 р. знищили укріплення міст Кременця, Луцька, Львова і ін. Укріплення м. Володимира на Волині були спалені. Збереглися тільки укріплення м. Холма, населення якого, замкнувшись у місті, не схотіло здаватися. Напасти ж на Холм Бурандай не наважився, бо місто було дуже укріплене.

Після цього Галицько-Волинське князівство остаточно стало підвладним Золотій Орді. Галицько-волинські князі зобов'язані були на вимогу татар брати участь у їх походах на Польщу, Угорщину і Литву і платити данину, яка збиралася з населення ханам. Однак, залежність Галичини і Волині від татар була меншою порівняно з Подніпров'ям. Галичина і Волинь не знали ні баскаків, ні данщиків, ні бесерменів, ні переписів.

Данило Романович помер у 1264 р. Він мав значний вплив на історію Галицько-Волинського князівства і всієї України. При ньому Галицько-Волинське князівство відбило вторгнення Угорщини, Польщі, литовських племен, стало грізним для них, оправилось після всіх іноземних спустошень і деякий час не знало зовсім татарського іга.

Данило був умілим політиком, який міг знайти вихід із скрутного становища. Разом з тим він був хоробрим і здібним полководцем. Поряд з політичною діяльністю і військовими заходами він багато уваги приділяв економічному розвиткові свого князівства — сприяв заселенню його, будівництву міст, розвиткові ремесла і торгівлі.

Багато енергії і зусиль приділив Данило і обмеженню влади бояр. Данило був у родинних зв'язках з князями новгородськими і владимиро-суздальськими, а також з Угорщиною, Австрією, Литвою і Польщею. Сам він був перший раз одружений з дочкою Мстислава Удалого, а дочку свою віддав заміж за Андрія Ярославича, князя владимирського (а потім суздальського), брата Олександра Невського.

Пригноблення селян у Галицько-Волинському князівстві за князювання Данила посилилось. Цьому сприяли не тільки іноземні вторгнення, зокрема татарське іго, а й дальший розвиток феодалізму — зростання князівського, боярського і церковного землеволодіння, а також будування міст, що відбувалось у цей період.

Сільське експлуатоване населення в Галицько-Волинському князівстві в XIII ст. поділялося на дві групи: рабів-холопів і селян-смердів. Головними повинностями селян були різні данини

й побори і поруч з ними татарська данина, татарщина, яку збирали для татар князі. Частина селян виконувала різні роботи на користь землевласника. Крім того, селяни мусили ремонтувати й будувати міські укріплення й мости. Жили селяни патріархальними сім'ями — дворищами, які об'єднувались у села, сільські общини, а общини — у волості. За ступенем залежності від феодалів селяни поділялись на вільних і залежних, при чому частина залежних селян була вже цілком прикріплена до землі феодала, перетворена фактично в кріпаків.

Після смерті Данила князем Галичини став син його Лев, старшим князем був брат Данила Василько, який володів Володимиром на Волині. Наступником Василька був син його Володимир (1270—1289), який передав перед своєю смертю Володимиро-Волинське князівство синові Данила Мстиславові. Політична єдність Галицько-Волинського князівства при цих князях починає слабнути, а в зв'язку з цим ослабляється і його могутність. Не зважаючи на це, Галицько-Волинське князівство ще довгий час лишалося грізним для Угорщини, Польщі і Литви. Литву Галицько-Волинське князівство ледве не підкорило своєму впливу, бо її великокнязівський стол деякий час (1267—1268) займав син Данила Шварно, одружений з дочкою Міндовга.

Однак, у першій чверті XIV ст. при сині Льва галицько-волинському князі Юрії (близько 1301—1308 рр.) і внуках його Андрії і Льві (близько 1308—1323 рр.) позиції Галицько-Волинського князівства на заході і півночі починають слабнути. Угорщина, Польща і Литва в цей час зміцнюються. Литва вже в кінці XIII і на початку XIV ст. перетворюється в небезпечного сусіда Галицько-Волинського князівства, яке підупадало в наслідок татарського іга і частих татарських походів.

Останнім галицько-волинським князем був Юрій-Болеслав (1323—1340) — син польсько-мазовецького князя Тройдена, родич галицько-волинських князів.

Юрій-Болеслав був убитий боярами, які були незадоволені тим, що він оточив себе іноземцями і насаджував католицтво.

РОЗДІЛ V

БОРОТЬБА УКРАЇНСЬКОГО НАРОДУ ПРОТИ ШЛЯХЕТСЬКОЇ ПОЛЬЩІ. ПРИЄДНАННЯ УКРАЇНИ ДО РОСІЇ

1. Боротьба українського народу з польським пануванням у другій половині XVI і першій чверті XVII ст. (1569—1625)

Після Люблінської унії польська шляхта рушила на Україну, особливо на Брацлавщину і Подніпров'я. Польські магнати— Жолкевські, Конецпольські, Потоцькі, Калиновські та ін. з зброєю в руках просувались углиб України, захоплюючи величезні земельні володіння і посилюючи гноблення селян, міщан, козаків; за польськими магнатами потяглась на Україну середня й дрібна польська шляхта.

Соціально-економічне гноблення українського народу посилювалось гнобленням національно-релігійним; польські пани вживали заходів, щоб покатоличити й спольщити український народ, силою накинути йому свою мову, звичаї, культуру, релігію.

Українські магнати і значна частина середньої шляхти спольщуються, переймають польську культуру, мову, католицьку віру.

Для загарбання польською шляхтою земель на Україні дуже велике значення мала ухвала польського сейму 1590 р., за якою король дістав право роздавати землі по обидві сторони Дніпра. Після цієї постанови ріст шляхетсько-магнатського землеволодіння на Україні прискорюється. Так, магнати Калиновські заволоділи Уманщиною. Магнатам Конецпольським належали на Брацлавщині десятки міст і сотні сіл.

Під владою Польщі українське селянство було остаточно закріпачене. 3-й Литовський статут (1588 р.) ще більше розширив права шляхти й остаточно оформив кріпосне право і на Україні. Серед інших країн того часу Польща виділялась особливо жорстоким гнобленням селян. Недаром Ф. Енгельс називає її „дворянською республікою, заснованою на експлуатації і гнобленні селян". А один із сучасників-поляків характеризував Польщу так: „Нема країни, де б піддані і землероби були так пригноблені, як у нас під безмежною владою шляхти. Розлютований пан або королівський урядовець не тільки відбирає в бідного

селянина все, що в того є, а й самого його вб'є, коли схоче і як схоче, і за це не почує ні від кого ніякого докору".

Якщо таке тяжке було становище селян у самій Польщі, то ще гірше жилося селянам на Україні, яка була колонією шляхетської Польщі.

Польські пани посилювали експлуатацію селян як у раніш окупованих ними землях України (Галичина, Поділля), так і в землях, захоплених у наслідок Люблінської унії.

Вже в кінці XVI ст. в багатьох місцях України була не менш як триденна панщина на тиждень, при чому тривала вона „від сходу сонця до заходу". Мусили селяни відбувати і інші повинності працею, натурою, грішми. З них особливо тяжкою була повинність „ходити в підводи", тобто возити своїми кіньми вироби панського господарства, іноді на дуже велику віддаль.

Дошкуляли селянам також панські зловживання і штрафи. Наприклад, коли селянин не виходив на панщину на сході сонця, то замість одного дня його примушували працювати три дні.

Рятуючись від панського гніту, селяни дедалі частіше стали тікати на спустошені татарами й малозаселені землі Брацлавщини і особливо Подніпров'я, де перетворювалися у козаків. Щоб повернути козацьку масу в кріпацьке ярмо і припинити козацькі походи на турецькі й татарські землі, бо вони загострювали відносини між Польщею і Туреччиною, польський уряд завів так званий реєстр, куди записано було небагато козаків, переважно заможніших. Ці козаки вважались на державній військовій службі і за це діставали деякі права й невелику платню, яку польський уряд часто-густо зовсім не видавав. До того ж польські пани постійно порушували права реєстрових козаків, відбирали в них землі, худобу, майно. Нереєстрових козаків пани намагалися закріпачити.

Поряд з цим польська шляхта посилювала обмеження міщан у заняттях ремеслом, торгівлею, в користуванні магдебурзьким правом, населяла українські міста заможними польськими колоністами, надавала їм пільги, передавала їм управління містами, цехами. Більше того, українським міщанам у деяких містах дозволялось жити лише в певних кварталах міста: так, у старовинному українському місті Львові міщани-українці, як і раніш, мали право жити лише в одному кварталі міста („Руська вулиця").

Жорстоко пригноблюючи український народ, польська шляхта нищила і природні багатства країни, в першу чергу ліси. На Білоцерківщині, наприклад, ліси були в кінці XVI ст. так „перебрані", що від них майже нічого не лишилося. В наслідок такого хижацького господарювання польських панів на Україні особливо почастішали неврожаї, голодовки, епідемії, зокрема чума.

Проводячи розкішне, паразитичне життя за рахунок поту й крові українського народу, польські пани майже не дбали про захист краю від турків і татар, які мало не щороку нападали на Україну, грабували і забирали в полон людей. Населення України мусило власними силами захищатися від нападників.

Для боротьби проти наступу католиків і проти зловживань свого вищого духовенства міщани в містах засновували братства, що провадили велику культурно-освітню роботу. В першій чверті XVII ст. таке братство виникло і в Києві.

Частина українських панів, вищого духовенства і козацької старшини підтримувала шляхетську Польщу. Але весь народ не корився цьому гнобленню і боровся проти польських панів. Центром, де організуються ці повстання, була майже завжди Запорізька Січ. З особливою силою боротьба починає розгортатися з кінця XVI ст. Вибухали повстання, які польський уряд жорстоко придушував, часто використовуючи для цього козацьку старшину й заможне козацтво. Проте, не зважаючи ні на які заходи польського уряду, повстання зростали. У 1589—1590 рр. повстало проти старости, тобто намісника польського уряду, населення Білої Церкви. В 1591—1593 рр. на Україні вибухло перше велике повстання селян і козаків на чолі з козацьким гетьманом Криштофом Косинським; але це повстання зазнало невдачі. В 1593 р. виступили проти шляхти також і брацлавські міщани.

Велике повстання, що охопило майже всю Правобережну Україну і Білорусію, сталося в 1594—1596 рр. На чолі повстанців стояли гетьман реєстрових козаків Григорій Лобода і видатний ватажок нереєстрових козаків Северин Наливайко.

В цей час польський король і папа римський при діяльній участі єзуїтів вирішили запровадити на Україні і в Білорусії церковну унію, підкоривши православну церкву владі римського папи. З допомогою унії вони хотіли покатоличити й спольщити український і білоруський народи і розірвати їх зв'язки з братнім російським народом. Ввести унію польському урядові допомагала частина вищого православного духовенства, яке хотіло мати такі ж права, як і вище католицьке духовенство. Під час повстання 1594—1596 рр. повстанці громили і прихильників унії.

Після запеклих боїв під Білою Церквою і Гострим Каменем (на Київщині) в 1596 р. польське військо на чолі з гетьманом С. Жолкевським обложило повстанців на Солониці (Лубенщина). Нарешті, між Жолкевським і повстанцями була укладена угода. Проте, після її укладення поляки несподівано зрадницьки напали на повстанців і кілька тисяч їх вирізали, в тому числі багато жінок і дітей. Лише частина повстанців пробилася на Запоріжжя; Наливайко був страчений у Варшаві.

Після придушення повстання польському урядові вдалося проголосити на церковному соборі в жовтні 1596 р. в Бресті церковну унію. Українське і білоруське населення силою примушували переходити до унії і католицтва.

Придушивши повстання 1594—1596 рр. і добившись проголошення церковної унії, польська шляхта стала вважати себе повним хазяїном України. Але і це її не задовольняло. На початку XVII ст. пани вирішили завоювати і Російську

державу. Спочатку вони виставляли на російський престол своїх кандидатів — різних авантюристів (як Лжедмитрій І, потім „тушинский вор"), а згодом почали відкриту інтервенцію і навіть з допомогою зрадників-бояр захопили Москву. Але російський народ піднявся проти іноземних загарбників і під керівництвом великих патріотів своєї країни — Мініна й Пожарського в 1612 р. вигнав інтервентів. Проте, польським панам удалось захопити Чернігово-Сіверщину й Смоленщину.

Після розгрому російським народом польських інтервентів, що дуже ослабило Польщу, боротьба українського народу проти шляхетської Польщі дедалі зростає. В перші десятиріччя XVII ст. повстання проти панів вибухають у різних місцевостях України. Частішають втечі селян від панського гніту на Запоріжжя.

Одночасно з боротьбою проти польських панів частішають козацькі походи на турецькі й татарські землі. Козаки робили не тільки сухопутні, а й морські походи, нападаючи на турецькі міста Сіноп, Трапезунд та ін., загрожуючи і Константинополю. Серед козацької старшини в ці часи виділяється гетьман Петро Конашевич-Сагайдачний, який уславився як ватажок козацьких походів проти турків і татар. З походів Сагайдачного особливо відоме взяття ним у 1616 р. м. Кафи (в Криму). Сагайдачний добивався від шляхетської Польщі скасування національно-релігійного гніту на Україні і розширення прав реєстрового козацтва. Але він не виступав збройно проти польської шляхти, вважаючи, що від неї можна добитися поступок і мирним шляхом. Це була неправильна політика, бо польська шляхта не збиралася робити поступки.

В 1621 р. проти Польщі рушила велика турецько-татарська армія. Польський уряд дав багато обіцянок українцям, щоб тільки козаки допомогли Польщі. Козацьке військо в кількості близько сорока тисяч виступило проти турецької армії. В боях під Хотином військо Сагайдачного прийняло на себе головний тягар боротьби з турецькою армією, яка, нарешті, і зазнала невдачі. Але після закінчення війни польський уряд своїх обіцянок не виконав.

Скоро після закінчення цієї війни польські пани вирішили посилити свій наступ проти українського народу. В 1625 р. велике польське військо на чолі з гетьманом Станіславом Конецпольським рушило на Україну. Після ряду запеклих боїв при Куруковому озері (біля Кременчука) Конецпольському, на стороні якого була військова перевага, удалось примусити козаків піти на угоду. В кінці жовтня укладено було так званий Куруківський договір, за яким кількість козаків не повинна була перевищувати шести тисяч. Решта ж козаків, які не попадали до реєстру („виписчики"), повинні були повернутися під владу панів.

Під час боротьби українського народу проти польсько-шляхетського гніту дедалі більше міцніли зв'язки між братніми

народами російським, українським і білоруським, який теж був під гнітом польсько-литовської держави.

Тікаючи від гніту Польщі, багато люду переселялося з України в Росію. Ще в 1589 р. переселилося в Росію кілька сот українців на чолі з отаманом Матвієм Федоровим.

Багато українців перебувало на військовій службі в Росії. Зростає в ці часи й прагнення до об'єднання українського народу з народом російським. Так, у 1622 і 1624—1625 рр. представники українського духовенства ставлять у Москві питання про приєднання України до Росії.

2. Боротьба українського народу проти польського панування в 30—40-х роках XVII ст.

Після Куруківського трактату 1625 р. гніт шляхетської Польщі на Україні посилюється. Польські магнати і шляхта продовжували загарбувати землі, особливо на Подніпров'ї. Маєтки польських магнатів на Україні досягають ще більших розмірів. Так, князь Є. Вишневецький на самому лише Лівобережжі володів більшою частиною Полтавщини.

Польські пани збільшували закріпачення та експлуатацію селян, зокрема на Подніпров'ї, де становище їх до цього часу було порівняно не таке тяжке, як у Галичині й на Волині. Панщину селяни в багатьох місцевостях відбували п'ять або шість днів на тиждень. Крім того, селяни повинні були своїми підводами возити панові дрова за десятки кілометрів. Пан вимагав від кожного селянського господарства кожні три роки бика, а також брав щороку десяту частину баранів, поросят, меду, овочів, бджіл, певну кількість курей, гусей, збіжжя, сіна. За випасання свиней у панському лісі кожне господарство мусило щороку давати панові кабана. Молоти збіжжя селянин повинен був лише в панському млині, де за помол брали дуже дорого. Платили селяни ще й великі грошові податки; навіть за право одруження селянин платив панові так зване куничне, тобто викуп за наречену. Пан, як і раніше, мав право скарати селянина на смерть і не відповідав за це.

Поряд з гнобленням селян польські пани по-старому утискували і козаків та міщан. Зростав також і національно-релігійний гніт шляхетської Польщі над українським народом. Польський уряд заборонив українцям (як і білорусам) мати вищі учбові заклади.

Цей польсько-шляхетський гніт викликав нову хвилю повстань українського народу.

Велике повстання в 1630 р. вибухло на Подніпров'ї. На чолі цього повстання став гетьман Тарас Федорович, який насамперед захопив і скарав у березні гетьмана реєстрових козаків Г. Чорного, що підтримував польський уряд. Значна частина реєстровців приєдналась до Тараса Федоровича. За свідченням

сучасника, повстанці мали намір розпочати переговори з російським урядом про приєднання України до Росії.

Для придушення повстання на Україну рушив на чолі великого війська польський гетьман С. Конецпольський, щоб, за його висловом, „той вогонь хлопською кров'ю гасити". І справді, військо Конецпольського, яке складалося не лише з польських частин, а й з найманих іноземців, по-звірячому поводилося з населенням України.

Так, наприклад, частини Конецпольського вирізали поголовно населення Лисянки і Димера. Польські пани „людей невинних, аби тільки русин був, забивали",—говорить сучасник. Народ український скрізь підіймався на партизанську війну проти шляхетських частин або приєднувався до головного війська Тараса Федоровича.

Головні бої між військами Тараса Федоровича і Конецпольського точилися на протязі травня під Переяславом. У цих боях польське військо зазнало великих втрат і, нарешті, 22 травня було розгромлене повстанцями. Лише великий дощ урятував польське військо від цілковитого знищення. Цю першу велику перемогу українського народу над польським військом оспівав великий поет Тарас Шевченко в своєму творі „Тарасова ніч". Конецпольський змушений був укласти з козацькою старшиною договір, за яким реєстр збільшувався до восьми тисяч; але Тараса Федоровича з гетьманства було усунено.

Однак, польський уряд, уклавши угоду з реєстровими козаками, і не думав її додержувати, і після того, як повстання вже перестало безпосередньо загрожувати шляхті, вона по-старому продовжувала гнобити український народ.

В 1635 р. польський уряд, щоб припинити втечу селян на Запоріжжя, збудував біля Кодацького порога (на Дніпрі) фортецю Кодак. Але в тому ж році козаки під проводом гетьмана Івана Сулими зруйнували цю фортецю і перебили її гарнізон.

В 1637—1638 рр. вибухли нові великі повстання на Україні, на чолі яких стояли Павло Бут, або Павлюк, як його інакше звали, Яків Острянин і Дмитро Гуня.

Народ однодушно повставав проти польської шляхти. Про це свідчить і командувач польського війська на Україні польний гетьман М. Потоцький, який писав, що довелося б „без виїмку все Подніпров'я і Задніпров'я в пень вирубати", якби треба було карати всіх причетних до повстання. Частина реєстрових козаків і їх старшини залишилась на боці Польщі. Повстання розгорілося в другій половині 1637 р. В плани Павлюка входило визнати владу російського царя. В грудні того ж року польському війську вдалося під Кумейками (біля Черкас) розбити повстанців. Керівник їх Павлюк був скараний у Варшаві на смерть. Польський уряд ухвалив обмежити права козаків, скасувати козацьке самоуправління (так звана ординація 1638 р.)

і захопити Запоріжжя; проте, запорожці на чолі з Д. Гунею відбили напад війська, посланого польським урядом на Січ.

На весну 1638 р. повстання знов охопило Україну. В лавах повстанців билися і донські козаки. На чолі повстанців став гетьман Я. Острянин. Хоча йому і вдалося під Голтвою розгромити польське військо, але під Лубнами й Жовнином він зазнав поразки й рушив з частиною свого війська в межі Росії, на Слобідську Україну. На чолі іншої частини війська став Д. Гуня, і повстанці героїчно боролися ще кілька тижнів. Нарешті, не маючи припасів, оточені з усіх боків численним військом, вони примушені були укласти угоду з польським урядом.

Причини поразки козацько-селянських повстань 1637—1638 рр. полягали в слабій організованості, стихійності селянських виступів, зраді частини реєстровців і їх старшини, а також перевазі військової сили панської Польщі, яка була тоді однією з найсильніших держав Європи. До того ж багато запорожців у ці роки допомагали донським козакам боротися проти турків і татар; тому й донці, ведучи війну з турками й татарами, не змогли подати належну допомогу Україні.

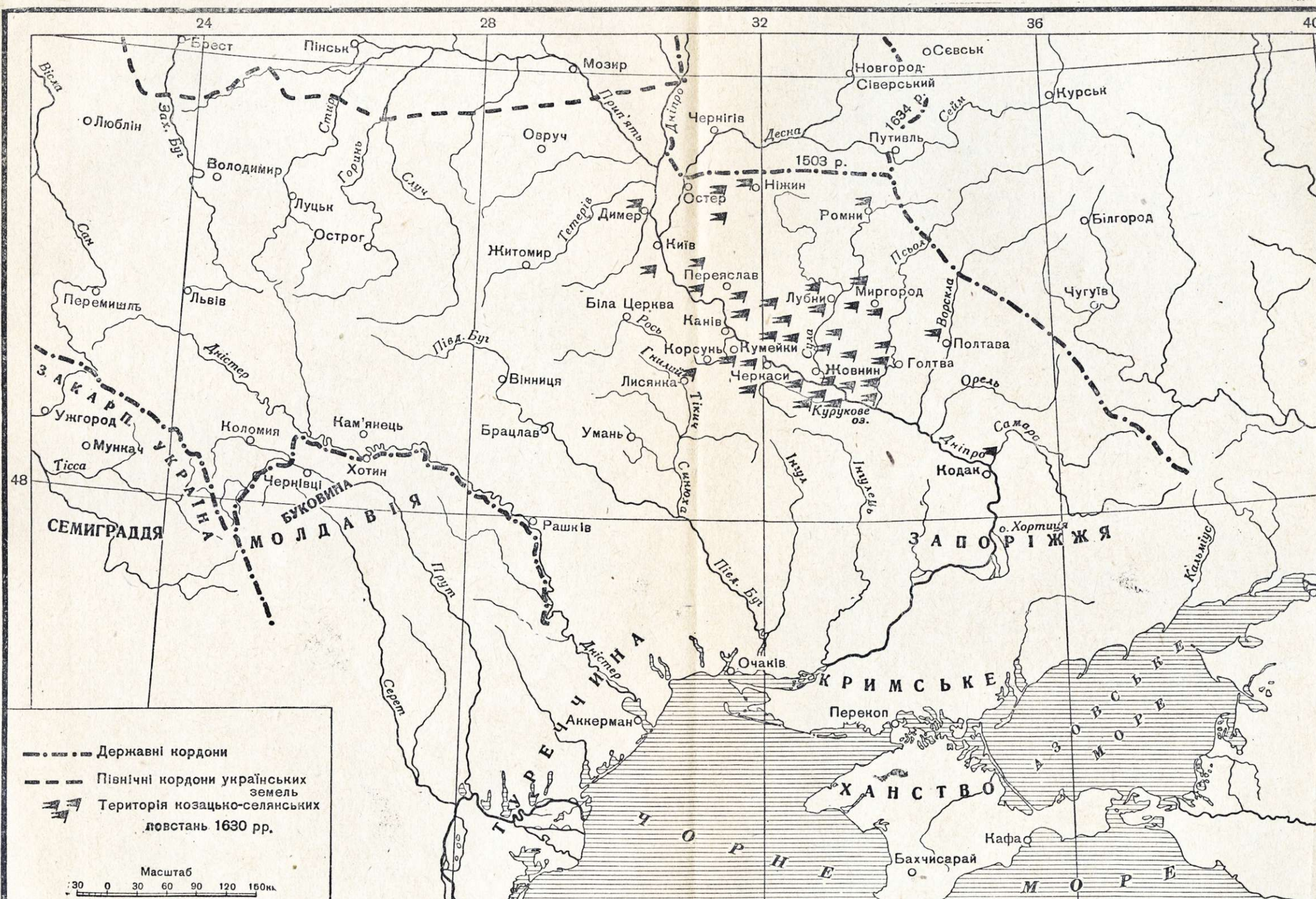
Після придушення цих повстань польські пани збільшили гноблення українського народу, ствердили ординацію 1638 р., поновили в 1639 р. Кодацьку фортецю, поставили в Запорізькій Січі урядовий гарнізон. Польський уряд поповнював козацький реєстр польськими жовнірами. Пани відбирали в козаків воєнну здобич, не виплачували належної їм за військову службу платні, захоплювали їх землі, закріпачували їх. Польські пани й жовніри, що постійно перебували на Україні, по-звірячому поводилися з населенням України: запрягали людей у плуги, осліпляли їх, виривали бороди, гвалтували жінок, вирізали їм груді, а потім убивали їх, а дітей кидали в казани з кип'ятком.

Чим більше гнобила польська шляхта український народ, тим більше росло переселення в межі Російської держави. Переселенці оселялися переважно в так званій Слобідській Україні (сучасна Харківщина). Переселенців з України ми бачимо в першій половині XVII ст. навіть у таких далеких від України місцевостях Росії, як Казань, Уфа і Тобольськ. Одночасно з цим український народ шукає в російського народу допомоги для боротьби проти польської шляхти.

Тісно зв'язані були українці з донськими козаками, спільно з якими вони воювали проти татар і турків. Багато запорожців постійно жило на Дону, а донців — на Запоріжжі. З численних спільних походів донців і запорожців проти турків і татар треба відзначити захоплення ними міста Азова в 1637 р., яке вони обороняли від турків і татар аж до 1642 р., коли змушені були покинути його.

Пізніше, коли взимку 1645—1646 рр. кримські татари напали на південні місцевості Росії і навесні 1646 р. російський

УКРАЇНСЬКІ ЗЕМЛІ В ДРУГІЙ ПОЛОВИНІ XVI ст. (від 1569 р.) І В ПЕРШІЙ ПОЛОВИНІ XVII ст. (до 1648 р.) ПІД ВЛАДОЮ ПОЛЬЩІ

міста, фортеці, католицькі монастирі і винищував польських та українських панів; громили повстанці також деякі православні монастирі, бо вони теж закріпачували і експлуатували селян. Основною силою визвольної війни було селянство.

Пани пробували жорстоко карати повстанців. Так, Є. Вишневецький саджав їх на палі, розпинав на хрестах, висвердлював очі. Та ніщо вже не могло вдержати народ від боротьби. Повстанці на чолі з одним з найвидатніших своїх ватажків і кращих полковників Хмельницького черкаським полковником Максимом Кривоносом розгромили Вишневецького. В пам'яті народу Кривоніс зберігся під ім'ям Перебийноса, який своїми блискучими перемогами „лядську славу загнав під лаву".

Повстання проти панів охопило також Білорусію, перекинулося і в саму Польщу. В рядах українських повстанців билися і росіяни, зокрема донські козаки.

У вересні 1648 р. під Пилявцями, на Волині, Хмельницький розгромив велику польську армію. Обійняті панікою пани тікали так швидко, що шлях від Пилявець до Львова, тобто близько трьохсот кілометрів, пробігли за дві доби. У цій паніці багато втікачів спинилися лише на Віслі. Попереду були командувачі польської армії. О. Конецпольський утік, переодягнувшись селянином; М. Осторог загубив опанчу і шапку; Є. Вишневецький утік на простому возі, а Д. Заславський залишив переможцям і ознаку своєї влади — булаву. Повстанці перерізали шляхи польському війську, що тікало спід Пилявець, і нищили шляхетські військові частини. Велика здобич дісталася переможцям.

Після розгрому польської армії під Пилявцями повстання проти польської шляхти з особливою силою вибухло в Галичині і в північно-західній Волині, де до цього часу воно не могло розгорнутись, бо там стояли великі польські військові сили.

Хмельницький, покладаючись на обіцянки нового короля дати великі поступки козацтву і не одержуючи допомоги від Росії, з якою він провадив переговори, після походу під Львів і Замостя відступив на Подніпров'я. На відступ Хмельницького також вплинула морова пошесть, яка поширилась в козацькому війську. Під час цієї пошесті помер і Максим Кривоніс.

У грудні 1648 р. Хмельницький прибув до Києва, де був урочисто зустрінутий народом.

На початку 1649 р. Хмельницький посилює початі ще в червні 1648 р. переговори з російським урядом в справі спільної боротьби проти шляхетської Польщі і приєднання України до Росії. Він шле одне за одним до Москви посольства на чолі з С. Мужиловським і Ф. Вешняком. Але царський уряд, зайнятий боротьбою з народними рухами в самій Росії, не наважився тоді вступити у війну з Польщею.

У лютому 1649 р. польський уряд, щоб виграти час і зібрати військо, послав до Богдана Хмельницького своїх посланців для

Бій Кривоноса з Вишневецьким (з картини Самокиша).

переговорів. Посланцям цим Хмельницький відповів так: „Виверну я вас, всіх ляхів, догори ногами й так потопчу вас, що будете під моїми ногами... Виб'ю з лядської неволі народ руський... Ставши над Віслою, скажу дальшим ляхам: „Сидіть, мовчіть, ляхи!". Дуків і князів туди зажену, а будуть за Віслою брикати, знайду їх певно й там...".

У 1649 р. війна України проти Польщі розгорілася з новою силою. Народ валом повалив до Хмельницького; не було такого двору, який не дав би вояка до війська. „Скорше язики людські назад повернуться, аніж ляхи панувати над нами будуть", — казали повстанці.

В кінці червня 1649 р. Богдан Хмельницький обложив у Збаражі польське військо на чолі з Є. Вишневецьким. Польські пани попали в дуже скрутне становище. На виручку обложеному в Збаражі польському війську рушив на чолі численної армії сам король польський Ян-Казімір. Залишивши частину свого війська облягати Збараж, Богдан Хмельницький з кращою частиною своєї армії і з татарами, на чолі яких був хан Іслам-Гірей III, виступив проти Яна-Казіміра. У серпні (5—6 ст. ст.) під Зборовом армія Яна-Казіміра була розгромлена. Проте, кримський хан, тодішній союзник Хмельницького, будучи підкуплений поляками, зрадив Хмельницького і вимагав від нього укласти угоду з польським королем.

Тоді козацька старшина на чолі з Хмельницьким уклала угоду, забезпечивши передусім свої класові інтереси. Реєстрові козаки, кількість яких доводилася до сорока тисяч, мали жити на території воєводств Київського, Брацлавського і Чернігівського, де не повинне було перебувати польське військо. На цій території всі урядові посади мала займати православна шляхта; гетьман мав підлягати безпосередньо королю; шляхті, яка брала участь у повстанні, була оголошена амністія. Селянство мусило знову бути під владою панів, які мали право повертатись до маєтків. Крім того, татари дістали дозвіл короля захопити багато люду в полон. Повертаючись з війни, вони зруйнували багато міст і сіл на Правобережжі, а людей забирали в неволю.

Після Зборовської угоди шляхта повернулася на Україну і знов стала накладати на селян тягар кріпосницького гніту і жорстоко мстити українському народові за повстання 1648—1649 рр. Повсюди почалися екзекуції над селянами і міщанами. На цей наступ польської шляхти український народ відповів новими повстаннями, при чому він виступав і проти Хмельницького та старшини, яких вважав винними за повернення панів. Протягом кінця 1649 і всього 1650 року повстання проти шляхти не припиняються. З повстанських ватажків цього часу особливо виділявся на Правобережній Україні брацлавський полковник Данило Нечай, людина надзвичайно хоробра, непримиренний ворог польської шляхти.

УКРАЇНА ЗА ЧАСІВ ВИЗВОЛЬНОЇ ВІЙНИ (1648—1654 рр.)

Ці поразки відкрили панському війську шлях на Україну; почалася боротьба ще запекліша. Український народ боровся з загарбниками всіма способами: відступаючи, палив і нищив усе своє добро, щоб воно не дісталося польському війську, тривожив його партизанськими нападами і йшов до Богдана Хмельницького, який, визволившись з полону від кримського хана, збирав сили для відсічі польській шляхті.

Нарешті, у вересні 1651 р. під Білою Церквою була укладена угода, за якою козацький реєстр зменшено було до двадцяти тисяч, а пани дістали право повернутися на Україну. Знов почались утиски українського народу, знов почались повстання проти ненависної шляхти. В одному з цих повстань у травні 1652 р. Богдан Хмельницький розгромив польську армію на Поділлі під Батогом. Багато польської шляхти було перебито, багато взято в полон. В наслідок цієї перемоги влада шляхетської Польщі на Подніпров'ї була знищена.

У наступному 1653 році війна відновилася. Польський уряд у березні послав на Україну добірне військо, на чолі якого був поставлений С. Чарнецький — один з кращих полководців тодішньої Польщі, лютий ворог українського народу. Лозунгом Чарнецького було знищення України, щоб, за його висловом, „і на ліки не залишити русина". Ряд сіл і міст Правобережної України, як Коростишів, Погребище та інші, був знищений озвірілою шляхетською бандою. Проти Чарнецького Хмельницький послав І. Богуна, який, маючи менше військо, розгромив під Монастирищем військо Чарнецького і примусив його в безладді тікати.

Восени того ж 1653 року польська армія на чолі з королем Яном-Казіміром рушила на Україну. Під Жванцем (біля Кам'янця-Подільського) армія ця була оточена військами Хмельницького і кримського хана. Але й тут кримський хан Іслам-Гірей III зрадив Хмельницького, уклавши угоду з польським королем. За цією угодою Україна знов мусила лишитися під владою шляхетської Польщі.

У процесі визвольної війни дедалі зростало прагнення українського народу до об'єднання з братнім російським народом. Богдан Хмельницький провадив весь час переговори з російським урядом про приєднання України до Росії. Нарешті, 1 жовтня 1653 р. Земський собор у Москві ухвалив приєднати Україну до Росії; 8 січня 1654 р. відбулася народна рада в Переяславі, де було проголошено приєднання України до Росії.

В березні 1654 р. між представниками Хмельницького і російським урядом у Москві був укладений договір, відомий під назвою „Статті Богдана Хмельницького". За цими статтями і царськими грамотами забезпечувалися права української шляхти, козацької старшини, реєстровців, міщан і духовенства. Кількість реєстрового козацтва була збільшена до шестидесяти тисяч. Україні гарантувалася автономія.

Це приєднання мало велике значення для українського народу. Спільними силами український і російський народи протягом ближчих десятиріч відбили напади на Україну панської Польщі й султанської Туреччини. Тіснішими стали економічні й культурні зв'язки українського й російського народів.

В наслідок визвольної війни селянство більшості земель України позбулося кріпацької залежності від польських панів.

Рада в Переяславі 8 січня 1654 р.

В тих же місцевостях України, які лишилися під ярмом польської шляхти, як Галичина, Волинь, панщина стає ще важчою, ніж раніше.

Шляхетській Польщі війна 1648—1654 рр. завдала тяжкого удару. Український народ визволився від національно-релігійного гніту польських панів.

В 1654 р. Україна приєдналася до Росії, де влада була в руках царизму — диктатури поміщиків-кріпосників. Царизм гнобив російські народні маси і провадив колоніальну політику щодо підкорених народів. Таку ж колоніальну політику провадив російський царизм і на Україні.

Перехід України під владу російського царя був для українського народу меншим злом порівняно з небезпекою поглинення України панською Польщею і султанською Туреччиною, яке загрожувало б самому існуванню українського народу.

Визвольна війна українського народу проти гніту польської шляхти збереглася в пам'яті українського народу як визволення „від ляцької неволі".

Оцінюючи роль і місце Богдана Хмельницького в історії України, не треба забувати, що він був козацький старшина, який не ставив завдання звільнити українських селян від феодальної експлуатації, а навпаки, сам роздавав маєтки старшині, українській шляхті, монастирям, душив селянські виступи проти його соціальної політики. Але не це в основному визначає місце Хмельницького в історії України. Перед українським народом тоді стояло питання життя і смерті: або визволитися спід польсько-шляхетського гніту, або загинути. Заслуга Хмельницького перед українським народом полягає в тому, що він очолив визвольну війну проти шляхетської Польщі і приєднав Україну до Росії. Ця заслуга і визначає його місце в історії України. Тому український народ і оспівав у численних думах і піснях як своїх народних героїв Богдана Хмельницького та його найближчих соратників — Кривоноса, Д. Нечая та ін.

В часи визвольної війни 1648—1654 рр. на Україні оформився український державний устрій. Українська держава являла собою республіку козаків, яка з 1654 р. перебувала в васальній залежності від Росії. Юридично повноправним станом на Україні вважалось козацтво. Воно мало право брати участь у радах, на яких обирався гетьман, а іноді і інша старшина, а також ухвалювались різні постанови. Ради ж, з участю селянства та міщанства, відбувалися дуже рідко. Фактично держава українська була знаряддям класового панування старшини-феодалів на чолі з гетьманом. У руках гетьмана була вся повнота влади: військової, судової, адміністративно-політичної. Дорадчим органом при гетьмані була старшинська рада, в яку входила вища козацька старшина. Гетьман обирався пожиттєво на раді і затверджувався царським урядом.

Ближчими помічниками гетьмана була генеральна старшина. До складу генеральної старшини входили такі особи: генеральний обозний, що керував військовою артилерією; генеральний суддя (здебільшого бувало два судді), що керував судом; генеральний писар, що керував гетьманською канцелярією і в руках якого було все дипломатичне листування; генеральні осавули (їх звичайно бувало по два), що були ближчими помічниками гетьмана у військових справах; генеральний хорунжий, теж помічник гетьмана у військових справах; офіціально хорунжий вважався охоронцем великого військового прапора; генеральний бунчужний теж був помічником гетьмана у військових справах, а офіціально вважався носієм бунчука над гетьманом. Крім того, часто існувала посада генерального підскарбія, який керував фінансами.

Вся Україна поділялася на полки, кількість яких в різні часи змінювалась. Полки були одиницями військово-територіально-

адміністративними. Центром полку було звичайно значне місто (Переяслав, Чернігів, Ніжин, Чигирин і т. ін.). На чолі полку стояв полковник, який або обирався населенням полку — переважно козацтвом, або призначався гетьманом. Полковникові належала вся повнота влади в полку. Помічниками полковника були полкові старшини: полковий обозний, який керував артилерією полку, полковий суддя, помічник полковника в судових справах полку, полковий писар, що керував полковою канцелярією, полковий осавул (їх було звичайно по два чоловіка) і полковий хорунжий.

Кожний полк поділявся на сотні; кількість сотень у кожному полку була різна; центрами сотень були здебільшого великі містечка полку. На чолі сотні стояв сотник, якому належала вся повнота влади в сотні; сотника або обирало населення полку, або він призначався гетьманом, а іноді полковником. Помічниками сотника були: сотенний писар, що керував сотенною канцелярією, сотенний отаман, старший з сотенних старшин, сотенний осавул і сотенний хорунжий.

Крім того, в кожному полковому і сотенному місті був ще городовий отаман, який стежив за порядком у місті.

Часто, особливо під час війни, гетьман, полковник, сотник виділяли своїх тимчасових заступників для виконання певної справи. Ці заступники звались наказними (наприклад, наказний гетьман, наказний полковник, наказний сотник).

Міста поділялися на магістратські, що мали магдебурзьке право, і ратушні, що цього права не мали. В ратушних містах владу поділяли між собою козацькі старшини й виборні від міста.

Користуючись своєю владою, козацька старшина почала наступ на козацько-селянські маси і на населення міст. Царський уряд, допомагаючи козацькій старшині визискувати народні маси, одночасно прагнув посилити свою владу над Україною і перетворити її в свою колонію.

4. Культурний рух на Україні в другій половині XVI і в першій половині XVII ст.

XVI ст. і перша половина XVII ст. в історії України характеризуються піднесенням культурного руху. Цьому сприяли такі обставини: процес перетворення української народності в націю, що почався на основі посилення обміну і зростання зв'язків між землями України; культурний рух на Заході; боротьба українського народу проти шляхетської Польщі.

В 70—80-х роках XVI ст. культурний рух охоплює частину української православної шляхти і особливо заможне міщанство, які почали посилено розвивати свою культуру для боротьби з польсько-шляхетським, латино-католицьким наступом. На початку

XVII ст. в культурний рух втягується козацька старшина і заможне козацтво. В міру спольщення української шляхти роль козацтва і міщанства в культурному розвитку України ставала дедалі більшою.

Одним з найважливіших моментів культурного розвитку України в цей період було посилення впливу народної мови в літературі, що було головною передумовою розвитку української національної мови і культури.

Величезне значення для культурного піднесення на Україні в XVI і в першій половині XVII ст. мав розвиток книгодрукування. Основоположником книгодрукування на Україні був знаменитий московський першодрукар Іван Федоров, який у 1573 р. заснував друкарню в Львові. В 1574 р. з друкарні Федорова вийшов „Апостол" — перша друкована книга на Україні. Потім Федоров заснував друкарню в Острозі і надрукував у 1580—1581 рр. церковнослов'янською мовою Острозьку біблію, що була видатним явищем у друкарській справі того часу в усьому слов'янському світі.

Після цього друкарні почали виникати і в інших містах України — в Луцьку, Києві, Чернігові та ін. Найбільш інтенсивну діяльність розгорнула друкарня при Києво-Печерському монастирі, заснована архімандритом Єлісеєм Плетенецьким коло 1615—1616 рр. Києво-Печерський монастир став центром гравірувального мистецтва для всіх східнослов'янських народів.

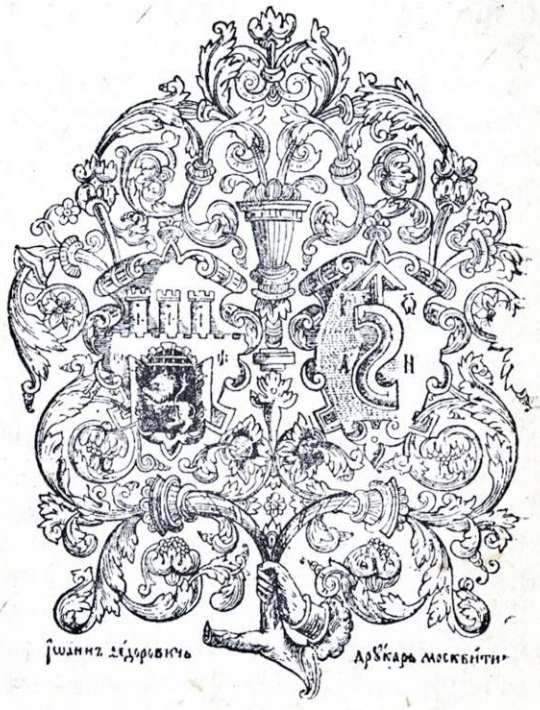
Заснування друкарень відіграло велику роль у виникненні культурних центрів на Україні. Навколо друкарень збирались культурні сили. Відкривались школи. Таким культурним центром на Україні в 70-х роках XVI ст. став Острог. Другим культурним центром на Україні наприкінці XVI ст. був Львів. Тут також зібрались при заснованій братством школі і друкарні значні культурні сили. В першій чверті XVII ст. культурним центром України став Київ. Спираючись на підтримку козацтва, Київське братство й Києво-Печерський монастир розгортають широку культурну діяльність. Значення Києва як культурного центра на Україні остаточно утверджується в 30-х роках XVII ст. за часів митрополита Петра Могили. Діяльність Петра Могили мала на меті підкорити культурний розвиток України інтересам українських православних феодалів (шляхетської верхівки). Ці феодали, лишаючись православними, були тісно зв'язані з польсько-шляхетською державністю і прагнули використати для розвитку своєї культури польсько-шляхетську латинську культуру.

Одним з головних показників культурного піднесення на Україні в цей період є поширення освіти, шкільної справи. В другій половині XVI і в першій половині XVII ст. на Україні появляється багато шкіл—протестантських, католицько-єзуїтських, уніатських і православних. Перша православна школа західноєвропейського типу була відкрита князем Константином Острозьким в Острозі

в 70-х роках XVI ст. Ця школа проіснувала до 1608 р. Вихованцем Острозької школи був Мелетій Смотрицький, який склав знамениту „Слов'янську граматику" (1619 р.).

Більш активну діяльність, ніж магнати, в галузі розвитку шкіл і поширення освіти на Україні розгорнули братства і насамперед братство львівське з його школою. Щодо постановки навчальної справи львівська братська школа була зразком для інших братських шкіл.

Школа при братстві в Києві була заснована в 1615 р. Проіснувала вона до 1631 р., коли, за згодою братства, Петро Могила, що був тоді архімандритом Києво-Печерського монастиря, об'єднав Печерську школу з братською. Це об'єднання поклало початок Києво-Могилянській колегії.

Друкарський знак першодрукаря Івана Федорова (з „Апостола" львівського видання 1574 р.).

Польський уряд утискував православні школи і обмежував їх у правах, всіляко намагаючись затримати їх на рівні нижчих або середніх шкіл.

Визвольна війна українського народу 1648—1654 рр., що поклала край пануванню шляхетської Польщі на значній частині України, сприяла піднесенню культурного життя, зокрема поширенню освіти серед українських народних мас. За словами араба Павла Алепського, який побував на Україні в 50-х роках XVII ст., серед козацького населення було багато письменних не тільки чоловіків, а й дружин та дочок козаків.

Спостерігалося піднесення і в галузі літературної творчості в XVI і першій половині XVII ст. Воно виявилося насамперед у великій полемічній літературі, скерованій проти унії і католицизму („Апокрисис", „Пересторога", „Плач" Мелетія Смотрицького, „Палінодія" Захарія Копистенського та ін.). Окреме місце в полемічній літературі займають писання знаменитого українського публіциста монаха Івана Вишенського (кінець XVI і початок XVII ст.). В своїх творах Вишенський виступає не тільки борцем проти унії і католицизму, а й захисником інтересів народних мас.

Розвивалась і художня література. Появились нові літературні жанри—шкільна поезія (вірш) і шкільна драма. Головним змістом

з панською Польщею і звільнив від її влади майже все Правобережжя. Але згодом він, спираючись на вищу козацьку старшину Правобережжя і деякі кола вищого духовенства, тісніше зв'язується з Кримом і Туреччиною.

На початку 1667 р. в с. Андрусові між Росією і Польщею було підписано перемир'я, за яким Лівобережна Україна з Києвом (останній на два роки) залишилась у складі Росії, а Правобережна — під владою Польщі; Запоріжжя залишалося під владою обох держав.

Андрусівське перемир'я, яке віддавало Правобережну Україну Польщі, викликало велике незадоволення на Україні. Навіть Брюховецький з старшиною були проти цього перемир'я.

Тим часом на Лівобережній Україні назрівало нове повстання проти козацької старшини й царських воєвод.

Брюховецький і козацька старшина вирішили спрямувати народний гнів виключно проти царських воєвод і піддати Україну султанській Туреччині. Повстання проти царських воєвод вибухло на початку 1668 р. Тоді Брюховецький звернувся до турецького султана з пропозицією взяти Україну під свою владу.

Довідавшись про події на Лівобережжі, Дорошенко вирушив туди. В червні на „чорній раді" під Опішнею Брюховецький був убитий. Український народ не хотів іти під Туреччину, не хотів розривати з Росією. Дорошенко примушений був повернутися на Правобережжя. В цей час запорізька старшина, уклавши союз з Кримом, проголосила гетьманом Петра Суховія і виступила проти Дорошенка.

Гетьманом Лівобережної України в кінці 1668 р. став Дем'ян Многогрішний, який визнав зверхність російського царя.

В 1669 р. Дорошенко розгромив Суховія; замість Суховія прихильники останнього обрали правобережним гетьманом уманського полковника Михайла Ханенка. Проте, в кінці того ж року Дорошенко, спираючись на підтримку Туреччини, розбив і військо Ханенка. Тоді Ханенко почав орієнтуватися на панську Польщу, обіцяючи їй піддати Україну.

У тому ж році Дорошенко офіціально визнав зверхність турецького султана над Україною і, спираючись на турецько-татарську підтримку, продовжував війну з Ханенком і Польщею.

У цей час селянам Росії, де панували поміщики, теж жилося дуже погано. І там селяни вели запеклу боротьбу проти поміщиків. Часто російські і українські селяни виступали проти поміщиків спільно. У 1670—1671 рр. під час народного повстання в Росії під керівництвом Степана Разіна повстали також селяни й козаки, особливо Слобідської України. З ватажків повстання на Україні тоді виділявся Олексій Хромий, побратим Разіна. Повстанці захопили ряд міст, як Острогожськ, Суми, Чугуїв і ін. Царизм і козацька старшина придушили повстання.

У березні 1672 р. вища козацька старшина скинула з гетьманства Д. Многогрішного, який не догодив їй тим, що більше дбав про свою рідню, ніж про вищу старшину. Вона добилася того, що царський уряд заслав Многогрішного на Сибір, де він і помер. У червні 1672 р. гетьманом на Лівобережжі став генеральний суддя Іван Самойлович. При ньому старшинське землеволодіння і експлуатація селян, козаків, міської бідноти старшиною, монастирями і багатим купецтвом зростають ще більше.

Запорожці (з картини Рєпіна).

Туреччина, добившись перемоги в 1669 р. у війні з Венецією, починає готувати великий похід для завоювання України.

Турецьке військо з допомогою П. Дорошенка в 1672 р. вторглося на Правобережну Україну, розгромило польське військо й захопило Кам'янець-Подільський. Того ж року між Польщею і Туреччиною укладена була угода, за якою Туреччина загарбала Поділля, а Брацлавщина й південна частина Київщини залишились під владою васала Туреччини — Дорошенка.

Але Правобережна Україна не хотіла йти під турецьку владу: вона разом з Лівобережною Україною воліла залишатися в складі Росії.

У зв'язку з цим зростає переселення з Правобережжя на Лівобережжя й Слобожанщину. В 1674 і 1676 рр. лівобережно-українське і російське військо робить походи проти Дорошенка і його татарських та турецьких спільників.

19 вересня 1676 р. Дорошенко, не маючи підтримки в народі, примушений був здатися російсько-українському війську. Тоді

турецький уряд згадав про Юрія Хмельницького, який після 1663 р. став монахом, а потім попав у турецьку неволю. Султан зробив Юрія Хмельницького князем (1677—1681) і послав його на завоювання України.

В 1677—1678 рр. велика турецька армія робить походи на Україну („Чигиринські походи"), де вона захопила лише Чигирин. Завоювати Лівобережжя й Київ Туреччині не вдалось. Між Росією і Туреччиною в 1681 р. була укладена Бахчисарайська угода, що припинила цю війну.

За гетьманства Самойловича українська церква вийшла з підлеглості константинопольському патріархові і перейшла під владу російського патріарха (1685 р.).

У 1686 р. Росія уклала „вічний мир" з Польщею, за яким Лівобережна Україна, Київ, а також Запоріжжя залишилися в складі Росії. Північна ж Київщина, Волинь і Галичина продовжували перебувати під ярмом шляхетської Польщі. Поділля було в руках Туреччини. Південна Київщина й Брацлавщина, зруйновані польськими й турецько-татарськими нападами, являли собою майже пустиню.

3. Україна в кінці XVII — на початку XVIII ст.

В 1686 р. почалася нова війна Росії з Туреччиною та її васалом кримським ханом. Треба було приборкати цього хижака, який не раз нападав на Україну й південні кордони Росії, і пробитися до Чорного моря. Для цього Росія вступила в антитурецьку коаліцію („Священна ліга"), до складу якої входили також Австрія, Венеція і Польща. Двічі (в 1687 і 1689 рр.) російсько-українське військо ходило в похід проти Криму, але обидва походи не мали успіху. Під час другого походу військо дійшло, правда, до Перекопа, але важкий перехід по безводному степу, труднощі з провіантом і фуражем, опір татарсько-турецького війська і нездатність головного командування (князь В. Голіцин) примусили російсько-українське військо відступити.

Під час першого кримського походу верхівка української старшини скинула старого й самовладного гетьмана І. Самойловича, на якого царський уряд переклав головну відповідальність за невдачу походу. Гетьманом Лівобережної України з допомогою великого хабаря князеві В. Голіцину настановлений був генеральний осавул Іван Мазепа (1687—1708), шляхтич походженням, вихований при дворі польського короля Яна-Казіміра.

Своє гетьманство Мазепа почав з придушення селянсько-козацького повстання, яке в липні й серпні 1687 р. охопило всю південну частину Лівобережної України (Гетьманщини), а також козацьке військо, що було в кримському поході. Повстанці громили по селах та містах старшину, багатих купців, орендарів і взагалі „людей значних"; дісталося й духовенству. В самому війську повстанці „побили многих знатных людей". Повстання

було придушене з допомогою царського війська. Жорстоко розправився Мазепа з учасниками повстання: їм ламали руки й ноги, били киями, стинали голови, вішали, забирали їх майно і худобу.

Тим часом війна з Туреччиною і Кримом тривала. Мало не щороку татарські орди нападали на Україну, і козацькі полки, відбиваючи ці руїнницькі напади, не раз ходили в похід на турецько-татарські володіння на північному узбережжі Чорного моря — Аккерман, Очаків, Казікермен і Перекоп. В 1693 р. об'єднані сили лівобережних і правобережних козацьких полків, під проводом полковника Семена Палія, розгромили татарське військо на річці Кодимі.

В 1695 р. почався великий наступ Росії і України на Туреччину й Крим. Молодий і енергійний цар Петро I (1682—1725) скерував головний удар проти сильних турецьких фортець Азова (в гирлі Дона) і Казікермена (на нижньому Дніпрі). Перший похід на Азов не дав наслідків. Удалося заволодіти лише Казікерменом (1695 р.). Але, коли Петро I збудував військовий флот, Росія з допомогою українського війська заволоділа і Азовом (1696 р.).

В 1698 — 1699 рр. Австрія і Польща уклали сепаратні угоди з Туреччиною. Досвід важкої війни наочно показав Петрові I велику технічну й культурну відсталість тогочасної Росії, а перебування за кордоном в 1697—1698 рр. ближче познайомило його з технічним і культурним прогресом передових країн Західної Європи. Найзручніший шлях до цих країн ішов не через Чорне море. Тому думка Петра звертається до старої руської „отчини" — до новгородської Прибалтики, де колись руський народ мужньо захищав свою батьківщину від шведів, які на початку XVII ст. загарбали споконвічні руські землі, закривши Росії вільний вихід до Балтійського моря. Щоб повернути старі руські володіння в Прибалтиці, треба було воювати з Швецією. В 1700 р. в Константинополі між Росією і Туреччиною укладена була угода, яка визнала нові російські володіння на Азовському морі.

В часи Мазепи дуже зростає сила козацької старшини. Саме в цей час відновляється торгівля з Західною Європою, розширяються торгові стосунки з Росією. Старшина вивозить горілку і тютюн, ганяє на продаж волів.

Великі прибутки давали старшині промислові підприємства— млини, буди (поташні заводи), гути (скляні заводи), рудні (залізні заводи), селітряні майдани. Займалася старшина й відкупами: держала в оренді різні галузі державного господарства, особливо такі важливі джерела, як торгове мито на довізні товари (так звана „індукта") і „оренда" (горілчана й тютюнова).

Набуті багатства давали старшині повну можливість зміцнювати своє панування на Україні. В руках старшини, головним чином її верхівки (генеральна старшина, полковники і так зване

„бунчукове товариство"), зосередилась уся політична влада на Лівобережній Україні.

Старшина займала всі „уряди" — генеральні, полкові, сотенні. Користуючись своїм багатством, окремі полковники й сотники роками й десятками років сиділи на цих „урядах". Старе козацьке виборне начало фактично зійшло нанівець. Нерідко полковницькі й сотницькі „уряди" передавались у спадщину від батька до сина. Утворювались своєрідні старшинські „династії", що володіли цілими полками й сотнями, як своїми маєтками, протягом десятків років.

Величезні багатства й необмежена політична влада дали змогу старшині в кінці XVII і в першій чверті XVIII ст. дуже збільшити свої земельні володіння. Десятками й сотнями роздавав Мазепа старшині вільні села. Старшина збільшувала свої володіння і іншими способами, особливо „скуплею", тобто фактично захоплювала селянські та козацькі землі, трохи прикриваючи це формою так званої „добровільної" угоди. Заводить старшина також „слободи", куди йшли і лівобережні селяни, і селяни Правобережної (окупованої Польщею) України та Білорусії, а також з Росії. Вони діставали обіцянку звільнення від „підданських" повинностей на 3—5 років, після чого (а нерідко й до того) попадали в кріпосницьку залежність від панів. Так утворились на Гетьманщині величезні старшинські володіння. Найбільшим поміщиком був сам гетьман Мазепа, в якого було на Україні і в Росії понад 25 тис. дворів (понад 100 тис. душ феодально-залежного населення).

Не відставали від старшини й монастирі, які прибирали до своїх загребущих рук великі маєтки. Цікавилося землею і багате купецтво.

І поміщики (старшина), і купецький клас, що тоді народжувався, багатіли коштом жорстокої експлуатації і зубожіння селянства, рядового козацтва та міської бідноти. З селян дерли три шкури. Дуже зростали „підданські" повинності селянства. Звичайний розмір панщини за часів Мазепи був 2 дні на тиждень, але старшина нерідко вимагала більше, накладаючи ще різні дедалі більші натуральні повинності. Грошові данини збільшились удвоє.

Козацька маса теж розорялась, втрачала свої землі, а разом з тим часто і свої козацькі права, і попадала в кабалу до старшини. По містах багате купецтво експлуатувало ремісників і міську бідноту. Все це супроводилося великими насильствами над трудящим людом.

Селянство шукає виходу з цього важкого становища. Дехто записується до козацького реєстру, але звідти їх „березовим пером" виписує старшина, а попи загрожують їм прокляттям на землі й на небі. Селяни переходять нерідко у підсусідки, що працювали на господарстві якогось заможного власника. Чимало селян іде світ-за-очі, шукаючи собі „слобід", але старшина

Типи Гетьманщини XVIII ст.

Полковник.

Козак.

Селянин.

Селянка.

не тільки „обдырает“ їх, але „й з самими душами разлучает“. Селянство масами йде на Слобідську Україну (сучасна Харківщина й суміжні райони) та Запоріжжя, переселяється в Росію і т. ін. То тут, то там селяни й козаки виступають проти своїх гнобителів — старшини та монастирів. Росла народна ненависть до старшини та її ставленика Мазепи.

Ріст незадоволення народу намагалась використати частина старшини, що була в опозиції до Мазепи. Представником цієї опозиції був Петрик, який виступав у 90-х роках XVII ст.

Ще гірше жилося українському народові на Правобережжі і особливо в Галичині, на Волині та в київському Поліссі, де гноблення з боку польських панів дедалі зростало. В кінці XVII і на початку XVIII ст. селяни звичайно відбували панщину 3—4 дні на тиждень. Але панам цього було мало. Вони накладали на селянина найрізноманітніші повинності, різні данини — натуральні та грошові. Величезним тягарем лягали на селянство також різні державні повинності та податки. І головне, польська шляхта мала повну, необмежену владу над усім майном, особою і навіть життям українського селянина.

Важко жилося під польською шляхетською владою і українському населенню міст. В інтересах польської шляхти та польського міщанства українське міщанство зазнавало великих утисків у промислах, торгівлі тощо. Не легко жилося під польською магнатською п'ятою і дрібній українській шляхті.

Але польське панство не обмежувалось жорстокою колоніальною експлуатацією українського селянства й міщанства. Шляхетська Польща завжди провадила на Україні політику грубого національно-релігійного гніту. Заборонено було вживати українську („руську“) мову в урядових актах. Всі права православної церкви були скасовані. Український народ всякими насильствами примушували переходити в унію. В 1700 р. унія запанувала скрізь у Галичині, а згодом і на Волині.

В ці тяжкі часи, в кінці XVII ст., на Київщині й суміжній Брацлавщині, на кордоні з Лівобережною Україною і Російською державою, утворилася напіввільна козацька територія, де влада була фактично в руках місцевої козацької старшини, на чолі з знаменитим полководцем Семеном Палієм, полковником фастівським (білоцерківським), що походив з лівобережних козаків і деякий час був на Запоріжжі.

На підвладній йому території Палій скоро вигнав польських панів. Селянству тут жилось значно легше, ніж по інших землях України, і тому сюди масами збиралися селяни з усієї України, від Галичини до Лівобережжя. Швидко заселялася Фастівщина, росли села й містечка. Палій посилав козацькі загони в сусідні місцевості Полісся й Волині виганяти шляхту з її маєтків.

Правильно розуміючи інтереси українського народу, Палій очолив рух за приєднання Правобережної України до Лівобережжя і Росії. Не раз звертався він до російського уряду

з проханням допомогти йому в боротьбі проти Польщі і взяти Правобережжя під російський захист. Але царський уряд був зв'язаний умовами „вічного миру" з Польщею, а головне — війною проти Туреччини. До того ж, Мазепа побоювався популярності Палія й перешкоджав переходові Палія під владу Росії.

В 1699 р. закінчилася війна з Туреччиною, і за Карловицькою угодою Польща знов загарбала Поділля. Вона зразу відновила там польські шляхетські порядки. В тому ж році польський сейм ухвалив остаточно ліквідувати козацтво на Правобережній Україні.

Але український народ не пішов у ярмо до польських панів. Влітку 1702 р. почались селянські повстання на Поділлі й Брацлавщині. В серпні 1702 р. до Богуслава, Корсуня та інших місцевостей прибули польські пани з військом і запропонували козакам або покинути цей край, або піти в панське підданство. У відповідь на це козацтво, на чолі з Палієм, полковниками Самусем (що був тоді наказним гетьманом) і Захаром Іскрою та іншими, повстало проти польських загарбників. Величезні маси селян кидали свої оселі, палили свої хати, забирали жінок та дітей і йшли до Палія. На допомогу повстанцям ішли також лівобережні козаки й селяни та запорожці.

У жовтні 1702 р. Самусь розгромив польське військо під Бердичевом, захопивши всю артилерію і обоз. Звідти Самусь пішов на Брацлавщину й Поділля. Об'єднавшись з подільським полковником Абазиним, Самусь з допомогою міщан оволодів фортецею Немировом. Далі козаки зайняли Бар і Межибіж. Окремі козацькі й селянські загони знищували шляхту в околицях Кам'янця, на Волині й у Галичині.

Одним з найбільших успіхів народного повстання проти панської Польщі було взяття Палієм на початку листопада 1702 р. фортеці Білої Церкви. З падінням Білої Церкви польське панування на Правобережній Наддніпрянщині було ліквідоване.

Польська шляхта вживала всіх заходів, щоб придушити повстання. Проти повстанців у січні 1703 р. було послано численне шляхетське військо на чолі з польним коронним гетьманом Сенявським, одним з найзначніших магнатів на Україні. Козацько-селянське військо було розпорошене по окремих загонах, і Сенявський розбив повстанців.

Почалась жорстока помста польських панів. Всі повстанці, захоплені з зброєю в руках, були з нелюдською жорстокістю покарані на смерть. Жителі тих міст і сіл, що чинили опір полякам, були вирізані до одного. Шляхетські „суди" засуджували на страту цілі села. Всі колишні „слободи" скасовувались, після чого селяни перетворювались у кріпаків. Вся худоба в селян Подільського воєводства була конфіскована.

Повстання на Поділлі та Брацлавщині польські пани придушили, але боротьба українського народу проти шляхти не припинялася. Київщина лишилась у руках Палія. Наступного (1704) року на Брацлавщині й Поділлі вибухло нове повстання.

На допомогу польським панам прийшов Мазепа, який уже давно з великою тривогою стежив за народним повстанням на Правобережжі. В липні 1704 р. Палій був зрадницьки схоплений Мазепою і засланий царським урядом на Сибір. Це допомогло польським панам придушити народне повстання на Правобережжі. Проте, і після цього українське селянство не склало зброї в боротьбі проти польської шляхти.

4. Україна в Північній війні

Тяжкі часи переживали тоді Росія і Україна. З 1700 р. йшла війна з Швецією. Ця країна була тоді однією з наймогутніших держав у Європі, і боротися з нею було дуже важко. Тому Петро I для боротьби з Швецією створив союз, до якого увійшли, крім Росії, Данія і Польща, що мали давні суперечки з Швецією. Шведський король Карл XII, один з кращих полководців того часу, вирішив розбити своїх противників поодинці короткими несподіваними ударами. Спочатку він раптово з'явився перед столицею Данії Копенгагеном і примусив датського короля відмовитися від участі у війні. Потім, у листопаді 1700 р., Карл XII несподівано напав на російське військо, яке тоді обложило фортецю Нарву. Молоде, необучене й погано озброєне російське військо, кероване здебільшого найманими іноземними офіцерами, було розбите. Після того Карл напав на третього учасника союзу—польського короля (й саксонського курфюрста) Августа II і протягом кількох років завоював майже всю Польщу і Саксонію. Тоді Август уклав зрадницьку угоду, видавши Карлові російський загін, що допомагав йому в боротьбі проти шведів. Дальший тягар війни ліг цілком на Росію.

Петро I добре засвоїв тяжкий нарвський „урок". За кілька років Петро створив нову міцну армію, озброєну за останнім словом військової техніки. Церковні дзвони переливалися в гармати; значно збільшено було виробництво набоїв; до рушниць додано багнети. Ця армія була загартована в численних переможних боях проти шведських загонів у Прибалтиці. Завдяки цьому Петрові вдалось вигнати шведів з Інгрії (старі руські володіння коло Фінської затоки). Тут у 1703 р. Петро заснував нове місто—Петербург, куди згодом переніс столицю Російської держави.

Але війна з Швецією вимагала дедалі більших жертв від російського і українського народів. Витрати на військо становили $^3/_4$ державних видатків Росії. Дуже часті були рекрутські набори. Невпинно росли податки. Українські козацькі полки мало не щороку ходили в далекі походи. В Росії і на Україні провадились великі оборонні роботи на випадок шведського нападу. На українське та російське селянство важким тягарем лягало постачання війська.

Кріпосницька експлуатація селянства й важкий тягар війни, який цілком падав на трудящі маси, викликали часті повстання проти поміщиків і купців.

Особливо грізних розмірів для царсько-поміщицької держави набрало козацько-селянське повстання під проводом донського козака Кіндрата Булавіна, яке почалося на Дону в 1707 р. Повстання це незабаром охопило весь південь Росії, Запоріжжя, а також значну частину Слобідської України і Полтавського полку. Крім того, повстання Булавіна було зв'язане з повстаннями на Поволжі, в Башкирії і на північному Кавказі. Царський уряд змушений був кинути проти Булавіна чималі військові сили. Мазепа двічі посилав проти булавінців наймане військо і козаків з артилерією. Влітку 1708 р. головні сили Булавіна були розбиті царським військом, а сам він покінчив самогубством. Але повстання тривало ще й у 1708—1709 рр.

Створилось дуже скрутне становище для царського уряду. Воно загострилося ще й у зв'язку з тим, що Мазепа з частиною вищої старшини, яка боялася обмеження своєї влади з боку Петра I і мріяла про цілковите відновлення на Україні шляхетських порядків, таємно почав у 1703 р. зрадницькі переговори з польсько-литовськими панами, а далі й з шведським королем, обіцяючи піддати Україну Польщі й допомогти Швеції в її боротьбі проти Росії.

Ці обставини і мав на увазі використати Карл XII, збираючись у похід проти Росії. На початку серпня 1708 р. шведське військо перейшло Дніпро. Карл поспішав до Москви, щоб одним ударом знищити свого останнього й головного противника.

Але сподівання Карла на легку перемогу не здійснилися. Міцні укріплення, збудовані Петром між Псковом і Смоленськом, перегородили шведам прямий шлях до Москви. Шведи в чужій країні відчували нестачу провіанту й бойових припасів. Тоді Карл рушив на Україну, щоб використати зібрані Мазепою великі військові й харчові запаси і пробитися до Москви з півдня. Карл не дочекався другої шведської армії на чолі з генералом Левенгауптом, яка з артилерією і військовими запасами йшла йому на допомогу з Прибалтики. Цим скористувався Петро і 28—29 вересня 1708 р. під Лісною розгромив військо Левенгаупта, яке втратило при цьому понад половину людей, весь обоз і артилерію.

Тим часом шведи захопили значну частину території Лівобережної України. До них приєднався зрадник Мазепа з частиною вищої старшини і кількома тисячами здебільшого найманого війська.

Але козацькі полки і на Лівобережжі, і на Правобережжі не підтримали Мазепу.

Меншиков захопив і спалив гетьманську резиденцію — м. Батурин. Гетьманом був настановлений стародубівський полковник Іван Скоропадський (1708—1722). Тільки частина запорожців, невдоволена утисками царських воєвод на півдні Лівобережжя, на чолі з кошовим отаманом К. Гордієнком пішла за Карлом і Мазепою. За це Петро I наказав зруйнувати Січ.

Український народ дуже вороже зустрів шведських окупантів. Населення тікало в ліси, забираючи з собою провіант і все більш-менш цінне майно. Жителі Прилук, Лубен, Лохвиці, Новгород-Сіверського та інших міст у зверта́ннях до Петра заявляли про свою вірність і просили в нього допомоги проти шведських загарбників, які чинили великі насильства над місцевим населенням. Вони силоміць забирали в селян хліб, худобу та інші припаси, грабували майно, знущалися з жінок тощо. Обурення українського народу дедалі зростало. Стара ненависть народних мас України до Мазепи тепер вибухла з новою силою. Вже в жовтні 1708 р. обурене населення почало організовувати партизанські загони, які нападали на військові частини й обози ворога і нищили солдатів, що відставали. Роздратований Карл XII наказав карати на смерть повстанців, палити їх майно, хати й цілі села, вирізувати людність непокірних міст.

Партизанська війна, тяжке продовольче становище, люта зима — все це дуже знесилило шведську армію. Марно Карл кілька разів намагався пробитися на Слобідську Україну, звідки він міг би рушити на Москву. Російське військо чинило цьому рішучий опір.

На початку травня 1709 р. шведи розпочали облогу Полтави. Невеличка фортеця Полтава мала, проте, велике стратегічне значення, бо стояла на перетині важливих шляхів: на північний схід — до Білгорода й Москви; на південь — до Криму й Туреччини, на підтримку яких розраховував Карл XII; на захід — до Дніпра, Правобережної України й Польщі, звідки на допомогу Карлові мало прийти шведсько-польське військо генерала Крассова й ставленика Карла XII нового польського короля Станіслава Лещинського. У Полтаві були запаси провіанту й фуражу, а також одягу, що мало дуже велике значення для знесиленого шведського війська.

Петро I добре розумів стратегічне й політичне значення Полтави. Він своєчасно укріпив її і розмістив сильний російський гарнізон на чолі з полковником Олексієм Келіним.

Протягом майже двох місяців героїчні полтавці відбивали атаки шведів. Але гарнізонові Полтави довелося битися проти цілої шведської армії. Все важче й важче ставало полтавцям. З 6800 лишилося їх тільки 5 тисяч. Боєприпаси були майже вичерпані. Та мужній Келін і не думав здаватися і чекав допомоги Петра.

20 червня головні сили російської армії перейшли на правий берег Ворскли й почали укріплюватися в околицях Полтави. Шведам треба було кінчати справу з Полтавою. Дні 21, 22 і 23 червня були найстрашніші для героїчного міста. І вдень, і вночі шведи кидалися на штурм полтавських валів. Ворог вже прорвався був до фортеці. Але все полтавське населення — старі й малі, жінки й діти — з кіллям, косами, сокирами, вилами, камінням — кинулося на допомогу війську, і нападники зазнали

Полтавський бій.

жорстокої поразки, залишивши на валах понад 2 тисячі убитих і поранених.

Настав вирішальний момент. 27 червня шведи напали на російське військо. Петро був попереджений про це. Він звернувся до війська з відозвою, де писав: „Воины! вот пришел час, который решит судьбу отечества. Итак, не должны вы помышлять, что сражаетесь за Петра, но за государство, Петру врученное, за род свой, за отечество... А о Петре ведайте, что ему жизнь его не дорога, только бы жила Россия в блаженстве и в славе для благосостояния вашего".

Петро і Карл, поранений кілька днів перед тим під час нічної розвідки, особисто керували боєм; навколо них градом падали кулі. Були пробиті кулями шляпа й сідло Петра; ядро розбило носилки, на яких возили короля, і він упав на землю. У шведів почалося замішання. Страшенний натиск російського війська і ураганний вогонь артилерії не дали змоги шведам відбити атаку, і, як висловився Петро, „непереможні пани шведи скоро хребет свій показали".

Шведи втратили під Полтавою понад 10 тисяч; близько 3 тисяч було взято в полон. Рештки розбитої шведської армії тікали до Дніпра. Там, під Переволочною, 30 червня настигла їх кавалерія Меншикова та козаки на чолі з Палієм (повернутим з заслання) і примусили шведів здатися в полон. Тільки Карл і Мазепа з невеличким загоном встигли переправитися через Дніпро і втекли до Туреччини. Могутність шведської держави була знищена назавжди.

Проте, полтавською перемогою Північна війна не закінчилася. В 1710—1711 рр почала війну проти Росії Туреччина, підбурювана Швецією, Англією і Францією.

Влітку 1711 р. на річці Прут сорокатисячна російська армія була оточена двохсоттисячним турецьким військом. Петро змушений був укласти угоду, за якою Росія втратила завоювання першої турецької війни — азовські порти і фортеці на нижньому Дніпрі; крім того, довелося відмовитися від Правобережної (Наддніпрянської) України, яку в 1714 р. знов загарбала панська Польща.

Закінчення турецької війни дало можливість Петру I зосередити головні сили проти Швеції. Шведське військо було вигнане з Ліфляндії та Естляндії. В 1714 р. при мисі Гангуд (Фінська затока) Петро I розгромив шведський флот. Війна була перенесена цілком на шведську територію. В 1721 р. розбита й знесилена Швеція примушена була здатися.

Ніштадтський мир 30 серпня 1721 р. був великою перемогою дворянської імперії (з 1721 р. Петро I прийняв титул імператора і Росія стала називатися Всеросійською імперією). Береги Фінської і Ризької заток — Естляндія, Ліфляндія, частина Фінляндії і Карелії, а головне, старі руські володіння на березі Фінської затоки (Іжорська земля) перейшли до Росії.

5. Реформи Петра I і колоніальна політика царизму на Україні

В період Північної війни Петро I провів ряд важливих реформ. Створена була велика регулярна армія і міцний військово-морський флот. Були проведені значні реформи і в управлінні державою (поділ Росії на губернії в 1708 р., організація замість приказів колегій у 1718 р., утворення вищого законодавчого, судового й виконавчого органу — Сенату в 1711 р. та ін.). Велику увагу Петро I приділяв і державному господарству.

Багато було зроблено Петром I для розвитку торгівлі і промисловості. Засновано було багато нових мануфактур — суконних, парусно-полотняних, металургічних та ін. Появляються перші мануфактури на Україні (Путивльська суконна й Охтирська тютюнова мануфактури в 1719 р.). Розширяється виробництво Бахмутських і Торських соляних заводів. На Україні розвивається вівчарство. З особистої ініціативи Петра I в 20-х роках XVIII ст. в Донбасі відкрито було кам'яне вугілля.

Велику увагу приділяв Петро I і народній освіті та культурі. Відкриті були початкові школи в губернських містах, а також спеціальні школи для підготовки військових спеціалістів, медиків та ін. У 1703 р. в Москві почала виходити перша російська газета „Ведомости". Замість церковнослов'янського шрифту було введено „гражданский". В 1724 р. Петро I видав указ про заснування в Петербурзі Академії Наук.

Всі ці реформи насамперед мали на увазі класові інтереси дворянства й купецтва. „Петро Великий, — говорить тов. Сталін, — зробив багато для піднесення класу поміщиків і розвитку купецького класу, який народжувався. Петро зробив дуже багато для створення і зміцнення національної держави поміщиків і торговців" (Сталін, Розмова з німецьким письменником Емілем Людвігом, Партвидав ЦК КП(б)У, 1934, с. 3). Про це свідчать привілеї, якими наділив Петро I дворянство (особливо перетворення „помість" у повну власність дворянства), і великі пільги, надані купецтву в торгівлі, промисловості і міському самоуправлінні.

Північна війна й реформи Петра I вимагали великих жертв з боку російського і українського народів. „Піднесення класу поміщиків, сприяння класові торговців, який народжувався, і зміцнення національної держави цих класів відбувалося коштом кріпосного селянства, з якого дерли три шкури", — говорить тов. Сталін (Сталін, Розмова з німецьким письменником Емілем Людвігом, с. 3). Невпинно зростають податки. В Росії заведена була „подушна подать", в наслідок якої селяни фактично зрівнялись з холопами.

Не легше було становище трудящих мас і на Україні. Крім різних податків на гетьманську казну, український народ платив чималі податки на утримання царських військ, розміщених на

Україні. Загальні умови життя в першій чверті XVIII ст., постійні війни, особливо шведська руїна 1708—1709 рр., стихійні лиха (пошесті, сарана та ін.), далекі походи і тяжкі фортифікаційні і канальні роботи, до яких широко притягалось українське козацтво й селянство, — все це збільшувало зубожіння українських трудящих мас.

На часи гетьмана І. Скоропадського припадає дальше закріпачення українського селянства, закабалення рядового козацтва й міської бідноти. Скоропадський та його полковники встигли роздати різним державцям багато військових маєтностей. Сам Скоропадський володів приблизно 20 тисячами дворів. Щоб розв'язати собі руки для дальшої кріпосницької експлуатації селянства, гетьманський уряд, так само як і царський, роздає чималі маєтки російським поміщикам та царським урядовцям.

Зростали селянські повинності. Селяни (посполиті) відбували панщину в сільському господарстві, на різних лісових промислах, на мануфактурах. Старшина примушувала і козаків працювати, як своїх підданих. Всякими насильствами старшина й монастирі загарбували селянські й козацькі землі і заганяли селян і козаків у кріпосницьке ярмо.

По містах багате купецтво закабаляло ремісників та міську бідноту.

На посилення кріпосницької експлуатації з боку старшини й монастирів селянство й козацтво України відповідали численними заворушеннями, з яких особливо великі були в 1720, 1722—1724 рр. Гетьманський уряд жорстоко придушував ці заворушення.

Ще тяжче жилося українському селянству на Правобережній Україні і в Галичині під гнітом польських панів. Дедалі більше затягувалась кріпосницька петля на шиї українського селянина. Разом з тим збільшується і національно-релігійний гніт. В 1708 р. змушене було перейти в унію Львівське братство.

На всі ці утиски українське селянство відповідало активними виступами проти польських панів. Так, у 1708 р. селянський загін на чолі з межирицьким міщанином Г. Пащенком нападав на шляхетські маєтки на Волині й Поліссі. Загони селянських повстанців на Волині в 1712 р. руйнували шляхетські маєтки. На Київщині й Брацлавщині в 1717 р. проти польських панів боролося чимало так званих гайдамацьких загонів.

Після 1709 р. Петро І посилює колоніальну політику царського самодержавства на Україні. Цього вимагали інтереси російського поміщицтва й купецтва та зміцнення поміщицько-купецької держави. Почалося з торгівлі, промисловості, фінансів. Було видано кілька указів, що дозволяли вивозити з України за кордон сільськогосподарську сировину лише через російські порти. Заборонялось вивозити з України за кордон промислову сировину і ввозити звідти промислові вироби. Царський уряд безпосередньо втручається в справи промисловості на Україні. Зокрема

проведено було ряд обмежень у галузі селітряної й поташної промисловості.

Важливі ділянки фінансового господарства Гетьманщини („індукта") потрапляють до рук російського купецтва.

Царський уряд починає поступово прибирати до своїх рук і управління Гетьманщиною, втручається в справи культури на Україні. Так, указом 1720 р. обмежено було друкування книжок українською мовою.

Всі ці заходи Петра I були підготовкою до основних реформ в управлінні Гетьманщиною, проведених царським урядом після 1721 р.

Першим кроком на шляху забезпечення політичних інтересів царської Росії на Україні було утворення в 1722 р. „Малороссийской коллегии" в складі 6 штаб-офіцерів російських полків, що були на Україні, з бригадиром С. Вельяміновим на чолі. Реформа ця мала на меті обмежити автономію Гетьманщини. Поряд з цим після смерті гетьмана Скоропадського Петро I не дозволив обрати нового гетьмана і доручив „правління гетьманського уряду" чернігівському полковнику Павлу Полуботку, найбагатшому землевласникові Лівобережжя, і генеральній старшині з тим, щоб вони мали „во всех делех и советах... сношение и сообщение" з Вельяміновим.

У тому ж 1722 році призначені були російські коменданти в Стародуб, Чернігів, Переяслав і Полтаву. Крім виконання військових функцій, коменданти контролювали діяльність полковників і полкової старшини, і скоро деякі з них були перетворені в полковників українських полків, куди й раніше царський уряд нерідко призначав на ці посади російських офіцерів та іноземних вихідців. Тим самим був установлений контроль царського уряду над усією адміністрацією Гетьманщини.

Очолювана Полуботком верхівка старшини дуже негативно поставилася до нових порядків. Але спроба її добитися поступок від царського уряду не мала успіху. В 1723 р. Полуботка і його спільників викликали в Петербург і заарештували. Полуботок і помер у в'язниці. Старшинська верхівка змушена була підкоритися.

6. Лівобережна Україна та Запоріжжя в 1720—1760 рр.

За царювання наступників Петра I становище Лівобережної України (Гетьманщини) змінилося: в 1727 р. була скасована Малоросійська колегія і відновлене гетьманство. Гетьманом, за вказівками російського уряду, був обраний авторитетний серед старшини старий миргородський полковник Данило Апостол.

При гетьмані постійно перебував російський урядовець як його радник. На всі посади старшина тільки висувала кандидатів, а затверджував їх на вищі посади — царський уряд, на нижчі — гетьман. Фінансами завідували два генеральних підскарбії, при

чому на одного з них призначали російського офіцера. Генеральний суд складався з трьох представників від української старшини і трьох російських офіцерів. Скарги на генеральний суд розглядав гетьман спільно з російським радником. В XVIII ст. суди на Україні користувалися різними законами: і Литовським статутом, і магдебурзьким правом, і російськими законами. Щоб упорядкувати судову справу, Данило Апостол зробив спробу зібрати всі закони, якими користувалися на Україні. Так пізніше виник збірник „Права, по которым судится малороссийский народ". Складали його дуже довго, але він не був затверджений і практичного вжитку не мав.

Гетьманство існувало недовго. Після смерті Апостола в 1734 р. нового гетьмана не обирали. Цариця Анна, племінниця Петра I, відновила Малоросійську колегію під новою назвою „Правління гетьманського уряду". Управління набувало все більш тяжкого характеру для України.

В 1733—1734 рр. Україна брала участь у війні Росії з Польщею. Росія хотіла утвердити на польському престолі сина покійного короля Августа II — Августа III. Другим кандидатом був Станіслав Лещинський, старий ворог Росії, якого підтримувала Франція. Російські війська взяли Варшаву, Данціг і розбили Лещинського та його прихильників.

У зв'язку з цією війною, а також у відповідь на набіги кримських татар на Україну, в 1735 р. почалась війна з Туреччиною. У цій війні російські війська виявили відвагу і мужність, але наслідки її не відповідали жертвам. За Белградським миром 1739 р. Росія дістала лише смугу території від Буга до Дінця без виходу до Чорного моря. Найбільш потерпіла від війни Україна, що постачала для цілої армії провіант, підводи, забезпечувала її зимовими квартирами і т. ін. Крім того, народні маси України винесли на своїх плечах важкий тягар будування „Української лінії" — ряду укріплень між Переволочною і Дінцем для захисту України від татарських набігів.

Після вступу на російський престол дочки Петра I Єлізавети знову було відновлене гетьманство (1750 р.) і, за бажанням Єлізавети, гетьманом було обрано брата її фаворита, двадцятидвохлітнього Кирила Розумовського (Розумовські були сини козака з Чернігівщини). Новий гетьман майже не знав України, жив більше в Петербурзі, де займав посаду президента Академії Наук і був командиром гвардійського полку.

Але відновлення гетьманства не припинило колоніального наступу на Україну. Важливе значення мало скасування митного кордону між Росією та Україною. Це відкрило російському купецтву ширший шлях на Україну.

Розумовський у всіх справах підтримував інтереси старшини, щедро роздавав їй і особливо своїм родичам великі маєтки. В той час була проведена дуже вигідна для старшини судова реформа, яка запровадила станові шляхетські суди.

Протягом XVIII ст. козацька старшина економічно міцніла. Вона збирала в своїх руках великі земельні володіння. Гетьманська влада роздавала старшині вільні військові землі. Не задовольняючись цим, старшина всякими способами привласнювала козацькі землі. Поступово в руки вищої старшини перейшли всі уряди, на які призначалися тільки її представники. Зосередивши в своїх руках всі військово-адміністративні й судові посади з їх великими прибутками, а також володіння землями, старшина намагалася відокремитися від рядового козацтва і створити особливий вищий клас — шляхетство. Спільні класові інтереси об'єднували старшину з російськими поміщиками, і вона прагнула зрівнятися у правах з російським дворянством.

Рядові козаки дедалі більше убожіють. Тривалі війни, роботи на „лінії" і т. д. руйнують добробут козаків. Не маючи змоги господарювати і відбувати повинності, козаки продають свої землі („грунти") і переходять у посполиті або безземельні підсусідки. Кількість козаків дуже зменшується. Якщо на початку XVIII ст. їх було близько 100 тис. чоловік, то в 1735 р. лишилося тільки 20 тисяч. Щоб поліпшити матеріальне становище козаків, у 1734 р. їх поділили на стройових („виборних") і їх „підпомічників", які повинні були допомагати „виборним" козакам у їх службі, дбати про їх господарство і постачати їм усе потрібне для життя та служби.

Поряд з зубожінням козаків відбувався швидкий процес закріпачення селян (посполитих). З наданням вільних військових земель старшині селяни, що жили на цих землях, попадали в залежність від державців. Здебільшого повинності селян полягали в дводенній панщині. Але поступово ця панщина росла, до неї прилучались різні інші повинності та побори. Ще в першій чверті XVIII ст. старшина добилась обмеження прав посполитих на землю: переходячи на інше місце, посполиті втрачали свою землю. Кількість вільних посполитих різко зменшувалась. За часів Розумовського вільних посполитих було тільки 4 тис. дворів; всі інші або були вже закріпачені, або повтікали.

В 1760 р. Розумовський видав універсал, за яким посполиті повинні були діставати дозвіл від державця на вихід і при виході мусили покидати все своє майно, що переходило в розпорядження державця.

В наслідок погіршання стачовища козаків і посполитих посилюються втечі їх за межі Лівобережної України, головним чином на південну Україну, а почасти на Київщину та Брацлавщину. В різних місцях України посполиті підіймають повстання проти старшини та монастирів, які теж володіли великими маєтками.

З особливою силою вибухло, наприклад, повстання в селі Клищинцях на Лубенщині (1761—1774), де селяни об'єдналися з козаками, яких поміщики намагалися закріпачити.

Не краще було життя народу і на Слобідській Україні (Слобожанщина), яка не входила до складу Гетьманщини. Своїм соціально-економічним ладом Слобожанщина була близька до Гетьманщини. Вища влада над п'ятьма слобідськими полками належала представникові російського уряду в особі командира української дивізії, що там стояла. Тут, як і на Гетьманщині, старшина прибрала до своїх рук величезні земельні володіння, добилася спадкоємства на урядах і намагалася відокремитися від рядового козацтва, яке вона експлуатувала всіма способами.

В 1732 р. цариця Анна зробила першу спробу скасувати козацький лад: на Слобожанщині замість козачих полків були організовані драгунські полки з російськими офіцерами. Але ця реформа викликала незадоволення як старшини, так і рядового козацтва, і в 1747 р. Єлізавета відновила козацький лад.

Після зруйнування Січі Петром I у 1709 р. частина запорізьких козаків втекла до володінь Кримського ханства, заснувавши Січ на низу Дніпра, в Олешках. Проте, жити під владою татар було дуже важко, і запорожці незабаром стали просити, щоб російський уряд дозволив їм повернутися на свої старі оселі. З дозволу російського уряду, який хотів таким способом убезпечити Україну від татарських нападів, запорожці в 1734 р. повернулися на Україну і заснували Нову Січ на притоці Дніпра р. Підпільній.

Запорожці, як і раніше, стали володіти своїми „Вольностями", тобто землями, що лежали на південь від річок Тясмина та Орелі. Управляла запорізьким військом старшина — кошовий отаман, суддя, писар, осавул, яких щороку обирала рада всіх козаків. Старшина судила, розподіляла між козаками військові землі та промисли, встановлювала повинності і т. ін. Козаки перебували в залежності від російського уряду: в самій Січі був постійний його представник; на території Запоріжжя стояли російські гарнізони і форпости. Щороку запорожці одержували від російського уряду платню і повинні були на його вимогу давати військо.

Головне ядро запорожців становили січовики; вони поділялись на 38 куренів і жили в самій Січі; їх було 13—15 тис. чоловік. Запорізьке військо складалося з вихідців з різних частин України і відзначалося, як і раніше, високими бойовими якостями.

Крім козаків, на території „Вольностей" у слободах та хуторах жило багато посполитих. Вони займалися землеробством, скотарством, чумакували — їздили в Крим по сіль та рибу. Посполиті постачали провіант та фураж і відбували різні повинності. Населення „Вольностей" дуже швидко зростало, бо сюди прибували втікачі з різних місць Правобережної та Лівобережної України, рятуючись від кріпосницького гніту.

В останній період існування Запоріжжя в устрої його сталися значні зміни. Козацька старшина ще більше зміцніла. Вона мала

великий вплив у війську, і це дало їй можливість зібрати в своїх руках величезні багатства. Старшина заводила хутори (зимовники), оселювала в них посполитих, випасала величезну кількість худоби. Наприклад, кошовий отаман Калнишевський мав близько 16 тис. голів різної худоби, писар Глоба — близько 14 тис. голів. Старшина брала участь у торгових операціях і нагромаджувала великі гроші: так, у того ж Калнишевського під час ліквідації Січі знайшлося 48 тис. крб., у Глоби — 29 тис. крб. Жила старшина, як поміщики, мала служників, найманих робітників, носила дорогий одяг і зброю і різко відрізнялася своїм побутом від рядового козацтва.

Козацька маса на Запоріжжі не була одноманітна. Були козаки, що мали великі хутори і багато худоби, діставали чималі прибутки від торгівлі сіллю та рибою. А було, як і раніше, багато й таких козаків, які нічого не мали. Їх називали „голотою" або „сіромою". Ці козаки часто змушені були працювати „аргатами" — наймитами на старшинських хуторах, у чумацьких валках тощо.

Класові суперечності дедалі зростали і приводили до повстань. Іноді вони вибухали у зв'язку з переобранням старшини, якщо обирали небажаних для сіроми осіб. У 1768 р. повстання проти старшини набуло настільки загрозливого характеру, що кошовий отаман примушений був тікати через проломлений дах свого будинку. Повстання було придушене тільки з допомогою російських військ. Такі повстання не припинялися аж до ліквідації Січі.

Російський уряд хоч і дозволив запорожцям повернутися на старі місця, але ніколи не довіряв їм цілком. Ще більш ускладнилися відносини між російським урядом та Запоріжжям, коли на підставі Бєлградського миру кордони Російської держави пересунулися далі на південь і запорізькі землі увійшли в її межі.

Зважившись на ускладнення відносин з Запоріжжям, цариця Єлізавета прийняла пропозицію кількох сербських офіцерів, підданих Австро-Угорщини, переселитися в Росію і організувати тут полки з іноземців. Для поселення їм відвели землі на південь від р. Тясмина та між ріками Луганню і Дінцем, де й були засновані сербські колонії — Нова Сербія і Слав'яно-Сербія. Відведені для цих колоній землі запорожці вважали своїми і заявляли проти цього протести, але російський уряд не брав їх до уваги. У 1751 р. на цих землях стали селитися колоністи — серби, болгари, молдавани та ін. Сербським полкам відвели багато землі, дали значні кошти на устаткування, надали повну владу на цій території. Українська людність, що жила тут, або виселялась з наказу російського уряду, або примушена була обслуговувати переселенців. Проте, ця спроба заселення південної України іноземцями була невдала: полки коштували урядові дорого, людей у них було мало. Крім того, начальники грабували

населення. Не зважаючи на це, до Нової Сербії йшли переселенці — росіяни та українці, що тікали від гніту української старшини і польських поміщиків.

У 1764 р. Нова Сербія та Слав'яно-Сербія були ліквідовані і організована Новоросійська губернія.

7. Боротьба українського народу на Правобережжі проти шляхетської Польщі у XVIII ст.

У XVIII ст. Правобережна Україна (крім Києва) і Галичина лишались під владою шляхетської Польщі. Польща в той час була в стані повної анархії. Королівська влада занепадала. Сейм збирався дуже рідко. Кожний шляхетський посол міг своїм протестом зірвати ухвалу сейму. Це відкривало широкі можливості для підкупів та різних зловживань. Усім керувала купка магнатів, які ворогували один з одним за політичний вплив. Багата колись країна дійшла до цілковитого занепаду.

Після повернення всієї Правобережної України під владу Польщі (на підставі Прутського миру) сюди повернулися нащадки колишніх володільців; вони стали розшукувати землі, якими володіли їх предки, і відновляти свої права на них.

Виявилося, що більша частина земель спустіла, бо населення перейшло на лівий берег Дніпра, головним чином на Слобідську Україну. Тоді польські пани стали закликати людей селитися на порожніх землях; вони обіцяли пільги щодо всяких податків та повинностей на 15—30 років. На ці слободи швидко почали сходитися люди з Галичини, Волині, а також з Лівобережної України.

У середині XVIII ст. Правобережна Україна була вже порівняно густо заселена.

Таким чином, більша частина Правобережної України попала в руки магнатів, як графи Потоцькі, князі Любомирські й Чарторийські та ін. Вони володіли величезними просторами землі, десятками міст і містечок та сотнями сіл. Магнати жили в пишних палацах, оточені середньою та дрібною шляхтою, мали свої війська з найманих іноземців та надвірних козаків з місцевого населення.

Крім безконечних натуральних та грошових „данин", селяни були дуже обтяжені панщиною. Фактично в маєтках господарювали управителі, які грабували населення на користь володільця і свою власну. Іноді села та містечка віддавались в оренду середній та дрібній шляхті, а ці орендарі грабували й гнобили селян ще більше.

В середині XVIII ст. пільгові роки, обіцяні під час заселення більшості слобід, закінчилися і пани стали швидко закріпачувати селян. Чим швидше й більше заселялися слободи, тим більше зростали різні повинності селян. У середині 60-х років більша частина слобід була вже цілком заселена. Тоді до

звичайної панщини стали прилучати ще „додаткові“ дні. Спочатку вони мали випадковий характер і зв'язувалися з певними роботами, як „заорки“, „зажинки“, „толока“, ремонт шляхів тощо. Згодом вони стали постійними.

Крім натуральних повинностей, селяни Правобережної України платили грошові податки („чинш“). На кінець століття ці повинності збільшились у $1^1/_2$—$2^1/_2$ рази. В київському Поліссі на початку століття всі повинності разом з грошовими поборами становили 162 дні на рік, в кінці століття — 312 днів. На Волині на початку століття селянські повинності становили разом 231 день, у кінці століття вони досягли 321 дня.

Економічна експлуатація доповнялась національно-релігійним гнобленням. І володільці, і їх управителі були здебільшого поляки-католики. Вони з презирством ставилися до українського народу, називали його мову й релігію „хлопськими“, примушували селян переходити в унію.

В наслідок зростання польського шляхетського гноблення посилюються втечі селян на Лівобережну Україну, в Нову Сербію і на Запоріжжя.

Іншою формою протесту селян проти панських утисків були повстання, які з початку XVIII ст. відбувалися по всій Правобережній Україні та Галичині.

Народні повстання на Київщині та Брацлавщині почастішали, коли кінчилися пільгові роки. Тут звичайно навколо одного ватажка збиралася невеличка група селян і починала громити місцевих і сусідніх панів та орендарів. Нерідко один ватажок об'єднував кілька гайдамацьких загонів; тоді їх сили набували більшої організованості. Гайдамаки мали співчуття й підтримку в найширших селянських масах Правобережжя, тому боротися з ними було дуже важко. Серед гайдамаків були вихідці з Лівобережної України і запорізькі козаки, які часто ставали ватажками повстанських загонів. Нерідко до гайдамаків переходили надвірні козаки, яких польські пани вербували з селян для охорони своїх маєтків.

Чим більше зростало кріпосницьке гноблення, тим загрозливішого характеру набував гайдамацький рух для польських панів. Перше значне гайдамацьке повстання вибухло в 1734 р., коли в Польщу були введені російські війська в зв'язку з боротьбою за польський престол між Августом III і С. Лещинським. На чолі повстання став Верлан, начальник надвірних козаків князя Любомирського. Він ширив чутки, що нібито російське військо прийшло, щоб вигнати поляків і відновити козацький лад. Рух досяг величезних розмірів і охопив Брацлавщину, Поділля, Волинь. Тим часом російське військо забезпечило передачу польського престолу Августу III, і пани стали просити російський уряд допомогти їм придушити селянське повстання. Царизм боявся цих повстань і послав на допомогу панам своє військо.

Повстання було придушене.

цього віршування була зокрема похвала високопоставленим особам. Сюжети шкільних драм були релігійного характеру.

Разом з шкільною драмою зароджується і побутова комедія в формі інтермедій, тобто веселих сцен з життя народу, які показувались в антрактах драм, щоб розважити глядача.

З шкільною драмою зв'язана також поява на Україні в цей період вертепу (ляльковогo театру), вертепної драми. Вертепна драма, як і шкільна, складалася з двох частин—релігійних сцен, що показувались на верхньому поверсі ящика (вертепу), і побутових, забавних, з життя народу — на нижньому поверсі.

Художня проза на Україні в цей період представлена оригінальними й західноєвропейськими перекладними творами в місцевій обробці (рицарські романи, французькі фабльо, переклади деяких новел та ін.).

Особливо посилено розвивається на Україні в XVI—XVII ст. фольклор. Саме в цю епоху зароджується і розцвітає новий фольклорний жанр, героїчний козацький епос — думи та історичні пісні, які оспівують боротьбу українського народу проти турків, татар і польських панів.

Одночасно розвивалося і українське літописання. Появляються такі літописи, як Львівський руський (1498—1649), Густинського монастиря (1600—1641), Хмельницький (1636—1650) та ін. Ці літописи містять багато дуже важливих записів, які малюють боротьбу українського народу проти польських панів.

У другій половині XVI і в першій половині XVII ст. стала значно впливати на розвиток мистецтва України Західна Європа.

Порівняно з попередньою епохою, в живопису велике місце починають займати побут, портрет, пейзаж. Особливо поширені були зображення козака-бандуриста „Мамая" з різними побутовими сценами. Появляються портрети гетьманів, зображення воєнних походів і т. д.

В XVI—XVII ст. на Україні поширюється архітектура в стилі ренесансу. Чудовими пам'ятками цієї архітектури є будинок львівського багатого купця Корнякта (1590 р.) і церква Богдана Хмельницького в Суботові, збудована в середині XVII ст. Починаючи з XVII ст., на Україні поширюється архітектурний стиль барокко.

Загальним піднесенням характеризується і музична творчість українського народу в XVII ст. Появляються нові церковні „розспіви": грецький, київський, болгарський. Одночасно поширюється багатоголосий спів (партесний) за зразком західної музики. Співи й музика були досить поширені в народі.

В цілому культура України в першій половині XVII ст., не зважаючи на польсько-шляхетське панування, досягла порівняно високого розвитку і займала одне з перших місць серед культур слов'янських народів. Вона розвивалась у запеклій боротьбі українського народу проти шляхетської Польщі і відіграла

велику роль у цій боротьбі. Зазнаючи на собі впливу Заходу, культура України в цей період розвивалась в тісному зв'язку з культурою Білорусії і Росії. Україна і Білорусія були одним з важливих джерел культурного впливу в Росії. Одночасно підтримувались культурні зв'язки з Молдавією, Болгарією, Сербією, Афоном. Культурний процес першої половини XVII ст. на Україні мав величезне значення для дальшого розвитку української національної культури.

РОЗДІЛ VI

УКРАЇНА В ДРУГІЙ ПОЛОВИНІ XVII І В XVIII ст.

1. Боротьба Росії і України проти наступу Польщі в 50—60-х роках XVII ст.

Після приєднання України до Росії польські пани зробили спробу відірвати Україну від Росії і поневолити український народ. Почалась тривала й важка війна Росії з Польщею. У цій війні російське і українське військо діяли спільно і не раз завдавали великих поразок панській Польщі.

Готуючись до війни, польський уряд спробував перетягти на свій бік деяких козацьких полковників. Насамперед він звернувся до полковника І. Богуна, обіцяючи йому гетьманство на Україні, шляхетство й маєтки, якщо той перейде на бік Польщі; але Богун відмовився і склав присягу російському цареві.

Польське військо в березні 1654 р. напало на різні місцевості України (на Сіверщині, Поділлі, Волині, Київщині), але ці напади не мали успіху.

Влітку 1654 р. виступило і російсько-українське військо. Головні російські сили вирушили на Смоленщину і на Білорусію. На допомогу їм Богдан Хмельницький послав два козацьких полки на чолі з наказним гетьманом Іваном Золотаренком. До полків Золотаренка приєдналося стільки українців, охоплених бажанням битися проти польської шляхти, що з них було утворено ще кілька полків.

Місто за містом відвойовують російсько-українські війська у Речі Посполитої; Дорогобуж, Полоцьк, Могилів, Новий Бихов та інші переходять у руки російсько-українського війська. Населення Смоленщини й Білорусії повстає проти польсько-литовських панів.

У серпні на р. Шкловці шляхетське військо на чолі з Янушем Радзівіллом було розгромлене; у вересні примушений був здатися гарнізон Смоленська, а в кінці 1654 р. на Смоленщині і майже в усій Білорусії польсько-литовська влада була ліквідована.

Тоді польська шляхта, не покладаючись на свої сили, заручилася допомогою кримського хана і в кінці того ж 1654 року знову рушила на Україну.

Польські війська руйнували села й міста, вирізували населення, але воно чинило одчайдушний опір і готове було краще загинути, ніж знову вертатися в ярмо польської шляхти. Так, зразок мужності і героїзму виявили жителі м. Буші на Поділлі, які захищались до останньої змоги, а коли польське військо з великими втратами вдерлося все ж у місто, люди вбивали один одного, жінки кидалися у вогонь, в колодязі, аби тільки не віддатися в руки ворогові.

У січні 1655 р. польсько-татарська армія напала на російсько-українське військо Богдана Хмельницького і воєводи В. Шереметєва; битва відбулася біля Охматова. Поляків і татар відбивали від табору не лише зброєю, але, як каже сучасник, і „оглоблями з саней били". На третій день російсько-українське військо табором рушило на ворога і примусило його відступити.

Воєнні дії тривали і на білорусько-литовському фронті, де російсько-українське військо здобуло ряд нових перемог. Були взяті Мінськ, Вільно, Ковно, Гродно та інші міста. У липні біля Вільно було вщент розбите військо Я. Радзівілла, а у вересні під Городком (у Галичині) зазнала великої поразки і польська армія на чолі з гетьманом С. Потоцьким. Отже, не зважаючи на допомогу кримського хана, який восени 1655 р. прибув з великим військом до Польщі, польська шляхта не могла добитися перемоги.

Війна 1654—1655 рр. показала шляхетській Польщі, що навіть у союзі з Кримом їй не вдасться знову поневолити український народ. Тоді польський уряд вдається до підступної політики щодо Росії і України.

Користуючись тим, що Росія воювала тоді з Швецією, польський уряд запропонував російському урядові укласти перемир'я з умовою, що після смерті Яна-Казіміра королем Польщі стане цар Олексій Михайлович або його син. В 1656 р. в Вільно було укладено перемир'я. Богдан Хмельницький бачив, що це був маневр польських панів, розрахований на те, щоб виграти час; тому, незадоволений політикою російського уряду, він разом з Швецією і Семигородом, які тоді воювали з Польщею, продовжує війну, і його військо в першій половині 1657 р. завдає Польщі ряд поразок.

В 50-х роках XVII ст. сталися значні зміни в соціально-політичному ладі. Козацька старшина і українська шляхта, маючи в своїх руках державний апарат, захоплюють землі і відновлюють експлуатацію („послушенство") селян. Одержують маєтки від гетьманів і монастирі. Селяни мусили відбувати на землевласників („державців") ряд повинностей: косити й возити сіно, возити дрова, гатити греблі, давати різні продукти, платити гроші („чинш").

Державці захоплювали рибні ловлі, ліси, тримали в своїх руках млини, шинки тощо. Старшина обмежувала козаків

і міщан у землеволо́дінні, торгівлі, промислах. Це викликáло ряд селянських і козацьких повстань проти старшини.

Вища козацька старшина, особливо та, що походила з шляхти, мріяла про становище польських магнатів і шляхти, тобто про величезні маєтки, експлуатацію селян, розкішне й розгульне життя. А частина вищого православного духовенства хотіла бути в такому ж привілейованому становищі, як католицьке та уніатське духовенство в Польщі.

Серед цих людей польська шляхта стала шукати собі прихильників на Україні, щоб спертися на них у реалізації своїх загарбницьких планів.

При Богдані Хмельницькому ці спроби успіху не мали. Але після його смерті (27 липня 1657 р.) вища козацька старшина зробила гетьманом Івана Виговського — шляхтича, людину надзвичайно хитру і владолюбну. Ставши гетьманом, Виговський повів політику, яка скерована була на підкорення України шляхетській Польщі, на відрив України від Росії. Проте, український народ добре зрозумів, куди вела ця політика, і піднявся на рішучу боротьбу проти Виговського. Більшість середньої і нижчої старшини теж виступали проти Виговського, орієнтуючись на Росію. Починається смуга майже безперервних повстань проти Виговського. Так, у кінці 1657 р. на Запоріжжі вибухло повстання під проводом Якова Барабаша. Далі повстання вибухають на Лівобережній Україні, де повстанцями керують Іван Донець і полтавський полковник Мартин Пушкар. Перекидаються повстання і на Правобережжя.

Особливо енергійно діяли загони „дейнеків". Ці загони складалися з „винників, броварників, пастухів і наймитів людських", тобто з найбіднішого населення. Дейнеки були часто озброєні лише „рогатинами, косами й киями" [1]). В боротьбі проти цих повстань Виговський не міг спиратися на козаків, а використовував наймані частини, а також татарське військо.

Після ряду кривавих боїв Виговський в кінці травня 1658 р. з допомогою татар придушив повстання; Пушкар загинув у бою, а Барабаш згодом попав у полон до Виговського і був страчений.

6 вересня 1658 р. під Гадячем Виговський уклав з шляхетською Польщею угоду. Три воєводства (Київське, Чернігівське, Брацлавське) мали утворити „Велике князівство Руське" в складі Речі Посполитої. За Гадяцьким трактатом польська шляхта дістала право повернутися в свої маєтки, а частині вищої козацької старшини надані були шляхетство й маєтки. Кількість реєстрових козаків зменшувалась до тридцяти тисяч. Для придушення селянсько-козацьких повстань Виговському дозволялось мати при собі десятитисячне наймане військо.

---

[1]) Дейнека — по-турецьки кий.

Хоча польська шляхта і зробила деякі поступки козацькій старшині, але це був лише тактичний крок. Литовський канцлер К. Пац в одному з своїх листів писав, що Гадяцький трактат потрібний польсько-литовській державі для того, щоб закінчити зовнішні війни, зокрема з Росією, а потім знов ударити на Україну, щоб обернути козаків у „хлопів".

Після укладення угоди відновилася війна Польщі проти Росії. На Україні скрізь вибухають повстання проти польської шляхти і Виговського. Великі загони повстанців приєднуються до російського війська і спільно б'ються проти Польщі й Виговського. Головним ватажком українських повстанців у цей час був Іван Безпалий.

Спочатку Виговському з допомогою кримського хана і польського війська вдалось завдати поразки російському війську і повстанцям Безпалого під Конотопом (в кінці червня 1659 р.). Після цього на Україну наїхали польські пани. В усіх найзначніших містах Виговський поставив свої гарнізони, скрізь він жорстоко придушував повстання, винищуючи міста й села, переселяючи людність в інші місцевості або віддаючи її у полон татарам.

В кінці серпня 1659 р. проти Виговського та його прихильників вибухає повстання, організоване І. Богуном і запорізьким кошовим Іваном Сірком. Це повстання почалося в Переяславі і в Ніжині, де народ розгромив польські частини і прихильників Виговського. Скоро повстання перекинулося і в інші місцевості, в наслідок чого Виговський був скинутий з гетьманства. Гетьманом обраний був син Богдана Хмельницького Юрій.

У жовтні 1659 р. в Переяславі відбулася рада, на якій було підтверджено приєднання України до Росії, але влада гетьмана обмежувалась. Царські воєводи, крім Києва, де вони були в 1654 р., з'являються і в ряді таких міст України, як Чернігів, Ніжин, Переяслав.

В 1660 р. війна Росії й України з Польщею відновилася. Головним театром воєнних дій тепер стала Правобережна Україна. В кінці цього року під Чудновом польсько-татарське військо розбило російське військо, а згодом під Слободищами гетьман Юрій Хмельницький, під впливом старшини — прихильників шляхетської Польщі, уклав угоду про підкорення України Польщі.

Польській шляхті і Юрію Хмельницькому вдалося, і то з великими труднощами, підкорити собі лише Правобережжя. А втім, там постійно відбувалися повстання проти ненависного польського панування. Зате марні були спроби Ю. Хмельницького, якому допомагав кримський хан, захопити Київ та Лівобережжя.

На початку 1663 р. Юрій Хмельницький зрікся гетьманства. Гетьманом Правобережної України став Павло Тетеря, слухняний агент польських панів. Польський наступ на Україну посилився, а це в свою чергу викликало ряд нових повстань проти польської шляхти.

Навесні 1663 р. вибухло повстання в Паволоцькому полку. На чолі цього повстання став паволоцький полковник Попович. Повстанці перебили шляхту й захопили місто Паволоч. Попович мав зносини з російським воєводою в Києві і з наказним гетьманом Лівобережної України Якимом Сомком. У плани повстанців входило з допомогою Росії й Лівобережної України знищити польську владу на Правобережжі й приєднати його до Росії.

З великими труднощами Тетеря придушив повстання; захоплений у полон Попович після нелюдських катувань був четвертований.

В кінці того ж 1663 року велика польська й татарська армія робить новий похід на Лівобережну Україну і Росію.

Ця армія на чолі з королем Яном-Казіміром захопила ряд невеликих міст на Лівобережжі. Скрізь польське військо позвірячому нищило українське населення, вирізуючи його або віддаючи в полон татарам.

Великих міст, як Переяслав, Ніжин і ін., королівській армії захопити не вдалося.

Незабаром розгорнулася партизанська боротьба проти польських інтервентів. Партизани скрізь нападають на польські загони. В наслідок цього в польській армії скоро почався голод.

В 1662 р. польський уряд ув'язнив І. Богуна. Тетеря, бажаючи використати останнього в інтересах Польщі, добився звільнення його з в'язниці і послав на допомогу королю на чолі козацьких частин. Але Богун зв'язався з командувачами російсько-українського війська, щоб спільними силами знищити військо польських панів. Це було викрито, і польський уряд скарав на смерть Богуна.

У лютому 1664 р. за Новгород-Сіверським відбулися бої, що закінчилися поразкою польської армії, яка примушена була тікати з Лівобережної України.

Тим часом вибухло повстання проти панування польської шляхти і на Правобережній Україні.

В лютому 1664 р. почалося повстання на Поділлі. Скоро воно перекинулося на інші місцевості Правобережжя й тяглося майже безперервно протягом 1664—1665 рр. Кількість повстанців доходила до тридцяти тисяч; на чолі повстанців стали Сулимка й Варениця.

Повстанці скрізь бились з незвичайною завзятістю. Недарма Тетеря писав королю, що повстанці „вважають за краще загинути з своїми домами, переносити голод і всяку муку", ніж бути під владою Польщі. Тетеря змушений був визнати, що весь народ твердо вирішив скинути польську владу й добитися приєднання Правобережної України до Росії.

Численне польське військо разом з татарськими частинами кинулося душити повстання. Ряд сіл і міст були знищені, населення в них вирізане. Багато людей було віддано в полон татарам. Але це не зломило духу українського народу. Боротьба тривала.

Тим часом на Правобережжі з'явилося російсько-українське військо, сюди прибули й запорожці на чолі з Іваном Сірком.

На протязі 1664—1665 рр. польське військо зазнало кілька поразок. В боях, що тоді відбулися, українське військо показало приклади мужності й героїзму, наслідуючи батьків і дідів, які гинули славною смертю в боротьбі з гнобителями. Так, наприклад, захоплений у полон і засуджений до повішення сотник Нужний попросив посадити його на палю (це була найтяжча кара, бо посаджений на палю мучився іноді кілька днів); своє прохання Нужний пояснив: „Такою смертю і мій батько помер".

В середині 1665 р. влада панської Польщі фактично перестала існувати на більшій частині Правобережної України.

У цей же час загострюється класова боротьба на Лівобережній Україні й посилюється наступ російського царизму на Україну.

Козацька старшина з допомогою царизму в 50—80-х роках XVII ст. поступово відновлює феодально-кріпосницьку експлуатацію селянства, накладає податки на міщан, утискує рядових козаків.

Українські селяни, козаки й міська біднота думали, що коли обрати „свого" гетьмана, то життя стане краще. Тому під Ніжином на „чорній раді" (1663 р.), в якій брали участь не тільки козаки й козацька старшина, а й селяни та міщани, обрано було гетьманом представника дрібної козацької старшини Івана Брюховецького, якого підтримував і царський уряд, маючи намір зробити з нього знаряддя своєї політики на Україні. До свого обрання Брюховецький обіцяв захищати бідних людей; проте, за його гетьманства старшина, духовенство і багаті міщани дуже експлуатували бідноту, в першу чергу селян.

В 1665 р. Брюховецький і вища старшина поїхали до Москви і там уклали з царським урядом так звані „Московські статті". За цими „статтями" влада царського уряду на Україні посилювалась. Податки з селян і міщан мали збиратися в царську казну. За це Брюховецький дістав боярство і великі маєтки, а старшина — дворянство й маєтки.

В 1666 р. на Лівобережну Україну прибули нові царські воєводи, так що тепер вони були майже в кожному більш-менш значному місті. Того ж року було переписано селян та міщан Лівобережжя і накладено на них податки. Становище народних мас Лівобережної України ще більше погіршало. Це привело до того, що в тому ж році на Переяславщині вибухло повстання проти козацької старшини й царських воєвод; повстання було жорстоко придушене.

2. Боротьба Росії і України проти наступу Туреччини

В серпні 1665 р. під впливом кримського хана гетьманом Правобережної України настановлений був генеральний осавул Петро Дорошенко. Дорошенко спочатку провадив боротьбу

Багато селян було страчено, але немало їх і втекло на Запоріжжя. І довгий час потім на чолі гайдамацьких загонів, які збиралися на Правобережній Україні протягом 30—40-х років, ставали учасники повстання 1734 р., що повертались з Запоріжжя. Серед гайдамацьких ватажків були Грива, Медвідь, Жила, Гнат Голий та інші, чиї імена збереглися і в народних переказах.

Становище українського селянства в Галичині було ще гірше, ніж на Правобережній Україні. Тут панщина досягала 5—6 днів на тиждень, крім інших повинностей на панів. Селянство не мало навіть сили для таких повстань, як на Правобережжі, але все ж протест його проти гніту виявлявся в нападах так званих опришків на гнобителів народу. В опришки, які діяли переважно в Прикарпатті, ішла головним чином селянська молодь. Найбільшої сили набув рух опришків у 30—40-х роках, коли на чолі їх став Олекса Довбуш, син бідного наймита. Народні пісні оспівують його як героя, захисника українського селянства проти польської шляхти.

Починаючи з 30-х років народні повстання проти польської шляхти на Правобережній Україні не припинялися, то затихаючи, то знов охоплюючи все Правобережжя. У 1750 р. гайдамацьке повстання охопило всю Брацлавщину, Поділля, Київщину. Повстанці взяли багато містечок та міст, у тому числі Вінницю, Летичів, Умань, Радомишль.

Найбільшим народним повстанням на Правобережній Україні була так звана „Коліївщина“ [1]) (1768 р.). В 60-х роках становище українського народу на Правобережжі значно погіршало. Зміцнюючи кріпосництво, польські пани стали немилосердно переслідувати тих, хто не хотів переходити в унію. Нелюдське поводження шляхти прискорило вибух народного гніву.

В 1768 р. російське військо вступило на Правобережжя в зв'язку з боротьбою шляхетських угруповань. Повстання охопило всю Брацлавщину і Київщину. На чолі його стали Максим Залізняк, Іван Гонта, Семен Неживий, Микита Швачка, Іван Бондаренко. На сторону гайдамаків переходили надвірні козаки. Повстанці взяли фортецю Умань, де зібралися польські пани, орендарі та ксьондзи. Багато з них було винищено.

Серед повстанців ширилися чутки про „золоту грамоту“, яку нібито надіслала російська цариця Катерина II повстанцям, заохочуючи їх до боротьби з поляками. Тим часом царський уряд боявся, що повстання може захопити Новоросійську губернію й Лівобережжя, і поспішив ліквідувати його. Обманним шляхом керівники повстання були захоплені. Гайдамаки, російські піддані, послані були на суд у Київ, і всі обвинувачені, в тому числі

---

[1]) Ця назва походить від дієслова „колоти“: „колій“ — той, що коле.

Коліївщина (з картини Іжакевича).

і Залізняк, після тілесної кари були заслані на Сибір. Польських підданих судили в Польщі з винятковою жорстокістю. Особливо виділявся своєю лютістю Й. Стемпковський, який судив у Кодні. На шляху від Умані до Львова стояло коло 700 шибениць з стратеними. Тим же, кого не стратили, рубали руку й ногу, і довго ще ходили по Україні такі каліки, нагадуючи про жахливі часи польської шляхетської розправи. Гонта був люто страчений в с. Сербах (Поділля).

Великий український поет-революціонер Т. Г. Шевченко в своїй поемі „Гайдамаки" дав захоплюючу своїм драматизмом та історичною правдивістю картину Коліївщини.

8. Посилення колоніального наступу царизму на Україну в другій половині XVIII ст. Приєднання Правобережної України до Росії

З того часу, як на російський престол вступила Катерина II (1762—1796) російський уряд посилює колоніальний наступ на Україну і ставить завданням ліквідувати автономію Лівобережжя і Запоріжжя. У 1764 р. було скасовано гетьманство на Україні і відновлена Малоросійська колегія. Президентом її призначено графа П. Румянцева. У 1765 р. скасовано слобідські козацькі полки і натомість засновано регулярні гусарські полки. На території Слобідської України була утворена Слобідська губернія. Під час ліквідації козацьких полків відбулися великі заворушення, які були жорстоко придушені.

Пізніше, в 1769—1770 рр., в Новоросійській губернії вибухло велике повстання пікінерних полків, які були утворені з козаків. Повстання було ліквідоване царським урядом.

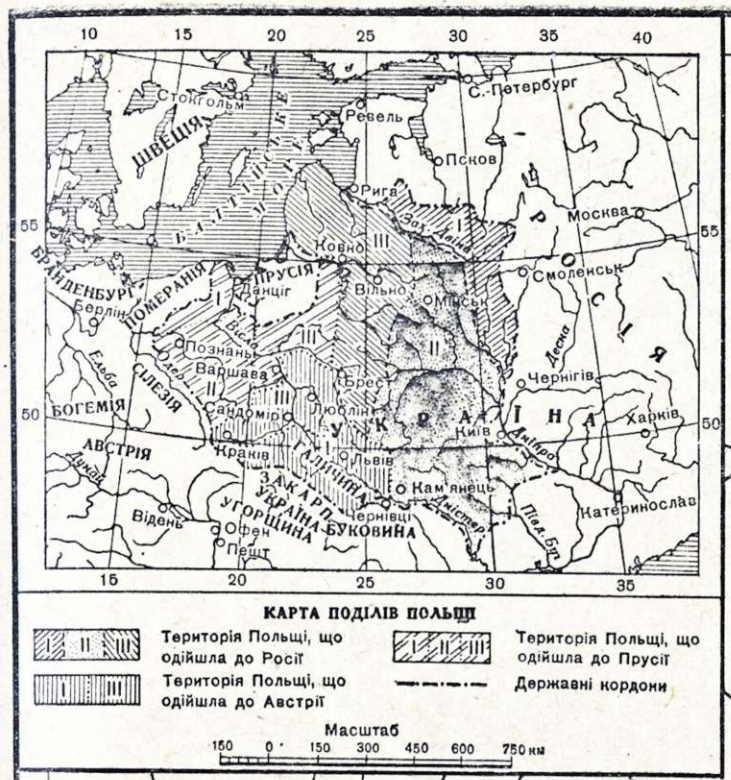
В 60—70-х роках XVIII ст. посилюється розвиток кріпосного поміщицького господарства на Україні. Поміщики вигодовували худобу на продаж, переганяли збіжжя на горілку, обробляли прядиво, словом пристосовувалися до вимог ринку не лише російського, а й закордонного, надсилаючи продукти свого господарства в Данціг, Кенігсберг, Сілезію тощо.

У поміщицьких маєтках засновуються більш-менш значні щодо розмірів мануфактури; одна з перших на Україні була заснована Меншиковим в 1726 р. в Почепі. З часів Петра I на Україні починають розводити кращі породи овець і виробляти сукна головним чином для потреб армії. Значні суконні мануфактури були засновані в 1735—1736 рр. в с. Рясках (Прилуцького полку) та в 1759 р. в Салтовському повіті (на Слобожанщині).

Гетьман Розумовський, дістався у власність Батурин, заснував там ряд промислових закладів: суконну та килимову мануфактури, свічковий, шкіряний, дзеркальний, цегельний, лісопильний заводи. Більша частина мануфактур на Україні, як і в Росії, належала поміщикам. З значних казенних підприємств треба відзначити великий пороховий завод у Шостці на Чернігівщині. Купецтву на Лівобережжі належали лише невеликі підприємства.

У південній Україні промислові підприємства засновувалися переважно купцями. В середині XVIII ст. там були засновані: завод для переробки імпортної цукрової тростини — біля Кременчука, паперова мануфактура — біля Єлисаветграда (нині Кіровоград), кілька шкіряних заводів.

Зростаюче поміщицьке господарство вимагало вільного виходу до Чорного моря. Хліб та інші продукти доводилося приставляти до портів Балтійського моря або до далекого Архангельська. Оволодіння Чорноморським узбережжям було одним з істотних завдань російського уряду. З другого боку, набіги кримських

Борисов
Могилів
Чаусы
Добре
Чериков
Лісна
Дніпро
Брянськ
Мглин
Почеп
Стародуб
Трубчевськ
Гомель
Сож
Мозир
Новгород-Сіверський
Шостка
Глухів
Курськ
Чернігів
Десна
Путивль
Салт. Дівиця
Батурин
Сейм
Ніжин
Суми
Острогожськ
Козелець
Ромни
Нов. Оскол
Прилуки
Лебедин
Білгород
Житомир
Теплерів
Київ
Гадяч
Ворскла
Острог
Кременець
Заслав
Васильків
Борисполь
Богодухів
Охтирка
Харків
Валуйки
Чуднів
Переяслав
Опішня
Кодня
Бердичів
Фастів
Лубни
Миргород
Біла Церква
Полтава
Чугуїв
Дрогобич
Тарнополь
Канів
Богуслав
Турбаї
Ізюм
Станіслав
Бучач
Летичів
Вінниця
Лисянка
Корсунь
Черкаси
Кременчук
Ужгород
Немирів
Сміла
Переволочна
Коломия
Кам'янець
Брацлав
Чигирин
Тор
Тульчин
Умань
Торговиця
Бахмут
Хотин
Могилів
Єлисаветград
Катеринослав 1787 р.
Кодак
Балта
Нова Січ (до 1775 р.)
Ясси
Кишинів
Бендери
Миколаїв 1789 р.
Очаків
Казікермен
Маріуполь 1780 р.
Таганрог
Луганськ 1796р.
Тиса
Прут
Серет
Дністер
Південний Буг
Інгул
Інгулець
Самара
Орель
Кальміус
Кінські води
Молдавія
Буковина
Чернівці
Закарпатська Україна
Угорщина
Слобідська Україна
Нова Сербія
Слов'яно-Сербія
Запоріжжя
Україна
Литва
Пруссія
Волинь
Галичина
Австрія
Угорщина
Богемія
Сілезія
Бранденбург
Померанія
Швеція
Ліфляндія
Курляндія
Стокгольм
Ревель
С.-Петербург
Псков
Рига
Москва
Ковно
Данціг
Вільно
Смоленськ
Берлін
Познань
Варшава
Брест
Чернігів
Сандомір
Люблін
Київ
Харків
Краків
Львів
Кам'янець
Катеринослав
Відень
Офен
Пешт
Чернівці
Дністер
Південний Буг
Дніпро
Десна
Сож
Прип'ять
Дунай
Ельба
Одер
Вісла
Неман
Західна Двіна
Дон
Оскол
Сула
Псьол
Коломак
Самара
Орель
Інгул
Інгулець
Кінські води
Кальміус
Тиса
Прут
Серет
Дністер
Південний Буг
Сан
Случ
Збруч
Дрогобич
Ужгород
Коломия
Кам'янець
Хотин
Чернівці
Ясси
Кишинів
Бендери
Балта
Очаків
Миколаїв 1789 р.
Нова Січ (до 1775 р.)
Казікермен
Маріуполь 1780 р.
Таганрог
Катеринослав 1787 р.
Кодак
Луганськ 1796р.
Бахмут
Ізюм
Тор
Переволочна
Кременчук
Сміла
Корсунь
Лисянка
Богуслав
Біла Церква
Фастів
Бердичів
Кодня
Чуднів
Житомир
Васильків
Київ
Борисполь
Переяслав
Прилуки
Ромни
Гадяч
Лебедин
Суми
Ніжин
Козелець
Салт. Дівиця
Батурин
Путивль
Глухів
Шостка
Новгород-Сіверський
Мозир
Гомель
Стародуб
Трубчевськ
Почеп
Мглин
Брянськ
Чериков
Лісна
Могилів
Чаусы
Добре
Борисов
Острог
Кременець
Заслав
Львів
Жовква
Тарнополь
Дрогобич
Станіслав
Бучач
Летичів
Вінниця
Немирів
Брацлав
Тульчин
Умань
Торговиця
Єлисаветград
Чигирин
Черкаси
Турбаї
Полтава
Охтирка
Опішня
Миргород
Лубни
Харків
Богодухів
Білгород
Нов. Оскол
Острогожськ
Курськ
Воронеж
Закарпатська Україна
Угорщина
Буковина
Молдавія
Слобідська Україна
Нова Сербія
Слов'яно-Сербія
Запоріжжя
Україна
Литва
Пруссія
Волинь
Галичина
Австрія
Угорщина
Богемія
Сілезія
Бранденбург
Померанія
Швеція
Ліфляндія
Курляндія
Стокгольм
Ревель
С.-Петербург
Псков
Рига
Москва
Ковно
Данціг
Вільно
Смоленськ
Берлін
Познань
Варшава
Брест
Чернігів
Сандомір
Люблін
Київ
Харків
Краків
Львів
Кам'янець
Катеринослав
Відень
Офен
Пешт
Чернівці
10 15 20 25 30 35 40
55 50 48
28 32 36 40

різних полків, що перебували на південній Україні. Південноукраїнські поміщики приймали втікачів з різних місцевостей Росії та України або переводили своїх кріпаків з Росії. Разом з тим засновувалися державні слободи, які теж охоче приймали втікачів. Південна Україна швидко заселялася українським і російським людом. Спроби залучити сюди іноземних колоністів (греків, болгар, німців) дали невеликі наслідки.

У південній Україні швидко ростуть міста: Катеринослав (нині Дніпропетровськ), Херсон, Миколаїв та ін. На будування їх держава витрачала величезні кошти. В них оселяється купецтво, головним чином російське, і ці міста незабаром стають значними торгово-промисловими центрами.

На початку 80-х років остаточно ліквідовані були рештки автономного устрою України. На території Лівобережної та південної України в 1781—1783 рр. засновано п'ять намісництв: Київське, Чернігівське, Новгород-Сіверське, Харківське та Катеринославське з звичайною для всіх частин Росії системою адміністрації. В 1783 р. на Лівобережній Україні було остаточно скасоване право переходу посполитих і, таким чином, кріпацтво було поширене і на Лівобережну Україну. В 1796 р. кріпацтво введено і в Катеринославському намісництві. В 1785 р. жалувана грамота дворянству зрівняла українську старшину в правах з російським дворянством.

Козацькі полки були ліквідовані. Козаки почали фактично зливатися з державними селянами. Не задовольняючись закріпаченням посполитих, українські поміщики намагалися закріпачити й козаків. Козаки рішуче боролися за свободу, і на цьому грунті виникало дуже багато суперечок, судових справ, які тяглися іноді десятки років. Яскравим прикладом цієї боротьби було повстання в с. Турбаях на Полтавщині. Поміщики Базилевські закріпачили козаків. Невелика частина турбаївців добилась у Сенаті визнання їх козацьких прав, але поміщики, підкупаючи адміністрацію, продовжували експлуатувати їх. У 1789 р. в Турбаях вибухло повстання, поміщики були вбиті. Повстання тривало до 1793 р. Після жорстокої розправи турбаївці були переселені до Дністра і Перекопа.

Зростала міць Росії на Чорному морі, і це непокоїло Туреччину. Підбурювана Францією і Англією, вона оголосила в 1787 р. війну Росії. В 1789 р. під командуванням великого полководця О. В. Суворова російська армія здобула блискучі перемоги над турецьким військом при Фокшанах і Римніку. В 1790 р. Суворов узяв неприступну турецьку фортецю Ізмаіл.

У цій війні вперше брав участь молодий чорноморський флот під командуванням адмірала Ушакова. Він знищив турецький флот і підійшов під самий Константинополь. У 1791 р. у Яссах було укладено мир. Росія дістала фортецю Очаків і землі від Буга до Дністра. На цій території, на березі Чорного моря, було засноване м. Одеса (1794 р.). Колишні запорізькі козаки, які також брали участь у цій війні, були переселені на Кубань.

Шляхетська Річ Посполита переживала останні часи. Вона перебувала тоді в стані цілковитого розвалу. Ф. Енгельс писав: „Поступова деморалізація правлячої аристократії, недостача сил для розвитку буржуазії і постійні війни, що спустошували країну, зломили, нарешті, силу Польщі. Країна, яка вперто зберігала непорушним феодальний лад суспільства, в той час як усі її сусіди прогресували, формували буржуазію, розвинули торгівлю й промисловість і створили великі міста, — така країна була приречена на загибель“ (К. Маркс и Ф. Энгельс, Сочинения, т. XIII, ч. 1, с. 159).

Таке становище привело до того, що у 1772 р. Росія, Прусія і Австрія провели перший поділ Польщі. Прусія дістала Помор'я і частину Великої Польщі, Австрія — Галичину і Росія — більшу частину Білорусії.

У 1774 р. Австрія приєднала до своїх володінь ще землі між Серетом і Дністром — Буковину, яка довгий час входила до складу Молдавії. Так значна частина західноукраїнських земель попала під владу Австрії.

Після першого поділу в Польщі взяла гору партія реформ, яка складалася з деяких магнатів та з представників шляхти й буржуазії. Було намічено ряд реформ, які мали зміцнити шляхетську державу. 3 травня 1791 р. було оголошено нову конституцію, складену за зразком французької буржуазної конституції 1791 р. Взагалі французька буржуазна революція 1789 р. зробила великий вплив на передову частину польської шляхти і буржуазії. Але проти нової конституції повела агітацію більшість магнатів. Реформи в Польщі налякали сусідні держави, і в 1793 р. з допомогою магнатів був проведений другий поділ Польщі. Прусія дістала більшу частину Великої Польщі й Данціг; Росія дістала майже всю Правобережну Україну і решту Білорусії.

Польська держава існувала недовго. В 1795 р. відбувся третій поділ Польщі: Прусія дістала центральну Польщу з Варшавою, Австрія — Малу Польщу з Краковом та Любліном, Росія — Литву, західну частину Білорусії та західну Волинь, а також Курляндію.

Отже, в кінці XVIII ст. більша частина українських земель перейшла під владу Російської держави.

9. Культура України в другій половині XVII ст. і у XVIII ст.

Період від початку другої половини XVII ст. і до кінця XVIII ст. характеризується міцними зв'язками між культурами України і Росії. У XVII ст. відмічається великий вплив української культури на російську. В XVIII ст., особливо з середини його, навпаки, виявляється вплив російської культури на українську.

Після визвольної війни 1648—1654 рр. українська культура зростає у всіх її галузях. Порівняно з іншими країнами на

Україні грамотність стояла досить високо. У багатьох селах при церквах були початкові школи, в яких учителювали дяки. У цих школах вчилися діти козаків, посполитих, духовенства. В 40-х роках XVIII ст. в семи полках Гетьманщини на 1094 села було 860 шкіл.

В кінці XVIII ст., у зв'язку з перетворенням старшини в дворянство і з закріпаченням посполитих, ці школи починають занепадати. Старшина Лівобережжя й Слобідської України прагне навчати своїх дітей не в школах, а з допомогою приватних учителів або в пансіонах, які засновуються в багатьох містах головним чином іноземцями-учителями.

Вищим ступенем шкіл на Правобережжі були засновані єзуїтами колегії Львівська, Кам'янець-Подільська, Луцька, Острозька, Вінницька, Кременецька, Житомирська (дві останні засновані вже в XVIII ст.) та ін. Навчання тут мало переважно гуманітарний напрям: вивчали латинську і грецьку мови, літературу, філософію і дуже мало точні науки. Головне завдання цих шкіл було ширити католицтво й полонізацію.

У противагу єзуїтським школам засновували свої школи братства. З цих шкіл деякі набули потім великого значення (як Львівська, Луцька, Вінницька, Немирівська та інші). В протилежність єзуїтським колегіям братські школи були насамперед школами „руськими", хоча поряд з грецькою і церковнослов'янською мовами в них вивчали і латинську та польську. Вивчали також діалектику, риторику, поетику, а у вищих класах — геометрію, математику, астрономію і музику.

Значним культурним осередком не тільки для Гетьманщини, а й для всієї України та Росії стала Київська колегія, що у 1701 р. була перейменована в академію. Кількість учнів у ній перевищувала 1000 чоловік. Після закінчення академії багато учнів її переходили до Москви й Петербурга, де їм надавались значні посади церковні і світські. З учнів Київської академії вийшло немало письменників і вчених і серед них такі видатні особи, як Симеон Полоцький, відомий письменник і діяч другої половини XVII ст., тісно зв'язаний з розвитком російської літератури, автор багатьох творів як церковного, так і світського характеру, поем, комедій тощо; письменники та вчені XVIII ст. — Г. Козицький, В. Рубан; український письменник і політичний діяч Г. Полетика, талановитий філософ Г. Сковорода та ін.

Серед професорів колегії і академії були такі видатні особи, як Лазар Баранович, Іоаннікій Галятовський, Феофан Прокопович, Георгій Кониський.

В наслідок русифікаторської політики царського уряду у 80-х роках XVIII ст. Київська академія переходить на російську мову навчання, вводяться російські підручники і т. д.

Київська академія мала великий вплив на інші школи: за її зразком були засновані колегії в Переяславі, Чернігові, Харкові, а також Московська слов'яно-греко-латинська академія.

З середини XVIII ст. все більше помічається прагнення старшини до вищої освіти за межами України. Немало молоді виїжджає на навчання в Москву й Петербург, а також і за кордон, головним чином у Геттінгенський і Лейпцігський університети.

Разом з тим старшина добивалася дозволу на заснування власного університету в одному з українських міст, але це прагнення не здійснилося. Не був відкритий і запроектований Потьомкіним університет у Катеринославі.

Період від 1654 до 1795 рр., період великого культурного піднесення, лишив значні скарби і в галузі літератури. Від цієї епохи до нас дійшов ряд так званих „козацьких" літописів, в яких відбилася визвольна війна 1648—1654 рр. і наступні події. Перше місце серед цих матеріалів належить літописові Самовидця, що охоплює часи, починаючи від визвольної війни до 1702 р. Було немало і інших літописів, з яких частина збереглася в компіляціях XVIII ст. — літописах Г. Граб'янки, С. Величка та ін.

Крім того, були щоденники (так звані „діаріуші"),—наприклад, М. Ханенка і Я. Марковича.

Окреме місце займають хронографи і хроніки другої половини XVII ст. (наприклад, хроніка Ф. Сафоновича). Першою спробою подати систематичну історію України треба вважати „Синопсис" (1679 р.) І. Гізеля. Синопсис мав великий успіх і протягом XVIII ст. був кілька разів перевиданий.

Серед української старшинської інтелігенції XVIII ст. були люди, що з захопленням збирали й вивчали історичні документи та матеріали. Одним з кращих знавців історії України був ідеолог української шляхетської автономії Г. Полетика, який залишив ряд цікавих записок з історії України. П. Симоновський написав „Краткое описание о казацком народе". Чимало важливих матеріалів з історії України видав В. Рубан.

Друга половина XVII ст. і початок XVIII ст. відзначені діяльністю церковних письменників, тісно зв'язаних з Київською колегією й академією (Л. Баранович, І. Галятовський, Ф. Прокопович). Проте, церковні питання хвилюють громадськість дедалі менше; виступає ряд письменників світського напряму. Поряд з тим на Україні починають все більше користуватися російською мовою, вона стає розмовною мовою в старшинських колах, її вживають в листуванні. Деякі письменники, українці походженням, пишуть російською мовою (І. Богданович, В. Капніст та ін.).

В той же час посилюється інтерес до багатої української народної поезії, пісень, переказів, мови. Починають збирати народні пісні, складати вірші українською мовою, наслідуючи народні зразки. У цей час складена така популярна пісня, як „Їхав козак за Дунай", яку створив Климовський, вихованець Харківської колегії. У кінці XVIII ст. письменник Лобисевич переробляє Віргілієві „Буколіки"; за його словами, він подав у них „Виргилиевых пастухов, в малороссийский кобеняк переодетых".

З'являється ряд віршів на історичні теми, наприклад, вірш Семена Дівовича „Разговор Великороссии с Малороссией" складений в 1762 р. „в честь и славу и защищение всей Малороссии".

Дальшим етапом у розвитку шкільної драми була трагедокомедія. Особливо відзначається своїми реалістичними рисами трагедокомедія Феофана Трофимовича під назвою „Милость божия Украину от неудобоносимых обид лядских через Богдана Хмельницкого свободившая".

Г. С. Сковорода.

Розвиваються далі і інтермедії — побутові комічні сцени на українській мові з народного життя, які показувались в антрактах драм на біблійні сюжети. Інтермедії набувають усе більшого значення, відсуваючи драми на другий план. Поступово трагедокомедія розпалась на драму з світською тематикою і комедію.

Серед представників української культури XVIII ст. найвидатніший був філософ і письменник Г. С. Сковорода (1722—1794), який походив з родини бідного козака з с. Чорнух на Лубенщині. Сковорода протягом значної частини свого життя мандрував по Україні і добре знав життя народу. Він критикував розкішне життя духовенства та поміщиків. Його вірші і пісні сприймались народом і співались кобзарями. Помер Сковорода в с. Іванівці (тепер Сковородинці) поблизу Харкова.

В другій половині XVII і в XVIII ст. на Україні розвивається архітектура. Пам'ятки дерев'яного будівництва, однотипні на всій території від Полтавщини до Галичини, свідчать про єдність українського народу, про спільність його культури. Ті самі форми дерев'яного будівництва повторюються і в кам'яних будівлях. В будівництві Москви другої половини XVII та початку XVIII ст. є немало пам'яток, запозичених з українських зразків.

У XVII ст. на Україну проникає з Західної Європи стиль барокко. Він характеризується пишністю і урочистістю; стіни закінчуються розкішними фронтонами, які оздоблюються багатим скульптурним орнаментом. Цей стиль подобався польській шляхті, українській старшині та багатому купецтву і довгий час панував на Україні. Сліди його видно на всіх будівлях Правобережної України (костьолах, церквах, панських палацах,

будинках міщан Львова, Кам'янця-Подільського та ін.). Під впливом Західної Європи, а почасти і України в стилі барокко будуються в кінці XVII ст. і визначні споруди Москви. В кінці XVII ст. в Києві споруджується кілька пишних будівель — собори Братського і Миколаївського монастирів; перебудовуються головна Лаврська церква і Софійський собор. Виконанням цих робіт керував викликаний з Москви відомий архітектор Йосиф Старцев; він уміло поєднав барокко з українським стилем, а разом з тим додав і деякі риси російського мистецтва.

Значна частина київських будівель 30—40-х років XVIII ст. зв'язана з роботою відомого петербурзького архітектора Шеделя, який збудував також лаврську дзвіницю.

В середині XVIII ст. ряд будівель на Україні (зокрема відома Андріївська церква в Києві) споруджується за планами відомого архітектора Б. Растреллі та його учнів.

Крім столичних архітекторів, які приносили з собою смаки російського дворянства, треба відмітити місцевих архітекторів-українців. У 50-х і 60-х роках XVIII ст. гарні споруди в Лаврі будує Степан Ковнір, лаврський посполитий. Його будови свідчать про великий самородний талант. Ряд церков у Києві на Подолі збудував Іван Григорович-Барський.

У другій половині XVIII ст. барокко змінюється на Україні класицизмом, яким у той час були захоплені і Західна Європа, і Росія. Пишні оздоби барокко змінюються суворими класичними формами. Представниками цього стилю на Україні були кращі архітектори Росії: Камерон (палац гетьмана Розумовського в Батурині), Гваренгі (палац графа Завадовського в Ляличах) та ін.

Дуже поширюється класичний стиль і в нових містах південної України. У Катеринославі за планом Потьомкіна передбачалося спорудити ряд будівель у стилі класицизму. В Херсоні будував у цьому стилі відомий російський архітектор Старов.

На Правобережній Україні відбувався той самий процес захоплення стилем барокко, а згодом класицизмом, але там більше відчувався безпосередній вплив французького мистецтва (наприклад, палац князів Любомирських у Ровно; пишний палац князів Вишневецьких у Вишневці та ін.).

З інших галузей мистецтва, які були поширені на Україні, треба відмітити різьблення та живопис. Різьблення прикрашало різні речі хатнього й господарського вжитку; в будинках різьбленим орнаментом прикрашали сволоки, віконниці, двері в церквах, іконостаси. Це українське різьблення на дереві вплинуло і на скульптурні декорації кам'яних будівель барокко; вплив його відчувався і в Росії.

Живопис широко вживали для прикрашення житла всередині: розписували стіни, вікна, печі, кафлі. Дуже поширені були картини — „Козак Мамай", „Чайки"; портрети становили обов'язкову прикрасу будинків старшини і більш-менш заможного міщанства. В Києві в Лаврі була школа живопису, в якій

навчали італійські майстри. З України вийшло немало видатних російських художників — Лосенко, Д. Левицький, В. Боровиковський та ін.

В розвитку музичної творчості українського народу в цей період також бачимо піднесення. З України вийшли композитори Бортнянський, Ведель, Березовський.

Не зважаючи на тяжкий національний гніт польського уряду та колоніальну політику російського царизму, українська культура в другій половині XVII ст. і в XVIII ст. зробила значний крок уперед.

РОЗДІЛ VII

УКРАЇНА В ПЕРШІЙ ПОЛОВИНІ XIX СТ.

1. Політика царизму на Україні в кінці XVIII ст. і в першому десятилітті XIX ст.

Під кінець XVIII ст. царизм приєднав до Росії майже всю Україну, крім західноукраїнських земель, які після поділу Польщі в 1772 р. відійшли до Австрії.

Жорстокий кріпосницький гніт, від якого і раніше стогнали народні маси Росії, за царювання Павла I (1796—1801) посилився ще більше. Тривав колоніальний наступ царської Росії на Україну. Її поділили на 5 губерній, нею розпоряджались і управляли царські чиновники. Проводячи політику колоніального гноблення щодо трудящих мас України, Павло I разом з тим давав деякі пільги польській шляхті на Правобережній Україні і українським лівобережним поміщикам, щоб перетягти їх на свій бік.

За царювання Павла I, як і при Катерині II, відбувалась посилена роздача українських селян поміщикам. З 600 тисяч державних селян, розданих поміщикам, 150 тисяч припадало на Україну. Крім того, Павло I закріпачив вільних селян південної України. Запровадження всюди триденної панщини значно погіршило становище селян на Україні.

Гірше стали жити державні селяни і лівобережні козаки, бо царизм підвищив майже на 15% податки і повинності, що лежали на них.

На ці утиски селянство відповідало заворушеннями. Тільки в перший рік царювання Павла в Росії сталося 278 селянських виступів. У 1799 р. селяни кількох сіл Катеринославщини з зброєю в руках пробивались на Дон, шукаючи вільного життя. Але це їм не вдалося: царське військо перегородило селянам шлях і повернуло їх назад. Багато селян тікало від кріпаччини; 16 тисяч селян втекло наприкінці XVIII ст. з Волині за кордон — в Галичину. Немало втікачів ішло також на південь України і залишалось там назавжди, заселяючи ці родючі землі і попадаючи згодом у руки поміщиків, які одержували тут від царя великі маєтності.

У 1801 р. незадоволена Павлом I група дворян організувала проти нього змову і вбила його. На престол вступив його

старший син Олександр I, що брав участь у змові. Життя українського народу, як і російських народних мас, лишалось дуже тяжким. Царизм розквартирував на Україні 50 тис. війська; селянство утримувало солдатів: воно будувало і ремонтувало їх казарми, давало провіант, фураж, підводи, а головне, давало своїх синів у царську армію.

Ще за царювання Павла I на Україні була запроваджена рекрутчина, що завдавала народові великих страждань. Молоді селяни, козаки, міська біднота — ось хто ставав тоді царським солдатом. Дворяни служили в армії в офіцерських чинах, а купці платили за себе спеціальний податок і в армії не служили. Дуже часто поміщики здавали в солдати своїх селян тільки тому, що їм потрібні були гроші, бо царський уряд платив за кожного рекрута значну грошову суму.

Щоб рекрут не втік, його в'язали вірьовкою, забивали в колодку, тримали кілька днів під замком, а потім зв'язаного везли до міста здавати в солдати. В казармі солдат попадав у ще гіршу неволю, ніж у поміщицькому маєтку. Він мусив служити 25 років і рідко вертався додому. Постійні знущання та побої начальства, погане харчування, кари палками, часті війни і особливо виснажливі хвороби косили солдатів, як траву. Мало хто з них витримував повний строк — більшість гинула на службі.

Цар віддав Україну під начальство своїх генералів, призначивши їх генерал-губернаторами і військовими губернаторами. Їх влада і сваволя були необмежені. Був навіть випадок, коли генерал-губернатор хотів спалити ціле містечко за те, що його жителі відмовились виконати наказ царського начальства.

Олександр I провадив часті війни. Особливо запеклі і затяжні були війни з французьким імператором Наполеоном, який поставив собі мету підкорити всю Європу. Росія воювала з Наполеоном в 1805—1807, а потім у 1812—1815 рр. Одночасно (в 1806—1812 рр.) Росія воювала з Туреччиною.

Під час війни з Туреччиною царський уряд брав людей в армію на Україні. На фронт було послано близько 9 тис. мобілізованих селян. Цим солдатам-ополченцям обіцяли, що після війни їх звільнять від кріпаччини, але потім обманули і примусили їх служити в армії повний строк, тобто 25 років. Довідавшись про це, ополченці вчинили бунт і зібрались іти додому. Втручання військової сили і жорстокі кари припинили цей рух.

2. Вітчизняна війна 1812 р.

У травні 1812 р. царський уряд уклав у Бухаресті мир з Туреччиною, за яким до Росії відійшла Бесарабія. Цим самим Росія, у якої в цей час назрівав конфлікт з Наполеоном, забезпечила свій тил з боку Близького Сходу і Чорного моря.

Розрив з Наполеоном був неминучий, бо для Росії та її експортної торгівлі була дуже невигідна так звана континентальна

блокада, до якої Росії довелося приєднатися в 1807 р. в результаті Тільзітського миру з Францією [1]). В 1810 р. Росія фактично розірвала угоду з Наполеоном і відновила торгівлю з Англією.

У червні 1812 р. Наполеон з півмільйонною армією, зібраною з усіх кінців Європи, напав на Росію. Він вирішив завоювати нашу країну і поневолити народи, що живуть у ній. Протягом усього літа війна йшла переважно на території Литви і Білорусії і почасти на Правобережній Україні. На Волині біля Луцька ще з 1811 р. стояла одна з трьох російських армій, так звана третя резервна армія генерала Тормасова, що налічувала до 43 тис. чоловік і 168 гармат. З самого початку війни вона зустрілася з силами Наполеона. Це був правий фланг армії Наполеона: два корпуси австрійських і німецьких військ, загальною чисельністю до 50 тис. солдатів.

Після запеклих боїв Тормасову довелося відступити, і в серпні ворожі сили зайняли прикордонні з Австрією повіти Волинської губернії: Ковельський, Луцький, Володимирський і частину Дубенського з містами Ковелем, Луцьком і Володимиром-Волинським. Війська Наполеона грабували населення, руйнували й палили житла, вбивали мирних жителів.

Піднялась хвиля всенародного обурення і гніву проти окупантів. Війна набула національно-визвольного характеру. „Коли Наполеон створив французьку імперію з поневоленням цілого ряду давно сформованих, великих, життєздатних, національних держав Європи, — писав Ленін, — тоді національні французькі війни перетворились в імперіалістські, які породили *в свою чергу* національно-визвольні війни *проти* імперіалізму Наполеона" (Ленін, Твори, т. XIX, с. 175).

Український народ брав активну участь у війні. Влітку 1812 р. з українських лівобережних козаків (з Полтавщини й Чернігівщини) було сформовано 15 кінних полків.

Тоді ж на Правобережній Україні з селян і міщан було організовано чотири козацьких полки, які влилися в армію Тормасова. Крім козацьких частин, на Україні створювались загони селян-ополченців. Один з таких загонів, в якому налічувалось 100 чоловік, прийшов до армії з Херсонщини і брав участь у боях з ворогами. Зате польська шляхта на Правобережжі допомагала Наполеонові. Частина українських поміщиків, яка була незадоволена політикою царизму, теж співчувала Наполеонові.

Головні сили Наполеона йшли на Москву. Після запеклих боїв 6 серпня Наполеон узяв Смоленськ. У цей час Олександрові I, всупереч його власному бажанню, довелося замість непопулярного Барклая-де-Толлі призначити головнокомандуючим

---

[1]) Континентальною блокадою називалась система економічної політики, яку Наполеон Бонапарт провадив в інтересах французької буржуазії, змушуючи всі зв'язані з Францією країни порвати всякі торгові зносини з Англією.

російських армій М. І. Голеніщева-Кутузова. Учень і помічник геніального російського полководця Суворова, Кутузов був одним з найвидатніших і найулюбленіших армією полководців.

Йдучи назустріч прагненню народу і армії, Кутузов вирішив дати Наполеонові генеральний бій. Цей бій стався 26 серпня під селом Бородіно. З боку французів билося 130 тис. чоловік при 587 гарматах; у російському війську, що стало до бою, було 120 тис. бійців і 640 гармат. У дуже кровопролитному бою російська армія виявила велику відвагу, мужність і завзятість. Бій тривав цілий день, і в результаті обидві армії, втративши до половини своїх солдатів, відступили одна від одної на деяку відстань. За словами Кутузова, „ворог ніде не виграв ні на крок землі з переважаючими своїми силами".

Значно ослабивши сили Наполеона, російська армія в повному порядку продовжувала свій відступ. Щоб зберегти, а потім збільшити та зміцнити армію, Кутузов вирішив здати Москву без бою. 2 вересня французи вступили в місто. Але Москва зразу ж була охоплена полум'ям пожеж: сам народ підпалив свою стару столицю, щоб вона не дісталася іноземним завойовникам.

Тим часом біля Луцька до Тормасова приєдналась 38-тисячна армія Чічагова, яка прибула з турецького фронту. Завдяки цьому наполеонівські війська були витиснені з Волині. Під кінець осені, як і на початку кампанії, воєнні дії проти французької армії зосередились у Литві та Білорусії.

Наполеон, армії якого були оточені і ізольовані в центрі величезної країни, марно чекав, що Росія запропонує почесний для нього мир. Не дочекавшись такої пропозиції, він змушений був вивести свої війська з Москви. 7 жовтня почався безславний відступ Наполеона.

В міру відступу французька армія танула під постійними ударами зміцнілої російської армії. Проти окупантів повстав весь народ. Їм не давали ні хвилини спокою народні ополченські та партизанські загони.

Відсутність провіанту у французів і люта зима допомогли народові перемогти Наполеона. Під Малоярославцем, Красним, на р. Березині і в інших пунктах ворог був остаточно розгромлений.

На початок 1813 р. „велика армія" Наполеона перестала існувати. Вона була майже цілком знищена, і її рештки викинуті з Росії.

Після розгрому Наполеона і вигнання його війська з Росії Олександр I у союзі з Австрією, Прусією і Англією продовжував війну проти Франції. Союзні війська зайняли Париж.

Для дальшої боротьби з революцією в Європі Олександр I разом з австрійським імператором і пруським королем уклали в 1815 р. так званий „Священний союз". Царська Росія очолює європейську реакцію і виступає в ролі жандарма Європи.

3. Розвиток економіки. Селянський рух

У Росії і на Україні в цей період відбувався розклад кріпосницького ладу. В країні помітно зростав суспільний поділ праці і внутрішній ринок, росли промислові підприємства (мануфактури), зароджувались буржуазія і робітничий клас. Протягом першої половини XIX ст. на Україні переважала поміщицька мануфактура, майже цілком заснована на праці кріпаків, число яких доходило до 75% загальної кількості робітників. На 60-і роки XIX ст. картина змінюється. Капіталістичні мануфактури витісняють поміщицькі, кількість вільнонайманих робітників зростає до 74% загальної кількості робітників.

Капіталізм став проникати і в сільське господарство, в наслідок чого прискорився ріст економічної нерівності серед селян. Розширялась торгівля хлібом; дедалі збільшувався вивіз хліба за кордон. В 1815 р. з чорноморських і азовських портів було відправлено 562,7 тис. четвертей пшениці, в 1825 р.— 917,9 тис. четвертей, в 1840 р.—5000 тис. четвертей і в 1853 р.— 6200 тис. четвертей.

Разом з тим промисловість України відставала в своєму розвитку від промисловості центральної Росії. Царизм усяко гальмував промисловий розвиток України, а крім того, російські купці тримали в своїх руках більшу частину ярмаркової торгівлі України. Усе це посилювало колоніальну залежність України від Росії. Деякі поміщики, щоб збільшити прибутки, стали заводити багатопілля замість трипілля, обробляти землю удосконаленим знаряддям і т. д. Але це була тільки невелика частина всього поміщицького класу, маса ж поміщиків-кріпосників продовжувала по-старому експлуатувати селян.

Мільйони закріпаченого селянства були безправні, як раби. У Росії дуже значна частина платила поміщикам оброк, тобто грошовий податок, і була вільна від роботи на панщині; на Україні ж велика частина селян працювала на панщині по 6—7 днів на тиждень. Поміщики поводилися з кріпаками по-звірячому: їх катували, продавали, вимінювали на мисливських собак, гвалтували селянських жінок і дочок. Кожен поміщик був найвищим суддею над своїми кріпаками: він мав право за всяку провину засилати їх на поселення в Сибір.

Земля, не знаючи удобрення, родила погано, і на Україні, як і у всій Росії, були постійні недороди й голодовки. Змучений народ вимирав, кріпацьке населення зменшувалось.

Після перемоги над Наполеоном царизм ще більше посилив експлуатацію народних мас. Олександр I фактично передав усю владу в Росії своєму улюбленцеві, військовому міністрові Аракчеєву. Цей генерал відзначався винятковою грубістю з підлеглими і жорстокістю в поводженні з солдатами. Посилилась боротьба царизму з революційним рухом, почались гоніння на освіту й науку. По школах жорстоко били дітей. У вищих

навчальних закладах науку підпорядковували релігії і виганяли всіх професорів, які виступали за справжню науку, проти рабського становища народу.

Щоб приборкати селянство, яке рішуче ставало на боротьбу проти утисків самодержавства, щоб поправити дуже розхитане після затяжних війн фінансове становище царської Росії, зменшивши видатки на армію, Олександр І завів військові поселення. Кілька сот тисяч селян з сім'ями були перетворені в солдатів і примушені разом з тим обробляти землю. Військові поселення були організовані в багатьох місцях Росії і України. На чолі їх став Аракчеєв. Життя військових поселенців було винятково тяжке, бо вони зазнавали подвійного гніту — військової муштри і кріпацтва; синів військових поселенців ще малими забирали від батьків і під назвою кантоністів віддавали до солдатських шкіл. Життя дітей у цих школах було каторжне, їх нескінченно муштрували у військовому строю і за всяку дрібницю били різками.

Військові поселенці на знущання царського уряду відповідали стихійними повстаннями. Найбільше виступів військових поселенців відмічено в першій чверті XIX ст. Одно з таких заворушень сталося в Чугуєві в 1819 р. Чугуївські військові поселенці відмовились виконувати казенні повинності. До них приєдналися селяни сусідніх сіл. Рух набув грізних розмірів і був придушений спеціально посланою великою військовою силою. На розправу приїхав сам Аракчеєв. За участь у виступі було арештовано більше тисячі чоловік. З них 31 чоловік дістали по 12 тисяч ударів палками, в наслідок чого більшість їх загинула на місці. Били також і жінок — учасниць руху. Після цієї розправи багатьох учасників заколоту заслали на Сибір.

Ще більше селянське заворушення сталося в 1820 р. на Дону і в південній Україні. У центр руху, село Мартинівку (на Дону), зійшлося близько 20 тисяч чоловік з 60 сіл. Селяни відмовились працювати на поміщиків і перестали коритися представникам царської влади, вимагаючи звільнення від кріпацтва. Рух перекинувся на Україну, в Катеринославську губернію, і доходив до Харківщини. Олександр І послав кілька полків солдатів і козаків, які з трудом придушили повстання. Як і в Чугуєві, царська влада жорстоко розправилася з селянами — учасниками виступу.

Разом з селянами підіймались на боротьбу і робітники, що страждали на тяжкій роботі в промислових підприємствах. Ці робітники здебільшого лишались кріпаками своїх поміщиків і працювали в поміщицьких промислових закладах.

В кінці 1823 р. стався виступ робітників-кріпаків суконної мануфактури поміщика Уварова в с. Машеві на Чернігівщині. Уваров збільшив норму денного виробітку в півтора раза; щоб виконати її, тепер треба було працювати не 18 годин на добу, як звичайно працювали на цій мануфактурі, а багато більше. Робітники відмовились працювати і послали своїх товаришів

у Чернігів скаржитися губернаторові на нелюдські умови роботи. Робітників силою змусили коритися панові, а організаторів заворушення посадили в тюрму.

4. Декабристи

Аракчеєвщину ненавидів не тільки пригноблений народ, а й передова частина дворянства, головним чином молоді офіцери. Побувавши в закордонних походах у Франції, вони добре ознайомилися з ідеями буржуазної французької революції. І коли після перемоги над Наполеоном Олександр I став на шлях посиленої реакції, передове дворянство стало створювати таємні політичні організації.

Таємні організації виникли в Росії і на Україні в 1821—1822 рр.— „Північне товариство“ в Петербурзі і „Південне товариство“ на Україні. На чолі „Південного товариства“ став полковник П. І. Пестель. Це був один з найосвіченіших представників свого часу, людина величезних здібностей, великої сили волі і твердої вдачі. „Південне товариство“ хотіло з допомогою військового повстання повалити царську владу, запровадити в Росії республіканський лад, скасувати кріпосне право і взагалі ліквідувати стани.

Влітку 1825 р. „Південне товариство“ включило в свій склад „Товариство об'єднаних слов'ян“, організоване ще в 1823 р. на Волині. Ця організація, очолювана двома братами А. і П. Борисовими, Ю. Люблинським, І. Горбачевським та іншими, складалась переважно з дрібномаєтних або безмаєтних дворян-офіцерів. Товариство мало на меті об'єднати в Союз республік слов'янські народи, визволити селянство й сприяти розвиткові промисловості. В основних рисах програми „Південного товариства“ і „Товариства об'єднаних слов'ян“ збігалися. Як і „Південне товариство“, „Об'єднані слов'яни“ мали намір провести в життя свої вимоги з допомогою збройного повстання. „Об'єднані слов'яни“ вважали необхідним готувати до повстання проти царизму солдатів і широкі народні маси і вели революційну пропаганду серед солдатів своїх частин.

Більш помірковане „Північне товариство“ вважало цілком достатнім тільки обмеження царської влади „народним“ представництвом з поміщиків і купців, хоч і стояло за звільнення селянства.

14 грудня 1825 р., в день присяги новому цареві Миколі I, „Північне товариство“ виступило проти нього, підвівши військове повстання. Але повсталі не спиралися на народ і були далекі від нього. Тому Микола I порівняно легко розгромив виступ дворянських революціонерів, розстрілявши картеччю війська, що підтримували їх.

На Україні „Південне товариство“ теж організувало повстання проти самодержавства. Керівники „Південного товариства“ (Пестеля арештували напередодні виступу) підполковник С. Муравйов-Апостол і поручик М. Бестужев-Рюмін при підтримці

офіцерів „Об'єднаних слов'ян" Кузьміна, Щепілли, Соловйова і Сухінова організували повстання Чернігівського полку, розташованого під Києвом—у м. Василькові і навколишніх селах. Повсталий полк через кілька днів був розбитий царським військом. Царська влада придушила і цей виступ. За датою виступу в столиці (14 грудня—„декабря") весь цей рух названо рухом „декабристів".

Для розправи з декабристами Микола І створив слідчу комісію і сам керував нею. Після довгих знущань з ув'язнених у Петропавлівській фортеці декабристів п'ятеро з них—Пестель, Рилєєв, Каховський, Муравйов-Апостол і Бестужев-Рюмін — були страчені. Решта учасників заколоту (офіцери) були заслані на різні строки на каторгу. Солдатів — учасників повстання Чернігівського полку (Анойченка, Ніколаєва та ін.) — спочатку били палками, а потім заслали на Сибір, а деяких в армію на Кавказ, де царизм уже багато років вів затяжну війну.

5. Миколаївська реакція

Микола І, як і його попередники, насамперед зміцнював самодержавну царську владу і посилював муштру в армії. Армія потрібна була царизмові для постійних війн з сусідами і для того, щоб придушувати всякий революційний рух не тільки всередині країни, а й за її межами.

В 1828—1829 рр. Микола І вів війну з Туреччиною. Війна закінчилась приєднанням до Росії всього гирла Дунаю. Під час війни задунайські козаки на чолі з кошовим отаманом Гладким повернулись під владу Росії. З них було утворене Азовське козацьке військо, переселене пізніше (в 60-х роках XIX ст.) на Кубань, куди вже перед тим російський уряд переселяв українських козаків.

Микола І продовжував жорстокий наступ на освіту і пресу. Начальник таємної поліції генерал Бенкендорф прямо заявив, що народ треба тримати в неуцтві, щоб він не міг усвідомити свого тяжкого життя.

Скоро після початку царювання Миколи І, в 1830 р., почалося польське повстання. Поляки виступили в Польщі з зброєю в руках за своє національне визволення. Але на чолі повстання стала верхівка польської шляхти — великі поміщики, які нічого не хотіли дати селянам. Тому польські селяни перестали підтримувати повстання. Послані в Польщу царські війська в кількох боях розбили повстанців і восени 1831 р. взяли Варшаву.

Польські пани хотіли відірвати від Росії Правобережну Україну і приєднати її до Польщі. Для цього навесні 1831 р. вони послали на Правобережжя значний військовий загін. Тут до нього приєдналось багато дрібної шляхти. Але український народ виступив проти свого споконвічного ворога — польських поміщиків, покладаючись на обіцянки царизму звільнити селян від кріпацтва. Завдяки цьому російські війська швидко ліквідували польське повстання на Правобережжі.

Після цього Микола I почав викорінювати на Правобережній Україні польську шляхетську культуру. Він закрив усі польські школи, а крім того, скасував Литовський статут, магдебурзьке право і ліквідував уніатську церкву. Освіта і судочинство були переведені на російську мову.

Щоб посилити вплив царизму і створити центр русифікації на Правобережжі, Микола I відкрив у Києві в 1834 р. другий на Україні університет (перший було відкрито в 1805 р. в Харкові).

Устим Кармалюк.

Царизм розпалював національну ворожнечу і використовував російську мову як знаряддя монархічної пропаганди та колоніальної політики на Україні „для *взаємовідчуження* народів, таких близьких і мовою, і місцем життя, і характером, і історією" (Ленін, Твори, т. XX, с. 532). Національний розбрат царизм посилював ще іншим способом. Він жорстоко переслідував євреїв, заборонивши їм в 1843 р. жити по селах України, в Києві і ще в багатьох місцевостях.

Не зважаючи на люті утиски й переслідування, український народ не припинив своєї віковічної боротьби проти царського й поміщицького гніту, сваволі й насильств. Навпаки, чим сильніше було пригноблення, чим більше кривд збиралось у народу, тим ширшою і нещаднішою ставала народна стихійна боротьба з ворогом. У цій боротьбі народ висував відважних і безстрашних своїх ватажків-месників за панські кривди і знущання. Одним з таких невтомних месників народних був кріпак Устим Кармалюк (1787—1835), який боровся з панами на Правобережній Україні, головним чином на Поділлі. Селянська маса вбачала в Кармалюкові свого захисника, бо він, нападаючи з своїм загоном на панів і місцевих багачів, нічого не брав собі, а захоплене майно й худобу роздавав бідноті. Кармалюк не раз сидів у царській тюрмі, його нещадно били палками й батогами, він тричі був заслany на Сибір, але завжди тікав з неволі і повертався на Україну, щоб знову продовжувати боротьбу. Понад 20 років боровся Кармалюк з поміщиками і загинув у 1835 р. від руки польського шляхтича. Народ дуже любив свого благородного ватажка і склав про нього багато чудових легенд і пісень.

У 40—50-х роках XIX ст. експлуатація поміщиками закріпаченого селянства досягла крайніх меж. На Україні в цей час дуже поширилось так зване місячництво. Воно полягало в тому, що поміщики відбирали в селян їх земельні наділи, хати, ремanent, селили їх у бараках і примушували працювати цілий рік

на панщині. За це селяни одержували від своїх панів місячне утримання натурою, звідки і пішла назва місячництва. У деяких губерніях України, особливо на Лівобережжі, число місячників доходило до $^1/_4$ загальної кількості кріпаків. Одночасно зросли грошові оброки (чинші) на користь поміщика.

У наслідок безмежного кріпосницького гніту селянський рух у 40-х і 50-х роках зростав з особливою силою. Дуже посилилася втеча селян на південь України. Кількість утікачів доходила іноді до кількох тисяч чоловік. Для боротьби з утікачами уряд посилав військову силу, яка тільки з боєм зупиняла селян і повертала їх назад. Частішали вбивства селянами поміщиків.

У цей час на Правобережній Україні сталися найвизначніші селянські заворушення, зв'язані з так званою інвентарною реформою 1848 р. Реформа ця полягала в тому, що панщина тепер вводилась у певні рамки, підлягала певним правилам. Цією реформою царизм хотів перетягти на свій бік селянство Правобережжя, бо боявся нового вибуху польського руху.

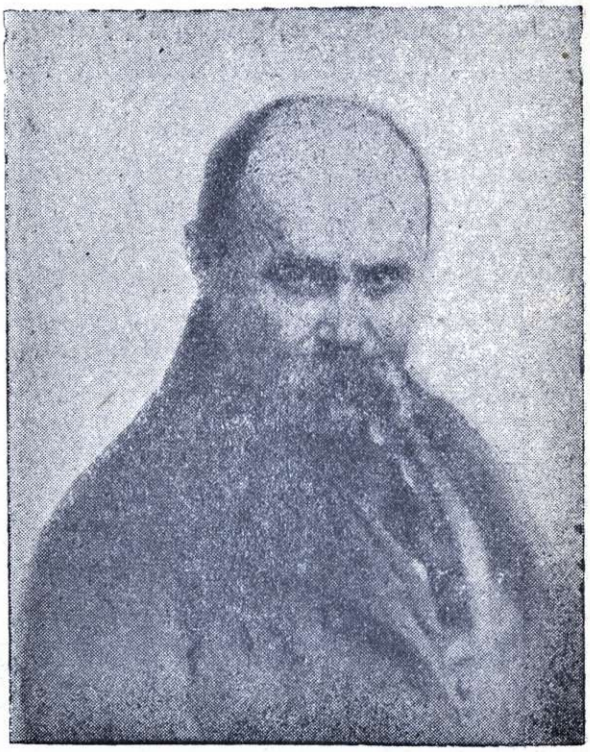
Проте, інвентарна реформа не поліпшила становища селян, які ждали повного звільнення від панщини. Царський уряд не встановив ніякого контролю над проведенням „інвентарів" у життя, і поміщики продовжували, як і раніше, експлуатувати своїх кріпаків без всяких обмежень. „Що з того, що в „Правилах" говорилося, з яких літ можна брати людину в роботу і з яких не можна, скільки днів працювати на тиждень чоловікові і скільки жінці, скільки, наприклад, снопів і якого хліба і якої міри нажати або обмолотити та ін. Але спробуй сказати, що він (поміщик) вимагає не за „Правилами",— зараз тебе в зуби або нагаєм, або на стайню під різки, а то до станового відправить як бунтівника. І скільки з нас за такі впоминки про „Правила" поплатились різками на стайні, по тюрмах сиділи, виселялись і засилались",— пише один колишній кріпак-селянин про введення в життя інвентарних правил.

Тому проведення реформи супроводилось численними селянськими заворушеннями. Розчароване в своїх сподіваннях селянство відмовлялось відбувати панщину. Особливо великий був рух на Київщині, де піднялось понад сто сіл. Найбільшого напруження заворушення досягли в с. Ребедайлівці і особливо в м. Жаботині, де селяни розігнали військовий загін, що виступив проти них.

6. Т. Г. Шевченко. Кирило-Мефодіївське братство

Селянські заворушення в Росії і на Україні росли, зростав і вплив на Росію революційного руху Західної Європи. У Росії і на Україні появились революційні демократи. Вони провадили боротьбу проти самодержавства. Найвидатнішими революційними демократами були Герцен, потім Бєлінський, Шевченко, Чернишевський і Добролюбов.

Великий борець за волю народу, геніальний український поет і талановитий художник Тарас Григорович Шевченко (1814—1861) вийшов з низів українського народу, сам до 24 років був кріпаком і терпів всякі знущання від свого пана. Шевченко був основоположником нової української літератури, великим майстром художнього слова. Для своїх творів він брав кращі зразки народної творчості. У своїх сповнених гніву поемах і віршах—„Гайдамаки", „Сон", „Кавказ", „Заповіт", „Загинеш, згинеш, Україно", „Я не нездужаю" і багатьох інших—Шевченко виступав як полум'яний революціонер, борець проти царизму, проти класового й національного гноблення народу.

Т. Г. Шевченко

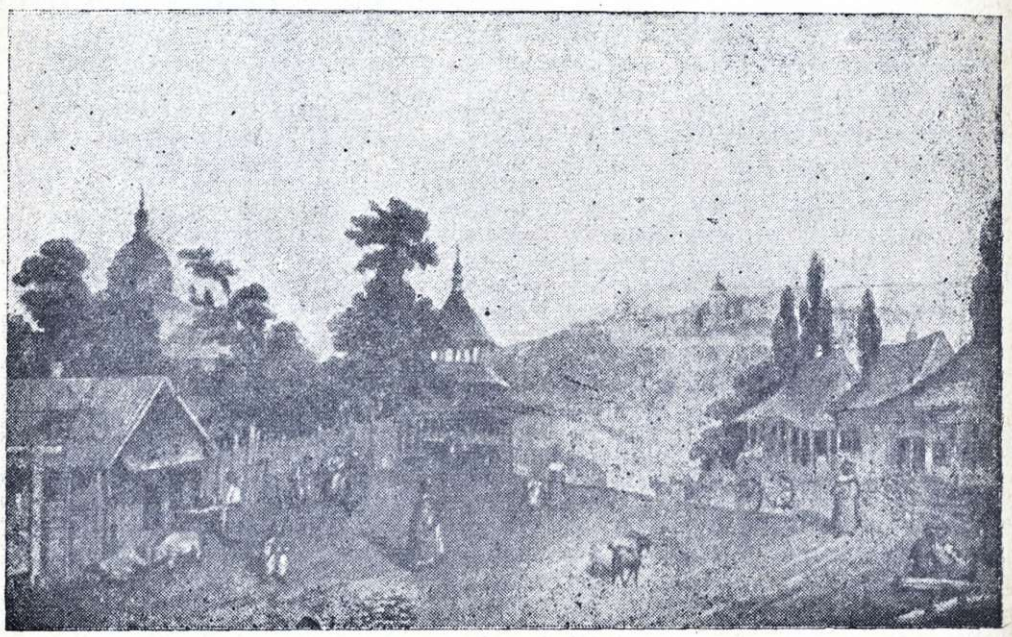
Твори Шевченка глибоко пройняті ідеєю рівноправності, братерства і єднання численних народів царської Росії. Геній Шевченка мужнів і міцнів у тісному зв'язку з розгортанням революційної боротьби російських революційних демократів, під впливом Герцена, а пізніше Чернишевського і Добролюбова. Великий вплив на Шевченка мала передова російська література, особливо геній російського народу Пушкін, а також Лермонтов, Гоголь і революційно-демократичні письменники — Салтиков-Щедрін та інші.

У цей же період на Україні зароджується національний рух, почала активно виступати ростуча українська інтелігенція — професори, вчителі, письменники. У своїй масі вона відбивала погляди української буржуазії, що тоді народжувалась, і не була настроєна революційно, а хотіла лише внести деякі зміни в тодішні політичні відносини.

Але найбільш передові представники української інтелігенції прагнули до активної політичної діяльності. В 1846 р. у Києві виникло так зване „Кирило-Мефодіївське братство", засноване М. Костомаровим, В. Білозерським та М. Гулаком. До цього таємного товариства ввійшли також Г. Андрузький, М. Савич, П. Куліш та ін.

На програму Кирило-Мефодіївського братства мали вплив передові течії політичної думки, починаючи з середини XVIII ст.: ідеї французької буржуазної революції, приклад організації

Північноамериканських Сполучених Штатів, „Руська Правда“ Пестеля, програмні вимоги „Товариства об'єднаних слов'ян“, утопічний соціалізм, а також польський революційно-демократичний і національно-визвольний рух. Своєю кінцевою метою кирило-мефодіївці ставили знищення кріпосництва і самодержавства і створення держави у формі федеративної слов'янської республіки, яка об'єднувала б як рівноправні народи українців, росіян, поляків, чехів, хорватів, сербів і болгар. Отже, програмні вимоги

Краєвид Києва в першій половині XIX ст.

братства в основному мали передовий, прогресивний характер. З цього боку кирило-мефодіївці наближалися до декабристів, особливо до „об'єднаних слов'ян“, а також і до своїх сучасників петрашевців, організація яких існувала в Петербурзі одночасно з Кирило-Мефодіївським братством.

Частина кирило-мефодіївців на чолі з Костомаровим дотримувалась реформістської тактики. Костомаров вважав, що здійснити програму братства можна мирними засобами, шляхом реформ, підготовлених поширенням серед народу освіти і ідей, викладених у програмі організації.

Довідавшись від Костомарова про існування в Києві таємної політичної організації, Шевченко ввійшов у неї. Він цілком приймав революційні ідеї братства — республіканський лад і знищення кріпосництва, але він найрішучіше розійшовся з ліберальною тактикою Костомарова і його прибічників. Шевченко вимагав підготовки й організації всенародного повстання й повалення самодержавства і скеровував братство на цей революційний шлях.

Але братству не вдалося досить широко розгорнути свою діяльність. У 1847 р. воно було викрите царською владою, і його члени поплатилися за свою діяльність засланням. Найтяжче потерпів Шевченко. Цар розправився з ним не стільки за участь у братстві, скільки за його революційну поезію. Шевченка віддали в солдати і заслали в Орську фортецю під Оренбургом, де його примусили відбувати тяжку службу рядового солдата і, з наказу царя, заборонили йому писати й малювати. Це було найстрашнішою карою для великого поета і художника. Проте, його могутня воля до боротьби з ворогами народу не була зламана, і коли в 1857 р., вже після смерті Миколи I, Шевченко був повернутий з заслання, він, оселившись у Петербурзі, продовжував у своїх віршах революційну боротьбу проти панів і царського уряду. Але, змучений тяжкою неволею, він прожив недовго і помер 26 лютого 1861 р.

7. Революція 1848 р. та її вплив у Росії і на Україні. Кримська війна

У 1848 р. в Західній Європі вибухла революція, що охопила Францію, Австрію, Німеччину та інші країни. Не зважаючи на всі цензурні й інші перепони, відгуки революції докотились до Росії і України. Інтелігенція жадібно читала закордонні газети, обговорювала події, сперечалася про них. Багато правобережних поміщиків тікали з своїх маєтків у міста, побоюючись, що революція може перекинутися й на Україну і викликати селянське повстання.

Як тільки почалась революція, європейський жандарм Микола I оголосив похід проти неї. На Україні, в Польщі, Білорусії, Бесарабії був оголошений „надзвичайний стан". Тут усякий виступ проти царської влади карався стратою або засланням на Сибір з конфіскацією майна.

Але Микола I не обмежився цим. У 1848 р. він кинув війська на придушення революційного руху в дунайських князівствах Молдавії і Валахії, а в 1849 р. його війська розгромили революційні сили Угорщини.

Після придушення революції миколаївська реакція остаточно розперезалась. Посилились переслідування друкованого слова й освіти. Всякі, навіть невинні спроби виступити в пресі з критикою дій царської адміністрації, зазнавали найлютіших кар. „Закон божий є природна тверда основа всякого корисного навчання",— заявляв тоді Микола I.

Проте, не зважаючи на поразку революції 1848 р., революційний рух і в Росії, і на Україні дедалі зростав. Під натиском посилених селянських заворушень царська монархія починала тріщати. Царський уряд став на випробуваний шлях воєнних авантюр. Він пробував зміцнити свої позиції всередині країни і зберегти за собою провідне становище в європейській політиці.

У 1853 р. Микола I почав нову війну з Туреччиною, намагаючись захопити в неї частину земель, а головне — цілком оволодіти Чорним морем. Але західноєвропейські капіталістичні країни — Англія і Франція — не могли допустити розгрому Туреччини і посилення Росії. Це загрожувало б їм втратою ринків і політичного впливу на Близькому Сході.

Уряди Англії і Франції оголосили в 1854 р. війну Росії. Війна відбувалася головним чином у Криму. Краще озброєні і навчені союзні армії Англії і Франції, до яких приєдналась Сардінія, в кількох боях розбили царські війська. Після 11-місячної облоги впав Севастополь, який з безмежною мужністю і героїзмом захищали солдати і матроси, керовані героями-адміралами Корніловим і Нахімовим. Царський уряд примушений був капітулювати.

Під час Кримської війни селянський рух на Україні посилився. Особливо великі селянські заворушення сталися на Київщині в 1855 р. Вони мають назву „козаччини", бо селяни виступили тут з вимогою взяти їх на війну в ополчення, а потім звільнити від панщини і зробити вільними козаками. Рух був жорстоко придушений царськими військами. Під час придушення багато селян було вбито, а частина заслана на Сибір.

В 1855 р. Микола I помер, і на престол вступив його син Олександр II. В 1856 р. в Парижі представники царської Росії підписали невигідний для неї мирний договір.

Скоро після закінчення Кримської війни царизм приступив у Росії до ряду реформ. Про причини, які примусили царський уряд і поміщиків стати на цей шлях, Ленін говорить: „Яка ж сила змусила їх взятися за реформу? Сила економічного розвитку, який втягав Росію на шлях капіталізму. Поміщики-кріпосники не могли перешкодити зростанню товарного обміну Росії з Європою, не могли вдержати старих форм господарства, які розвалювалися. Кримська війна показала гнилість і безсилля кріпосної Росії. Селянські „бунти", зростаючи з кожним десятиріччям перед визволенням, змусили першого поміщика, Олександра II, визнати, що краще визволити *зверху*, ніж чекати поки скинуть *знизу*" (Ленін, Твори, т. XV, с. 128).

Найзначнішою з реформ, проведених царизмом, була селянська реформа. Її готували кілька років царські чиновники і поміщики на чолі з самим царем. Нарешті, 19 лютого 1861 р. Олександр II підписав маніфест про реформу, який був оголошений народові в березні того ж року.

8. Західноукраїнські землі під владою австрійської монархії в першій половині XIX ст.

У першій половині XIX ст. колоніальна залежність західноукраїнських земель від австрійської монархії дедалі посилювалась. У східній Галичині при підтримці австрійської вищої

бюрократії особливо активну діяльність у справі придушення економічного та культурного розвитку українського народу розгорнуло польське панство. Польські пани полонізували українське населення, насаджували католицьку релігію, переслідували українську мову і нещадно експлуатували селян у своїх маєтках.

„Австрійці,— говорив тов. Сталін,— наблизили до себе поляків, давали їм привілегії, щоб поляки допомогли укріпити австрійцям свої позиції в Польщі, і за це давали полякам можливість душити Галичину" (Й. Сталін, Марксизм і національно-колоніальне питання, Держполітвидав, 1940, с. 127).

З кінця XVIII ст., коли феодально-клерикальні сили, які управляли Австрією, боролися проти буржуазної французької революції, у всій країні надзвичайно посилилась кріпосницька реакція, на чолі якої аж до 1848 р. стояв фактичний диктатор Австрії — канцлер Меттерніх.

У першій половині XIX ст. Австрійська імперія переживала період розкладу феодально-кріпосницької системи. Цехове ремесло поступово відступало перед мануфактурою і фабрично-заводською промисловістю, що ледве починала зароджуватися.

Промисловість у першій половині XIX ст. існувала тільки в небагатьох центрах, зосереджених в самій Австрії. У Галичині панував колоніальний режим. Зокрема Галичина на протязі всієї першої половини XIX ст. лишалась землеробською колонією Австрії і ринком збуту для порівняно широко розвиненої текстильної промисловості метрополії.

В цілому індустріальний розвиток Галичини і ремісниче виробництво відставали від розвитку самої Австрії: кількість ремісників у Галичині становила тільки 5,5% кількості ремісників Австрії. Вартість продукції галицьких підприємств у 1841 р. становила всього тільки 5% вартості продукції всіх промислових підприємств імперії, не зважаючи на те, що на Галичину (разом з Буковиною) припадало 28,7% населення Австрії (без Угорщини і кількох інших, дрібніших провінцій). Тільки в 1843 р. в Галичині з'явилися перші дві парові машини на 20 кінських сил.

Величезна маса західноукраїнського селянства перебувала в страшенних злиднях, що примушували тікати з села вкрай розорених селян, кількість яких з кожним роком зростала. Вони йшли на заробітки в міста і поміщицькі маєтки, де ставали батраками і виконували некваліфіковані, головним чином сезонні, роботи.

Одночасно з цим у Галичині, як і у всій австрійській монархії, росло пригноблення закріпаченого селянства. Особливо зросла панщина, натуральні та інші повинності після 1815 р., коли Австрія вступила у реакційний „Священний союз".

У відповідь на посилення кріпосницького гніту в Галичині почались масові виступи селян. У 1819 р. виступили селяни

у Волі Якубовій, в 1824 р.—у Скальщині, в 1832 р.—в Нагуєвичах і багатьох інших місцях. В 1843 р. рух набув особливо широкого розмаху в Буковині, серед гуцулів. Рух був придушений з допомогою полку солдатів.

Після розгрому царизмом польського повстання 1830—1831 рр. в Галичину емігрувало багато його учасників, у зв'язку з чим там посилився польський рух. На початку 40-х років австрійський уряд провів у східній Галичині численні арешти, що дуже ослабило діяльність поляків. Зате в західній Галичині рух розгорнувся з новою силою. В лютому 1846 р. в центрі західної Галичини, Кракові, почалося повстання під лозунгами боротьби за відродження Польщі, звільнення селян, аграрну реформу і за надання прав євреям.

Повстання дало поштовх могутньому вибухові селянського руху в Галичині. Селянство виступило проти поміщиків і знищило понад дві тисячі панів. Одночасно тривав селянський рух у Буковині, що розгорнувся з новою силою в 1847 р. Рух очолив талановитий і енергійний селянин Лук'ян Кобилиця. Гуцули вигнали з сіл поміщиків, ліквідували панщину, оголосили ліси громадською власністю і почали захоплювати пасовища. Рух знов був припинений з допомогою військ.

У наслідок австрійської реакції і полонізації західноукраїнська інтелігенція, що лишалася вірною рідній мові й культурі, була дуже слаба. Ця невелика група інтелігенції, що виступила на сцену ще в 30-х роках XIX ст., відбивала інтереси капіталістичного розвитку, що відбувався в Західній Україні. Передовими діячами цієї інтелігенції були семінаристи Львівської духовної семінарії Маркіян Шашкевич, Іван Вагилевич і Яків Головацький.

Як і українська інтелігенція Наддніпрянської України, вони почали працювати на західноукраїнських землях у галузі етнографії, літератури і мови. З великими зусиллями, перемагаючи цензурні заборони й репресії, Шашкевич, Вагилевич і Головацький надрукували українською мовою в 1837 р. в Будапешті збірник „Русалка Дністровая". У збірник ввійшли їх власні вірші та народні пісні. Проте, меттерніхівська реакція зразу взяла в багнети цю спробу зрушити розвиток української національної культури. Коли збірник з'явився у Львові, його конфіскували, і цензурні утиски посилились.

У лютому 1848 р. в Парижі почалась революція. Звідси вона в середині березня перекинулася у Відень. Під натиском повсталого народу австрійський імператор Фердінанд дозволив організувати національну гвардію і проголосив конституцію. Крім того, побоюючись дальшого розвитку революції, Фердінанд 17 квітня підписав указ про ліквідацію в Галичині панщини, що до певної міри затримало рух галицького селянства проти австрійського уряду, тим більше, що він обіцяв своїм коштом викупити поміщицькі землі.

Указ про ліквідацію панщини тільки затримав революційний рух у Галичині, але не припинив його. 26 квітня вибухло повстання в Кракові. Після артилерійського обстрілу міста та барикадної боротьби з австрійськими військами повстанці примушені були здатися. Поразка краківського повстання завдала тяжкого удару революції.

У травні почалось пожвавлення українського руху в східній Галичині. Українське духовенство, буржуазія і буржуазна інтелігенція організували 2 травня 1849 р. в Львові „Головну руську раду" на чолі з уніатським єпископом Яхимовичем. „Головна руська рада" виступала під час революції 1848 р. від імени українського (руського) населення Австрійської імперії. Вона відіграла певну позитивну роль, бо боролась за просування вперед культурного розвитку західноукраїнських земель. „Головна руська рада" випускала українською мовою газету „Зоря галицька" і скликала в жовтні 1848 р. в Львові з'їзд представників західноукраїнської науки й літератури. Цей з'їзд постановив створити на західноукраїнських землях економічне й історичне товариство, почати видання історії України, відкрити округові народні читальні й організувати „Руську матицю" — товариство для видання й поширення в народі літератури українською мовою. В 1849 р. „Рада" постановила відкрити у Львові Народний дім, де містилася б українська бібліотека, музей, книжкова крамниця і народний клуб.

„Головна руська рада" поставила перед австрійським урядом вимогу поділити Галичину на дві частини: західну (польську) і східну (українську) з самостійним управлінням у кожній з них. Крім того, „Рада" вимагала, щоб викладання по школах східної Галичини провадилося українською мовою, щоб усі урядові декрети публікувалися теж українською мовою, щоб урядові чиновники, призначувані в східну Галичину, знали українську мову, щоб уніатське духовенство було зрівняне в правах з католицьким і щоб українцям дозволялося займати всі державні посади.

Але разом з тим „Головна руська рада" цілком підтримувала австрійську монархію в її боротьбі проти революції і в загальному ході революційних подій відігравала негативну роль. За те австрійський уряд, спираючись у Галичині на „Раду", а також на польську аристократію, ішов на поступки і тій, і тій. „Раді" було обіцяно задовольнити її вимоги, а польських аристократів почали призначати на вищі посади.

З 10 липня у Відні почав засідати австрійський парламент. З 383 депутатів 12 депутатів послала Буковина, 35 — східна Галичина. Парламент загалом не відігравав в австрійській революції позитивної ролі. Він став фактично ширмою для контрреволюції, бо марнував час у пустих і безконечних дебатах на всякі другорядні теми і зовсім не торкався таких основних питань, як армія та бюджет.

Радикальне крило парламенту було незначне. До нього приєдналось кілька селян-українців. Серед них були Лук'ян Кобилиця, Іван Капущак та ін. Капущак виголосив у парламенті яскраву промову, в якій рішуче вимагав передачі землі селянам без викупу. Величезна більшість депутатів виступала проти цих вимог.

На осінь 1848 р. головною твердинею революції в Австрійській імперії стала Угорщина. Тут під керівництвом Людвіга Кошута був проведений в життя ряд революційних законів, що ліквідували монархічне правління: „...були знищені всі політичні привілеї, запроваджено загальне виборче право, скасовані безплатно, при компенсації з боку держави, всі феодальні повинності — панщини і десятини, і встановлено союз з Семиграддям" (К. Маркс и Ф. Энгельс, Сочинения, т. VII, с. 285).

Австрійська монархія послала проти Угорщини війська з Відня. Але повсталий 6 жовтня народ перегородив їм шлях. Сили революції тимчасово перемогли. Фердінанд I утік з столиці.

Але скоро контрреволюція зібралася з силами. 30 жовтня 60-тисячна армія оточила столицю, і через день революційний Відень упав. У Відні почалися звірства переможців і масові страти за вироком військового суду.

Відгуком на віденське повстання було повстання у Львові, яке почалося 1 листопада. Але сили повсталих були незначні. Австрійський генерал Гаммерштейн 2 червня почав бомбардувати місто. Гарматним вогнем було спалено ратушу, зруйновано будинок університету і ще кілька будинків. Повсталі здались. У місті був оголошений воєнний стан і почав працювати військовий суд. Були розпущені національна гвардія і студентський легіон, оголошено роззброєння населення, заборонені союзи та збори і закриті газети.

Львівське повстання було останнім спалахом революції на західноукраїнських землях. Після нього тут цілком перемогла реакція.

У грудні 1848 р. почалася війна переможної австрійської реакції проти революційної Угорщини. „Головна руська рада" звернулась до українського населення Галичини з відозвою, де закликала українців стати на захист монархії. Крім того, „Рада" організувала батальйон українських стрільців і відправила його в Угорщину для участі у війні проти революції. З другого боку, українське селянство, особливо в Буковині і Закарпатській Україні, палко співчувало проголошеній угорською революцією аграрній реформі. Тому значні маси буковинських і закарпатських селян пішли з зброєю в руках до Угорщини і билися там у революційних військах проти контрреволюції.

При активній допомозі, поданій австрійській монархії Миколою I, угорська революція була розбита. На початок березня 1849 р. реакція в Австрійській імперії перемогла. Після цієї перемоги австрійський уряд, якому „Головна руська рада" не була більш потрібна, ліквідував її (1851 р.).

В цілому ж революція 1848 р., не зважаючи на її поразку, поклала в Австрії і західноукраїнських землях кінець пануванню феодально-кріпосницької системи. У країні запанував капіталізм.

9. Розвиток культури на Україні в першій половині XIX ст.

Розвиток культури на Україні в першій половині XIX ст. відбивав розклад кріпосницьких відносин і ріст капіталізму. В цей час формування української мови, української культури, української нації в цілому значно посувається вперед і перш за все в літературі.

Розвиток української культури затримувала царська реакційна політика. Царизм русифікував школу на Україні, робив освіту приступною насамперед для дворян, чиновників і інших привілейованих верств і насичував науку духом кріпосництва.

Але, не зважаючи на ці перепони, українська культура розвивалася; між культурним розвитком братерських народів українського і російського весь час існував постійний обопільний вплив і зміцнювався живий органічний зв'язок.

Обмежуючи освіту широких народних мас, царський уряд в той же час поширював освіту серед дітей дворянства, відкриваючи для них середні школи — гімназії і кадетські корпуси, ліцеї і інші учбові заклади, куди був заборонений доступ для селян і взагалі для тих, хто не належав до дворянського стану або чиновництва.

В першій половині XIX ст. на Україні існували два вищі учбові заклади: університети — Харківський, заснований в 1805 р. з ініціативи В. Каразіна, і Київський, заснований в 1834 р.

Відкриваючи університети, царизм прямо заявляв, що його мета — зробити ці учбові заклади підпорою реакції на Україні, тобто русифікувати з їх допомогою український народ, а також готувати в університетах урядовців, які вірою і правдою служили б царизмові.

Проте, не зважаючи на ці реакційні наміри царизму, і харківський, і київський університети завдяки наявності в них деякої кількості передової професури виховали чимало видатних учених. Це були, наприклад, видатний історик України і Росії Костомаров, лікар Іноземцев, математик Остроградський, мовознавець Потебня та інші відомі вчені.

В першій половині XIX ст. українська дворянська і буржуазна інтелігенція видали чимало праць з різних галузей української культури.

Із спроб дати виклад історії України найбільш відомою є так звана „История русов", яка була написана російською мовою. Автор „Истории русов" невідомий. Її рукопис знайдено в одному поміщицькому архіві в 20-х роках XIX ст. Вона поширювалася в рукописних списках і була надрукована в 1846 р.

„История русов“ вважає головними героями українського народу Богдана Хмельницького і інших гетьманів, а ідеалом державного устрою на Україні — автономну гетьманщину XVII—XVIII ст.

„История русов“ мала величезний вплив на дальші праці дворянських і буржуазних істориків України XIX і навіть почасти XX ст. Вона вплинула також на творчість Шевченка, Рилеєва, Пушкіна, Гоголя.

В 1822 р. вийшла чотиритомна „История Малой России“ Д. Бантиш-Каменського. Цей твір, не зважаючи на монархічні переконання автора, був першою серйозною спробою викласти історію України в послідовному порядку.

Українофільська інтелігенція віддавала в першій половині XIX ст. багато уваги питанням української мови і збиранню зразків усної народної творчості. Початок роботи в галузі українського мовознавства поклала граматика української мови, складена Павловським (1819 р.). Над питаннями української мови працювали також вчені М. Максимович і І. Срезневський, які відстоювали думку про те, що українська мова є повноцінна, самостійна мова, а не говірка, як це твердили великодержавники Погодін, Лавровський та інші.

В першій половині XIX ст. в пам'яті українського народу продовжували жити стародавні думи і пісні, що їх зберігали, передаючи з уст в уста, такі кобзарі і лірники, як Андрій Шут, Остап Вересай і багато інших. Крім того, в цей період народ продовжував створювати нові пісні про кріпацьку неволю, про Кармалюка — борця проти панства і т. п.

Українська інтелігенція почала збирати і видавати збірки народних пісень. В 1819 р. в Петербурзі вийшла невелика збірка, яку склав Цертелев, а в 1827 р. М. Максимович надрукував у Москві великий збірник під назвою „Малороссийские песни“. В цей збірник ввійшло 129 українських пісень. Збірник Максимовича знайшов широкий відгук в Росії (ним дуже зацікавились Пушкін і Гоголь), в Галичині і за кордоном.

Надруковані в цих і інших подібних збірниках пісні, оповідання тощо дуже яскраво малюють окремі моменти життя і боротьби українського народу протягом століть. В цьому і полягає велика цінність цих видань.

Разом з тим були зроблені перші спроби музичного оформлення народної пісенної творчості. Композитори Аляб'єв і М. Маркевич поклали на ноти і надрукували ряд пісень. Українськими піснями цікавився також великий російський композитор Глінка.

В першій половині XIX ст. українська література зробила величезний крок уперед, перш за все в особі І. П. Котляревського (1769—1838), який народився в родині дрібного українського поміщика, що служив чиновником у полтавському магістраті.

В 1798 р. вийшли в світ перші три частини славнозвісної поеми Котляревського „Енеїда“, де він дав у гумористичній формі

картини життя і побуту України за часів Гетьманщини. У своїй поемі він ідеалізував старе „патріархальне“ життя і протиставляв його сучасному кріпосницькому гніту, до якого ставився критично.

В 1817 р. Котляревський був призначений директором організованого в Полтаві театру, для якого написав у 1817—1818 рр. свої комедії „Наталка Полтавка“ і „Москаль чарівник“.

Ці твори, а особливо „Наталка Полтавка“, відіграли надзвичайно велику роль у розвитку української літератури і українського театру. Вони дають пройняті реалістичними рисами образи сучасного авторові українського села. В цих творах Котляревський показав, як тяжко живеться народові, і взагалі наситив їх багатим фольклорним матеріалом і написав їх живою народною мовою. Котляревський зробив перший значний крок до створення української національної літератури.

І. П. Котляревський.

Слідом за Котляревським виступили такі видатні українські письменники, як П. П. Гулак-Артемовський (1790—1865), Г. Ф. Квітка-Основ'яненко (1778—1843) і П. О. Куліш (1819—1897).

З творів Гулака-Артемовського, який написав кілька десятків віршів і байок, найвизначнішим є байка „Пан та собака“ (1818 р.), в якій Гулак-Артемовський виступав проти „злих панів“, що погано поводяться з кріпосним селянином, виведеним у байці в образі собаки Рябка.

Квітка-Основ'яненко, який походив з поміщицької родини, народився в с. Основі близько Харкова. Він розпочав свою письменницьку діяльність ще в першій чверті XIX ст., виступаючи російською мовою. На 30-і роки XIX ст. припадає розквіт діяльності Квітки як українського письменника. В 1834 р. він випустив першу книгу своїх повістей, а в 1837 р.—другу. В повістях Квітки помітна ідеалізація життя кріпосного українського села. Разом з тим Квітка був одним з тих, хто гаряче обстоював право на існування української мови і української літератури. Квітка був першим видатним продовжувачем Котляревського в справі творення і дальшого розвитку української літературної мови. В цьому полягає заслуга Квітки перед українською літературою.

Наприкінці першої половини XIX ст. (1845 р.) вийшли в світ перші розділи історичного роману Куліша „Чорна рада", що є найзначнішим літературним твором цього письменника.

Ще в першій чверті XIX ст. на Україні з'явилися перші періодичні видання — газети і журнали, наприклад, „Украинский вестник", „Харьковский Демокрит", „Украинский журнал". Періодичні видання виходили головним чином у Харкові. Першою газетою в Києві були „Киевские губернские ведомости", які почали видаватися в 1838 р.

Від письменників ліберально-дворянських і буржуазних різко відрізнявся своєю революційністю геній українського художнього слова, основоположник нової української літератури Т. Г. Шевченко.

Вихід у 1840 р. в Петербурзі „Кобзаря" був найвидатнішою подією в історії української літератури. З цього моменту українська література вийшла на широкий шлях світової літератури.

Творчість Шевченка мала величезний вплив на дальший розвиток української літератури, а також на розвиток літератури пригноблених народів царської Росії.

В першій половині XIX ст., ще за життя геніального російського поета О. С. Пушкіна, були видані українською мовою його „Полтава" в перекладі Є. Гребінки, „Два ворона", „Зимний вечер" і інші твори. Сам Пушкін добре знав і любив Україну. Він подорожував по ній, жив на засланні в Одесі. Він надзвичайно цікавився історією України, фольклором, літературою, в наслідок чого виникла його поема „Полтава". Пушкін дав найвищу оцінку першим творам Гоголя, які були побудовані на українському побутовому і фольклорному матеріалі.

На першу чверть XIX ст. припадає виникнення на Україні професійного театру. Він прийшов на зміну домашньому поміщицькому театрові, який обслуговували кріпосні актори. В 1805 р. постійний театр почав існувати в Києві, в 1810 р. — в Полтаві, в 1812 р. — в Харкові і т. д. Театр на Україні був майже цілком російський.

Але все таки поруч з п'єсами російських авторів (Сумарокова, Фонвізіна, М. Гоголя та ін.) або перекладеними на російську мову творами Шекспіра, Шіллера і т. д. ставились п'єси і українською мовою. Особливою популярністю користувались твори Котляревського, які відразу ж зайняли міцне місце в театральному репертуарі на Україні.

В Полтаві в трупі Штейна почав свою артистичну діяльність геніальний актор — творець реалістичної школи в російському і українському театрі — М. С. Щепкін (1788—1863), виходець з кріпосних селян.

Розвиток образотворчого мистецтва на Україні якнайтісніше зв'язаний з розвитком російського мистецтва, і багато мистецьких творів треба відносити одночасно до обох культур — російської і української. З найвидатніших російських архітекторів кінця

XVIII і першої чверті XIX ст. на Україні виступали представники класицизму Тома де-Томон, Захаров і В. Стасов. Тома де-Томон збудував театр в Одесі, який скоро згорів, і пам'ятник „Слави" в Полтаві; Захаров створив проект госпіталю в Херсонському порті; за проектом Стасова в Катеринославі були побудовані „Присутственные места". В другій чверті XIX ст. найбільш відомим на Україні архітектором був О. Беретті, який, головним чином на протязі 40—50-х років, збудував у Києві кілька чудових будинків у стилі ампір, серед яких був університет, інститут „благородных девиц", анатомічний театр, будинок 1-ї гімназії і інші. Перші два будинки Беретті збудував за проектами свого батька, теж архітектора, який помер, не встигнувши закінчити розпочатих у Києві робіт.

Скульптура на Україні в першій половині XIX ст. була розвинена слабо. З найталановитіших скульпторів можна назвати Мартоса — творця пам'ятника Мініну і Пожарському в Москві. На Україні Мартос збудував пам'ятники Рішельє (Одеса) і Потьомкіну (Херсон) та ін.

Серед художників, які працювали в Росії і на Україні в першій половині XIX ст., найвидатнішими були Д. Левицький (1735—1822), В. Боровиковський (1757—1825), В. Тропінін (1776—1857), В. Штернберг (1818—1845) і Тарас Григорович Шевченко.

Левицький, Боровиковський і Тропінін уславились як портретисти. Боровиковський був представником поширеного тоді в мистецтві романтизму і сентименталізму, а молодший за Боровиковського Тропінін визначався вже як реаліст, що вплинув своєю творчістю на дальше покоління художників реалістичної школи.

Т. Г. Шевченко з малих років почував великий потяг і любов до живопису і мріяв стати художником. Цю мрію йому вдалося цілком здійснити лише після того, як він в 1838 р. звільнився від кріпосної залежності. Це сталося завдяки допомозі одного з найвидатніших російських художників Карла Брюллова і поета Жуковського.

Шевченко вступив учитись в Академію мистецтв, яку він закінчив у 1844 р., будучи вже в той час відомим поетом. У 1843—1844 рр. він видав альбом офортів (гравюр на міді) під назвою „Живописная Украина". В цей альбом ввійшло шість гравюр на різні теми, зв'язані з Україною. До заслання Шевченко встигнув написати багато портретів і картину „Катерина", що ілюструвала його відому поему під тією ж назвою. На засланні Шевченко міг малювати лише крадькома, і тільки в експедиціях (де йому доводилося бувати) він малював не криючись і залишив багато чудових акварелей з краєвидами Аральського моря. Переїхавши після заслання в Петербург, Шевченко цілком віддався гравірувальному мистецтву і за свої високоталановиті гравюри „Притча про виноградный сад" і „В трактире" одержав у 1859 р. звання академіка гравірування на міді.

Смерть перервала творчість Шевченка-художника у самому розквіті. Але й те, що він встиг створити, свідчить про його величезний художній талант. Особливо високо стоять його гравюри: як гравер Шевченко не мав собі рівних в Росії протягом усього XIX століття.

В цілому творчість Шевченка, який стояв на вершинах світової культури, виходила з українських народних пісень і дум, а також з народного образотворчого мистецтва — характерних багатством узору, майстерністю і витонченістю рисунка кераміки, різьби по дереву, розпису стін, тканння килимів і гобеленів, вишивки, де основним мотивом були квіти, а іноді птахи і звірі.

Розвиток української культури на західноукраїнських землях проходив в обстановці лютої меттерніхівської реакції, яка була дуже схожа на царську реакцію в Росії.

На початку XIX ст. були ліквідовані українські кафедри Львівського університету, а сам університет був переведений у Краків. Українська початкова школа полонізувалась, а українська мова була офіціально проголошена говіркою польської мови.

Полонізація школи і міста привела до того, що вже в 30-х роках XIX ст. в містах Галичини майже не можна було почути українського слова. Українська література перебувала в повному занепаді. З 1796 до 1814 р. в Галичині вийшло всього чотири книги українською мовою.

Але в 30-х роках XIX ст. в Галичині з'являється передова українська інтелігенція, яка виступає під лозунгом розвитку української літератури, заснованої на народній мові. Рух західноукраїнської інтелігенції розвивається під впливом капіталістичних відносин, що розкладали в Австрійській імперії феодально-кріпосницьку систему. Крім того, на західноукраїнську інтелігенцію міцно впливали твори Котляревського і Квітки-Основ'яненка і почасти література російська та західноєвропейська.

На початку 30-х років серед студентів Львівської духовної семінарії виникає гурток з відомих уже нам Шашкевича, Вагилевича і Головацького.

Революція 1848 р. на деякий час припинила наступ австрійсько-польської реакції на українську культуру. Австрійський монархічний уряд, переляканий розвитком революційного руху, зробив ряд поступок українській буржуазії, дворянству і духовенству, щоб притягти їх на свій бік.

В 1848 р. був відновлений Львівський університет і дозволено викладання в ньому українською мовою української літератури і мови. Українська мова також вводилася і в початкових та середніх школах Галичини.

В тому ж році у Львові почала виходити українська газета „Зоря галицька" — орган „Головної руської ради". Крім того, „Головна руська рада" вживала заходів до розвитку в Галичині друкування українською мовою книжок для народу, до написання історії України тощо.

Але, як тільки революція 1848—1849 рр. в Австрії зазнала поразки, австрійський реакційний уряд почав одразу ж вживати всіх заходів до того, щоб звести нанівець всі поступки, зроблені українській культурі. 50-і роки принесли з собою нове посилення впливу польського панства в Галичині і ослаблення тут розвитку української культури.

Загалом на Україні в першій половині XIX ст. зароджується нова література, створюється професійний театр, розвивається наука, росте і міцніє якнайтісніший зв'язок двох братських культур — української і російської.

РОЗДІЛ VIII

РОЗВИТОК КАПІТАЛІЗМУ НА УКРАЇНІ

1. Реформи 60—70-х років XIX ст.

В основу царського маніфесту 19 лютого 1861 р. про селянську реформу було покладено принцип збереження поміщиками всіх прав на землю.

За положенням про реформу кріпак-селянин ставав особисто вільним не зразу, а поступово. Протягом кількох років селяни, як і раніше, перебували в залежності від поміщика, з тією тільки різницею, що замість роботи на панщині платили поміщикові грошовий оброк.

Селяни діставали в користування земельні наділи, при чому, якщо цього хотів поміщик, наділ ставав власністю селянина, який повинен був за це заплатити грошовий викуп. Хоча селянські земельні наділи були власністю поміщика, але фактично здавна перебували в руках селян. До самої реформи селяни відробляли за ці наділи поміщикові панщину і платили оброк. Тому, коли селянин після проголошення реформи викупав за „згодою" поміщика свій наділ, він викупав по суті не землю, а свої повинності, тобто своє право стати особисто вільною людиною.

Надільна земля при викупі її селянином оцінювалась набагато дорожче її ринкової вартості. Ця оцінка робилася так, щоб одержаний поміщиком капітал давав за рік приблизно стільки прибутку, скільки мав поміщик протягом року від експлуатації своїх кріпаків.

Викупну операцію провадили не самі поміщики, а царський уряд. Він розплачувався з поміщиками, а селянам розстрочував викупні платежі на 49 років. Ця розстрочка не давала жодного полегшення селянам, бо щороку на решту невиплаченої суми викупу наростали проценти, що збільшували розмір селянського боргу. Загалом ринкова вартість землі, одержаної кріпаками-селянами на Україні, дорівнювала за дореформними цінами 128 млн. крб. Поміщики дістали за неї 156,6 млн. крб., а держава мала одержати до 500 млн. крб.

Довгий час після маніфесту 19 лютого 1861 р. викуп селянами наділів був не обов'язковий для поміщика. Якщо поміщик не хотів проводити в себе в маєтку викупну операцію, то селяни

повинні були, як і раніше, залежати від нього і платити йому оброк.

Так було до 1883 р., коли, нарешті, царський уряд зробив викуп обов'язковим. Лише на Правобережній Україні викупна операція була обов'язковою для поміщиків. Боячись польського руху, що спирався на польських поміщиків, царизм загравав тут з селянством. Він примусив поміщиків до 1 вересня 1863 р. припинити всі зобов'язання між ними та їх кріпаками-селянами. Крім того, при викупі наділів правобережні селяни повинні були платити на 20% менше, ніж було встановлено положенням. Нарешті, селяни дістали право одержати від поміщика наділ такого розміру, яким він був під час інвентарної реформи 1848 р., що забороняла зменшувати розміри наділів. Поміщики постійно порушували ці правила і збільшували площу своїх орних земель, тому на 1861 р. розміри наділів дуже поменшали. Продаючи тепер селянам землю, поміщики повинні були зробити фактичну прирізку землі, щоб довести розміри наділу до норм 1848 р.

Скрізь на Україні, крім Правобережжя, поміщики дістали можливість, розраховуючись з селянами, дати їм наділи меншого розміру, ніж до реформи. В результаті у Харківській, Полтавській і Чернігівській губерніях відрізки від наділів на користь поміщиків були особливо великі, доходячи до 40% розмірів усієї наділової землі, а на півдні України — до 30%.

У відрізки звичайно входили кращі земельні ділянки, а також ліси, випаси, вигони, водопої. Селян виселяли на „пісочки" з тим, щоб вони знову кругом залежали від поміщика, звертались до нього, коли їм потрібний був клапоть землі, працювали на його полі. „З нагоди „визволення", — говорить Ленін, — від селянської землі відрізали в чорноземних губерніях *понад* $^1/_5$ частину. В деяких губерніях відрізали, відняли у селян до $^1/_3$ і навіть до $^2/_5$ селянської землі" (Ленін, Твори, т. XV, с. 128). В цілому по Росії відрізки становили понад 5 мільйонів, а на Україні понад 1 мільйон десятин землі.

За положенням про реформу селяни мали право одержати землю безплатно, без викупу, якщо погоджувались взяти в поміщика так званий „дарчий" наділ — ділянку землі розміром в $^1/_4$ цілого наділу. Особливо багато тих, що брали „дарчі" наділи, було на півдні України.

Дворові селяни і ті, що працювали на поміщицьких мануфактурах, звільнялись звичайно без землі, бо ще задовго до реформи поміщики позбавили їх земельного наділу. Колишні дворові, „фабричні" та інші категорії безземельних селян в першу чергу поповнювали кадри ростучого сільськогосподарського і міського пролетаріату, наймаючись на роботу до поміщиків, куркулів або на фабрики й заводи.

Даючи загальну оцінку реформи 1861 р., Ленін писав: „Селян „звільняли" в Росії самі поміщики, поміщицький уряд самодер-

жавного царя і його чиновники. І ці „визволителі“ *так* повели справу, що селяни вийшли „на волю“ обідрані до злиднів, вийшли з рабства у поміщиків у кабалу до тих самих поміщиків та їх ставлеників“ (Ленін, Твори, т. XV, с. 96).

Зрозуміло, що реформа не могла задовольнити селян, і вони масами піднімалися на боротьбу проти неї, намагаючись знести кріпацтво революційним шляхом. 1176 селянських виступів дав Росії 1861 рік. Це було в півтора раза більше тієї кількості, яку дали останні 20 років перед реформою.

Рух був настільки сильний, що уряд кріпосників на деякий час розгубився.

Найбільша кількість виступів припадала на губернії з найвищим процентом закріпаченого селянства.

На Україні це були губернії Правобережжя, а також Чернігівська, Полтавська й Харківська. В Чернігівській губернії рух зразу охопив 4 повіти: Ніжинський, Новгород-Сіверський, Городницький, Конотопський; в Подільській—спочатку Вінницький і слідом за ним Ольгопольський, Ямпольський і Брацлавський.

На 17 травня 1861 р. офіціальні джерела налічували в Чернігівській губернії до 20 000 „селян, що бунтували“. В с. Тимонівці, Подільської губернії, селяни витримали бій з цілим піхотним полком царських військ. В Черкаському повіті на Київщині, в маєтку княгині Воронцової, селяни відмовилися виконувати будьякі повинності, скинули й арештували волосного старшину, а також взяли під арешт писаря. Лише військо допомогло поміщикові справитися з своїми кріпаками. Особливо яскравими були події в с. Водолагах на Харківщині. Водолажчани, вигнавши поміщика, захопили його землю, скинули волосного старшину, обрали свого старосту. В такому стані вони продержалися два роки. В село посилали солдатів і поліцію для покарання. Одного разу каральний загін привіз з собою два вози лози, щоб сікти нею кріпаків. „Хоч поріжте нас, — заявили селяни, — а ми від свого не відступимось“. Поліція приступила до екзекуції, або до „секуції“, як говорили селяни. Тоді селяни з вигуками „Дрючків сюди!“ кинулися бити поліцію. Солдати відкрили по селянах вогонь, але ті на це не зважали і хоробро йшли в наступ. Поліція та солдати не витримали бою і втекли.

При всьому цьому селяни в 1861 р., як і раніше, не були спроможні піднятися на революцію. Забиті віками рабства, при відсутності класу-гегемона, який зумів би повести їх на боротьбу, селяни в 1861 р., як сказав Ленін, „здатні були тільки на „бунти“.

Кріпосники, відбивши ці революційні селянські виступи, перейшли самі в наступ. З допомогою військ розпорошені селянські виступи придушувались розстрілами та екзекуціями. Наскільки запеклий бій довелось поміщикам витримати з селянством, може свідчити той факт, що з 96 тисяч „уставних грамот“ („договори“ між селянами і поміщиком), якими змушували селян

визнавати й надалі владу поміщика, 45 тисяч введено було з допомогою екзекуцій.

Крім селянської реформи, царський уряд провів ще кілька реформ, що охопили всі основні сторони суспільного ладу країни. У червні 1863 р. Олександр II затвердив новий університетський статут, у січні 1864 р. вийшло положення про органи місцевого самоуправління — земські установи. Земства підлягали безпосередньо Сенатові й повинні були дбати як у міських, так і в сільських місцевостях про будування і утримання шляхів, лікарень, шкіл, церков, про медичну допомогу і т. д. Земства створювались у повітових і губернських містах обранням гласних. Земські зібрання обирали повітові й губернські земські управи, які вели поточну роботу.

У гласні обиралися насамперед поміщики, потім міське купецтво та підприємці і, нарешті, невелика кількість представників від селян. Таким чином, більшість земських гласних складалась з поміщиків і почасти з заможних міських елементів, селянство ж як нижчий податний стан майже ніякої ролі в земських організаціях не відігравало, тим більше, що в земства попадали, як правило, лише представники куркульського прошарку села, що йшли за поміщиками. Крім того, земства фактично залежали від місцевих, повітових і губернських властей, які часто-густо зводили нанівець роботу земських зібрань і управ. В цілому навіть ці, поміщицькі в своїй основі, організації відразу ж після появи їх на світ стали зазнавати ударів з боку бюрократії. З 1865 до 1875 р. земські установи було запроваджено в 33 губерніях царської Росії, в тому числі й на Україні, крім Правобережжя.

У листопаді 1864 р. була проведена судова реформа. До реформи судовий процес організовували за станами, при чому суд підлягав адміністративній владі — губернаторам — і був закритий. В судах панували самочинство і хабарництво. В результаті реформи 1864 р. суд став безстановим, відкритим, незалежним від адміністрації. Судовий процес відбувався з участю сторін, винність чи невинність підсудного визначали присяжні засідателі. Але і в цій реформі царський уряд зробив усе, щоб обмежити гласність суду і щоб лишити за собою вирішальне слово. Незабаром з відання суду присяжних були вилучені справи про державні злочини, про пресу і частина службових злочинів. Ці важливі справи розв'язувались або закритим судом, або просто адміністративним порядком, тобто, як і раніше, були залишені на волю царської бюрократії.

В 1870 р. уряд провів реформу міського самоуправління, яка полягала в організації в містах так званих міських дум, що складалися з виборних гласних. У гласні обирались тільки заможні елементи міста — купці, фабриканти, домовласники. Виконавчим органом міської думи була міська управа. На чолі міської думи і управи стояв міський голова. Дума займалась головним чином питаннями міського впорядкування.

Пізніше всіх інших, у 1874 р., була проведена військова реформа, яка в основному полягала в ліквідації рекрутських наборів, у запровадженні в країні загальної військової повинності, при чому тривалість військової служби була скорочена до 4—5 років.

Крім перелічених реформ, з 1862 р. була також проведена фінансова реформа, яка централізувала управління фінансами царської Росії, зосередивши його в руках міністерства фінансів.

Проведені в Росії і на Україні в 60—70-х роках реформи, і насамперед реформа 19 лютого 1861 р., показали, що країна стала на шлях капіталістичного розвитку.

Підсумовуючи загальні результати епохи реформ, Ленін говорив: „Якщо кинути загальний погляд на зміну всього укладу російської держави в 1861 році, то треба визнати, що ця зміна була кроком на шляху перетворення феодальної монархії в буржуазну монархію. Це вірно не тільки з економічної, але й з політичної точки зору. Досить згадати характер реформи в галузі суду, управління, місцевого самоврядування і т. п. реформ, проведених слідом за селянською реформою 1861 року,— щоб переконатися у правильності цього положення“ (Ленін, Твори, т. XV, с. 86).

2. Розвиток капіталізму в сільському господарстві України після реформи 1861 р. Селянський рух

Після реформи 1861 р. Росія швидко пішла по шляху капіталістичного розвитку.

У пореформений період капіталізм у Росії і на Україні розвивався при наявності численних залишків кріпосництва, які гальмували вільний ріст капіталістичних відносин.

Поміщики пограбували своїх кріпаків: вони віддали їм дуже мізерні наділи, набагато менші від тієї приблизної земельної норми (близько 8 десятин), яка була необхідна для прохарчування середньої селянської сім'ї.

23 мільйони колишніх поміщицьких і удільних селян царської Росії одержали 68,8 млн. десятин землі, а близько 1 мільйона поміщиків, рахуючи з сім'ями, володіли 83,3 млн. десятин землі. Розміри середніх наділів на ревізьку душу по губерніях України характеризуються такими цифрами: Полтавська губернія —1,7 десятини (найнижча норма наділу на Україні), Таврійська — 6,5 десятини (найвища надільна норма).

Мало того, царська влада, зберігаючи попередню станову нерівність, і після реформи розглядала селян як нижчий податний стан і обкладала їх непосильними державними податками.

Селяни відбували різні повинності: платили подушну подать, державні земельні збори, губернські й повітові земські збори, місцевий збір у тих губерніях, де не було земств, громадські і станові селянські збори і, нарешті, викупні платежі там, де селяни перейшли на викуп.

Розміри селянських платежів часто перевищували весь той прибуток, який давала земля. Наприклад, колишні поміщицькі селяни Полтавської губернії з одної десятини землі платили різних податків і повинностей 3 крб. 70 коп., тоді як ця десятина давала їм в середньому 2 крб.—2 крб. 50 коп. прибутку, тобто розміри платежів значно перевищували прибутковість землі. Змучений малоземеллям і тяжкими злиднями селянин примушений був іти в кабалу до свого колишнього поміщика.

Селяни орендували землю в поміщика і відробляли за неї на поміщицьких полях своїм інвентарем і худобою. Звідси ця форма експлуатації селян, що була прямим пережитком панщини, дістала назву відробітків або відробітної системи. Відробітки переважали в тих місцевостях Росії і України, де до реформи поміщики користувалися виключно працею кріпаків. Дуже значна частина поміщицької і майже вся селянська земля, як і за часів панщини, все ще оброблялася примітивно, і тому сільське господарство було відстале, в наслідок чого в Росії були часті неврожаї і голод.

Між поміщиком і селянином збереглися напівкріпосницькі відносини. Проте, розвиток капіталістичного ладу ламав залишки кріпосництва. Селянин усе більше потребував грошей для всяких платежів, які дуже підривали стійкість селянського господарства.

В селянстві відбувалося розшарування на три групи: куркулів, середняків і бідняків. Середняки ледве зводили кінці з кінцями і при першому ж несприятливому випадку в більшій своїй частині переходили на становище бідняків. Лише незначна група багатіїв-куркулів виділялася з маси селянства.

Розоряючись, селянське господарство лишалось без робочої худоби. За даними, які наводить Ленін, в кінці XIX ст. в Росії налічувалось близько 30% безкінних і понад 30% однокінних селян, що становило 24—30 млн. населення. Це були бідняки, що жили в безпросвітних злиднях. „І все це населення, — писав Ленін, — паупери, злидарі, наділені мізерними клаптиками землі, з яких не можна жити, на яких можна тільки вмирати голодною смертю“ (Ленін, Твори, т. XII, с. 204).

На Україні, в Чернігівській губернії, 36,6% дворів не мали робочої худоби; ці безкінні двори, не маючи змоги самостійно обробляти землю, здавали її в оренду куркулям. В Константиноградському, Хорольському і Пирятинському повітах, Полтавської губернії, 40,8% дворів не мали посіву або засівали тільки по 3 десятини на двір. Це розшарування і розорення маси селянства Ленін називав „розселянюванням“.

Селянство убожіло, перетворювалось, за визначенням Леніна, в батраків з наділом. Селяни-бідняки, щоб заробити, наймались у поміщицькі маєтки або ставали батраками у куркулів.

Праця сільськогосподарських робітників широко застосовувалася в тих поміщицьких маєтках, які ще до реформи почали

розвивати капіталістичні форми господарства і користувалися вільнонайманою працею. Це були переважно великі плантації цукрових буряків на Правобережжі і Лівобережжі, а також такі величезні поміщицькі маєтки в степах південної України — в Херсонській і Таврійській губерніях, як Фальц-Фейна — 200 тис. десятин землі, Попова — понад 80 тис. десятин і т. д.

Розорення й зубожіння широких мас селянства відбувалося разом з ростом і посиленням експлуататорської верхівки села — куркулів, що захоплювали землі бідноти. Наприклад, у Таврійській губернії в кінці XIX ст. у $^2/_5$ дворів було $^1/_8$ всього посіву, а $^1/_5$ заможного селянства — куркулів мала в своїх руках більше половини посіву.

Не тільки куплена, а й надільна земля поступово концентрувалася в руках сільських багатіїв, які за мізерну плату брали наділи в оренду в бідноти; наприклад, по Мелітопольському повіту 21% заможних селян тримали в своїх руках 66,3% всієї орендованої орної землі, а 40% бідняцьких дворів — тільки 5,6%.

Куркуль купував удосконалений сільськогосподарський інвентар і складні сільськогосподарські машини.

Куркульство широко користувалося працею бідноти: тільки по трьох північних повітах Таврійської губернії куркулі наймали щороку понад 14 тис. чоловік батраків.

Багато селян, головним чином середняків, які були на грані переходу в бідняки, сподіваючись урятуватись від розорення, покидали насиджені місця і переселялися на Сибір, у Туркестан, в Уссурійський край та інші малозаселені місцевості Росії. Інші групи селянства переселялися менше. Куркулеві добре жилось і на місці; бідняк не міг переселятися, бо не мав необхідних для цього грошей.

На Україні найбільше переселенців виходило з малоземельних густо населених губерній. Наприклад, за 1886—1896 рр. з Чернігівської губернії переселилося близько 70 тисяч, а з Полтавської — понад 100 тис. чоловік.

Селян-переселенців ждали великі труднощі. На нових місцях води попадали в незвичайно тяжкі умови. Прибувши на місце, переселенці нашвидку копали землянки. Жили в них дуже брудно, тісно, в наслідок чого хворіли на всякі заразні хвороби.

Уряд не тільки не допомагав, а навіть перешкоджав переселенцям. У дорозі вони, звичайно, витрачали всі кошти, часто-густо продавали при цьому останній скарб і прибували на місце буквально жебраками. Не маючи через це ніякої змоги влаштуватися на нових місцях, переселенці дуже часто повертались назад у рідні села, поповнюючи тут ряди бідняків.

З проведенням залізниць південноукраїнські родючі степи дуже пожвавились. Великі площі посівів потребували величезної кількості робочих рук. Населення там було порівняно рідке, і тому місцевої робочої сили невистачало, зате її було занадто багато в інших місцевостях України.

На Україні велику кількість сільськогосподарських робітників давали Київська, Чернігівська, Харківська, Волинська, Подільська губернії і найбільше — Полтавська. Багато сільськогосподарських робітників ішло з перенаселених великоруських губерній.

Десятки тисяч селян ішли на заробітки в Бесарабію, Херсонську, Таврійську та Катеринославську губернії. Крім українських губерній, потік робочої сили йшов також у Саратовську й Оренбурзьку губернії, Донську область і на Північний Кавказ.

Сотні, навіть тисячі верст ці селяни просувалися пішки, бо більшість з них не мала коштів на проїзд. Довга дорога при дуже поганому харчуванні виснажувала цих бідняків, і багато з них гинуло в дорозі.

На Україні було багато міст, містечок і сіл, які стали ринками робочої сили. У Київській губернії це були: Шпола, Сміла, Біла Церква; в Херсонській губернії — Ново-Українка, Бірзула, Мостове, залізничні станції — Знам'янка та ін., міста Єлисаветград, Бобринець, Вознесенськ, Одеса і цілий ряд інших; найбільшим ринком робочої сили було містечко Кахівка, Таврійської губернії. Щороку 9 травня сюди на Миколаївський ярмарок збиралося від 20 до 30 тис. робітників; усі майдани були заповнені прибулими пішки і на „дубах" робітниками. Сюди ж з'їжджалися куркулі, поміщики та їх прикажчики наймати робочу силу на літні сільськогосподарські роботи.

Далеко не всім робітникам вдавалось дістати роботу: коли були надії на врожай, роботи вистачало майже всім, а в посушливі роки попит на робочу силу різко падав і селяни, що лишилися без роботи, попадали в жахливі умови. Ті мізерні кошти, які вони брали на дорогу, вичерпувались, і їм доводилось блукати по Таврії, наймаючись на роботу буквально за шматок хліба, або ні з чим вертатись додому, а в дорозі жебракувати.

Але й ті, що діставали роботу, заробляли гроші дуже тяжко. Робочий день тривав від зорі до зорі. Заробітна плата була мізерна (за весь літній сезон — до 40 крб.), годували погано, житла не було ніякого, і робітникам ніде було відпочити від полудневої спеки або сховатися від дощу в негоду.

Царський уряд, допомагаючи поміщикам закабаляти селян, видав 12 червня 1886 р. закон про наймання на сільськогосподарські роботи. Він ставив селян, що наймалися, в залежність від поміщиків, бо давав наймачеві право вертати батрака на роботу силою, якщо він, не витримавши тяжких умов праці, покидав наймача раніш умовленого строку. Таке безправне становище бідноти і батраків, малоземелля і великі злидні, поміщицька кабала, політичний і колоніально-національний гніт царизму були причиною селянського руху другої половини XIX ст.

Серед селянського руху 70-х років найбільш виділяється так звана „Чигиринська справа" (1876—1877).

В Чигиринському повіті на Київщині на грунті малоземелля і злиднів серед селян почались великі заворушення. Населення зростало, а селяни тут володіли тими ж маленькими клаптиками землі, які були в них ще до реформи. Багатосімейні жили у великих злиднях і вимагали, щоб землю переділили на душі. Але ті невеликі сім'ї, що мали достатню кількість землі, були проти душового її переділу. Поміж цими двома групами селян почались великі суперечки. Пішли чутки, що цар на стороні малоземельних селян, а підкуплені міністри й чиновники підтримують багатих.

Це селянське заворушення вирішили використати київські народники Стефанович, Дейч, Бохановський та інші, щоб підняти селян на повстання. Стефанович, видавши себе за селянина, домігся того, що селяни обрали його ходаком до царя. Через деякий час Стефанович повернувся з маніфестом нібито від царя (маніфест був підроблений) і став поширювати його серед селян. Маніфест закликав їх підніматись проти поміщиків та всіх гнобителів. Після деяких вагань селяни повірили цьому, а потім Стефанович почав створювати з них таємну організацію під назвою „Таємна дружина".

Про це дізналася поліція, яка і розгромила організацію, арештувала значну частину її учасників і кинула їх у тюрму.

Селянський рух особливо посилився під кінець 80-х років XIX ст. Якщо в 1881 р. заворушеннями було охоплено 12 губерній Росії, то в 1889 р. — уже 36 губерній.

Великого розмаху набув селянський рух і на Україні. В Київській, Полтавській, Харківській, Катеринославській та інших губерніях відбувались сутички селян з поміщиками за користування лісами, орними землями і пасовищами. Сутички ці набували такого гострого характеру, що урядові доводилось придушувати їх військовою силою. Так, у вересні 1883 р. селяни кількох сіл Новомосковського повіту, Катеринославської губернії, вимагали від поміщиків віддати в оренду землю на вигідних умовах. Для придушення цього виступу прибув сам губернатор з військовою командою.

Такі селянські виступи відбувалися по всіх губерніях України протягом усієї другої половини XIX ст. При цьому заворушення часто набували серйозного характеру, про що свідчить майже постійне втручання збройної військової і поліцейської сили, яка придушувала рух, била і заарештовувала селян.

Розвиток капіталістичних відносин і селянський рух примусили царський уряд ліквідувати такий пережиток кріпосництва, як стан тимчасовозобов'язаних селян, коли вони продовжували бути на становищі кріпаків, відбуваючи оброчну повинність. Різниця між становищем тимчасовозобов'язаного селянина і його ж становищем до 1861 р. полягала лише в тому, що тепер він був особисто вільним, але поміщик зберігав своє право на його працю. Тимчасовозобов'язаних селян у 1877 р.

на Україні налічувалось від 3% (у Харківській губернії) до 27% (в Полтавській губернії). За законом, виданим царським урядом 28 грудня 1881 р., всі колишні кріпаки в обов'язковому порядку з 1 січня 1883 р. переводились на викуп і зараховувались у розряд селян-власників. Закон цей не поліпшував становища селян.

В 1882 р. царський уряд видав закон про заснування Селянського поземельного банку, який мав допомагати селянству в купівлі землі в поміщиків. Проте, головним завданням, з якого виходив царський уряд при виданні цього закону, була допомога поміщикам, які заплуталися в боргах і потребували грошей. Ці поміщики продавали свою землю, а купити її могли тільки багаті селяни — куркулі, які й брали позику з Селянського банку. Для селян-середняків, а тим більш для бідняків, користуватися банківськими позичками було неможливо. Про це свідчили окремі випадки видачі з банку позичок таким селянам: вони неспроможні були повернути в строк позичку з нарахованими процентами, і банк продавав з молотка господарство таких селян, цілком розоряючи їх. Посилення куркулів, що поступово скуповували поміщицьку землю, ще більше прискорювало процес розшарування села; селянська община дедалі більше розвалювалась, розвиток капіталістичних відносин з кожним роком підривав її основи.

Реакційний уряд Олександра III намагався штучно затримати розклад общини, бо в її збереженні він вбачав кращий спосіб спиратися на „патріархальне" село, забезпечувати владу поміщиків над селянством, стягати з селянина платежі та повинності, зв'язуючи його через общину круговою порукою. Одним з таких заходів царського уряду, скерованих на штучне затримання розкладу общини, був закон 18 березня 1886 р. „Про порядок дозволу сімейних поділів", який утрудняв поділи в сім'ї.

Якщо уряд Олександра II змушений був провести ряд дуже обмежених буржуазних реформ, то при Олександрі III царизм став на шлях контрреформ, намагаючись звести нанівець реформи 60—70-х років.

12 липня 1889 р. уряд видав закон про введення земських начальників. За цим законом повіти царської Росії поділялись на дільниці і на кожну дільницю призначався земський начальник. Земські начальники затверджувались міністром внутрішніх справ на подання предводителя дворянства. Вони мали велику адміністративну і судову владу в селах. Їм підлягали волосні старшини, писарі, сільські старости. Земський начальник затверджував приговори сільських сходів і касував небажані йому рішення. Він мав право накладати на селян штрафи, арешти і тілесні кари. Таким чином, в особі земських начальників була значно посилена влада поміщиків над селянами.

Але й це здавалося царському урядові не досить сильним засобом для зміцнення самодержавства. Царський уряд вирішив

ще більше посилити вплив дворянства в земствах. З цією метою він видав 12 червня 1890 р. „Положення про губернські і повітові земські установи". За цим положенням кількість земських гласних від селян була значно зменшена і збільшена кількість гласних від дворян. Земські зібрання стали за своїм становим складом майже дворянськими. Якщо до 1890 р. у складі земських гласних дворян і чиновників налічувалось приблизно 43%, а селян — 39%, то після 1890 р. перших стало 57%, а других — 29%.

Пригноблені поміщиками і царською владою селяни не могли розвивати своє господарство, і воно занепадало, обробіток землі гіршав, в наслідок чого були постійні неврожаї і голодні роки, з яких найстрашніші для народу були 1891 і 1892 роки.

3. Розвиток промисловості. Становище робітників

Після скасування кріпосного права на Україні, як і по всій Росії, почала розвиватись капіталістична промисловість.

Особливе значення для України мав великий центр металургічної промисловості, що виростав у Катеринославській губернії, в районі Донецького басейну, і в самому місті Катеринославі. Наявність величезних покладів високоякісної залізної руди в Криворізькому басейні і кам'яного вугілля в Донбасі забезпечувала металургії потужну сировинну і паливну базу.

Широко розвивалась на Україні також цукрова промисловість, що почала швидко рости ще в 40-х роках і особливо після скасування кріпосного права, коли вся промисловість перейшла на вільнонайману робочу силу. Головними центрами цукрової промисловості на Україні були Київська, Подільська і Харківська губернії.

Значне збільшення виробництва цукру під кінець XIX ст., порівняно з 60-ми роками, ішло одночасно з зменшенням кількості цукрових заводів, тобто з концентрацією цієї промисловості. В 1863 р. на Україні було 188 цукрових заводів, які дали цукру 1,6 млн. пудів, а в 1890 р.—тільки 152 заводи з 19,2 млн. пудів продукції. Це пояснюється тим, що в дореформний період заводи здебільшого були дуже малі, технічно недосконалі, з кріпосною, малопродуктивною робочою силою. Після реформи появились великі заводи — чисто капіталістичні підприємства, де широко застосовувались технічні удосконалення.

Україна була основним виробником цукру в царській Росії, вона давала 71% всієї продукції країни. Так, у 1885 р. у всій Росії працювало 245 заводів, які дали 21 млн. пудів цукру, з них 173 заводи було на Україні з продукцією в 15 млн. пудів.

Значно розвинулась на Україні винокурна, млинарська, а також кустарна промисловість. Кустарні промисли обслуговували побут і господарські потреби головним чином селянства.

Сільське господарство, розвиток якого йшов капіталістичним шляхом, викидало дедалі більшу кількість хліба на ринок,

зокрема на закордонний, але відсутність залізниць гальмувала хлібну торгівлю. Всі ці обставини разом з військовими потребами змушували царський уряд взятися за будівництво залізниць, яке особливо розгорнулось в 60—70-х роках.

Спочатку залізниці будував сам уряд, а потім це будівництво стало переходити в руки приватних акціонерних компаній. На кінець 70-х років XIX ст. Україну перетинали такі залізниці: Курсько - Харківсько-Азовська, Лозово - Севастопольська, Києво-Одеська, Харківсько-Миколаївська, Курсько-Київська, Київсько-Брестська, Лібаво-Роменська і ряд інших. Загалом у цей час залізнична сітка на Україні мала протяг 3731 версту. Рейкові шляхи йшли тут переважно з півночі на південь, до портів Чорного і Азовського морів, а така залізниця, як Лібаво-Роменська, сполучала багату на хліб Полтавщину з балтійським портом Лібавою.

Величезна кількість хліба експортувалася через азовсько-чорноморські порти, куди підходили рейкові шляхи. Залізниці сприяли внутрішній торгівлі і розвиткові капіталізму в сільському господарстві. З появою залізниць дуже розвинений колись на Україні чумацький промисел скоро перестав існувати.

У середині 80-х років Катеринінська залізниця сполучила донецьке вугілля з криворізькою рудою, у зв'язку з чим стала швидко розвиватися вугільна і металургічна промисловість.

У Донбасі стали виникати великі капіталістичні підприємства. Царський уряд на дуже вигідних умовах віддав концесію на спорудження металургічного заводу англійському капіталістові Юзу.

У 1872 р. почав працювати металургічний завод „Новоросійського товариства", що належав Юзові. Селище, яке утворилося в степу навколо заводу, стало називатися Юзівкою.

Юзівський завод був дуже великим підприємством: на ньому згодом працювало до 7500 робітників, при чому безпосередньо на заводі було зайнято 5000 чоловік, а 2500 робітників добували руду і вугілля на шахтах, що належали заводові.

У ті ж роки збудовано і другий великий металургічний завод російського капіталіста Пастухова в Суліні. Під кінець 80-х і в 90-х роках XIX ст. почалось бурхливе піднесення промисловості, виник ще ряд нових заводів.

Основною продукцією металургічних заводів Донбаса були рейки для будованих залізниць.

Виробництво металу на Україні дедалі зростало, зростала і питома вага металургії Донбаса порівняно з загальним витопом металу по всій Росії. Наприклад, на початку 60-х років Україна дала 300 тис. пудів чавуну з загальної кількості 20 млн. пудів, що давала вся Росія, а в 1900 р.— 91,9 млн. пудів з загальної кількості 178,7 млн. пудів.

Розвиток промисловості і ріст залізничної сітки надзвичайно збільшували споживання палива, і це створювало умови для

швидкого росту видобутку кам'яного вугілля в Донецькому басейні. Видобуток кам'яного вугілля в Донбасі зростав так: у 1860 р. добуто 18 млн. пудів, а в 1900 р.— 670 млн. пудів.

Разом з цим царський уряд штучно затримував розвиток обробної промисловості (текстильної та ін.) на Україні, яку він розглядав як колонію, як ринок сировини і збуту готової продукції.

На Україні зростає велика українська буржуазія. З'являються такі великі капіталісти, як Терещенко, В. Симиренко, Алчевський, Харитоненко та інші. На Правобережній Україні було багато польських капіталістів. На Україні засновувала свої підприємства і російська буржуазія, а також численні іноземні підприємці, які свої капітали вкладали головним чином в вугільну, металургічну та машинобудівну промисловість. Українських і російських робітників експлуатували на Україні французькі, англійські, бельгійські, німецькі капіталісти.

З розвитком промисловості на Україні швидко зростала і кількість робітників: у 1863 р. їх було 75 тис. чоловік, а під кінець XIX ст. — понад 200 тис. чоловік.

На фабриках і заводах робітники перебували в надзвичайно тяжких умовах. Прибиті тяжкими злиднями, вони цілком попадали в лабети капіталістів та їх адміністрації. Робочий день, як правило, тривав 12—14 годин і нерідко доходив до 17—18 годин на добу. Заробітна плата була надзвичайно низька: шахтарі-вибійники заробляли 12—15 крб. на місяць на хазяйських харчах, саночники — 8—10 крб., вагонники — 10—12 крб. Найвищу плату — 30 крб. — одержувала лише невелика кількість кваліфікованих робітників. Трохи вища заробітна плата була у кваліфікованих робітників металургічних та машинобудівних заводів. Дуже низько оплачувалась праця робітників цукрових і винокурних заводів, хімічного, ганчарного виробництва і т. д. Там заробітна плата становила на місяць від 7 крб. 50 коп. до 10 крб.

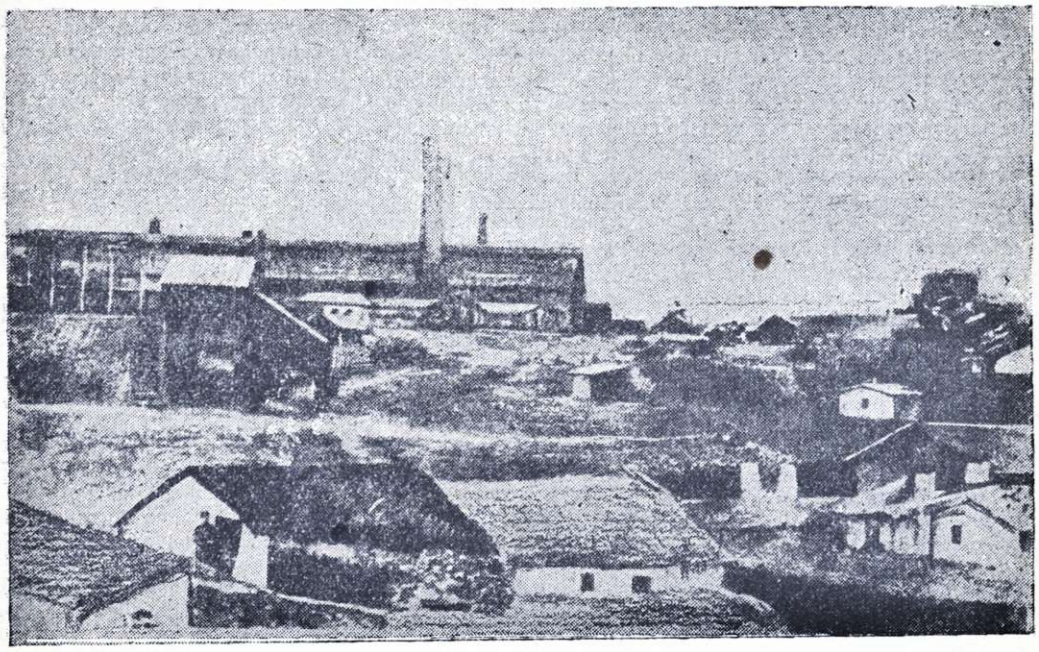
Але й цю низьку оплату робітники не могли одержати своєчасно й повністю. Фабриканти затримували гроші, платили їх нерегулярно, ошукували робітників. Широко застосовувались штрафи, які дуже часто доходили до 50% заробітної плати.

З розвитком капіталістичної промисловості і посиленим впровадженням машин, у виробництві дедалі ширше стала застосовуватись жіноча і дитяча праця. Капіталістам це було дуже вигідно, бо часто-густо жінки й підлітки виконували ту саму роботу, що й дорослі чоловіки, але за далеко меншу плату.

Капіталісти всіма засобами гнобили робітників. При своїх підприємствах вони відкривали фабричні крамниці і, затримуючи робітникам видачу заробітної плати, змушували їх брати товари в крамниці в рахунок заробітку. Товари там були дуже поганої якості і продавались по високій ціні. На заводі Юза сімейному робітникові, що мав сім'ю з п'яти душ, харчування за готівку обходилося 20 — 25 крб. на місяць, а з заводської крамниці в борг — 35—40 крб.

Ніякої охорони праці на фабриках і заводах не було, і робітники гинули або діставали тяжкі каліцтва під час численних нещасливих випадків. Відсутність санітарно-гігієнічних умов приводила до частих хронічних захворювань, професіональних хвороб і т. д.

Цьому сприяли тяжкі житлові умови. Робітники жили в тісних казармах, спали на брудних нарах у два яруси. Наприклад, на цукроварнях Київської губернії робітники жили в казармі, де єдиними меблями були суцільні дерев'яні помости. На них

Житла робітників — шахтарів Донбаса (Стара Юзівка).

клали матраци, набиті соломою, або просто солому, прикриваючи її зверху великим брудним рядном. Солому змінювали раз на рік перед початком виробництва. На цій постелі спали позмінно. Такі житлові умови давали сприятливий грунт для поширення заразних хвороб.

Ще гірше жили робітники Донбаса. Капіталісти, будуючи тут заводи або шахти, не дбали про житла для робітників, які здебільшого примушені були жити в темних і вогких землянках. Навіть у ясний сонячний день через малесенькі брудні вікна в землянку ледве пробивалося світло. Проте, навіть і в цих жалюгідних приміщеннях було повно-повнісінько робітників. Злидні і жахливі житлові умови сприяли ростові смертності, особливо серед дітей.

Законів, які б захищали робітників від сваволі хазяїв, не було. Про піднесення культурного рівня робітників не могло бути й мови. Зате царський уряд старався насаджувати шинки. Капіталістична експлуатація робітників обтяжувалась національним гнітом царизму над Україною.

4. Народництво на Україні

Революційний рух другої половини XIX ст. був наслідком ростучого незадоволення в країні, викликаного реакційною внутрішньою політикою царського уряду, дедалі більшими злиднями селянства і тяжким становищем робітничого класу.

Революційно настроєна різночинна інтелігенція шукала засобів для поліпшення становища народу. В 70-х роках XIX ст. остаточно склались ідейно-теоретичні погляди революційної інтелігенції, які дістали назву народництва.

Ці теоретичні погляди і методи боротьби народництва були глибоко помилкові і не могли привести до мети. Народники вважали, що капіталізм у Росії — випадкове явище і розвиватися в ній не буде, а значить, не буде рости й розвиватися і пролетаріат. Звідси вони заперечували революційне значення робітничого класу, його передову роль. Робітничому класові взагалі вони не надавали самостійного значення, бо в робітникові вони вбачали того ж селянина, тимчасово відірваного від землі. Звідси — боротьба за соціалізм без пролетаріату. „Народники не знали робітничий клас і не розуміли, що без союзу з робітничим класом і без його керівництва самі селяни не зможуть перемогти царизм і поміщиків. Народники не розуміли, що робітничий клас є найреволюційнішим і найпередовішим класом суспільства" (Історія ВКП(б), Короткий курс, сс. 11—12).

Головною революційною силою, на думку народників, було селянство, керівником якого повинна бути інтелігенція. Селянську общину вони вважали основою соціалізму; вони не бачили того, що під впливом розвитку капіталізму община розпадалася.

Серед народників було дві течії — мирно-пропагандистська і бунтарська. Перша обмежувалась пропагандою в народі, а друга намагалася піднімати народ, селян на бунти. Народники-бунтарі говорили, що селянин по своїй природі бунтар, посилаючись при цьому на приклади повстань Разіна, Пугачова і т. д. Отже, народники вважали, що селян треба піднімати на бунти.

На Україні в 70-х роках XIX ст. існував ряд народницьких гуртків. У Росії в цей час діяли гуртки Чайковського, Долгушина. В Києві також працював гурток чайковців. Взагалі Київ став центром народницької пропаганди. „Київська комуна", що організувалася в 1873 р., складалася з народників бунтарського напряму.

На території Харківської губернії працювали народницькі гуртки Ковалика, Андреєвої, в яких брали участь студенти Харківського ветеринарного інституту. Визначну роль серед народників України відігравали брати Жебуньови. Гурток Жебуньових працював у сільських школах Чернігівщини. Там вели пропаганду Сергій Жебуньов, Кац, Трезвинський. Народницька пропаганда провадилась також у Подільській губернії, в Одесі, на Полтавщині і в інших місцевостях України.

В Одесі працював народницький гурток В. Дебагорія-Мокрієвича. Там же Микола Жебуньов організував кузню, через яку провадилась народницька пропаганда. На Полтавщині провадили роботу члени київського і харківського народницьких гуртків.

На Київщині працювали такі відомі народники-бунтарі, як Стефанович, Бохановський і Дейч. Вони були організаторами відомої нам „Чигиринської справи".

„Ходіння в народ" не дало ніяких наслідків. Селяни за народниками не пішли, бо останні як слід не знали і не розуміли їх, були їм чужі.

Втративши надію підняти селянство на повстання, народники вирішили продовжувати боротьбу проти царського самодержавства тільки своїми власними силами, без народу. Це їх величезна помилка.

Засобом боротьби проти самодержавства вони вибрали індивідуальний терор, що полягав в убивстві окремих представників влади.

Всією терористичною діяльністю народників керувала таємна організація „Народна воля", що виникла в 1879 р. після розколу партії „Земля і воля", організованої наприкінці 1876 р. Найвидатнішим діячем народовольців був А. Желябов.

Були організовані терористичні акти і на Україні. У Києві народники готували змову на генерал-губернатора Черткова і жандармського капітана Судейкіна.

Були проведені терористичні акти проти царських чиновників і в інших містах України.

Найголовнішим своїм завданням народовольці вважали вбивство царя. 1 березня 1881 р. їм удалось кинутою бомбою убити царя Олександра II. Але це не дало ніякої користі народові, бо індивідуальним терором не можна було повалити самодержавство. Цим шляхом не можна було знищити панування поміщиків. Замість убитого царя Олександра II царем став його син Олександр III, при якому жити робітникам і селянам стало ще гірше.

Тактика індивідуального терору була шкідливою для справи революції. Царизм можна було повалити, тільки піднявши на боротьбу робітничий клас і селянство. А при індивідуальному терорі маси лишалися осторонь. Отже, народники „гальмували розвиток революційної ініціативи й активності робітничого класу і селянства" (Історія ВКП(б), Короткий курс, с. 12). Цим народники „затримували створення самостійної партії робітничого класу" (там же).

Царизм розгромив організацію „Народна воля".

Серед інтелігенції ще довгий час були поширені народницькі погляди. Проте, в 90-х роках народники вже проповідували примирення з царизмом і стали виразниками інтересів куркульства. Революційне народництво виродилось у ліберальне народництво. Рештки народництва чинили опір поширенню марксизму в Росії. Тому марксизм міг зміцнитись в Росії тільки в боротьбі з народництвом, в наслідок його ідейного розгрому.

5. Робітничий рух

З розвитком капіталізму росла концентрація промисловості і робочої сили на підприємствах. Разом з тим став ширитися і робітничий рух, все частіше, наполегливіше і організованіше стали виступати робітники в боротьбі з капіталістами, за поліпшення свого становища. Але робітничий клас 70—80-х років XIX ст. ще не усвідомлював свого класового становища. Робітники, виступаючи проти свого хазяїна, не пов'язували свого виступу з боротьбою проти всього класу капіталістів у цілому.

Основною формою боротьби робітників проти капіталістів були страйки, що мали спочатку стихійний характер. У робітників ще не було своїх організацій або об'єднань, які заздалегідь підготовляли б страйк і ставили б вимоги фабрикантові. Робітнича маса висувала своїх керівників лише під час страйку.

Страйки проходили по-різному. Робітники кидали роботу і ставили вимоги фабрикантові. Нерідко бували також випадки, коли робітники, втративши терпіння, кидали роботу, громили заводські контори, били вікна в фабричних приміщеннях, ламали машини, били фабричну адміністрацію. Представники царської влади звичайно арештовували керівників та активних учасників страйку.

У квітні 1875 р. вибух бурхливий страйк на заводі Юза. Робітники розгромили крамниці, контору. Для придушення цього страйку були викликані козаки. Близько 30 чоловік учасників страйку було арештовано. В 1879 і 1880 рр. відбулися страйки робітників залізничних майстерень у Києві.

У 1886 і 1887 рр. на Черкаському рафінадному заводі, Київської губернії, стався ряд страйків, які почались у зв'язку з тим, що робітників примушували виконувати непосильну роботу. Справа дійшла до суду, який визнав винними робітників і засудив кількох з них у тюрму на різні строки.

Страйки відбувались і на багатьох вугільних шахтах Донбаса. Так, у лютому і в травні 1887 р. у зв'язку з підвищенням цін на продукти харчування шахтарі стали вимагати підвищення заробітної плати. Підприємці відмовили. Тоді робітники кількох шахт покинули роботу і розгромили пивоварний завод, що був коло шахти. Хазяї озброїли майстрів-іноземців і кинули їх проти робітників. В сутичці п'ять чоловік було убито і п'ятнадцять тяжко поранено.

Робітники-залізничники брали також найактивнішу участь у ростучому страйковому русі. 20 серпня 1887 р. через грубе поводження адміністрації з робітниками, що доходило до побиття їх, забастувало 400 робітників головних майстерень Курсько-Харківсько-Азовської залізниці.

У 1890 р. вибух страйк робітників Одеських майстерень Південно-Західної залізниці, в 1891 р. — робітників станції Полтава, в 1892 р. — на Донецькій залізниці, в 1893 р. — в Харківських залізничних майстернях.

Страйкували також робітники пристаней, металургічних, машинобудівних, ливарно-механічних заводів, тютюнових фабрик та інших підприємств.

Страйки робітників того часу мали економічний характер. Робітники тоді ще не розуміли необхідності політичної боротьби за повалення самодержавного ладу, який захищав інтереси експлуататорів. Було багато випадків, коли робітники скаржились на фабриканта або заводчика представникам місцевої влади — справникові, в поліцейське управління і т. д., що свідчило про політичну незрілість і відсутність класової свідомості. У робітників була також сильна наївна віра в справедливість царя. Були випадки, коли робітники писали скарги цареві, наслідникові. Але скоро віра стала зникати, бо робітники бачили, що заходи представників влади завжди скеровані проти трудящих.

В міру дальшого зростання страйкового руху росла й організованість робітників. Це особливо яскраво довів Морозовський страйк, що був у січні 1885 р. на текстильній фабриці капіталіста Морозова в Орєхово-Зуєві. Він проходив організовано, керівниками його були передові робітники, які виявили велику організованість і стійкість.

Робітники вперше добилися перемоги. 3 червня 1886 р. царський уряд змушений був видати закон, який забороняв капіталістам самовільні штрафи, регулював відносини між капіталістами і робітниками. Була створена фабрична інспекція, на яку покладався обов'язок стежити за виконанням фабричних законів; разом з тим цей закон збільшував і кари за страйки.

У процесі страйкової боротьби зростала класова свідомість робітників. „Передові робітники почали розуміти, що для успішної боротьби з капіталістами потрібна організація" (Історія ВКП(б), Короткий курс, с. 8).

Великий вплив на піднесення революційного робітничого руху в Росії мала діяльність І Інтернаціоналу, заснованого Карлом Марксом у 1864 р. До І Інтернаціоналу входила і російська секція. Багато з членів секції, будучи в еміграції, пересилали революційну літературу в Росію. В 1872 р. на російську мову був перекладений „Капітал" Карла Маркса, що, безперечно, мало велике значення для поширення марксизму в Росії. Тимчасова перемога паризького пролетаріату і встановлення влади Паризької Комуни в 1871 р. також мали вплив на революційний рух у Росії.

На Україні починають виникати перші робітничі організації.

В 1875 р. в Одесі виникає „Південноросійський союз робітників". Це була перша робітнича організація не тільки на Україні, а й у всій Росії. Організатором і керівником її був Є. Заславський. Союз ставив своїм основним завданням політичну боротьбу з царизмом і його повалення, а також боротьбу проти капіталістичної експлуатації і капіталістичного ладу. Існувала ця організація недовго, всього 8—9 місяців, і була розгромлена поліцією.

Ще більшу роль в ростучому робітничому русі відігравав „Північний союз російських робітників", організований у 1878 р. в Петербурзі робітником-столяром Степаном Халтуріним і слюсарем Віктором Обнорським [1]). Обнорський бував у Західній Європі, ознайомився там з діяльністю соціал-демократичних партій і І Інтернаціоналу. Це наклало свій відбиток на програму цієї організації. Союз існував недовго. Поліція швидко натрапила на сліди і розгромила його.

У 1880—1881 рр. в Києві існував „Південноруський робітничий союз". Його керівниками були народники Щедрін і Ковальська. До складу своєї організації вони залучили робітників Київського арсеналу і кількох інших підприємств. Як народницька організація „Південноруський союз" не міг мати широкого впливу на робітників, яким по суті була чужа народницька ідеологія. Основою тактики Союзу був фабричний терор, тобто знищення найбільш ненависних представників фабричної адміністрації або заподіяння шкоди підприємству, руйнування машин, фабричних будинків і т. д. Це була глибоко помилкова і шкідлива тактика, яка не могла забезпечити робітничому класові не тільки визволення, а навіть і поліпшення його становища. Союз проіснував один рік і був розгромлений царським урядом.

Після кризи, яку пережила промисловість Росії у 80-х роках, на початку 90-х років у країні настало промислове піднесення. Це піднесення було зумовлене всім попереднім розвитком промисловості і ввозом іноземного капіталу. На Україні в цей час швидко росла вугільна і металургічна промисловість. Промисловому піднесенню сприяла залізнична сітка — великий споживач мінерального палива й металу.

Широке залізничне будівництво 90-х років пред'явило величезний попит на метал, кам'яне вугілля, нафту. За 10 років у Росії було збудовано понад 21 тис. верст нових залізничних шляхів, в тому числі й Сибірську магістраль.

Для піднесення промисловості мало значення і те, що царський уряд з кінця 80-х років почав проводити різко протекційну тарифну політику для захисту вітчизняної промисловості від іноземної конкуренції.

Зате в країну потекли іноземні капітали, які мали тут широке поле діяльності. Багаті джерела сировини, дешева робоча сила давали величезні прибутки.

Стали рости акціонерні компанії з іноземним капіталом, в першу чергу французьким і бельгійським, за якими йшли англійський, німецький і т. д. Найбільше іноземних капіталів на Україні було вкладено в кам'яновугільну, металургічну та машинобудівну промисловість. За короткий час в металургічну і машинобудівну промисловість було вкладено до 140 млн. крб.,

---

[1]) Обнорський раніш був членом „Південноросійського союзу робітників".

при чому в цих промислових галузях налічувалось 45 іноземних підприємств. В кам'яновугільній промисловості було 15 іноземних підприємств з капіталом у 83 млн. крб.

З 22 машинобудівних і ливарних заводів, збудованих в різних місцях Донбаса, в Катеринославі, Миколаєві, Одесі, Харкові, Сумах і т. д., 21 завод належав цілком або частково іноземним капіталістам. Це було одним з показників напівколоніальної залежності царської Росії від Західної Європи.

У зв'язку з ростом промисловості, з появою великих заводів кількість робітників значно збільшилась. Робітники великих заводів, де працювало по кілька тисяч чоловік, були більш згуртовані. Формувалася класова свідомість робітників, поширювалося вчення Карла Маркса, вчення про закони розвитку людського суспільства і про шляхи, якими робітничий клас повинен іти до свого визволення, до знищення експлуатації людини людиною, до побудови безкласового соціалістичного суспільства.

За царювання Олександра III в Росії посилилося переслідування революціонерів. Багато з них емігрувало за кордон. У 1883 р. в Женеві виникла перша російська марксистська організація — група „Визволення праці" на чолі з Г. В. Плехановим, яка мала величезне значення у справі популяризації марксизму в Росії. Вона поширювала твори великих пролетарських революціонерів Маркса і Енгельса, перекладаючи їх на російську мову, і боролася проти шкідливих теорій народників.

У Західній Європі в цей час розгортався революційний робітничий рух. У 1889 р. на конгресі в Парижі засновується II Інтернаціонал. В 1891 р. вперше в Росії було проведене в Петербурзі святкування дня міжнародної пролетарської солідарності — Першого Травня.

По всій Росії стали виникати перші соціал-демократичні гуртки. На Україні такі соціал-демократичні гуртки появилися під кінець 80-х і на початку 90-х років у Києві, Харкові, Одесі, Катеринославі, Миколаєві та в інших містах.

Хоч на середину 90-х років число гуртків і груп зросло ще більше, але вони були розпорошені і не зв'язані з робітничим рухом.

З кінця 80-х років розпочинається революційна діяльність Леніна. Ще з юних років він оволодів марксистським вченням і з успіхом почав застосовувати його на практиці революційної боротьби. Вступ Леніна в революційний рух мав величезне значення. В 1893 р. Ленін переїхав у Петербург і став на чолі революційної боротьби. Він завдав остаточного удару народництву. Ведучи активну пропагандистську роботу в робітничих гуртках, Ленін розвивав далі і популяризував учення Маркса.

У 1895 р. в Петербурзі було до 20 марксистських гуртків. Ленін об'єднав їх в петербурзький „Союз боротьби за визволення робітничого класу". Цим Ленін підготував створення революційної марксистської робітничої партії, бо петербурзький „Союз боротьби" був зачатком такої партії. Під керівництвом

Леніна петербурзький „Союз боротьби“ здійснив з'єднання соціалізму з робітничим рухом. Робітничий рух піднявся на новий, вищий ступінь.

Поштовх, даний петербурзьким „Союзом боротьби за визволення робітничого класу“ до об'єднання марксистських гуртків, привів до утворення „Союзів боротьби“ по великих міських центрах Росії.

На Україні в 1897 р. виник київський „Союз боротьби за визволення робітничого класу“. Того ж року в Миколаєві кілька

В. І. Ленін керує нелегальним робітничим гуртком.

соціал-демократичних гуртків об'єднуються в „Південноросійський робітничий союз“. В Катеринославі тоді ж виникає „Союз боротьби за визволення робітників“.

„Союзи боротьби“ провели велику роботу в справі керівництва робітничим рухом, завдяки чому він проходив більш організовано, ніж раніше. Це особливо яскраво довели петербурзькі страйки 1895—1896 рр. „Союзи боротьби“ підготували І з'їзд РСДРП. Особливо значну роль у підготовці з'їзду відігравав київський „Союз боротьби за визволення робітничого класу“.

З осені 1894 р. по квітень 1896 р. в Києві провадив роботу Ладо Кецховелі — соратник тов. Сталіна. Переслідування поліції примусили його переїхати сюди з Закавказзя. Ладо Кецховелі зразу ж палко взявся до революційної роботи і брав найактивнішу участь у діяльності революційних соціал-демократичних гуртків Києва.

Проте, поліція скоро напала на слід революційної діяльності Ладо Кецховелі, і в 1896 р. він був арештований, а через деякий час висланий на батьківщину під нагляд поліції.

Арешт Леніна і його прихильників у кінці 1895 р. завдав тяжкого удару революційному рухові. До керівництва „Союзами боротьби" прийшли нові люди, які перекручували вчення марксизму. Це були так звані „економісти", які заперечували необхідність політичної боротьби для робітничого класу і вважали, що йому треба вести тільки економічну боротьбу. Вони захопили позиції і в багатьох соціал-демократичних організаціях України. Перебуваючи ще в засланні, Ленін організував проти них ідейну боротьбу, яка увінчалась блискучою перемогою ленінських поглядів.

Соціал-демократичні організації скликали 14 березня 1898 р. в Мінську І з'їзд РСДРП, який випустив „Маніфест" і обрав Центральний Комітет. Зразу ж після закінчення з'їзду поліція арештувала членів Центрального Комітету, в зв'язку з чим спроба організувати соціал-демократичну робітничу партію закінчилася безуспішно. Перед революційними марксистами стояло завдання організувати марксистську революційну партію пролетаріату, яка повела б його на штурм царизму.

6. Національний рух і розвиток української культури в другій половині XIX ст.

В другій половині XIX ст. зростає український національно-визвольний рух проти царизму і розвиток української культури. У зв'язку з розвитком капіталізму процес формування української нації в основному завершується.

В 50-х роках на Україні, а також у Москві й Петербурзі вийшло в світ кілька різних видань українською мовою. У 1857 р. були надруковані перші оповідання Марка Вовчка та інші літературні твори. В 1859 р. на Україні відкриті були перші недільні початкові школи, в яких викладання провадилось українською і російською мовами.

Колишні кирило-мефодіївці — Костомаров, Куліш і Білозерський, об'єднавши навколо себе кадри української буржуазної інтелігенції, почали видавати в 1861 р. в Петербурзі журнал „Основа". Журнал надрукував значну кількість літературних творів (Марка Вовчка, Глібова, Барвінок, Руданського та ін.), в тому числі посмертні твори Шевченка, ряд історичних і публіцистичних статтей.

Проводячи загалом значну для України культурну роботу, „Основа" разом з тим стояла на ліберально-буржуазних позиціях цілковитої підтримки розпочатих царським урядом реформ. „Основа" в корені розходилася в цьому питанні з революційними демократами. В кінці 1862 р. через брак коштів і через незгоди в редакції „Основа" закрилась.

Одночасно з появою „Основи“ в Києві, Харкові, Одесі, Чернігові, Полтаві виникли ліберально-буржуазні „Громади“, які своєю метою ставили піднесення культурного рівня українських народних мас. „Громади“ випустили в світ такі видання для народу, як „Граматки“ (букварі) української мови, „Домашня наука“ і т. д. Гостро стало питання про повну свободу користування українською мовою в початковому навчанні і в пресі Комітет грамотності, що був тоді в Петербурзі, клопотався перед урядовими органами про запровадження у всіх народних школах на Україні викладання українською мовою.

Але скоро після реформи царський уряд, що здавна перетворював Росію в тюрму народів, завдав жорстокого удару українській культурі.

В 1863 р. міністр внутрішніх справ Валуєв видав схвалену Олександром II постанову, де дозволялося друкувати українською мовою тільки белетристику. Випускати в світ навчальні посібники і взагалі масову літературу українською мовою заборонялось. Валуєвська постанова завдала величезної шкоди розвиткові української культури, бо цензура стала фактично забороняти друкувати українською мовою буквально все, і скоро українська друкована продукція була зведена нанівець. До самої революції 1905 р. не можна було добитися дозволу на випуск українського періодичного видання.

На початок 70-х років цензурні утиски в межах царської імперії трохи притихли. В Києві стали об'єднуватися передові сили української ліберальної інтелігенції, переважно на науковому грунті. Це були історики М. Драгоманов і В. Антонович, філологи Житецький і Михальчук, юрист Кістяковський, етнографи Чубинський і Рудченко, дослідник народної музики і видатний композитор М. Лисенко. Завдяки їх енергійним наполяганням царський уряд дозволив відкрити в Києві так званий „Південно-західний відділ Російського географічного товариства“, який на кілька років став головним центром наукової думки на Україні. „Південно-західний відділ“ надрукував кілька цінних видань етнографічного, історичного, економічного та фольклорного характеру і серед них таку визначну працю, як збірник Антоновича і Драгоманова „Исторические песни малорусского народа“.

В цей же період розпочинають свою літературну діяльність письменники Панас Мирний, І. Нечуй-Левицький, О. Кониський, М. Старицький. Пізніше виступають Леся Українка, М. Коцюбинський, Б. Грінченко, А. Кримський, П. Грабовський та інші.

Одночасно відновлюється видання масової літератури, яка попадає навіть у шкільні бібліотеки. У деяких сільських школах учителі починають потроху вчити дітей українською мовою. Українська культура начебто виходить на дорогу з підпілля, куди її загнала валуєвська постанова. Але ненадовго. Зростання української культури дуже скоро викликало протидію реакційних сил і нову хвилю русифікації на Україні.

У 1876 р. царський уряд скликав нараду, яка намітила ряд практичних заходів, скерованих проти самого існування української культури. Було вирішено обмежити діяльність „Південно-західного відділу Географічного товариства“, встановити нагляд за викладачами і бібліотеками навчальних закладів на Україні і субсидувати монархічно-русофільську газету „Слово“, що виходила в Галичині, в противагу народовцям, які діяли в контакті з київськими українофілами.

Але найголовніші постанови наради, скеровані на повну ліквідацію української культури, полягали в забороні ввозити в Російську імперію книжки українською мовою, ставити в театрах українські п'єси і друкувати тексти до музики. Друкувати по-українському дозволялося тільки історичні документи і пам'ятки, а також белетристичні твори.

18 (30) травня 1876 р. Олександр II затвердив в Емсі (Німеччина) усі ці постанови, і вони, таким чином, набрали сили закону, який формально проіснував до лютневої революції 1917 р. „Південно-західний відділ Географічного товариства“ закрили. З Київського університету був звільнений М. Драгоманов, після чого він, а також економіст М. Зібер — один з перших популяризаторів вчення Маркса в Росії і на Україні — емігрували за кордон. Драгоманов скоро виступив там проти самодержавства і розгорнув широку політичну діяльність, головно у формі публіцистичних виступів на політичні та історичні теми. Одночасно з Києва був висланий Чубинський. В цей же час на Україні і за кордоном виступає С. Подолинський, який брав активну участь у народницькому русі і був тісно зв'язаний з М. Драгомановим та галицькими радикалами.

Переслідування української культури цим не обмежилось: скоро була цілком заборонена дитяча література українською мовою. Цей захід царського уряду був скерований на повну русифікацію молодого покоління українського народу.

Такі ж перешкоди ставились і науково-популярній літературі. Тільки на початку 80-х років цензура дозволила надрукувати українською мовою кілька брошур на різні теми, як: „Оповідання про комах“, „Земля і люди в Росії“ і ще кілька інших, які вийшли в Києві й Харкові на протязі 1880—1885 рр.

Не краще стояла справа і з художньою літературою. Оригінальна література виходила в світ у дуже незначній кількості, зазнаючи постійних цензурних утисків. До початку 80-х років дозволялось друкувати переклади літературних творів з інших мов на українську. Тому в пресі появилися переклади з Лермонтова, Гоголя, Крилова, Некрасова, Шекспіра, Гейне та інших письменників. Це посилювало зв'язки української культури з культурою світовою і в першу чергу з культурою братнього російського народу. Переклади належали перу Олени Пчілки, М. Старицького та інших українських письменників і друкувались головним чином у Києві і почасти в Харкові в 1880—1882 рр. Але на цьому перекладна справа і завмерла, бо, починаючи з 1883 р., цензура

зовсім заборонила друкувати переклади. Була також виключена можливість друкувати літературні твори українською мовою і в періодичних виданнях. Тільки журнал „Киевская старина“ (1882—1906) з дозволу київського цензора міг іноді містити такі твори.

Але й дозволені до друку українські видання звичайно підлягали найсуворішій попередній цензурі, перед якою бліднули цензурні переслідування і знущання миколаївських часів. Частогусто з українських книжок викреслювали такі „небезпечні“ слова, як „козак“, „Україна“, „Січ“, „Запоріжжя“ і т. ін. Деякі праці цензура повертала авторам непрочитаними, як було, наприклад, з рукописом Науменка „Опыт грамматики малорусского языка“. Цензор повернув авторові рукопис у день його подачі в цензуру з написом: „Не можна ж дозволяти до друку граматику тієї мови, яка приречена на небуття“.

З неменшою причепливістю цензура ставилась також і до літератури російською мовою, де так або інакше трактувались питання, зв'язані з життям українського народу. Така література або заборонялась, або випускалася в світ в урізаному, часто невпізнанному вигляді.

70-і, а особливо 80-і і 90-і роки XIX ст. були періодом поступового розквіту українського театру. Зародком нового побутового українського театру, що поступово переходив до реалістичного жанру, була аматорська трупа видатного українського драматурга І. Тобілевича (Карпенка-Карого), що працювала в 1874—1876 рр. в Єлисаветграді. На початку 80-х років цю трупу очолив актор і письменник М. Кропивницький, якому після довгого клопотання вдалося дістати дозвіл на постановку п'єс. У 1882 р. український театр остаточно сформувався і об'єднав високоталановиті акторські і драматургічні сили. В театрі працювали М. Кропивницький, М. Заньковецька, М. Садовський, П. Саксаганський, І. Тобілевич, М. Старицький.

Царська влада докладала всіх зусиль до того, щоб убити розвиток українського театрального мистецтва. У 1883 р. театрові заборонили виступати з українськими п'єсами на всій Україні, крім Харківщини, і йому довелося здебільшого гастролювати по Росії.

З другого боку, цензура нещадно розправлялася з творчістю українських драматургів. У 80-х роках були заборонені виключно за „малороссийское наречие“ драма Кропивницького „Титарівна“, Конисього „Ольга Носачівна“, Старицького „Богдан Хмельницький“ і „Розбите серце“, Карпенка-Карого „Сербин“, „Що було, то мохом поросло“ та ін.

Заборонялись також і естрадні виступи українською мовою. Тексти українських народних пісень можна було виконувати в перекладі на... французьку мову[1]). Заборонялось друкувати

[1]) В 1881 р. ця дика постанова цензури була скасована і нотні тексти українською мовою дозволені.

і музичні лібретто, як це було, наприклад, з переробленою Старицьким оперетою Кухаречка „Чорноморці", до якої в 1876 р. один з найвидатніших українських композиторів М. Лисенко написав музику. З інших музичних творів Лисенка загальновідомі його опери „Різдвяна ніч", „Тарас Бульба", музика до „Наталки Полтавки", кілька збірників народних пісень і багато музичних творів на текст „Кобзаря" Шевченка. З інших композиторів другої половини XIX ст. найвідомішим був С. Гулак-Артемовський, який написав оперу „Запорожець за Дунаєм" (1863 р.).

З найвідоміших художників на Україні і в Росії в цей період виступали К. Трутовський, М. Пимоненко, М. Ге, І. Рєпін, М. Бодаревський, М. Врубель, М. Ярошенко, С. Васильковський.

З учителями, які пробували викладати українською мовою, нещадно розправлялися. Початкова школа на Україні була зведена майже нанівець. Наприклад, у трьох повітах Чернігівської губернії в 1768 р. одна школа припадала на 746 чоловік населення, а в 1876 р. — на 6730 чоловік. За переписом 1897 р. на Україні на 100 душ населення припадало лише 13 чоловік письменних.

„Царський уряд намагався задушити всяке проявлення національної культури, проводив політику насильного „обрусіння" неруських національностей. Царизм виступав як кат і мучитель неруських народів" (Історія ВКП(б), Короткий курс, с. 6).

Але царському режимові не вдалося знищити українську культуру. Для цього треба було б русифікувати весь багатомільйонний український народ. Український народ, в тісному єднанні з російським народом, продовжував боротися проти колоніальної політики царизму, за своє національне визволення, мову, культурний розвиток, який, не зважаючи на всі перепони, повільно, але неухильно йшов уперед.

Крім того, і серед самих представників царської влади не було одностайності щодо методів проведення колоніальної політики на Україні. Поряд з найбільшими реакціонерами, як Победоносцев та ін., були й такі, що вважали потрібним дати деяку волю українській мові, послабляти час від часу натиск на Україну, притягаючи тим самим на бік царизму найправіші українські угруповання.

Царизмові не вдалось також порвати братерський зв'язок російської і української культури, що зміцнів ще в першій половині XIX ст. Цей зв'язок існував і в другій половині XIX ст., і особливо сильний він був у галузі літератури. В 1883 р., напередодні цілковитої заборони перекладів з російської мови, український письменник Старицький з величезними труднощами випустив у світ збірник, заповнений головним чином перекладами творів російських поетів. Цей та інші факти свідчили про марність намагань царизму розірвати багатовікові братерські зв'язки двох народів.

7. Західноукраїнські землі в другій половині XIX ст.

Перемога реакції і розгром революції 1848 р. в Австрії та Угорщині привели до того, що уряд звів обіцяні „Головній руській раді" поступки до мінімуму. Він дозволив викладання українською мовою тільки на кафедрах української літератури та мови, а також богослов'я. Українська мова була офіціально введена також у середній і початковій школі, але польська шляхта докладала всіх зусиль до того, щоб перешкодити розвиткові української школи.

В 1861 р. був організований галицький сейм, що охопив обидві частини Галичини — західну і східну. Сейм зразу ж прибрала до своїх рук польська шляхта, що добилася там величезної більшості місць. Вона захопила і так звану Шкільну раду, організовану на правах міністерства для керівництва народною освітою в Галичині.

Не зважаючи на свої обіцянки, австрійський уряд так і не провів поділу Галичини на дві округи — східну і західну з окремим управлінням у кожній. Це сталося головним чином тому, що після поразки революції австрійська монархія, як і раніше, продовжувала спиратися в західноукраїнських землях на польських поміщиків, які, як відомо, намагалися не допустити поділу Галичини.

Відразу ж після 1848—1849 рр. засилля польських поміщиків у західноукраїнських землях зростає. Проголошена в 1848 р. селянська реформа була проведена в 50-х роках не в інтересах українського селянства, яке примушене було заплатити величезний грошовий викуп за землю і за право пропінації, тобто за виключне право поміщика продавати алкогольні напої; крім того, селянство було позбавлене сервітутів, тобто давнього права пасти свою худобу на землі поміщика і користуватися його лісом. Беручи з селян викуп за землю, австрійський уряд тим самим мовчки відмовився виконати дану ним під час скасування панщини в 1848 р. обіцянку компенсувати поміщиків коштом держави. Мало того, селянам західноукраїнських земель довелося заплатити поміщикам за одержану в результаті реформи землю далеко більш, ніж це було в інших областях Австро-Угорщини.

Викупну операцію почали проводити на західноукраїнських землях з 1858 р. і розтягли на 40 років, закінчивши її тільки в 1898 р. В результаті проведення в життя викупу галицькі поміщики одержали величезну суму в 225 млн. ринських [1]), з яких тільки проценти на капітал становили суму понад 128 млн. ринських, тобто перевищували вартість всієї викупленої землі.

На протязі всієї другої половини XIX ст. і в XX ст. йде процес швидкого дроблення, зубожіння і пролетаризації селянських мас. На кінець 60-х років XIX ст., не зважаючи на заборону

---

[1]) Ринський — грошова одиниця, близько 80 копійок.

дробити селянські земельні ділянки, кількість селянських господарств збільшилась на 30% при незмінній земельній площі.

На початок 80-х років селянські господарства були кругом у боргах, які доходили до 30% їх вартості. Десятки тисяч господарств були продані за борги з публічного торгу.

На початку XX ст., в 1902 р., 44% господарств Галичини мали менше 2 *га* на двір; господарств розміром до 5 *га* було 80%.

Разом з тим ішла концентрація поміщицької власності. Зменшилась кількість поміщицьких маєтків, зате виросла їх земельна площа. Дрібні поміщики розорялися, великі ще більше розширяли свою земельну власність. У 1819 р. в Галичині було 8448 поміщиків з 683,3 морга землі в середньому на кожного, а в 1876 р. їх стало 2086 з 2897 моргами на кожен маєток.

Селянство Галичини з кожним роком все більше пролетаризувалось. Величезна маса селян ішла на заробітки або емігрувала за кордон — у Канаду, США й Бразілію. На початку XX ст. аграрне перенаселення викидало на заробітки 1—1,2 млн. чоловік щороку.

Промисловість західноукраїнських земель у другій половині XIX ст. розвивалася слабо. Австрія перетворила Галичину на внутрішню аграрну колонію, на джерело сировини і разом з тим на ринок збуту для своєї промисловості. Тому в східній Галичині, як і в першій половині XIX ст., майже зовсім не були розвинені такі галузі промисловості, як металообробна і текстильна. Розвивалась лише гірнича (нафта [1]), сіль), харчова і деревообробна промисловість. В цілому промисловість західноукраїнських земель мала в другій половині XIX ст. напівремісничий характер.

Не зважаючи на те, що в другій половині XIX ст. населення Галичини становило 26% усього населення австрійських земель, число промислових підприємств доходило тут всього до 15,8%, число робітників — до 10,1%. На 1000 чоловік населення в Галичині припадало в середньому 9,3 парових кінських сил, а в Австрії — 59.

Промисловий пролетаріат Галичини, сконцентрований на найбільших підприємствах, де було від 100 до 1000 і більш робітників, налічував у 1902 р. тільки 27 261 чол.— 1,5% всіх робітників (усієї Галичини — східної і західної); величезна більшість осіб, зайнятих у промисловості, були дрібні ремісники.

Торгівля Галичини дає не менш ясну картину її промислової відсталості і колоніального становища. З Галичини насамперед в Австрію, а потім в Угорщину і почасти в Німеччину, вивозилися нафта й ліс. Далі йшли — сіль, худоба, зерно та інші сільськогосподарські продукти. Ввозили в Галичину в першу чергу з Австрії (почасти з Німеччини) машини, металічні вироби, кам'яне вугілля, текстильні вироби й галантерею.

---

[1]) Нафтова промисловість почала розвиватись у Галичині з 1846 р.

50-і і перша половина 60-х років були періодом майже повного застою в культурному розвитку західноукраїнських земель. Під тяжким і постійним тиском пануючої австрійсько-польської реакції нечисленна українська інтелігенція західноукраїнських земель проводила роботу, що полягала здебільшого в суперечках про мову, правопис, шрифт та церковні обряди.

У цей час частина української інтелігенції, так звані „москвофіли", розвивала теорію про існування нібито єдиного російського народу на просторі від Карпат до Камчатки. Правильну думку про необхідність всіма засобами зміцнювати зв'язок українців з єдинокровними російськими братами „москвофіли" зводили нанівець своїми реакційними політичними поглядами, що змушували їх кидатися в обійми російського царизму, а в західноукраїнських землях укладати угоди з польською шляхтою. „Москвофіли" виступали й писали не українською мовою, а чудернацькою сумішшю мов церковнослов'янської, російської та української з домішкою польських слів і запевняли при цьому, що вони пишуть „руською", або „панруською", мовою. До народної української мови „москвофіли" ставилися різко негативно, вважали її грубою, запевняючи при цьому, що вона не може лягти в основу літературної мови. На цій точці зору стояли галицькі письменники Петрушевич, Могильницький, Дідицький та ін. Історик-„москвофіл" Зубрицький виступив з заявою, що писати історію України мовою черні, тобто українською мовою, безглуздо, бо, за його словами, „історії пишуться для освіченого і починаючого освічуватися класу народу. Для простолюдина досить молитовника, катехізису і псалтиря". Відверто виступаючи проти розвитку українського народу, проти народної культури, „москвофіли" тим самим цілком і повністю підтримували австрійську реакцію, були одним з її провідників на західноукраїнських землях.

Починаючи з 60-х років, особливо коли Австрія, зазнавши в 1866 р. поразки від Прусії, пішла на ряд ліберальних поступок, боротьба з австрійсько-польським засиллям на західноукраїнських землях загострюється.

В міру розвитку промисловості ріс робітничий клас, який страйковою боротьбою все частіше заявляв про своє безправне і тяжке матеріальне становище; зростав опір поміщикам з боку селянства. Появились нові кадри передової на той час української інтелігенції, так звані „народовці", які намагалися вести від імени українського народу боротьбу за дальший національно-культурний розвиток західноукраїнських земель. Йшла боротьба не тільки проти австрійсько-польського засилля, а й проти „москвофілів", що тягли назад.

Величезну роль у боротьбі з ненависним українському народові польським панством відіграли твори Т. Г. Шевченка. В його полум'яній творчості, пройнятій глибокою любов'ю до народу і палкою ненавистю до його гнобителів, тема боротьби україн-

ського народу проти польського панства розроблена з разючою силою і правдивістю. Боротьбі українського народу з шляхетською Польщею присвячені „Гайдамаки“ — один з найвидатніших творів поетичного генія Шевченка. На цю ж тему написані: „Тарасова ніч“, „Ще як були ми козаками“, „Швачка“, „У неділеньку святую“, „Заступила чорна хмара“ та ін.

Гнівні вірші Шевченка проникали на західноукраїнські землі, особливо в другій половині XIX ст., і кликали український народ на боротьбу проти ненависного шляхетського гніту.

Ще в 60-х і особливо в 70-х роках українська інтелігенція стала переносити свою діяльність з Наддніпрянщини в Галичину.

З 60-х років XIX ст. тут стала розвиватися українська література і наука. В галицьких виданнях 60-х років („Вечорниці“, „Мета“, „Нива“, „Русалка“) друкували свої твори Марко Вовчок, Куліш, Кониський. З 1867 р. у Львові почав виходити щомісячник „Правда“, де протягом кількох років разом з галичанами співробітничали Куліш, Кониський, Нечуй-Левицький та ін. „Правда“ попадала і на російську Україну.

В 1867 р. у Львові було організоване товариство „Просвіта“, яке видавало масову і навчальну літературу, а в 1873 р. було організоване у Львові „Товариство ім. Шевченка“. Під кінець XIX ст. воно стало великим науковим центром, що випускав у світ наукові праці українською мовою, здебільшого з гуманітарних галузей знання. Одним з найактивніших діячів „Товариства“ був історик проф. М. Грушевський, який переїхав до Львова з Києва.

У 1864 р. на гроші, зібрані серед народу, товариство „Русская беседа“ заснувало український театр у Львові. На першому спектаклі поставлена була інсценізація повісті Квітки-Основ'яненка „Маруся“. Не маючи ні достатніх коштів, ні кваліфікованих акторських сил, ні достатнього репертуару, ні приміщення, театр ледве животів і припинив свою діяльність під час війни 1914 — 1918 рр.

В 70-х роках з західноукраїнськими землями налагоджує тісний зв'язок видатний український публіцист і вчений М. Драгоманов. Він виступив насамперед проти „москвофілів“, але також піддав критиці й обмеженість народовців, які в значній своїй частині замикалися виключно в рамки української народності, скочуючись до націоналізму. Драгоманов виступив тоді як демократ з вимогою задовольнити насамперед потреби народних мас і немало попрацював також над справою посилення зв'язків української культури з культурою російського народу, ознайомлюючи народні маси західноукраїнських земель з кращими творами російської літератури.

На початку 80-х років Драгоманов повернув у політичних питаннях, що стосувалися Росії, від радикальних поглядів до лібералізму і українського націоналізму. Разом з тим він чимраз ближче сходиться з ліберальними земськими діячами. У своїх

виступах цього періоду Драгоманов висунув чимало ідей, які потім були використані кадетською партією в її програмі.

Усе це дало згодом В. І. Леніну привід для виступу проти націоналістичної точки зору Драгоманова.

У цей же період у західноукраїнських землях розгорнули свою діяльність видатний письменник-демократ Йосип Федькович і особливо великий український письменник і вчений Іван Франко (1856—1916), який проводив революційну пропаганду серед галицьких робітників.

І. Франко.

Франко з самого початку виступив як революціонер-демократ, в ім'я народу, за народ. Перший поштовх до політичної діяльності Франко дістав від Драгоманова, а потім перебував під дуже сильним впливом ідей Чернишевського і почасти марксизму. Франко пишався своєю належністю до народу, на повний голос заявляв про свій мужицький демократизм. В автобіографічній передмові до своїх оповідань, виданих у 1897 р., Франко писав: „Будучи сином українського мужика, вигодуваний чорним мужицьким хлібом і працею мозолястих мужицьких рук, я повинен працею всього мого життя заплатити за ті копійки, які були витрачені мужицькою рукою, щоб я міг вибратися на вершини, звідки розливається ясне світло, подих свободи і людських ідеалів".

У 1877 — 1890 рр. вийшли його „Бориславські оповідання", в 1878 р.—повість „Боа-констриктор", в 1881 р.—„Борислав сміється". У цих творах, присвячених українським трудящим, Франко з глибоким співчуттям ставиться до пригноблених мас, виступаючи проти жахливого гніту та експлуатації, яких зазнавали тоді робітники й селяни Галичини. Цим же революційно-демократичним духом пройняті і його поетичні твори 70—80-х років, зібрані в збірник „З вершин і низин". У 80—90-х роках з'являються твори видатних західноукраїнських письменників Н. Кобринської, О. Кобилянської, В. Стефаника та інших.

Під кінець XIX ст. в західноукраїнських землях починають виникати політичні партії. У 1890 р. з лівих народовців (І. Франко, М. Павлик та ін.) утворилася радикальна партія народницького типу. Вона повела роботу серед селянства та інтелігенції і успішно

боролася проти „москвофілів“ та клерикалів, а також проти правих народовців, що пішли на угоду з австрійсько-польською реакцією. Радикали вимагали в своїй програмі введення громадської власності на землю і політичних свобод, в тому числі загального виборчого права. В 1899 р. радикальна партія розпалася і замість неї організувалась націонал-демократична партія, куди ввійшла частина народовців і радикалів. До націонал-демократів пристав також і І. Франко.

У тому ж 1899 році у Львові в групі лівих радикалів зародилася соціал-демократична партія, що прийняла програму австрійської соціал-демократичної партії. Галицька соціал-демократична партія слабо працювала серед пролетаріату, бо в ній завжди були сильні угодовські елементи. Вона провадила свою роботу головним чином серед селянства.

Не зважаючи на гніт польського панства, на колоніальну політику австрійської монархії, не зважаючи на те, що українська буржуазія йшла в Галичині на угоду з гнобителями, боротьба українського народу на західноукраїнських землях за своє соціальне визволення і національний розвиток не тільки не згасала, а навпаки, набувала дедалі різкішого й напруженішого характеру. Ця боротьба виявлялась насамперед у робітничих страйках і демонстраціях. В кінці січня 1870 р. у Львові стався перший страйк галицького пролетаріату — страйк друкарів, що тривав 8 днів і закінчився перемогою страйкарів, бо хазяї друкарень примушені були прийняти висунуті робітниками вимоги. У 1871 р. страйкували кравці, в 1874 р. — пекарі, а в 1875 р. — колісники (стельмахи). У 1890 р. в Галичині вперше було проведено святкування Першого Травня — дня міжнародної пролетарської солідарності. В цей день у Львові відбувся робітничий мітинг, на якому було близько 4 тис. робітників.

Поряд з масовою боротьбою, в галицькому сеймі і австрійському парламенті постійно виступали депутати-українці з вимогою усунути перешкоди на шляху розвитку української культури на західноукраїнських землях.

РОЗДІЛ IX

УКРАЇНА В ПЕРШІЙ РОСІЙСЬКІЙ БУРЖУАЗНО-ДЕМОКРАТИЧНІЙ РЕВОЛЮЦІЇ (1905—1907)

1. Переддень революції

З кінця XIX ст. починається новий етап в історії розвитку царської Росії. Росія перетворилась у країну імперіалістичну, російський капіталізм вступив у вищу і останню стадію свого розвитку.

Ленін і Сталін характеризували російський імперіалізм як воєнно-феодальний, бо влада в країні була в руках кріпосників-поміщиків, виразником інтересів яких був цар. Разом з тим „царизм, — говорив тов. Сталін, — був не тільки сторожовим псом імперіалізму на сході Європи, але він був ще агентурою західного імперіалізму для здирання з населення сотень мільонів процентів на позики, які відпускалися йому в Парижі і Лондоні, в Берліні і Брюсселі" (Сталін, Питання ленінізму, вид. XI, с. 4).

Суперечності капіталізму при імперіалізмі набувають такої гостроти, що єдино можливим шляхом розв'язання їх стає пролетарська революція.

Російський пролетаріат, піднімаючись на боротьбу за здійснення своєї історичної місії могильника капіталізму, повинен був повалити раніше царизм.

Як і країни Західної Європи, Росія вступила в XX століття в стані затяжної глибокої промислової кризи, що почалася в кінці XIX ст., тільки в Росії ця криза набула особливо гострого характеру. Причина цього полягала у звуженні внутрішнього ринку в наслідок різкого зменшення купівельної спроможності широких народних мас. В 1901 р. голодували мільйони селян. Голодне селянство не могло бути споживачем промислових товарів, як не могли бути споживачами їх і робітники, що одержували злиденну зарплату.

На третій рік кризи залізничне будівництво скоротилося більше, ніж у чотири рази, порівняно з першим роком. У зв'язку з цим почалось скорочення металургічної, кам'яновугільної і залізорудної промисловості. За перші два роки кризи видобуток залізної руди в Криворізькому басейні зменшився майже в півтора раза. За роки кризи тут було закрито 24 залізорудних шахти.

У Донбасі на кінець кризи не діяли 81 вугільна шахта і 12 доменних печей. Недіючі підприємства по Росії налічувались сотнями.

Увесь тягар кризи капіталісти перекладали на плечі широких народних мас.

За роки кризи в країні втратили роботу, а отже, і засоби існування, 100 тис. робітників. Близько 11 тис. робітників у доменному виробництві і обробній промисловості півдня Росії були викинуті на вулицю і не одержували ніякої допомоги. Наявність величезної маси безробітних у країні давала можливість капіталістам знижувати і без того злиденну зарплату зайнятих у виробництві робітників. Так, заробіток слюсарів на машинобудівному заводі Гартмана в Луганську знижено було на 60%, токарям Брянського заводу в Катеринославі (тепер завод ім. Петровського) стали платити в чотири рази менше, ніж раніше. Разом з тим підприємці все більше заміняли робітників жінками і дітьми, яким за ту ж саму кількість праці платили менше, ніж дорослим чоловікам. Третина робітників царської Росії не досягала навіть 12-річного віку.

Визиск робітничого класу буржуазією ще більше посилювався гнітом царизму. Народні маси царської Росії були безправні. За найменший прояв протесту царська влада жорстоко карала робітників. Непорушність каторжних умов праці робітника охоронялась поліцейською і військовою силою. Робітник і його сім'я були повністю в руках капіталістів.

Не легше було становище і широких мас селянства — бідноти й середняків. Пограбоване кріпосницькою реформою 1861 р. селянство було обезземелене, перебувало у великих злиднях і постійно голодувало. Найродючіша земля, ліси, випаси були в руках поміщиків, церкви, монастирів. На Україні 40% посівної площі належали українським, російським і польським поміщикам. Самі тільки польські поміщики володіли на Правобережній Україні 1600 тис. десятин землі і лісу. 40 тис. десятин на Полтавщині належали герцогам Мекленбург-Стреліцьким, десятки тисяч десятин — князю Кочубею, тоді як 17% селян Полтавщини були безземельними. На Херсонщині в руках селянства було лише 37,3% всієї площі землі. Понад 27% селянських дворів Херсонщини мали всього від 2 до 4 десятин землі на двір.

Селянство дедалі більше розорялось і диференціювалось. На нужді і злиднях широких мас села зростало куркульство. Куркулі, які становили 11% всього селянства на Україні на початку XX ст., мали в своїх руках третину лише надільної землі. Найкраща робоча худоба і сільськогосподарський інвентар були в куркульських господарствах. Безземельне і придушене всякими податками й поборами селянство йшло в кабалу до поміщиків і куркулів.

Бідняк працював у поміщицькому або куркульському господарстві за 20—25 коп. в день. Знайти заробіток у місті, переповненому тисячами безробітних, було неможливо.

Селяни, що орендували землю у поміщиків, дедалі більше закабалялись, бо орендні ціни зростали. На Полтавщині, наприклад, орендна плата за одну десятину землі дорівнювала в 1898 р. 9 крб. 72 коп., а в 1904 р. вона дійшла до 13 крб. і вище. Часто поміщик, здаючи в оренду землю, не хотів мати справу з багатьма дрібними орендарями і за дешевшу ціну здавав відразу велику кількість землі куркулеві. А куркуль уже здавав цю землю селянам від себе по підвищеній ціні.

Становище селянства ставало ще тяжчим у наслідок самодержавного гніту. Селянин зносив сваволю земського начальника, урядника і стражників, які знущалися з нього і обдирали його, як хотіли.

Царизм жорстоко пригноблював неруські національності. На Україні заборонялись книжки, газети на українській мові, українські школи. Царизм нацьковував одну націю на другу, організовував єврейські погроми. Роздування національної ворожнечі було одним із засобів царизму в боротьбі з революційним рухом.

Революційна соціал-демократія піднімала робітничий клас на боротьбу проти поміщиків і капіталістів. Самовіддана робота очолюваних Леніним революційних соціал-демократів дала великі наслідки. Початок XX ст. був поворотним етапом в розвитку російського робітничого руху. Робітничий клас почав переходити від боротьби економічної, що переважала раніше, до боротьби політичної, скерованої проти самодержавства.

У першотравневі дні 1900 р. харківські робітники оголосили страйк і вийшли на демонстрацію. В 1901 р. відбулись демонстрації в Харкові, Катеринославі, Києві. Катеринославські робітники виходили на вулиці з червоними прапорами, з революційними піснями. В 1902 р. під керівництвом тов. Сталіна відбулася знаменна політична демонстрація в м. Батумі. В тому ж році забастувало близько 30 тис. робітників Ростова на Дону. В 1903 р. 1 липня почався могутній страйк бакинських робітників, який перекинувся на все Закавказзя і на південь Росії. 17 липня в Одесі страйкувало близько 15 тис. робітників. Страйк, поширюючись, охопив понад 200 тис. робітників Києва, Миколаєва, Катеринослава і інших міст України. Робітники вимагали скорочення робочого дня, підвищення зарплати і т. д. На мітингах і демонстраціях проголошувалися лозунги, скеровані проти царизму, і лунали вимоги політичної свободи для народу.

Збройою і жорстокими репресіями придушував царизм страйк 1903 р. Влада в Києві двічі розстрілювала демонстрації. На боротьбу з страйком генерал-губернатор М. Драгоміров викликав з таборів у Київ війська. Але робітники трималися стійко, і капіталістам довелось піти на економічні поступки.

У всіх охоплених липневим страйком містах соціал-демократичні комітети виступали як організатори і керівники страйків. Тут виявлялась пропагандистсько-агітаційна і організуюча сила ленінської газети „Искра“, сила ленінських ідей.

„Искра“ стала виходити в 1900 р. за кордоном і доставлялась у Росію нелегально. Вона мала величезне значення для робітничого руху царської Росії. Під її впливом робітничий клас ставав до політичної боротьби.

„Искра“ вперто боролась у лавах російської соціал-демократії проти „економістів“, які виступали в інтересах буржуазії проти політичної боротьби робітничого класу і проти створення партії нового типу, яка здатна була б повести робітничий клас на переможну боротьбу з самодержавством і буржуазією.

Нарешті, економізм у Росії, в тому числі й на Україні, був розгромлений і більшість соціал-демократичних організацій стала на іскрівські позиції. Це дало можливість підготувати з'їзд соціал-демократії. У липні 1903 р. відбувся II з'їзд (спочатку в Брюсселі, а потім в Лондоні), на якому утворилась Російська соціал-демократична робітнича партія (РСДРП).

На II з'їзді всередині РСДРП виникло дві політичні групи — більшовиків і меншовиків, які вже напередодні революції 1905 р. виступали відокремлено одна від другої, хоч і перебували формально в одній партії.

Під впливом робітничого руху на боротьбу проти поміщиків піднімалось селянство.

У багатьох місцевостях України на початку 900-х років відбувались селянські заворушення. Особливо широких розмірів набув селянський рух навесні і влітку 1902 р. в Полтавській і Харківській губерніях. Селяни цілими селами вирушали до поміщицьких маєтків, забирали хліб, худобу та різні припаси і ділили їх між собою. Кілька маєтків було спалено. В с. Карлівці на Полтавщині, в маєтку герцога Мекленбург-Стреліцького, селяни спалили горілчаний і цукровий заводи, а харчові запаси і худобу поділили між собою. Разом з тим селяни захопили собі під посів близько 2000 десятин поміщицької землі.

На допомогу харківському і полтавському губернаторам, що придушували рух військовою силою, були послані війська з Київського військового округа. Повсталих селян арештовували, катували і розстрілювали. Але, не зважаючи на жорстоку розправу, революційний рух селянства в останні два передреволюційні роки не припинявся, а тільки дещо зменшився.

З посиленням селянського руху у частини дрібнобуржуазної інтелігенції стали відроджуватись народницькі ілюзії, що привело в 1902 р. до утворення партії соціалістів-революціонерів (есери). Ця партія була виразницею інтересів куркульства. Як засіб своєї боротьби есери вибрали індивідуальний терор, який шкодив справі революції, бо відвертав увагу мас від революційної боротьби.

Більшовики викривали есерів як куркульську партію і вели нещадну боротьбу проти тактики індивідуального терору.

Під впливом революційного руху робітників і селян серед студентів стали зростати незадоволення і протести проти політики

царизму. У боротьбі з студентським рухом царський уряд вдавався до різних репресій. Ще в 1899 р. були видані „Тимчасові правила", за якими студентів, що брали участь у масових виступах проти царизму, виключали з університетів і віддавали в солдати. У 1901 р. в Київському університеті десятки студентів за участь у демонстрації було виключено з університету і арештовано, а 183 студенти віддано в солдати.

Але репресії ще більше посилили студентський опозиційний рух, який охопив усі вищі учбові заклади. Студентська забастовка 1902 р. перетворилась у загальну, охопивши близько 30 тис. студентів.

Ріст революційного руху робітників, селян і особливо репресії царизму проти студентства розворушили ліберальних поміщиків і буржуазію. Ліберали виступили проти „крайніх" репресивних заходів царизму. Вони побоювались, що ці репресії можуть не припинити, а навпаки, посилити революційний рух. „Боячись „крайностей" царизму, вони ще більше боялись революції" (Історія ВКП(б), Короткий курс, с. 29).

В 1902 р. утворюється ліберально-буржуазна група „Освобождение" на чолі з П. Струве. Ця група висунула вимоги конституційної монархії, „всестанового народного представництва", домагаючись того, щоб ліберальна буржуазія і поміщики поділили владу з царем. Група „Освобождение" стала пізніше ядром конституційних демократів (к.-д.) — головної буржуазної партії в Росії.

В 1904 р. земсько-ліберальний рух вилився в так звану земську кампанію, яку всіляко підтримували меншовики. Земська кампанія розгорнулась і в найбільших містах України. Ліберали на земських з'їздах, сесіях губернських зборів і на банкетах виносили резолюції, в яких просили царя піти їм на поступки.

Революційна обстановка в країні вплинула також і на зростання національного руху. Ряд земств, з'їздів ставлять питання про українізацію школи.

В 1903 р. відбулося відкриття пам'ятника Котляревському в Полтаві, на якому були також представники української інтелігенції Галичини і Буковини.

Українська буржуазія, виступаючи під національним прапором, намагалася, в згоді з російською буржуазією, забезпечити свої інтереси і запобігти революції.

Українська буржуазія, як і російська, прагнула поділити владу з царем, одночасно домагаючись автономії України, переваги для себе в експлуатації українських робітників і селян.

В 1900 р. на Україні утворюється „Революційна українська партія" (РУП), що складалася переважно з дрібнобуржуазної інтелігенції. На чолі РУП були Д. Антонович, В. Винниченко, С. Петлюра та ін. РУП стояла на буржуазно-націоналістичних позиціях.

Мавши деякий вплив в українському селі, РУП майже зовсім не мала його серед робітництва. Так, у Києві робітничою організацією

РУП вважалась ремісничa організація іконописного цеху: іконописці, столяри, різьбарі і позолотники. Таких ремісничих гуртків у Києві РУП мала кілька. Рупівські гуртки були також у Полтаві, Лубнах, Ніжині, Білій Церкві, Прилуках. В ряді місцевостей України РУП мала ще невеликі сільські організації з переважно інтелігентським складом.

В 1902 р. частиною членів РУП була заснована „Українська народна партія", яка стояла на неприховано шовіністичних позиціях. Незабаром виникли ще дві буржуазно-націоналістичні партії — „Українська демократична" та „Українська радикальна" партії, які в 1905 р. об'єдналися в радикально-демократичну партію. Ця партія була подібна до російських кадетів, з якими вона блокувалася.

В 1904 р. від РУП відкололась частина партії, яка утворила „Українську соціал-демократичну спілку". З перших же кроків свого існування „Спілка" стала на меншовицькі позиції, на яких і лишалася весь час. Сама РУП в 1905 р. перейменувалась в УСДРП. Зміна назви для цих двох частин колишньої РУП по суті нічого не міняла в їх ідейних засадах: і та, і друга, як і раніше РУП, відбивали інтереси буржуазії, використовуючи соціалістичну фразеологію для прикриття перед народом своїх буржуазних позицій.

Більшовики, стоячи на позиціях пролетарського інтернаціоналізму і борючись проти буржуазного націоналізму, включили в програму, що була прийнята на II з'їзді РСДРП, вимоги скасування національного гніту і визнавали право на самовизначення за всіма народами царської Росії.

В боротьбі з революційним рухом царизм, поряд з посиленням репресій, вживав і інших заходів. Щоб відвернути робітників від революційної боротьби, жандармський полковник Зубатов придумав план створення фальшивих робітничих організацій, що звалися тоді серед передових робітників організаціями „поліцейського соціалізму". З допомогою зубатовських організацій царська влада хотіла обманути робітників, намагаючись довести їм, що цар задовольнить вимоги робітників і тому робітникам не потрібно вести революційну боротьбу. Але робітники не йшли за Зубатовим. На Україні тільки в Одесі йому вдалося створити свою невелику організацію, яка незабаром розпалася.

Ще в 90-х роках минулого століття імперіалістичні цілі царизму на Далекому Сході зіткнулись з імперіалістичними прагненнями Японії. В лютому 1904 р. Японія, не оголошуючи війни, напала на російський тихоокеанський флот у Порт-Артурі; так почалася імперіалістична російсько-японська війна.

Війна була новим великим тягарем для народу. Царизм не був підготовлений до війни. Російське командування почало воювати майже без кулеметів, тоді як у японців на кожну сотню солдатів був кулемет. В російській армії невистачало снарядів, патронів і ін. Погано озброєна і навчена, керована бездарними і продажними генералами, царська армія зазнавала поразок.

Вступаючи у війну, царський уряд сподівався, що війна буде переможною і дасть йому можливість зміцнити своє становище в країні і придушити революційний рух. Але поразки царизму у війні показували народним масам всю його гнилість і викликали ріст ненависті народних мас до царизму. „Цар хотів війною задушити революцію. Він добився протилежного. Російсько-японська війна прискорила революцію" (Історія ВКП(б),Короткий курс, с. 54).

На початку XX ст. розгортається робітничий, селянський і студентський рух також у Галичині. В червні 1902 р. в м. Львові відбувся страйк будівельних робітників. Страйк закінчився вуличною демонстрацією, яку розстріляло військо.

В цьому ж році вибухнув у багатьох повітах Галичини грандіозний страйк сільськогосподарських робітників, який охопив понад 100 тис. чоловік. В 1901 р. у Львівському університеті відбулись виступи українського студентства, яке домагалось свободи національно-культурного розвитку.

2. Початок революції

Яскравим передвісником революції був організований під безпосереднім керівництвом тов. Сталіна загальний страйк у Баку. Страйк почався 13 грудня 1904 р. і пройшов під лозунгами більшовиків: „Геть самодержавство!", „Геть війну!", „Геть буржуазію!".

Усяких заходів, у тому числі і військових, вживали влада і капіталісти, щоб придушити забастовку. Але революційний пролетаріат Баку боровся організовано і героїчно. Керований тов. Сталіним пролетаріат показував велику силу солідарності і пролетарського інтернаціоналізму, що й дало страйкарям перемогу.

Бакинський страйк мав великий вплив на пролетаріат усієї Росії. Він являв собою передгрозову блискавку великої революційної бурі.

3 січня 1905 р. почався страйк на Путіловському заводі—одному з найбільших підприємств Петербурга (тепер завод ім. Кірова). Ленін оцінював цей страйк як один з найвеличніших проявів робітничого руху. Поштовхом до нього було звільнення з заводу чотирьох робітників.

Цей виступ підтримали інші заводи і фабрики, і він виріс у загальний страйк петербурзького пролетаріату.

Царський уряд вирішив потопити в крові зростаючий революційний робітничий рух. Охранка з допомогою попа Гапона організувала 9 січня в Петербурзі похід робітників до царя з петицією (просьбою). Більшовики перестерігали, що в робітників будуть стріляти, але значна частина робітників ще вірила в царя і пішла до Зимового палацу. Царський уряд люто розправився з народом: на площі перед Зимовим палацом і на вулицях Петербурга були забиті і поранені тисячі демонстрантів.

На звірячу розправу царизму робітники того ж дня відповіли барикадною боротьбою. Більшовики, як і завжди, були з масами

робітників. Вони пояснювали робітникам, що в розстрілі винен царизм і що засобами для його знищення є збройна боротьба робітників і селян.

9 (22) січня стало днем початку першої буржуазно-демократичної революції в Росії. В цей день „робітничий клас дістав великий урок громадянської війни; революційне виховання пролетаріату за один день зробило крок вперед такий, що його

9 січня 1905 р.

воно не могло б зробити за місяці і роки сірого, буденного, затурканого життя“ (Ленін, Твори, т. VII, с. 72).

Звістка про розправу царя з робітниками запалила весь народ гнівом і ненавистю до царизму. По всій країні на знак протесту почались страйки.

10 січня забастував пролетаріат Москви. З могутньою силою розгорнулась керована тов. Сталіним революційна боротьба в Закавказзі. Вона охопила робітничі центри і перекинулась на село.

12 січня в Києві почався страйк на двох найбільших тоді в місті заводах: Південноросійському (тепер „Ленінська кузня“) та Гретера і Кріванека (тепер „Більшовик“). Робітники виступили під лозунгами: „Геть самодержавство!“, „Хай живе демократична республіка!“, „Вимагаємо політичних свобод!“. Крім політичних вимог, робітники висували також і економічні: підвищення зарплати, оплати надурочної роботи, охорони праці і т. ін. За заводами-передовиками піднялись і інші підприємства Києва.

17 січня почав забастовку один з найбільших промислових центрів на Україні — робітничий Катеринослав. Військам і поліції не вдалося придушити цей рух. Під кінець січня страйк у Катеринославі став загальним, охопивши майже всі фабрики й заводи, трамвай, частину службовців. Студенти Гірничого інституту, а за ними і ряду інших учбових закладів Катеринослава припинили навчання.

Разом з Катеринославом у Донбасі почали забастовку робітники Юзівського заводу (тепер завод ім. Сталіна в м. Сталіно). Слідом за ними припинили роботу робітники великого чавуноливарного Петровсько-Волинцевського заводу. Адміністрація вивісила погрозливі оголошення, але робітники рвали їх, сходились на збори, а до роботи не ставали. Забастовка на Петровсько-Волинцевському заводі тривала два тижні, і нарешті, робітники перемогли: більшість їх економічних вимог була задоволена.

Піднялися на масову революційну боротьбу і шахтарі Донбаса. В Єнакієві в кінці січня забастували робітники заводу і шахтарі Веровського і Софіївського рудників Російсько-бельгійського товариства. Разом з ними кинули роботу тисячі шахтарів макіївських рудників і ряду інших шахт Донбаса.

В Харкові, не зважаючи на заздалегідь проведені арешти, 17 січня на паровозобудівному заводі відбувся багатолюдний мітинг, на якому робітники протестували проти кривавої розправи з робітниками Петербурга і висловлювали свою рішучу готовість до боротьби з самодержавством. За ухвалою мітингу харківські робітники зібрали кілька сотень карбованців на допомогу петербурзьким робітникам.

Зростав революційний робітничий рух і в інших містах України. Царський уряд намагався репресіями затримати розвиток революції. Це призводило до сутичок робітників з поліцією та військами. Революція невпинно наростала.

На багатьох заводах страйки, придушені поліцією і військами, на другий день вибухали з новою силою.

В першій половині лютого в Харкові вже бастувало 13 найбільших підприємств. Удруге виступив паровозобудівний завод. В Одесі бастували 10 підприємств. Свідомі робітники плямували розкольницьку діяльність меншовиків, які заважали розгортанню революційної боротьби.

На суднобудівному заводі в Миколаєві відбулась демонстрація і виникали сутички робітників з військами і поліцією. В Катеринославських залізничних майстернях робітники революційним порядком запровадили 8-годинний робочий день.

Серед лютневих страйків на Україні своєю організованістю і політичною гостротою виділявся страйк на заводі Гартмана в Луганську, де працював слюсарем і вів активну революційну роботу тов. К. Є. Ворошилов. На заклик більшовицького комітету РСДРП 16 лютого забастували 3500 робітників заводу Гартмана. До гартманців приєдналися інші заводи Луганська. На

багатотисячній демонстрації і мітингу виступав тов. Ворошилов. Забастовка, що пройшла під більшовицькими лозунгами, вирвала у капіталістів 9-годинний робочий день і задоволення ряду інших вимог робітників.

Розвиток революції та політична агітація більшовиків вплинули на характер страйкової боротьби. Від економічних страйків робітники переходили до політичних страйків і демонстрацій, а в окремих місцях — до збройного опору царським військам і поліції. Робітничий клас виступив як передова основна сила революції, що бореться за інтереси всього народу.

Пролетаріат піднімався на революційну боротьбу проти царизму, за здійснення „свободи робітничих спілок, скликання Установчих зборів для зміни державного ладу Росії, рівності всіх перед законом, відокремлення церкви від держави, припинення війни, встановлення 8-годинного робочого дня, передачі землі селянам“ (Історія ВКП(б), Короткий курс, с. 55). Ці вимоги робітничого класу були сформульовані більшовиками.

Забастовки, мітинги, демонстрації лише підготовляли, організовували робітників на рішучу переможну боротьбу. Перемогти ж народ міг тільки в збройній боротьбі. „Озброєння народу стає одним з найближчих завдань революційного моменту“, — говорив тоді Ленін (Ленін, Твори, т. VII, с. 73).

Дезорганізаторські дії і угодовська тактика меншовиків привели до того, що російська соціал-демократична партія фактично була розколота на меншовиків і більшовиків і не мала єдиної тактики. Щоб виробити єдину тактику в революції, що розгорталася, з ініціативи більшовиків був скликаний III з'їзд партії. Він відбувався в Лондоні з 12 по 27 квітня 1905 р. На з'їзд прибуло 24 делегати від 20 більшовицьких комітетів. Від більшовиків Одеси делегатом на з'їзді був Ленін. Меншовики відмовилися взяти участь у з'їзді і скликали окрему меншовицьку конференцію в Женеві, рішення якої були скеровані на згортання революції.

Ухвали III з'їзду були більшовицькими, ленінськими. З'їзд скерував робітничий клас у союзі з революційним селянством на збройне повалення царизму, на завоювання революційно-демократичної диктатури робітників і селян.

З'їзд рекомендував селянам негайно приступити до організації революційних селянських комітетів, конфіскації поміщицької землі без всякого викупу і запровадження на селі демократичних порядків.

Рішення III з'їзду були розвинуті Леніним у книзі „Дві тактики соціал-демократії в демократичній революції“. В цій книзі Ленін обгрунтував теорію переростання буржуазно-демократичної революції в революцію соціалістичну. Це давало пролетаріатові нову теоретичну зброю.

Повернувшись до Росії, делегати III з'їзду понесли його рішення в маси і з усією енергією взялись за проведення їх у життя.

Під знаком підготовки збройного повстання більшовики проводять Першотравневе свято 1905 р. Ще ніколи до цього в царській Росії святкування Першого Травня не мало такого масового й могутнього характеру, як у 1905 р. Напередодні свята більшовики друкували й поширювали листівки і відозви, серед яких була листівка, складена Леніним.

В день свята робітники бастували, сходились на збори і масовки, виходили на демонстрації. Могутню демонстрацію з червоними прапорами організували очолювані тов. Артемом (Ф. Сергєєв) більшовики Харкова. На одному з прапорів дружини робітників вишили золотим позументом лозунги: „Пролетарі всіх країн, єднайтеся!“ і „Геть самодержавство!“.

Меншовики намагались вихолостити бойовий пролетарський характер свята. В Харкові, наприклад, вони домагались, щоб першотравнева демонстрація була проведена у день релігійного свята, але свідомі робітники не пішли за меншовиками.

Страйки робітників, після деякого спаду, в травні знову підносяться вгору. Так, 2 травня в Одесі на кількох підприємствах почався страйк, який на 6 травня охопив близько 100 підприємств з 10 тис. робітників. Страйкували робітники і в ряді інших робітничих центрів.

Робітничий клас підіймав на боротьбу широкі народні маси країни. На початку весни на революційну боротьбу виступило селянство.

В різних формах проявлялася боротьба селян проти поміщиків. Селяни пасли свою худобу на поміщицьких землях, рубали ліси, відмовлялися від складання договорів на оренду землі, захоплювали поміщицьку землю для своїх посівів. Разом з цим селяни вдавались і до більш рішучих форм боротьби, а в деяких місцевостях нищили маєтки, заводи і підприємства. Так, вони спалили цукровий завод Терещенка в Глухівському повіті, Чернігівської губернії, а економію його розгромили. В Тарасівці, Київської губернії, селяни спалили економію поміщиці Браницької.

Майже всюди на Україні відбувалися забастовки сільськогосподарських робітників. Під час обробки буряків лише в Київській губернії страйкувало понад 150 тис. батраків і селян-поденників.

Більшовики приділяли велику увагу революційній боротьбі селян, дбаючи про піднесення свідомості і організованості селянства. Соціал-демократичні комітети в Чернігівській, Полтавській, Катеринославській і інших губерніях випускали спеціальні відозви до селян. Харківські більшовики посилали на село своїх агітаторів з політичною літературою. На зборах і в бесідах більшовицькі агітатори кликали селян на союз з робітниками, на спільну збройну боротьбу проти царизму. Зростала політична свідомість селянства. Так, бідняки с. Манюків на Чернігівщині, відправляючись на заробітки, вийшли на демонстрацію. Як символ поневолення вони несли ярмо, кидали його об дорогу й топтали ногами. На червоному прапорі демонстрантів було

написано: „Геть самодержавство!“ і „Свобода!“. В ряді сіл і поміщицьких маєтків селяни і сільськогосподарські робітники святкували пролетарське свято Першого Травня. Поліція і каральні загони, що їх посилав царський уряд на захист поміщиків, зустрічали опір. Селяни часто відбивали арештованих односельців.

Навесні 1905 р. селянський рух охопив 85, або $^1/_7$, повітів Європейської Росії, а в червні—104 повіти, але це був ще тільки початок селянської боротьби.

Піднесення революційної боротьби робітників і селян і поразки на фронті вплинули і на армію та військовий флот.

В Чорноморському флоті революційна частина матросів готувалась до повстання. Дізнавшись про це, командування флоту почало чистку команд на кораблях і встановило ще суворішу дисципліну. Як і на інших кораблях, на броненосці „Князь Потемкин-Таврический“, що був наймогутнішою одиницею Чорноморського флоту, значна частина команди була замінена молодими матросами. Проте, на броненосці збереглося революційне ядро, яке продовжувало агітацію за повстання.

Для проведення навчальних стрільб броненосець був посланий в район Одеси.

Саме в цей час в Одесі бурхливо наростали революційні події. У відповідь на арешт керівників страйку на заводі Гена і розстріл робітників Пересипського району 13 червня в місті вибух загальний страйк, який перейшов у барикадні бої робітників з поліцією і військом.

Події в Одесі мали на матросів „Потьомкіна“ великий вплив і дуже піднесли їх революційний настрій.

14 червня на броненосці вибухло повстання. Безпосереднім приводом до виступу була спроба командування розправитись з матросами за відмову їсти борщ з червивим м'ясом. Команду вистроїли на палубі корабля. Командир запропонував відійти вбік тим, хто їстиме борщ. Матроси потроху почали відходити. Коли залишилась невелика група тих, що вперто відмовлялися скоритися, її накрили брезентом, викликали караул і наказали стріляти в матросів. Але караул команди не виконав. Тоді матрос Вакулинчук вигукнув: „Браття, доволі терпіти! Бий їх, ізвергів! До зброї! Ура! Хай живе свобода!“ — і кинувся до зброї. Старший офіцер Гіляровський пострілом з гвинтівки смертельно поранив Вакулинчука, який, помираючи, сказав товаришам: „Тільки не кидайте справи, браття!“.

Матроси швидко розправилися з найбільш ненависними їм офіцерами. Для керівництва повстанням було обрано матроський комітет (комісію), на чолі якого став робітник-матрос Панас Матюшенко, син шевця з села Дергачі, Харківського повіту. Комітет ухвалив повести революційний броненосець в Одесу, куди той прибув 15 червня.

Тисячі робітників прийшли в порт зустрічати „Потьомкіна“ і попрощатися з тілом Вакулинчука, перевезеним на берег.

Щоб не допустити єднання робітників з повсталим броненосцем, влада вчинила жахливий розстріл маси народу, що зібралась у порту. Сотні людей було вбито й поранено.

Проте, не зважаючи на розстріл, похорон Вакулинчука, що відбувся 16 червня, перетворився в могутню демонстрацію проти самодержавства.

Проти повсталого броненосця цар вислав ескадру, але матроси відмовились стріляти в „Потьомкіна", і перелякане начальство спішно повернуло ескадру назад у Севастополь.

На повсталому броненосці не було правильного керівництва. Меншовики, есери і анархісти, що були на кораблі, виступали проти революційних дій. Крім того, залишена на „Потьомкіні" частина старого командного складу вела розкладницьку контрреволюційну роботу. Обраний командиром корабля офіцер Алексеєв, підтриманий меншовиками, відмовився стріляти у війська і поліцію, які розстрілювали робітників у порту.

На третій день повстання на броненосці нестало харчових припасів, вугілля і прісної води. „Потьомкін" зробив спробу поповнити запаси в румунському порту Констанца, але румунська влада відмовилась подати будьяку допомогу революційним матросам. Тоді броненосець пішов у Феодосію і, не діставши нічого й там, знову повернувся в Констанцу і 25 червня здався румунським властям.

З 720 чоловік команди „Потьомкіна" повернулись у Росію зараз же після здачі тільки 54 матроси. Каторгою і ув'язненням помстився царизм над повстанцями броненосця, які попали в його руки. Не зважаючи на поразку, повстання мало винятково велике значення. „Повстання на броненосці „Потьомкін" було першим масовим революційним виступом в армії і флоті, першим переходом великої частини царських військ на сторону революції. Повстання це зробило для робітничих, селянських і особливо самих солдатських і матроських мас більш зрозумілою і близькою думку про приєднання армії і флоту до робітничого класу, до народу" (Історія ВКП(б), Короткий курс, с. 58).

Жахлива розправа над народом в Одесі, а також і в Лодзі викликала могутню хвилю гнівних протестів і політичних страйків по всій країні. Тільки в самому Катеринославі в кінці червня бастувало понад 10 тис. робітників; відбувались сутички з поліцією і військами. Те саме було і в інших пролетарських центрах.

В країні назрівали умови для збройного повстання народу.

Задовольняючи інтереси ліберальної буржуазії і намагаючись обдурити народ, цар пішов на „поступки" нібито в інтересах народу і звернувся до міністра внутрішніх справ Булигіна з рескриптом, в якому доручив йому розробити законопроект „представницької" установи — думи. Закон про думу, який вийшов 6 серпня, не давав їй ніяких законодавчих прав, а лише дорадчі.

Повстання на броненосці „Потьомкін".

Обирати і бути обраними до думи могли лише дворяни, фабриканти, заводчики й куркулі. „З точки зору інтересів народу,— писав Ленін,— Державна Дума — найзухваліше знущання над „народним представництвом" (Ленін, Твори, т. VIII, с. 139).

Більшовики оголосили активний бойкот булигінській думі і посилили роботу в масах над підготовкою збройного повстання.

Ліберальна буржуазія, йдучи на угоду з царем, взяла участь у думі. Меншовики підтримали ліберальну буржуазію і повели боротьбу проти більшовицької тактики бойкоту.

3. Всеросійський політичний страйк у жовтні 1905 р.

Революція швидко розвивалася. Восени вся країна була охоплена революційним рухом, який невпинно наростав. В кінці вересня в Москві почався загальний політичний страйк, який швидко поширився на всю країну і охопив весь робітничий клас. До робітників приєднувалися службовці, інтелігенція. Стали фабрики й заводи, міський і залізничний транспорт, електростанції, друкарні, не працювала пошта, телеграф і інші установи. Страйк московського пролетаріату перетворився у всеросійський загальний жовтневий політичний страйк.

На Україні вже з перших днів жовтня забастовка набирала загального характеру. У ряді міст України проходять грандіозні мітинги і демонстрації, які закінчуються збройною боротьбою з військом.

В Харкові 11 жовтня понад 15 тис. робітників з червоними прапорами зібрались на політичний мітинг. Коли мітинг закінчився і учасники його розходились, козаки напали на розрізнені групи робітників. У відповідь на це коло університету і на Соборній площі виросли барикади. Війська не наважувалися атакувати робітників. Барикади були залишені лише тоді, коли військове командування дозволило їх захисникам не здавати своєї зброї військам.

10 жовтня поліція і війська напали на робітників і в Катеринославі. Зав'язалась збройна боротьба. На другий день після сутички місто завмерло, всякий рух припинився. Вулиці були заповнені військами. Проте, не зважаючи на присутність війська, в місті відбулась багатотисячна демонстрація, що знову закінчилась збройною сутичкою з військами, в результаті якої були жертви і серед робітників і у військах.

Близько 50 тис. робітників Катеринослава зібрались 13 жовтня на похорон розстріляних товаришів. Похорон перетворився в нову революційну демонстрацію.

Революція примусила владу відкрити двері великих аудиторій університетів і інститутів для багатолюдних мітингів, на які ходило все міське населення. На мітингах обговорювались найпекучіші питання політичного життя. В університеті й політехнічному інституті в Києві відбувались щоденні багатолюдні мітинги. Царські портрети повикидали з аудиторій. На мітингах майоріли червоні прапори.

До половини жовтня Україна, як і вся Росія, була охоплена загальним політичним страйком. Життя в країні припинилось. Сила царського уряду була паралізована.

На смерть переляканий могутністю пролетарського руху і прагнучи виграти час, цар видав 17 жовтня маніфест.

Народові було обіцяно „непорушні основи громадянської свободи: недоторканість особи, свободу совісті, слова, зборів, спілок". Революція змела булигінську думу. Замість дорадчої думи було обіцяно скликати думу „законодавчу".

Опублікування маніфесту було політичним маневром переляканого царського уряду. Він сподівався, що проголошення політичних свобод принесе заспокоєння країні, розколе сили революції, а тим часом можна буде зібрати сили і розгромити революцію.

Проголошені маніфестом свободи лишалися пустою обіцянкою. Мітинги й демонстрації, що відбувалися після видання маніфесту, уряд продовжував розстрілювати. Так, 18 жовтня війська обстріляли політичну демонстрацію в Києві.

Барикади в 1905 р.

Разом з цим царський уряд, щоб роз'єднати сили народу, організував жахливі єврейські погроми. На мітингах, присвячених царському маніфестові, ліберали виголошували палкі промови з подякою цареві за даровані „свободи", а в єврейських кварталах відбувались організовані поліцією погроми. Так було в Одесі, Києві, Катеринославі та інших містах царської Росії. Погромники, що складалися з переодягнутих поліцейських і жандармів, крамарів і т. д., виходили на погроми з царськими портретами, іконами і захованою зброєю. По кілька днів тривали погроми, сотні населених пунктів було розгромлено і десятки тисяч єврейської бідноти вбито й покалічено.

Для боротьби з революцією уряд створив поліцейські організації — „Союз русского народа", а згодом „Союз Михаила архангела". Керівну роль у цих організаціях відігравали поміщики, купці, попи; народ називав їх „чорною сотнею". Чорносотенці на вулицях убивали робітників і революціонерів з інтелігенції. У Москві вони вбили видатного більшовика М. Баумана.

Буржуазія задовольнилась маніфестом 17 жовтня і відверто переходила на бік самодержавства. Вона використала революцію також для створення своїх політичних партій: конституційних

демократів („кадеты“) і „Союза 17 октября“ („октябристы“). Кадети були основною буржуазною партією в Росії. Спритно маскуючись опозиційністю до царського уряду, вони намагалися затримати дальший розвиток революції.

Помічниками буржуазії були меншовики, які теж вели лінію на згортання революції і допомагали кадетам та іншим буржуазним партіям обманювати народ.

Тільки більшовики викривали маневри царизму і пояснялиа масам, що маніфест є пасткою для революції. Більшовики закликали робітників до озброєння. Дії царського уряду показували робітникам, що потрібна ще напруженіша боротьба проти самодержавства.

З ініціативи більшовиків широко розгортається організація робітничих бойових дружин. У Харкові були створені численні й міцні бойові дружини, що їх робітники називали Артемівською гвардією, за ім'ям видатного більшовика Артема — їх організатора. Зброю для бойових дружин купували на гроші, зібрані серед робітників.

У бурхливі дні жовтневого політичного страйку виникають Ради робітничих депутатів.

На Україні Ради робітничих депутатів створюються слідом за появою їх у Петербурзі й Москві. Ради появляються в Катеринославі, Києві, Одесі, Луганську і в ряді інших робітничих центрів. На чолі Луганської Ради робітничих депутатів стояв тов. Ворошилов.

Ради робітничих депутатів були зародковою революційною владою і користувались великим авторитетом серед трудящого населення. До Рад зверталися в найрізноманітніших справах. На засідання Луганської і Катеринославської Рад приходили також і селяни. Ради революційним порядком видавали газети, подекуди запроваджували 8-годинний робочий день, готували збройне повстання.

Ради 1905 р. являли собою прообраз Радянської влади, яку під керівництвом більшовиків робітничий клас в союзі з найбіднішим селянством завоював у жовтні 1917 р.

4. Грудневе збройне повстання

З часу загального політичного страйку в жовтні революція продовжувала йти на піднесення до найвищого свого пункту— збройного повстання. В революційну боротьбу втягувались нові верстви робітників. Зростала кількість учасників політичних страйків.

У половині листопада Харків і Катеринослав були охоплені загальним страйком. В Миколаєві оголосили страйк робітники Суднобудівного і Чорноморського заводів, бастував і ряд інших підприємств Миколаєва. Продовжувались страйки на заводах і шахтах Донбаса.

У листопаді почалась забастовка поштово-телеграфних службовців. Телеграфний і поштовий зв'язок у багатьох місцях був порушений або цілком паралізований. Бастуючих і морально, і матеріально підтримували робітники.

Восени 1905 р. ще більше, ніж навесні і влітку, розгорнувся селянський революційний рух. В ряді місцевостей стара влада усувалася і створювались революційні селянські комітети. Дедалі частіше захоплювали селяни поміщицьку землю. Не зважаючи на військовий стан, майже вся Чернігівщина була охоплена селянським повстанням. Проти революційного селянства в ряді сіл виступало куркульство. Наприклад, в с. Вихвостові куркулі жорстоко розправилися з повсталими селянами. Гострою була в цей час боротьба селян і на Полтавщині, зокрема в м. Сорочинцях. Для придушення селянського повстання в Чернігівську губернію прибув адмірал Дубасов. У наслідок розвитку революційного руху виникли „Селянські союзи", які розгорнули свою діяльність по всій Росії.

Під натиском селянської боротьби царський уряд змушений був пообіцяти селянам повністю ліквідувати викупні платежі, що їх вони платили ще з реформи 1861 р.

У другій половині 1905 р. майже 40% повітів Європейської Росії були охоплені селянським рухом, який все зростав. „І все ж натиск селянських мас був ще недостатній. Селянському рухові бракувало організованості і керівництва" (Історія ВКП(б), Короткий курс, с. 76).

Революційна боротьба робітників і селян все більше захоплювала армію. В Кронштадті і Севастополі вибухли повстання матросів. Зростали революційні настрої і заворушення солдатів. Революційними настроями в Київському гарнізоні найбільше відзначалися сапери, які набиралися переважно з робітників. Серед солдатів-саперів у Києві революційна робота провадилась з великим успіхом. Сапери мали зв'язок з революційно настроєними солдатами кількох частин гарнізону і робітниками.

Начальство, дізнавшись про ріст революційних настроїв у саперній бригаді, вирішило розправитись з революційними солдатами. Командир запросив до себе представників від солдатів. Коли вони з'явились до нього, щоб викласти йому солдатські вимоги, командир і інші офіцери стали знущатись з солдатів, а потім арештували їх. Арештованим саперам загрожував військовий суд. Тоді 18 листопада саперна бригада повстала. На чолі повстання став революціонер підпоручик Б. Жадановський. Озброєні солдати вирушили на з'єднання з іншими військовими частинами. Але в наслідок вжитих начальством заходів це не вдалось. Повсталі сапери повернули до Південноросійського заводу (тепер „Ленінська кузня"), а звідти, оточені робітниками заводу, пішли на з'єднання з одним з полків. Але на Галицькому базарі повстанців зустріла учбова команда Миргородського полку, яка, відкривши вогонь, багатьох убила й поранила. Був тяжко

поранений керівник саперів Жадановський. Оточені натовпом, сапери не змогли відразу дати рішучу збройну відсіч, були примушені відступити, і повстання зазнало поразки.

В листопаді двічі виходили на вулицю солдати Харківського гарнізону. Особливо велика була збройна демонстрація 23 листопада, якою керувала військова організація соціал-демократів. Офіцери перелякалися виступу і повтікали. Після демонстрації цілий день у Харкові відбувались солдатські мітинги.

В цей час „революція щільно підійшла до збройного повстання. Більшовики кликали маси до збройного повстання проти царя і поміщиків, роз'яснювали їм його неминучість. Не покладаючи рук більшовики підготовляли збройне повстання" (Історія ВКП(б), Короткий курс, с. 77).

8 листопада в Росію повернувся з еміграції Ленін; він взявся за безпосереднє керівництво готуванням збройного повстання.

Царський уряд, з свого боку, вживав найрішучіших заходів для розгрому революції. Щоб розв'язати собі руки, він пішов на мир з Японією, який був укладений 23 вересня 1905 р. в Америці в м. Портсмуті. Проте, не зважаючи на мир, царський уряд не тільки не спішив з демобілізацією солдатів з армії, а й затягував її. Він боявся, що запасні, повернувшись додому, посилять революційну боротьбу.

Урядом були видані накази про розправу з керівниками революційного руху і про розгін Рад. Каральним загонам наказували „арештованих не мати" і „патронів не шкодувати". За законом від 2 грудня кожний учасник страйку підлягав 16-місячному тюремному ув'язненню. Ряд місцевостей було оголошено на воєнному стані.

У відповідь на це робітничий клас став готуватися до рішучого бою з царизмом. 5 грудня 1905 р. Московський комітет більшовиків і Московська Рада робітничих депутатів закликали робітників до політичного страйку і негайної підготовки й проведення збройного повстання. 7 грудня в Москві почався політичний страйк, який за два дні переріс у збройне повстання московського пролетаріату.

Московське повстання палко підтримала свідома частина робітників України. В Катеринославі, Харкові, Одесі, Миколаєві, Олександрівську та інших містах почались загальні страйки, які подекуди переростали в збройні повстання.

У Харкові більшовики під керівництвом Артема почали готувати збройне повстання, яке було призначено на 12 грудня. На заводі Гельферіх-Саде (тепер „Серп і молот") вночі повинна була зібратися частина бойових дружин. Друга частина мала зійтися біля вокзалу і захопити його. Після цього дружинники повинні були повести наступ на центр міста і зайняти урядові установи. Але цього плану здійснити не вдалось, бо провокатор з меншовицького комітету повідомив генерал-губернатора про підготовку повстання. Ранком 12 грудня частина бойових

дружинників, що зібралися на заводі Гельферіх-Саде, була оточена військом і обстріляна артилерією. Повстання було зірвано.

Невдача повстання в Харкові не знизила бойового духу робітників України.

Через кілька днів сталося повстання в Олександрівську. Поліція й козаки намагалися придушити збройною силою загальний страйк робітників, на що робітники відповіли збройним повстанням. На допомогу робітникам Олександрівська прибули робітники з Синельникова, Нижнедніпровська і Нікополя. Кілька годин точився гарячий бій між повсталими робітниками і військом. Погано озброєні робітники після впертої боротьби змушені були залишити барикади.

Звістки про збройну боротьбу московських робітників, захоплення робітниками Катеринінської залізниці, що з'єднувала Донбас з Криворіжжям, посилили революційний настрій робітників Донбаса. В Авдіївці, Гришині, Ясинуватій та інших районах робітники енергійно озброювались. На заводах відбувалося масове виготовлення холодної зброї. Робітники роззброювали поліцію й жандармів і озброювали робітничі дружини. В ряді районів (Авдіївка, Ясинувата) відбуваються сутички робітників з поліцією і невеликими військовими загонами, що закінчуються перемогою робітників.

Під час захоплення робітниками Катеринінської залізниці на залізничних станціях утворились розпорядчі комітети, які взяли в свої руки управління станціями. Розпорядчі комітети діяли як зародки революційної влади. Вони роззброювали поліцію, знімали з постів царську адміністрацію, озброювали робітників. Царська влада в Донбасі була паралізована. Політична атмосфера дійшла до такого напруження, що кожного дня могло вибухнути велике повстання.

Розстріл 16 грудня поліцією і драгунами робітників Горлівського механічного заводу викликав збройне повстання в Горлівці, в якому взяли участь багато робітників Донбаса.

Після розстрілу робітників Горлівський страйковий комітет звернувся з телеграмою до всіх районів Донбаса, в якій повідомляв про криваву розправу і просив негайної допомоги.

На заклик страйкового комітету в Горлівку негайно виїхали бойові дружини робітників з Єнакієва, Гришина, Ясинуватої, Авдіївки та інших районів Донбаса. Серед прибулих дружинників озброєних рушницями було не більше 300. На нараді керівників бойових дружин був розроблений план наступу. Прибулі дружинники були розбиті на загони, і кожному загонові було визначене його місце.

О 8 годині ранку 17 грудня почався бій. Після двогодинного бою робітники примусили війська відступити з Горлівки. Але в степу війська зустрілись з козаками, що йшли їм на допомогу. З'єднані сили піхоти й козаків зробили глибокий обхід і підійшли до станції Горлівки з тилу. На території станції

стався запеклий бій, що тривав до третьої години дня. Погано озброєні і не навчені військовій справі робітники не витримали тривалого бою і примушені були відступити. Але військо протягом чотирьох днів не наважувалося вступати в Горлівку, як і в інші місця, де були бойові дружини.

Щоб не дати знову з'єднатись бойовим дружинам і попередити нове повстання, війська руйнували залізничну колію, нищили мости і телефонну сітку. Тим часом у Донбас прибули підкріплення, і війська перейшли в наступ, жорстоко розправляючись з робітниками. Проте, для встановлення „порядку" в Донбасі військам потрібно було два тижні.

Грудневе повстання було найвищою точкою революції. Після його поразки почався другий період революції, період її поступового відступу.

5. Другий період революції

Перемігши грудневе повстання в Москві і в інших місцевостях, царський уряд розгорнув нечуваний до цього часу терор, намагаючись якнайшвидше остаточно розгромити революцію. По всій Росії лютували каральні експедиції проти робітників і селян. Всюди відбувалися масові арешти і розстріли революціонерів. Тисячі робітників і селян відправляли на заслання.

Репресивні заходи царського уряду проти революції доповнювала буржуазія скороченням виробництва і запровадженням локаутів, щоб голодом зламати волю робітників до боротьби. В 1906 р. тільки в Харкові і Одесі було близько 15 тис. чоловік зареєстрованих безробітних. На 1907 р. в числі всіх безробітних у царській Росії налічувалось 32% металістів — найпередовішої частини робітничого класу.

Одночасно з ростом безробіття в країні збільшувались прямі і непрямі податки на трудяще населення міста і села.

В 1906 і 1907 рр. робітники й селяни продовжували боротьбу, відступали з боями, не даючи самодержавству змоги відібрати все, що було завойовано в попередній боротьбі.

Навесні і особливо влітку 1906 р. в революційну боротьбу втягуються нові маси робітників. Зростає кількість учасників страйків на шахтах і на багатьох підприємствах Донбаса і Криворіжжя. Під час Першотравневих свят політичні мітинги охопили майже всіх шахтарів Донбаса і Криворіжжя. В Києві і Катеринославі знову появились так звані „біржі" — місця зборів, політичних бесід і нелегальних зустрічей революціонерів.

В Луганську продовжувала існувати єдина тоді в Росії Рада робітничих депутатів, а також профспілка металістів. Робітники зберегли бойову дружину і продовжували озброюватись — виготовляли бомби, а за вогнепальною зброєю для дружинників тов. Ворошилов їздив у 1906 р. у Фінляндію. Щоб уберегтись

від царських шпигів, тов. Ворошилов перевозив зброю в дамських коробках.

Самодержавство вдавалось до заборони і конфіскації газет і літератури. Але заборонені більшовицькі газети виходили знову, тільки під іншою назвою.

Газету й листівки видавала Луганська більшовицька організація. В київській газеті „Работник" Ленін вмістив свою статтю „Напередодні". В цей час багато статтей Леніна було вміщено в інших більшовицьких газетах. Тов. Сталін, який керував більшовиками і більшовицькою пресою Закавказзя, друкував у той час багато своїх статтей у закавказьких більшовицьких газетах.

У 1906 р. хвиля робітничих страйків у Росії ще була висока. Бастувало 1 млн. 208 тис. чоловік, при чому на першу половину року припадало 748 тис. страйкарів, з яких 453 тис. були учасниками політичних страйків. Це були, як і раніш, переважно металісти.

Навесні 1906 р. знову підноситься рух селянства. Він не спадав на протязі всього року і тривав також на початку 1907 р.

В час найбільшого розмаху боротьби на селі в травні—серпні 1906 р. селянським рухом було охоплено 250 повітів, а забастовками сільськогосподарських робітників — 157 повітів Європейської Росії.

Царська влада посилала каральні загони на боротьбу з селянством; вони дико розправлялись з селянами, в першу чергу з „підмовниками" і „агітаторами", з найпередовішими селянами, безробітними робітниками, що повернулися з міста в село, і революційною частиною сільської інтелігенції. Каральні загони грабували селянське майно, поводились у селах, як завойовники в чужій країні. У квітні було видано також закон, за яким судові справи про участь селян у революційному русі повинні були розглядатись позачергово. Селян катували або гнали в заслання, розстрілювали без всякого суду.

Не зважаючи на дику розправу, селянство не припиняло боротьби і часто вступало в сутички з каральними загонами, відбиваючи арештованих і розправляючись з представниками влади.

Революційний рух в армії і флоті ще тривав. У Кронштадті і Свеаборгу повстали матроси Балтійського флоту. В Херсоні перестали коритися офіцерам дві роти солдатів дисциплінарного батальйону. Піхотний полк у Полтаві вночі, без офіцерів, з музикою вирушив з казарм на з'єднання з солдатами іншого полку. На Катеринославщині рота солдатів відмовилась виконати наказ офіцера — розправитись з селянами — і роту забрали з села. Багато „крамольних" частин налічувалося тоді в царській армії.

Серед солдатів помітно зростав вплив соціал-демократів. Військова організація при Катеринославському комітеті РСДРП видавала солдатську газету, а більшовицька військова організація в Києві — солдатський журнал „Голос солдата". Все більша кількість свідомих солдатів і матросів вступала в партію.

Революція в країні сприяла посиленню національно-визвольного руху всіх пригноблених народів проти царизму і послабила національний гніт.

На Україні починають виходити явочним порядком українські газети, журнали та інші видання. В деяких школах без дозволу шкільного начальства почали вести викладання українською мовою. В містах і селах виникають „Просвіти", „Клуби" та інші організації, де групувалася українська інтелігенція. Ці організації використовувались українською буржуазією в її класових інтересах.

Репресії дали самодержавству лише перші успіхи в боротьбі з революцією. Щоб зміцнити своє становище, царський уряд вирішив скликати нову Державну думу.

Виборчий закон, оголошений 11 грудня 1905 р., був антидемократичним. Більше половини населення було позбавлено права голосу. Вибори були не рівні і не прямі, а багатоступневі. Поміщики й буржуазія користувалися великими виборчими перевагами. Поміщики обирали одного виборщика від 2 тис. виборців, а робітники — від 90 тис. виборців. До того ж багатьох робітників і селян з різних мотивів просто викреслювали з виборчих списків. Так царський уряд забезпечував перевагу в думі поміщикам і буржуазії.

Українська буржуазія, як і російська, задовольнилася маніфестом 17 жовтня. Українська радикально-демократична партія у блоці з кадетами брала участь у виборах в Державну думу, а в самій думі підтримувала кадетів.

Передвиборна кампанія супроводилась арештами „неблагонадійних" осіб. Вибори до думи відбувалися під тиском чиновників і поліції і фактично не були таємними.

„Думою цар хотів відвернути маси від революції. Значна частина селянства вірила в той час в можливість через думу дістати землю. Кадети, меншовики й есери обманювали робітників і селян — нібито без повстання, без революції можна добитися потрібних народові порядків. В боротьбі з цим обманом народу більшовики оголосили і провели тактику бойкоту І Державної думи..." (Історія ВКП(б), Короткий курс, с. 80).

Усюди переважна більшість робітників підтримала більшовицьку тактику. Так, 7 березня 1906 р. на Брянському заводі відбулись 3-тисячні збори, а потім мітинг робітників, де більшовики закликали до бойкоту, завдяки чому виборчі збори на заводі не відбулись.

Бойкот робітниками думи мав також певний вплив і на село і значно послабив віру в неї населення.

Не тільки робітники, а й багато селян не брали активної участі у виборах. На Харківщині обирало тільки 6,8% селян. Проте, це не перешкодило владі послати в думу „законну" кількість депутатів від Харківської губернії.

Успіхові боротьби з самодержавством і далі шкодили меншовики своєю розкольницькою практикою. Тому робітники вимагали об'єднання сил робітничого класу і його партії. Під тиском робітників меншовики мусили погодитись з більшовицькою пропозицією скликати з'їзд партії.

У квітні 1906 р. в Стокгольмі відбувся IV (Об'єднавчий) з'їзд РСДРП. Разом з Леніним в роботах з'їзду брав участь тов. Сталін під псевдонімом Івановича. Від більшовицьких організацій України на з'їзді було чотири представники, в числі яких був тов. Ворошилов.

Ленін і Сталін, відстоюючи на з'їзді більшовицьку позицію в революції, одночасно нещадно викривали опортунізм меншовиків, які шкодили робітничому класові і селянству. І хоч IV з'їзд дав формальне об'єднання більшовицької і меншовицької частин партії, але він відкрив очі багатьом з тих робітників, які ще до цього йшли за меншовиками. Тому після з'їзду більшість членів місцевих формально об'єднаних організацій РСДРП здебільшого ставали на бік більшовиків.

У країні ще тривала запекла революційна боротьба, і тому царський уряд вважав неможливим відтягати далі скликання думи. І Державна дума почала засідати 27 квітня 1906 р. в Таврійському палаці в Петербурзі.

Щодо свого соціального складу більшість депутатів думи була поміщицько-буржуазною. Представниками селян у думі була трудова група, або „трудовики", яких налічувалось понад 100 депутатів; робітничих представників було близько 25 чоловік.

За царським маніфестом від 21 лютого 1906 р. кожний закон, що його подавав уряд на розгляд думи, мав потім схвалюватись Державною радою, яка складалась здебільшого з царських сановників. Отже, законодавчих прав дума фактично не мала.

Кожне поставлене в думі питання безконечно дебатувалось і зволікалось. Наприклад, одно з найголовніших питань—аграрне „обговорювалось" більше трьох тижнів, аж поки думу не розігнали.

Коли з'ясувалося, що вибори до Державної думи не дали бажаних для уряду результатів, а сама дума не виявляла достатньої покірливості, царський уряд 8 липня 1906 р. розігнав її.

В країні посилилися репресії і запанував військовий терор. З серпня 1906 р. для учасників революційних виступів були запроваджені військово-польові суди, які засуджували здебільшого до розстрілу і тільки зрідка — на каторгу.

Після розгону думи уряд стримував обурення країни військовим терором. Посилена і надзвичайна охорона, арешти без кінця, військово-польові суди, каральні експедиції — все це, разом узяте, не можна було назвати інакше, як військовим терором.

Було ясно, що царському урядові вдалося приборкати революцію і що революційна хвиля почала спадати. В порівнянні з 1905 р. число страйків набагато зменшилося. Зменшувалась і кількість селянських виступів.

Посилюючи репресії в країні, царський уряд оголосив про скоре скликання II Державної думи.

Тепер, в умовах безперечного спаду революції, більшовики, замість бойкоту думи, вирішили взяти участь у ній. Більшовики йшли в думу не для співробітництва там з кадетами, а для того, щоб з думської трибуни викривати антинародну політику царського уряду, безсилість думи зробити щось для народу.

Меншовики, навпаки, йшли в думу, як вони самі заявляли, для „органічної законодавчої" роботи, тобто для підтримки кадетів.

Вибори до II Державної думи почались у кінці 1906 р. і відбувались на основі того ж закону, за яким обиралась і I дума. Робітничих і селянських представників не допускали до думи, їх арештовували заздалегідь, до виборів. А коли вибори все ж давали небажані для царської влади наслідки, вони касувалися.

У цих найтяжчих умовах більшовики закликали робітників і селян не голосувати за кандидатури кадетів, яких підтримували угодовські партії, а виставляти своїх кандидатів до думи.

У наслідок більшовицької агітації робітники й селяни провели до думи значну кількість своїх представників. Так, з 15 осіб, обраних у члени думи від Київщини, тільки двоє були чорносотенцями. Це вказувало також на те, що царизм ще не був спроможний забезпечити собі в думі чорносотенну більшість.

Меншовицька політика співробітництва з кадетами викликала велике незадоволення в партійних організаціях. Більшовики поставили вимогу скликати новий з'їзд партії.

У травні 1907 р. в Лондоні був скликаний V з'їзд РСДРП. Більшовики мали на з'їзді стійку більшість. З'їзд схвалив політику більшовиків і прийняв більшовицькі резолюції. Це означало перемогу більшовиків у керівництві робітничим революційним рухом у цілому.

20 лютого 1907 р. зібралась II Державна дума. В II думі порівняно з першою майже в два рази зменшилось число мандатів кадетської партії. 157 мандатів одержали так звані народницькі, або трудові, партії, які „були тоді демократичними партіями і виражали інтереси дрібної буржуазії міста й села" (Історія ВКП(б), Короткий курс, с. 85). Соціал-демократична фракція II думи налічувала 65 чоловік. Більшість депутатів думи, обраних на Україні, належала до робітників і селян і в значній кількості до дрібнобуржуазної інтелігенції.

З буржуазних і дрібнобуржуазних партій в думі утворилася українська фракція, яка ставила собі за мету домагатися автономії України, українізації школи тощо.

Виходило, що складом своїх членів II дума була більш небажаною для самодержавства, ніж I дума, і тому вже з перших днів її існування царизм став шукати приводу, щоб розігнати її.

Тільки через два тижні після початку роботи думи царський уряд виступив у думі з декларацією, з якої було видно, що в

земельному питанні він не йшов далі підтримки куркулів, а робітникам нічого не обіцяв. Уряд не збирався допомагати масам голодуючого населення. Для прикриття цієї злочинної політики царизму в думі з ініціативи кадетів була створена продовольча комісія, яка по суті поховала продовольче питання. З царської декларації також було видно, що уряд і надалі вестиме політику національного гноблення. Соціал-демократична фракція думи голосувала як проти декларації царського уряду, так і проти ряду інших заходів, що їх уряд проводив через думу.

Частина депутатів думи викривала з думської трибуни антинародну політику царизму. Це привело до розправи уряду з народними представниками. Поліція провокаційним шляхом підготувала „обвинувачення" проти соціал-демократичної фракції, для розгляду якого була створена думська комісія. Разом з тим уряд підготував удар і по самій думі. 3 червня 1907 р. дума була розігнана, після чого соціал-демократична фракція думи була відправлена на заслання.

Під впливом революції 1905—1907 рр. по всій Австро-Угорщині прокотилися виступи широких народних мас, які підняли боротьбу за загальне виборче право. Особливо грандіозним цей рух був у Галичині. В результаті цього руху австрійський уряд пішов на поступки. На початку 1907 р. в Австро-Угорщині було проголошене загальне виборче право.

Царизм продовжував свій наступ на революційний народ. Люті розправи зростали. Каральні експедиції розстрілювали робітників і селян. В царських катівнях жорстоко, по-звірячому знущалися з в'язнів. Після поразки грудневого повстання в Донбасі було арештовано 132 учасники повстання. Арештованим учасникам повстання готували страту або каторгу, тюрму або заслання в Сибір на поселення.

Особливо жорстоко розправлявся царський уряд з більшовиками. Тов. Ворошилов, тільки в грудні 1905 р. звільнений робітниками з царської тюрми, в червні 1907 р. був знову арештований і в жовтні засланий в Архангельську губернію. Охранка робила все, щоб розправитись з Леніним. Ленін примушений був ховатись від царських шпигів у Фінляндії, а в грудні 1907 р. з великою небезпекою для життя знову емігрував за кордон.

Самодержавство здобуло тимчасову перемогу над народом. Перша буржуазно-демократична революція в Росії зазнала поразки.

Поразка революції була зумовлена рядом причин. Хоч селянство і йшло на союз з робітниками, проте, значна частина його вірила в царя, і це перешкоджало утворенню міцного союзу робітників і селян. Великий вплив на селянство мала тоді угодовська партія есерів. Вона перешкоджала йому рішуче виступити на боротьбу за повалення царизму, стати на той шлях, на який кликали селян більшовики. Українських селян обманювали ще й українські буржуазно-націоналістичні партії, зокрема УСДРП,

які намагалися розірвати єдиний фронт класової боротьби російських і українських робітників.

Царська армія складалася переважно з селян. А значна частина селян ще не йшла разом з робітниками на повалення царизму, тому для придушення революції цар зміг використати більшу частину солдатів.

В революції 1905—1907 рр. партія більшовиків героїчно боролася за повну перемогу народу над самодержавством. Але розкольницька діяльність меншовиків — агентів буржуазії в робітничому класі — була одною з важливих причин поразки революції.

Нарешті, царю допомогли придушити революцію іноземні імперіалісти і мир з Японією, який зміцнив становище царизму в його боротьбі з революцією.

За роки першої революції робітничий клас і селянство набули великого політичного досвіду, який забезпечив їм перемогу в 1917 р.

РОЗДІЛ X

СТОЛИПІНСЬКА РЕАКЦІЯ НА УКРАЇНІ (1907—1912)

1. Третєчервневий переворот 1907 р. Терор царського уряду проти робітників і селян

3 червня 1907 р. царський уряд розпустив II Державну думу і видав новий закон про вибори в III Державну думу. В історії цей день називається третєчервневим переворотом. Царський уряд порушив маніфест 17 жовтня 1905 р., за яким нові закони можна було видавати лише за згодою думи. Соціал-демократичну фракцію було заарештовано і після суду заслано в Сибір.

Новий виборчий закон зводив нанівець виборчі права робітників і селян, тоді як виборчі права поміщиків і торгово-промислової буржуазії дуже розширялись.

Вибори в III думу проходили в умовах жорстокого терору. Робітникам і селянам було важко скористатися навіть тими дуже обмеженими виборчими правами, що були надані їм законом.

Багато пригноблених народів царської Росії було зовсім позбавлено виборчих прав. Чорносотенці під загрозою погромів забороняли євреям висувати в думу своїх кандидатів.

Царський уряд робив усе для того, щоб забезпечити потрібний йому склад депутатів III думи. На цей раз він досяг своєї мети.

1 листопада 1907 р. відкрилась III Державна дума. На 442 депутати було 202 самих тільки поміщиків. Від українських губерній було обрано 111 депутатів, з них 64 поміщики, серед яких були такі, як граф О. Бобринський і чорносотенець В. Шульгін. Порівняно з I думою в III думі число депутатів-поміщиків від українських губерній зросло з 21 до 64 і попів з 1 до 13, зате число представників селянства зменшилося з 40 до 20.

Переважна більшість депутатів належала до поміщицько-буржуазних контрреволюційних партій. У III думі було правих (чорносотенців)—171, октябристів і членів споріднених з ними груп — 113, кадетів і членів близьких до них груп — 101, трудовиків —13 і соціал-демократів —18.

З 111 депутатів від України в III думі було: 55 правих і 41 октябрист.

Така дума цілком відповідала інтересам царського уряду, була зброєю в руках царизму в боротьбі проти робітників і селян.

З приводу виборчого закону, на основі якого було обрано III думу, Ленін писав: „Виборчий закон 3 червня 1907 року „будував" державну систему управління—та й не самого тільки управління — на блоці кріпосників-поміщиків з верхівками буржуазії, при чому перший соціальний елемент зберігав у цьому блоці гігантську перевагу, а над *обома* елементами стояла фактично неурізана стара влада" (Ленін, Твори, т. XVI, с. 258).

Після третєчервневого перевороту царизм ще більше посилив чорносотенну реакцію. Царський міністр внутрішніх справ Столипін вкрив країну шибеницями. Каторжні тюрми, фортеці і місця заслання переповнилися революціонерами. У 1908 р. в Росії в середньому щодня було в ув'язненні понад 170 тис. чоловік і більше 62 тис. перебувало під слідством. Польові суди з 1907 до 1909 р. винесли понад 5 тис. смертних вироків. У 1906 р. царизм оголосив українські губернії на воєнному стані, а з 1907 по 1910 р. держав Україну в стані надзвичайної охорони. Поліція силою збирала сільські сходи і примушувала їх виносити приговори про заслання революційно настроєних селян. Таким чином, лише з 1 січня по 28 липня 1907 р. з Київської губернії було вислано 355 чоловік (не рахуючи членів сімей).

Царський уряд люто громив політичні й економічні організації пролетаріату. Так, за 1907—1910 рр. в Росії було закрито 444 профспілки. За цей же період було відмовлено в реєстрації 604 спілкам. У Катеринославі з 80 профспілкових організацій лишилося 4. В 1910 р. в Одесі всі профспілки були знищені. В Миколаєві військовий губернатор просто заявив, що не допустить утворення професійних спілок. В Харкові, Донбасі та інших місцях України профспілки, що залишились, ледве животіли. Активних керівників профспілкового руху арештовували і висилали.

Поряд з закриттям профспілок царизм знищував і робітничу пресу. За один лише 1907 рік у Росії було закрито 100 профспілкових газет.

З найбільшою лютістю царський уряд переслідував більшовиків. Багато партійних більшовицьких організацій було розгромлено, знищено Ради робітничих депутатів і всі селянські організації. Так, наприклад, у 1907 р. Харківська партійна організація налічувала у себе 800 членів, а через рік у ній залишилося тільки близько 60 чоловік.

Національний рух, що посилився в революційні роки, жорстоко придушувався. Чорносотенну політику царизму в національному питанні цілком підтримували не тільки октябристи, а й кадети.

Українські періодичні видання закривалися. Українські газети і книжки заборонялось передплачувати під загрозою тюрми. Культурно-освітні українські організації ліквідувались. Так, під кінець 1911 р. з 14 „Просвіт" лишилося тільки 7. Серед закритих були Київська, Одеська, Ніжинська, Чернігівська. Столипін 20 січня 1910 р. видав циркуляр, що наказував губернаторам не дозволяти заснування товариств з „інородців", до яких були віднесені і українці.

Політичних ведуть.

У школах було заборонено вживати українську мову. Державна дума відхилила заяву 33 депутатів про користування українською мовою в початкових школах. Полтавський губернатор радив міністрові внутрішніх справ допускати на посади вчителів і інспекторів шкіл на Україні тільки росіян. У школах не дозволяли співати українських пісень, декламувати вірші і навіть грати українські мелодії.

Царизм забороняв українському народові вшановувати пам'ять великого українського поета Т. Г. Шевченка.

Щоб послабити єдиний революційний фронт усіх народів, царський уряд нацьковував народи Росії один на одного, намагаючись посіяти між ними взаємне недовір'я.

Поразка революції і жорстокий національний гніт посилили націоналістичні настрої, зокрема на Україні.

Буржуазія всіх націй, в тому числі й українська, культивувала взаємне недовір'я між народами царської Росії, намагаючись прищепити пролетарям пригноблених націй націоналізм. Буржуазію підтримували меншовики й есери. На Україні в цьому напрямі діяли українські соціал-демократи.

Лише більшовицька партія Леніна — Сталіна повела рішучу боротьбу проти націоналістичного чаду. Ленін і Сталін звернули в цей час особливу увагу на національне питання. Вони розвивали далі і захищали більшовицьку програму в національному питанні.

Більшовики боролись за самовизначення націй аж до державного відокремлення, за рівні права всіх народів.

2. Аграрна політика Столипіна

Революція 1905—1907 рр. показала царському урядові, що селянство дедалі революціонізується, стає союзником пролетаріату в класовій боротьбі і під його керівництвом перетворюється у велику революційну силу.

Селянські депутати перших двох дум в особі трудовиків висунули проект 104, що вимагав націоналізації землі. Більшість селянських депутатів від України, де переважала подвірна участкова форма землеволодіння, висловилась за націоналізацію землі. Так, під земельним проектом 104 підписалось 13 селянських депутатів від Подільської губернії.

Царський уряд зрозумів, що для успішної боротьби з революційним селянством потрібна міцна опора в самому селі.

Він вирішив створити собі таку опору в особі куркульства — численного класу сільської буржуазії — і став на шлях підтримки його.

З цією метою 9 листопада 1906 р. Столипін видав указ про виділення селян з общин на хутори. Указ підривав общинне користування землею, бо кожному селянинові давалось право одержати свій наділ в особисту власність і вийти на хутір

чи відруб або й зовсім продати його. При цьому поміщицькі землі, як і раніш, лишалися за їх власниками.

Пізніше указ 9 листопада 1906 р. був схвалений Державною думою і став за основу царського закону, який ішов ще далі в напрямі руйнування селянської общини і утворення куркульських господарств. Він установлював обов'язковий перехід всіх селян до особистої приватної власності на землю в тих сільських громадах, в яких на протязі останніх 24 років не було переділу земель. Закон давав право селянам-подвірникам розселятися по хуторах та відрубах за згодою простої більшості голосів сільського сходу, тоді як досі потрібна була згода не менше $^2/_3$ голосів.

Даючи оцінку аграрним законам Столипіна, Ленін говорив: „Це — другий великий крок масового насильства над селянством в інтересах капіталізму. Це — друга поміщицька „чистка земель для капіталізму" (Ленін, Твори, т. XI, с. 358).

Столипінська аграрна реформа була дальшим кроком на шляху перетворення кріпосницького самодержавства в буржуазну монархію.

В інтересах поміщицтва Столипін хотів розв'язати аграрне питання в Росії за рахунок селянства і цим запобігти розв'язанню його революційним шляхом.

Закріплення землі в особисту власність і насадження хутірського і відрубного господарств провадились насильницькими методами. Про це яскраво свідчить така телеграма на ім'я царя від селян с. Свинарки, Уманського повіту: „Земський начальник, мировий посередник, сільські власті примушують нас, селян, в числі 80 господарів, насильно виходити на відруби. Командирований комісією для нарізання землі тим, що виходять на відруби, землемір чинить нам, общинникам, кривди дією і арештом за те, що ми не хочемо і не даємо згоди на вихід у відрубні ділянки". Селян, що виступали проти проведення столипінської реформи, арештовували, садили в карцер, а іноді й відправляли на каторгу.

Насаджуючи хутори, царський уряд ігнорував волю і бажання більшості селянства. Він прагнув розпорошити селян по хуторах, розколоти їх і цим послабити революційний рух на селі. Проти виділення з общин на хутори найбільш активно виступила селянська біднота, якій відводили гіршу землю — пісок, бугри і при тому на великій віддалі від села.

Куркульство з радістю прийняло столипінську реформу. Воно захопило в свої руки кращі землі, закріпило їх за собою і звело в одну ділянку — хутір або відруб.

З часу видання указу до початку 1915 р. по всій Росії закріпили землі в особисту власність близько 2 млн. дворів, або 21,8% числа всіх общинників. Земельний фонд виділених доходив до 16,4% всієї площі надільних земель. По окремих районах розміри виділених в особисту власність земель були неоднакові. На Україні закріплення

земель у приватну власність і виділення з общини йшло швидше. Так, на Правобережжі число господарств, що виділились з общини, доходило до 48% всіх общинників. У Херсонській, Катеринославській і Таврійській губерніях число дворів, що вийшли з общини, дорівнювало 42%.

Біднота, яка не мала робочої худоби, інвентаря, грошей для сплати податків, одержуючи надільні землі у власність, продавала їх здебільшого куркулям по 30—80 крб. за десятину при ринковій ціні до 250 крб.

За час з 1907 по 1911 р. понад 84 тис. бідняцьких господарств України продали 253 тис. десятин землі. В цілому ж, по всій Росії, з 2 млн. господарств, що закріпили за собою землю в приватну власність, продали свої землі 1200 тис. господарств. Цей процес привів до посилення дальшого розшарування села на два полюси — куркульство і бідноту.

У розв'язанні аграрного питання царський уряд багато надій покладав на розвиток відрубних і хутірських господарств. За 1907—1911 рр. на Україні вийшло на хутори та відруби 226,5 тис. господарств, що мали 1803 тис. десятин землі. Але дуже невелика частина хуторян жила добре. Значна більшість хуторів являла собою сумну картину. Здебільшого це були убогі господарства, що розорялися й занепадали. Наприклад, $^1/_7$ частина хутірських господарств Київської губернії не мала ніякого землеробського знаряддя, 26,2% були безплужні. З усіх хутірських господарств лісостепової частини Київської губернії, що мали в середньому до 5 десятин землі, 43% були без всякого землеробського знаряддя і 71% — без плугів. Стійко і міцно трималися лише куркульські господарства. Тільки багатоземельні хуторяни обзаводилися кращим сільськогосподарським інвентарем, і той технічний прогрес, що помічався в хутірських господарствах в 1907—1912 рр., торкнувся лише куркульських господарств.

Під час столипінської реакції царський уряд широко розгорнув переселення селян, сподіваючись притупити й знешкодити аграрне питання, перекидаючи з внутрішньої Росії на Сибір та інші окраїни революційно настроєні елементи селянства.

Особливо багато селянської бідноти рушило з України до Сибіру; за час з 1906 по 1912 р. туди виїхало з українських губерній майже 1 млн. чоловік. Царизм був нездатний організувати переселення. Подорож переселенців відбувалась у жахливих антисанітарних умовах, у непристосованих вагонах по сорок чоловік у кожному. Це приводило до епідемічних захворювань. Так, на станції Бахмач лише в першій половині квітня 1909 р. зареєстровано було серед переселенців 120 хворих. Але й ця цифра не відбиває повністю дійсності, бо переселенці часто переховували хворих у вагонах, боячись, щоб їх не висадили в дорозі.

На нових місцях переселенці відразу ж попадали в скрутне становище: землі підготовленої не було, жити було ніде і їсти

нічого. Дуже багатьом з них не під силу була організація господарства в далекому Сибіру, і вони повертались назад. У 1911 р. на Україну повернулись близько 70% переселенців. Це були голодні, знеможені люди, з підірваним здоров'ям. Не краще було становище і тих, що лишились у Сибіру, бо в багатьох селищах смертність переселенців доходила до 30—40%. У цілому переселенська політика царизму зазнала краху і привела до ще більшого загострення класових суперечностей в країні.

Проведенню столипінської реформи сприяв також Селянський банк. Вся його діяльність у цей час була скерована на насадження хутірського і відрубного куркульського господарства. Банк допомагав поміщикам на дуже вигідних для них умовах продавати землю заможній верхівці села. Поміщики були зацікавлені в тому, щоб продавати землю великими масивами, яких селяни купувати не могли. Тоді банк виступив посередником між продавцями-поміщиками і покупцями-селянами. Купуючи землю великими масивами, він розбивав її на дрібні ділянки і розпродував селянам по підвищеній ціні. З 1907 по 1910 р. банк продав селянам України понад 480 тис. десятин своїх земель, з них хутірським і відрубним господарствам — 82,6%. Утриматись на землях банку могли лише куркулі, яким банк давав перевагу при видачі позики. Крім того, з 1906 по 1909 р. поміщики України через посередництво банку продали понад 385 тис. десятин землі на дуже вигідних для них умовах.

Пробували купувати землю в банку і селяни бідняки та середняки, але вони майже ніколи не могли сплатити банкові своєчасно борг. Тоді банк продавав землю і тим самим розоряв їх господарство.

Отже, в роки столипінської реакції грунт для нового революційного піднесення ще більше розширяється. Класова боротьба на селі загострюється. Основне питання боротьби — земля — не знімається з порядку дня. „У десяти мільйонів селянських дворів 73 міл. дес. землі. У двадцяти восьми тисяч благородних і чумазих лендлордів — 62 міл. десятин. Такий основний фон того поля, на якому розгортається селянська боротьба за землю" (Ленін, Твори, т. XI, с. 321).

Селянський рух, що зменшився в перші два роки столипінської реакції, почав знову посилюватись. Селянство боролося проти поміщиків і куркулів-хуторян. Протягом 1908—1911 рр. на Україні сталося близько 5800 селянських виступів. У 1909 р. на Волині селяни розгромили маєток графа Ледоховського, побили економа і вбили його помічника. Біля станції Мрин, Ніжинського повіту, селяни знищили в 1909 р. куркульський хутір.

Проведенню столипінської аграрної реформи трудящі маси села чинили запеклий опір. На Чернігівщині, Київщині і в інших місцевостях селяни виступали проти виділення відрубів,

проганяли урядників, землемірів і інших представників влади, які мали нарізати відруби.

Великих розмірів набув рух селян проти виходу на відруби та хутори на Уманщині, де дуже широко запроваджувалося насильницьке розверстання надільних земель. Біднота села Чорна Кам'янка написала царю скаргу на ці насильницькі дії, але не дістала ніякої відповіді. 10 вересня 1910 р. в Чорній Кам'янці під охороною стражників почались землемірні роботи. 15 вересня в селі поширились чутки, що, як тільки вдарять на сполох, народ має зібратися і заборонити землемірні роботи та знищити землемірські рисунки. За поширення цих чуток старшина арештував 4 чоловік. Тоді натовп селян у 200 чоловік звільнив арештованих і побив землемірів. На другий день селяни напали на місцеву сільську управу і знищили всі документи та рисунки відрубних ділянок. Заворушення набуло таких розмірів, що для його придушення на допомогу поліції вислано було $2^1/_2$ роти солдатів. Заарештовано і ув'язнено було 24 чоловіка. Таких виступів селян було багато по всій Україні і Росії.

В цілому столипінська аграрна реформа зазнала краху, бо вона не розв'язала свого основного завдання — буржуазної перебудови Росії, поставленого економічним розвитком країни і всім ходом класової боротьби. „Росією управляли після революції 1905 р. 130 000 поміщиків, управляли за допомогою безконечних насильств над 150 мільйонами людей, за допомогою безмежних знущань з них, примушування величезної більшості до каторжної праці і напівголодного існування" (Ленін, Твори, т. XXI, с. 244).

На Україні 13 млн. десятин найродючішої землі належало 8 тисячам великих землевласників. Величезні маєтки належали польським магнатам, українським і російським поміщикам. Браницькі мали 167 тис. десятин, Потоцькі — 170 тис., Терещенко — 141 тис., Бобринський, Харитоненко, Долгорукі — по 40—50 тис. десятин кожний. Куркульство на Україні володіло понад 8 млн. десятин землі. Загальна земельна площа, якою володіли на Правобережжі самі лише польські поміщики, доходила до 1600 тис. десятин. В руках поміщиків та куркулів на Україні зосереджено було 52% всіх земель.

Малоземелля, тяжкі податки, праця на поміщика й куркуля, злидні й голод, національний гніт — таке було життя українського трудящого селянства. Малоземелля селян примушувало їх іти в кабалу до поміщиків, орендувати поміщицькі землі на тяжких кабальних умовах. Крім великої грошової плати за оренду землі, селяни зобов'язувалися даром обробляти своїм сільськогосподарським інвентарем і кіньми певну частину поміщицьких земель.

„Навспільщина, обробіток землі з половини врожаю або збирання сіна з третьої копиці („на третяк"), — говорив Ленін, — являє собою теж пряме переживання кріпосництва" (Ленін, Твори, т. XVII, сс. 305—306).

У 1913 р. по деяких селах Київщини, Поділля і Волині таких зобов'язаних дворів було 48%, а на Чернігівщині — близько 56%.

Панування поміщиків гальмувало розвиток капіталістичних відносин у сільському господарстві. Кабальні умови, в яких перебували селяни, були причиною низького рівня техніки й продуктивності праці в сільському господарстві. Відсталість сільського господарства породжувала часті неврожаї в Росії, в наслідок яких мільйони селян голодували.

Проте, столипінська реформа сприяла розвиткові капіталізму. В поміщицьких господарствах дедалі ширше застосовувались капіталістичні способи виробництва, зростала кількість найманих робітників і збільшувалось вживання сільськогосподарських машин. Зростало також куркульство. У продаж пішла селянська надільна земля, яку здебільшого купували куркулі, отже, ще більше поглиблювалась диференціація села. Всі ці процеси в сільському господарстві сприяли розширенню внутрішнього ринку.

За ці роки значно розвинувся кооперативний рух на селі. Кооперативні товариства допомагали заможній частині села продавати на кращих умовах свої сільськогосподарські продукти і набувати на пільгових умовах удосконалене сільськогосподарське знаряддя. В сільських кооперативних товариствах керівна роль належала куркулям.

Для успіху столипінщини потрібний був „спокій кладовища", потрібне було б мовчазне вимирання селянських мас протягом десятиріч. Але історія не дала Столипінові таких умов.

Хоча самодержавство і зробило крок уперед до буржуазної монархії, але воно все ще лишалося кріпосницьким. Царизмові не вдалося створити скількинебудь міцну опору на селі.

Таким чином, столипінщина не знищила, а загострила боротьбу селян проти поміщиків, посиливши в той же час боротьбу селянської бідноти проти куркульства.

Перед пролетаріатом і його партією стояло завдання боротися за революційний шлях знищення кріпосницьких пережитків на селі.

3. Стан промисловості і робітничого класу України

Кріпосницькі пережитки в сільському господарстві, злиденність мільйонних мас селянства перешкоджали швидкому розвиткові промисловості. Росія, в тому числі й Україна, відставала в своєму промисловому розвитку від країн Західної Європи. Промислова криза, що розгорнулась на початку XX ст., була досить тривалою. Промисловість Росії і України в роки реакції перебувала в стані застою. Скорочувалося виробництво основних галузей добувної промисловості — кам'яновугільної, залізо- і марганцеворудної.

Протягом 1907—1910 рр. майже не зростав витоп чавуну. Окремі заводи зовсім припинили свою діяльність. Так, у листопаді

1906 р. став Нікополь-Маріупольський завод на Україні. Число фабрично-заводських підприємств на Україні зменшилось. На багатьох заводах припиняли роботу окремі цехи. Робітників викидали на вулицю.

За час промислового застою 1907—1909 рр. посилився процес концентрації промисловості, тобто укрупнення і зосередження виробництва в руках все більших і могутніших капіталістичних груп. Якщо дрібні підприємства розорялися, то одночасно зростала кількість великих підприємств та капіталістичних монополій—трестів і синдикатів. Капіталісти об'єднувалися в ці союзи для того, щоб підняти ціни на товари всередині країни і за рахунок одержаного надприбутку викинути на зовнішній ринок товари по низьких цінах і завоювати його. Ще в 1902 р. в металургічній промисловості був організований синдикат „Продамет". Справжній свій характер він став виявляти з 1909 р., коли примусив металургічні заводи України об'єднатись між собою для підняття цін на залізо, чавун, сталь. Залізною рудою торгував синдикат „Продаруд", який у 1907 р. об'єднував 6 великих залізорудних підприємств. У 1906 р. дуже посилив свою діяльність кам'яновугільний синдикат „Продуголь", якому в 1911—1913 рр. належало 52—53% всього видобутку кам'яного вугілля в Донбасі.

У промисловість України величезною масою вливався іноземний капітал. Україна була найвигіднішим місцем вкладання іноземного капіталу, головним чином французького, бельгійського і англійського. Близько 80% капіталів, вкладених в металургічну промисловість України, були французького або бельгійського походження. Значна частина капіталів іноземних підприємств, що працювали в Росії до імперіалістичної війни, припадала на Україну. Під контролем іноземного капіталу було більше половини видобутку мінерального палива Донбаса. Приваблювала іноземний капітал на Україну висока норма зиску, яку діставали тут іноземні капіталісти.

В наслідок промислового застою зростало безробіття. У 1908 р. багато великих заводів (трубопрокатний, цвяховий Гантке у Катеринославі, завод сільськогосподарських машин в Єлисаветграді та ін.) скоротили число робітників наполовину. На початку 1907 р. в Одесі було понад 8 тис. безробітних. В цьому ж році в Миколаєві ходили без роботи 10 тис. чоловік. В кінці 1909 р. безробітних на Київщині було до 20 тис., на Полтавщині—10 тис. і на Катеринославщині — близько 15 тис.

Підприємці примушували робітників брати відпустки на невизначений час за свій рахунок. Робітники, що лишалися на заводах, не мали повного навантаження. Наприклад, на тютюновій фабриці братів Коген у Києві робітники працювали всього 2—3 дні на тиждень при щоденній платі від 50 коп. до 2 крб., що давало робітникові лише 4—16 крб. зарплати на місяць.

В роки застою в промисловості і росту безробіття фабриканти й заводчики оголошували масові звільнення робітників,

заводили „чорні книги“, куди заносили прізвища революційно настроєних робітників. Тих робітників, що попадали в ці „чорні списки“, не приймали на роботу. Капіталісти зменшували заробітну плату і збільшували робочий день. Знову стала процвітати система грабіжницьких штрафів. Наприклад, на Харківському паровозобудівному заводі середній денний заробіток робітника за період від 1906 по 1910 р. зменшився від 2 крб. 75 коп. до 1 крб. 72 коп. Таке становище було й по інших підприємствах України. Царизм мстив робітникам за революцію 1905 р. і відбирав їх завоювання.

Розгул поліцейсько-поміщицької і капіталістичної зграї, тюрми, заслання, каторга, смертні кари привели до спадання страйкового руху. Але і в цих умовах боротьба пролетаріату і селянства не припинялась: робітники відступали з боєм, протестуючи проти зниження зарплати і збільшення робочого дня. Починаючи з 1910 р., разом з промисловим піднесенням, знову став зростати страйковий рух.

4. Боротьба більшовиків проти ліквідаторів, одзовістів, примиренців та націоналістичних партій

Після поразки революції 1905 р. почався розклад серед попутників революції. Особливо посилилось занепадництво серед дрібнобуржуазної інтелігенції. Одна частина її відверто перейшла в табір ворогів, а друга засіла в легальних організаціях і закликала пристосовуватися до столипінського режиму, вважаючи, що завдання буржуазного перетворення Росії остаточно розв'язано. В ці роки процвітала провокація і зрада. Царська охранка, жандарми вміло використовували занепадницький настрій попутників революції, вербували серед них провокаторів і з їх допомогою громили революційні організації, знищували кращих синів пролетаріату. В літературі виступила група письменників, яка в своїх порнографічних творах опльовувала революцію, оспівувала політичну зраду і статеву розпусту.

Навпаки, українська революційно-демократична література в особі своїх кращих представників — М. Коцюбинського, Лесі Українки, А. Тесленка — під впливом творчості великого пролетарського письменника М. Горького оспівувала героїв революції 1905—1907 рр., плямувала зрадників і провокаторів, закликала народ до революційної боротьби.

У філософії появились різні релігійно-ідеалістичні течії. Треба було дати належну відсіч гнилим, ворожим революції течіям, відстояти теоретичні основи марксистської партії, узагальнити з погляду діалектичного матеріалізму все важливе і істотне, що здобула наука за період від смерті Енгельса (1895 р.) до останнього часу. Це завдання виконав Ленін у своїй книзі „Матеріалізм і емпіріокритицизм“, яка вийшла в світ у 1909 р.

В цей час різко зменшувалась кількість членів партії. Попутники, боячись переслідування царського уряду, покидали партійні ряди. Катастрофічно розпадалися меншовицькі організації на Україні. Меншовики відступали в паніці, не вірячи в можливість нового революційного піднесення. Вони зрікались революційних вимог і революційних лозунгів партії, хотіли ліквідувати нелегальну партію пролетаріату.

Занепадала і розкладалася меншовицька українська соціал-демократична „Спілка". Частина керівників „Спілки" зв'язалася з меншовиком-ліквідатором Л. Троцьким і стала видавати за кордоном меншовицьку газету. В роки реакції „Спілка" перейшла цілком на позиції ліквідаторів, а далі й зовсім перестала існувати.

Період розброду й розкладу переживали українські соціал-демократи (УСДРП). Значна частина УСДРП лишалась у рядах буржуазного націоналістичного руху, а друга частина пішла за ліквідаторами.

Тільки більшовицькі організації відстоювали свою чітку революційну лінію. Вони нещадно боролись проти меншовиків-ліквідаторів, які хотіли ліквідувати підпільну революційну партію і пристосуватись до столипінського режиму. Більшовики рішуче боролись проти Троцького і його прихованих агентів, боролися і з так званими одзовістами, ультиматистами, які хотіли відкликати соціал-демократичних депутатів з Державної думи. Одзовісти, ультиматисти не йшли на використання легальних можливостей, через які можна було в тих умовах тримати зв'язок з масами і викривати політику царизму.

В наслідок цієї боротьби більшовиків з опортуністами за ці роки зросла роль більшовицьких організацій на Україні.

Більшовики були переконані, що незабаром настане нове революційне піднесення. Вони готували сили, щоб після повалення царизму і доведення до кінця буржуазно-демократичної революції перейти до боротьби за соціалістичну революцію. І справді, з 1910 р. на основі промислового піднесення в країні став зростати робітничий рух.

Крах столипінщини і нове піднесення революційного руху викликали дальший розпад третєчервневої монархії Миколи II. 1 вересня 1911 р. Столипін був убитий у Києві охранником Богровим.

РОЗДІЛ XI

УКРАЇНА В РОКИ НОВОГО РЕВОЛЮЦІЙНОГО ПІДНЕСЕННЯ (1912—1914)

1. Піднесення революційного руху

З 1910 р. в промисловості України, як і в промисловості всієї Росії, починається повільне піднесення: збільшується продукція промисловості, зростає вантажооборот, розширяється будівництво залізниць, посилюється дальша концентрація виробництва.

У 1909 р. сума капіталів, нагромаджених в банках Росії для фінансування промисловості й торгівлі, становила 2 млрд. крб., а в 1914 р. такі нагромадження сягали вже 5 млрд. крб. Залізної руди видобуто на Україні в 1910 р. 243 млн. пудів, у 1913 р.— 390 млн. пудів; за ці ж роки кількість видобутого вугілля зросла з 1018 до 1544 млн. пудів.

Про піднесення промисловості свідчить і ріст робітничого класу. Лише в доменному виробництві України за 1910—1913 рр. кількість робітників зросла з 52 до 84 тис. чоловік. Застій, що до того панував у промисловості, змінився новим піднесенням.

Пожвавлення в економічному житті країни викликало певне пожвавлення і в громадсько-політичному житті. В країні помічався поворот до нового революційного піднесення. Передвісниками повороту стали робітничі страйки, що знову почали зростати з кінця 1910 р.

Вже на початку 1911 р. страйкують робітники суднобудівних заводів Миколаєва, шкіряного заводу в Бердичеві, швейники в Одесі. Далі, в наступні місяці, страйки виникають і в інших містах України, захоплюючи різні галузі промисловості, при чому пролетаріат переходить від оборони до наступу. Так, робітники газового заводу в Катеринославі забастували і в ультимативній формі пред'явили адміністрації свої вимоги. Після двотижневого страйку вимоги робітників були повністю задоволені.

З ростом страйків посилювалась також боротьба за відновлення закритих у роки столипінської реакції профспілок, за право організації нових профспілкових та інших легальних робітничих об'єднань, клубів тощо. У Києві в 1911 р. робітники

добилися відкриття свого „Науково-художнього клубу“, який використовувався потім і для нелегальної революційної роботи.

На засіданні III Державної думи 19 квітня 1911 р. було поставлено на обговорення аж чотири питання, зв'язаних з проектом закону про страхування робітників. Ставлячи цей проект на обговорення думи, уряд мав на меті заспокоїти трохи громадську думку щодо робітничого питання. З другого боку, намічаючи передати справу робітничого страхування у відання підприємців, уряд хотів посилити їх у боротьбі з наростаючими страйками.

Таке страхування в будьякій мірі задовольнити робітничий клас не могло. У відповідь на урядовий проект почалися масові протести.

Робітники вимагали передати справу страхування своїм виборним органам. Таким чином, економічні вимоги тут переростали у вимоги політичні.

Ще більшу хвилю політичних протестів ви́кликала справа соціал-демократичної фракції II Державної думи. Як відомо, в 1907 р. члени цієї фракції були засуджені на каторгу. В 1911 р. соціал-демократична фракція III думи піднесла протест з цього приводу, вимагаючи перегляду справи.

Вимога соціал-демократичної фракції була широко підтримана в робітничих масах. У Києві в зв'язку з цим по районах відбулися нелегальні масовки і збори робітників. У прийнятих резолюціях робітники плямували провокаційні методи царського уряду і вимагали перегляду справи невинно засуджених. На заводі „Гретер-Кріванек“ у Києві вдалося навіть провести з цього приводу відкритий мітинг.

Слідом за пролетаріатом приходили в рух і інші демократичні верстви населення, насамперед студентська молодь. Восени 1910 р. в зв'язку з смертю Л. М. Толстого в ряді міст з участю робітників відбулися студентські демонстрації.

Такі демонстрації мали місце й на Україні, зокрема в Києві. Як розповідає учасник подій, демонстранти проходили по вулицях Києва з червоними стрічками на грудях. Вшановуючи пам'ять великого письменника, якого уряд не любив і переслідував, демонстранти тим самим виражали протест проти уряду. За демонстраціями почалися заворушення студентів, що охопили майже всі вищі учбові заклади. В Одеському університеті справа дійшла до бійки, в якій місцеві чорносотенці одного студента вбили і кількох поранили. Ця подія викликала обурення проти уряду в широких громадських колах.

Спеціальною постановою уряд заборонив будьякі студентські збори. Для нагляду за „порядком“ в університети була введена поліція, яка виловлювала студентів на коридорах і замикала їх в аудиторіях. В Київському й Одеському університетах за „непослух“ було звільнено, арештовано і вислано понад 300 студентів.

Робітничі страйки, демонстрації, студентські заворушення ви́кликали тривогу в таборі реакціонерів. Новими репресіями

уряд намагався припинити наростаючий революційний рух, але вони вже не допомагали.

29 лютого 1912 р. в далекому Сибіру застрайкували робітники Андреєвської копальні Ленських золотих промислів. До Андреєвської приєдналися інші копальні, і незабаром кинули роботу всі 6 тисяч робітників. Адміністрації пред'явили вимоги: восьмигодинний робочий день, збільшення заробітної плати на 30%, скасування штрафів і ряд інших пунктів. Через здійснення

Ленський розстріл.

цих вимог робітники домагалися поліпшення нелюдських умов життя й праці. Адміністрація відмовила робітникам. Страйк тривав.

4 квітня 1912 р. робітники рушили до Надеждинської копальні на переговори з прокурором. Але назустріч робітникам виступив загін військ на чолі з ротмістром Трещенковим. Кількома залпами з рушниць 270 чоловік робітників було вбито, 250 поранено.

Кривавою розправою на Ленських промислах царський уряд думав залякати пролетаріат і цим припинити наростання революційного руху. Але надії царизму були марні. 300 тисяч учасників політичних страйків протесту — така була відповідь російського пролетаріату на ленську розправу.

9 квітня в Києві страйкували заводи чавуноливарний Млошевського і Південноросійський машинобудівний. На Південноросійському заводі відбувся мітинг протесту, який вимагав суду над ленськими катами. В резолюції, прийнятій на цьому мітингу, робітники висловлювали глибоке співчуття до своїх ленських братів і заявляли, що горе, яке спіткало робітників на Лені, є горем усього робітничого класу. Але

„прийде день, і дорого заплатять нам вороги наші за заподіяні нам лиха, і цей день уже недалеко", — писали вони.

Київський комітет РСДРП звернувся до робітників підприємств Києва з листівкою, в якій закликав до одноденного страйку.

Ідучи ранком на роботу, робітники читали розклеєні на стінах будинків, на телеграфних стовпах листівки з закликами: „Хай живе одноденний страйк! На боротьбу, товариші!". І заводи один по одному припиняли роботу.

11 квітня страйкували робітники машинобудівного заводу „Гретер-Кріванек", чавуноливарний завод Неєдлі, друкарні всіх київських газет. 12 квітня припинили роботу 50 швейних майстерень, мебльова і паркетно-столярна фабрики, ваговий завод та деякі інші підприємства.

Масові робітничі виступи відбулися в Катеринославі, Харкові, Луганську і в інших містах України.

Ленські події мали певний відгук і на селі, насамперед серед робітництва сільських та містечкових підприємств і сільськогосподарських робітників.

„У Пітері і Москві, в Ризі і Києві, в Саратові і Катеринославі, в Одесі і Харкові, в Баку і Миколаєві, скрізь, в усіх кінцях Росії підносять голову робітники на оборону своїх загублених на Лені товаришів", — писав тов. Сталін у газеті „Звезда" від 15 квітня 1912 р.

Наближалося Перше Травня 1912 р. До нього готувався пролетаріат, готувалися й сили реакції. Кількість страйкуючих робітників у Росії на Перше Травня досягла 400 тис. чоловік.

Першотравневі виступи на Україні набули широкого розмаху. В Харкові страйкували заводи: паровозобудівний, Гельферіх-Саде, Мельгозе, Бергенгейма і багато інших підприємств.

Поліція лютувала. Було наказано затримувати всіх, у кого знайдуть більшовицькі газети „Правду" або „Звезду".

В день Першого Травня масові страйки відбулися також у Києві, Одесі, на Катеринославщині і в Донбасі.

В Костянтинівці на пляшковому і дзеркальному заводах застрайкувало 1650 робітників. Увечері, зібравшись у місцевому парку, страйкарі з червоним прапором і революційними піснями вийшли на вулицю.

На площі проти пляшкового заводу демонстрацію зустріла поліція, що марно намагалася відібрати червоний прапор і розігнати демонстрантів.

Масові забастовки в квітні, а також першотравневі виступи стали початком нового революційного піднесення.

„Грандіозний травневий страйк всеросійського пролетаріату, — писав Ленін, — і зв'язані з ним вуличні демонстрації, революційні прокламації і революційні промови перед натовпами робітників ясно показали, що Росія вступила в смугу революційного піднесення" (Ленін, Твори, т. XV, с. 478).

Робітники протестують проти ленського розстрілу.

Робітничий клас, як і в революцію 1905—1907 рр., став в авангарді масового загальнонародного руху проти самодержавства.

Протягом травня—червня 1912 р. страйкували на Україні до 30 великих підприємств. Багато страйків відзначалися стійкістю і організованістю. Так, 1000 робітників Мереф'янського скляного заводу страйкували понад два місяці. Довго держались робітники пляшкового і залізопрокатного заводів Костянтинівки. Знаменним був страйк на заводі сільськогосподарських машин Ельворті в Єлисаветграді. Майстер побив робітника. Рукоприкладство адміністрації було звичайним явищем на заводі, і ніхто раніше не звертав на це уваги. А на цей раз вийшло не так. Робітники заводу вбачили в цьому образу для всього двотисячного колективу і оголосили страйк, вимагаючи звільнення майстра.

Робітники акуратно з'являлися на завод, але до роботи не приступали. Продержавши в облозі адміністрацію заводу чотири дні, робітники добилися свого. Майстра було звільнено.

Найвизначнішим був у травні — червні страйк десяти тисяч робітників двох миколаївських суднобудівних заводів. Почався він на знак протесту проти арешту 47 робітників. У ході страйку робітники виставили ряд вимог, серед яких основними були звільнення арештованих і 8-годинний робочий день. За містом і на території заводів відбувалися численні мітинги. До заводів стягли війська. З допомогою війська і штрейкбрехерів страйк вдалося зломити. Але через кілька місяців заводи знову застрайкували.

Характерним прикладом сили робітничого наступу в цей час був виступ робітників Юр'євського заводу в Донбасі. Ще в квітні адміністрація заводу вирішила звільнити 100 робітників, а для решти знизити розцінки. Оскільки це збігалося з наближенням Першого Травня, адміністрація відклала свій намір до 1 червня, а потім змушена була знову відкласти його „до настання сприятливішого часу в настрої робітничих мас". Минали місяці, а „сприятливішого часу" так і не настало.

Піднесення робітничого руху мало відгук і в армії та флоті. Почались заворушення серед солдатів і матросів. У червні повстали матроси на броненосці Чорноморського флоту „Иоанн Златоуст", за що 10 матросів засудили до розстрілу, а 5 на каторгу. Подібні виступи мали місце і на інших кораблях. 11 жовтня 1912 р. перед військово-морським судом стали 142 матроси Чорноморського флоту, обвинувачувані в підготовці повстання. 106 матросів були засуджені на каторгу, а 17 — до розстрілу.

Вирок у справі чорноморських матросів викликав серед пролетаріату нову хвилю політичних страйків, мітингів і демонстрацій. В цей час виник знаменитий страйк на Харківському паровозобудівному заводі. Керований заводською організацією РСДРП більшовиків страйк тривав понад три місяці. Поліції вдалося арештувати страйковий комітет. Але на другий день вже діяв комітет в новому складі. Страйк робітників паровозобудівного заводу привернув до себе увагу всього російського пролетаріату. З усіх кінців Росії робітники вітали страйкарів за стійкість і слали грошову допомогу.

29 серпня 1912 р. III Державну думу було розпущено і призначено нові вибори. Підготовка цих виборів почалася далеко раніше. У виборчій кампанії, що розгорнулася, на громадсько-політичній арені виступали три основні соціальні сили: поміщики-кріпосники, ліберально-монархічна буржуазія і революційна демократія.

Перші дві сили були контрреволюційні і, не зважаючи на свої класові незгоди, виступали за збереження монархії. Революційна демократія — пролетаріат і селянство — являли собою сили революції і спільно боролись за повалення царизму.

Партія більшовиків висунула три основні лозунги, під якими революційна демократія повинна була йти в наступних виборах: демократична республіка, конфіскація всієї поміщицької землі, 8-годинний робочий день.

Не сподіваючись від IV Державної думи якоїсь позитивної роботи, більшовики використали виборчу кампанію, як і саму думу, для розгортання агітації в масах за революцію.

Таким чином, у протилежність меншовикам-ліквідаторам, які пропонували підтримку буржуазії в її вимогах „свобод" в межах монархії, більшовики кликали маси на революційне повалення царизму.

IV Державна дума, як і попередня, мала бути обрана на основі закону від 3 червня 1907 р., який заздалегідь забезпечував у ній перевагу пануючим класам—поміщикам і буржуазії. Вибори мали проводитись по куріях, що відповідали окремим класам населення. Робітничі курії було дозволено тільки в шести губерніях Росії, в тому числі: на Україні — в Харківській і Катеринославській. Вибори були багатоступневими: спочатку обирали виборщиків, а вже виборщики — депутатів думи. Для робітничої і селянської курій така ступневість ще збільшувалась. Велика кількість робітників і селян на підставі цього закону взагалі позбавлялася виборчих прав. Але в умовах революційного піднесення уряд боявся, що і такий закон не забезпечить в думі потрібної йому більшості. І тому були пущені в хід „роз'яснення", з допомогою яких уряд ще більше звужував коло виборців. У Києві „роз'яснили" й не допустили до виборів майже всіх жителів євреїв. Таким самим способом позбавили виборчих прав педагогів Харкова і Полтави. Коли й такі заходи були недостатніми, тоді вдавалися до прямих погроз. Наприклад, катеринославський губернатор, викликавши до себе місцевого равина і нагадавши йому про минулі єврейські погроми, пригрозив, що погром може повторитися, якщо євреї насміляться взяти участь у виборах до думи.

В міру розгортання виборчої кампанії зростав і поліцейський терор щодо виборців. Розганяли передвиборні збори, конфісковували виборчі бюлетені, арештовували й висилали неугодних виборщиків і уповноважених. Справа доходила до того, що виборщиків, які їхали на збори, зустрічали на дорозі стражники і розганяли.

У виборах до IV думи особливо широко було використане духовенство. Синод разом з міністерством внутрішніх справ розробили спеціальну інструкцію, в якій точно визначили лінію духовенства в наступних виборах. Церковних „отців" зобов'язували діяти активно. В Житомирі єпископ Никон попереджав, що буде штрафувати тих попів, які проявлятимуть у виборчій кампанії байдужість.

Під час виборів духовенство стежило за настроєм населення і допомагало поліції в боротьбі з революціонерами.

В інструкції настоятелям церков Подільської губернії прямо говорилося, щоб попи перевіряли виборчі списки і повідомляли про небезпечних осіб, яких треба виключити з числа виборців порядком поліцейського нагляду.

Така була думська кампанія 1912 р. Зрозуміло, що при таких умовах провести в Державну думу кандидата від селян, тим більше від робітничого класу, було майже неможливо.

Партія більшовиків, керована Леніним і Сталіним, зуміла подолати всі труднощі і по робітничих куріях всіх шести губерній провела в думу депутатів більшовиків. З 97 депутатів від губерній України 89 належало до правооктябристського угруповання, але від України по робітничих куріях Харківської і Катеринославської губерній пройшли в Думу 2 депутати більшовики — Петровський від Катеринославської і Муранов від Харківської. І це вже була велика перемога. В реакційній думі в особі більшовицьких депутатів пролетаріат здобув трибуну для революційної пропаганди. Поряд з цим для революційної агітації і організації мас була широко використана сама виборча кампанія. Піднесення революційного руху наростало.

1062 тис. страйкуючих робітників Росії, з яких 850 тис. охоплені політичними страйками, — такий загальний підсумок 1912 р. „...Рух безумовно переріс 1906 і 1907 роки *і не набагато відстав* від 1905 року!" — писав Ленін про 1912 р. (Ленін, Твори, т. XVI, с. 242).

Страйки і мітинги стали повсякденним явищем.

Роковини подій 9 січня, ленських подій, святкування Першого Травня — стали тими датами, коли кількість учасників страйків, мітингів і демонстрацій обчислялась сотнями тисяч. В роковичі ленського розстрілу 1913 р. страйкувало 140 тис. пролетарів, на Перше Травня — 420 тисяч. 100 тис. робітників страйкували в червні, протестуючи проти суду над балтійськими матросами, в липні знову вибухли масові страйки протесту проти гоніння на робітничу пресу, у вересні—жовтні піднеслася нова хвиля протесту в зв'язку з антисемітським судовим процесом Бейліса у Києві. За весь 1913 рік кількість страйкуючих дійшла до 1272 тис. чоловік.

Розлютовані ростом робітничих страйків, підприємці намагалися загасити рух зливою репресій, штрафів і звільнень. Все частіше хазяї стали застосовувати також локаути, закриваючи фабрики й заводи і звільняючи всіх робітників. Проте, всі ці репресії не лякали робітничу масу. Щоб запобігти локаутові, робітники вибирали для страйку такий час, коли хазяїнові невигідно було закривати підприємство.

У страйках, демонстраціях і мітингах пролетаріат збирав і гартував свої сили, готуючись до нового революційного штурму.

Слідом за пролетаріатом піднімалося на боротьбу і селянство. Частішали підпали поміщицьких економій і куркульських хуторів, винищувались їх посіви, зростали забастовки сільсько-

господарських робітників в економіях і селянські бунти. За 1910—1914 рр. в Росії сталося понад 13 тисяч селянських виступів.

В офіціальних документах того часу селянські виступи кваліфікувалися як карні злочини. Отже, зрозуміло, що за статистикою росту „карних злочинів" крився ріст революційної боротьби. Так, по карному відділу Катеринославського окружового суду пройшло в 1910 р. 2628, а в 1913 р.— 3264 судових селянських справи. Число встановлених підпалів у тій же губернії дорівнювало в 1910 р. 268, а в 1912 р.— 389. Подібне становище було і по інших губерніях.

Протягом травня—червня 1912 р. страйкують батраки в Олександрівській економії князя Горчакова, Переяславського повіту, на бурякових плантаціях в с. Кодаках і Малій Ольшанці, Васильківського повіту, в Підвисокому і Халаїдовій, Липовецького повіту, в с. Рудому і Старостинцях, Сквирського повіту, в с. Пастирському, Чигиринського повіту, і т. д. Нерідко боротьба набувала гостріших форм, закінчуючись збройними сутичками і людськими жертвами. В с. Котовинцях, Кременецького повіту, Волинської губернії, озброєні кіллям селяни вчинили опір чиновникам, які прибули в село для розверстки земель на хутори.

У березні 1914 р. селяни слободи Уди, Харківського повіту, розкидали межові знаки, якими визначили відрубні ділянки, і заявили, що будуть по-старому володіти своїми землями. В село прибули волосний старшина і 4 стражники для наведення „порядку", але селяни їх прогнали. Тоді з Харкова надіслали допомогу в кількості 35 стражників. Зачинщиків заарештували і посадили в губернську тюрму, а дальше „землевпорядження" провадили вже з допомогою загону козаків, присланого в непокірне село.

2. Партія більшовиків на чолі революційного піднесення

Ще на початку 1909 р., коли розгул реакції досяг найвищої точки, Ленін у статті „На дорогу" писав: „Революційні класи Росії розбито в першій кампанії, але революційне становище залишається. В нових формах і іншим шляхом... революційна криза насувається ще раз, назріває знову" (Ленін, Твори, т. XIV, с. 27).

Всупереч меншовикам-ліквідаторам, які на всіх перехрестях кричали про неможливість нової революції, більшовики були упевнені, що настане нове революційне піднесення, і готувались до нього.

Насамперед потрібно було зібрати партійні сили, розпорошені під ударами контрреволюції, відновити і зміцнити нелегальні партійні організації, одночасно посиливши легальну і напівлегальну роботу в масах. На порядку дня стало питання назавжди покінчити з формальним об'єднанням більшовиків

в одній партії з меншовиками і створення самостійної більшовицької партії. Вся ця велика й важка робота лягла на плечі Леніна і найближчого його помічника Сталіна.

Ленін перебував у цей час в еміграції за кордоном, а Сталін у засланні в Сольвичегодську, куди його заслав царський уряд після третього арешту в березні 1910 р.

Але навіть при таких обставинах Ленін і Сталін знаходять шляхи для зв'язку між собою і радяться в найпекучіших питаннях.

„Через це ми повинні безустанно кувати на всіх ковадлах", — писав тов. Сталін з заслання у листі до Леніна в грудні 1910 р. І в цьому ж листі тов. Сталін ставить чергові завдання революційної роботи в Росії: „...Організація центральної (російської) групи, що об'єднує нелегальну, напівлегальну і легальну роботу на перших порах в головних центрах (Пітер, Москва, Урал, Південь)" (Збірник „Празька конференція РСДРП 1912 року", Партвидав ЦК КП(б)У, 1938, с. 21).

В міру того, як в країні зростало загальне незадоволення столипінським режимом, посилювалась діяльність партійних організацій на місцях. Це вже стало помітним на осінь 1911 р. Як один з прикладів можна навести Київську організацію РСДРП, яка не була за своїм складом більшовицькою, але йшла в своїй роботі за ленінськими настановами. Лише за час від листопада 1911 р. до ленських подій організація випустила до населення 13 революційних листівок. За повідомленнями охранки, Київська організація РСДРП, зав'язавши зносини з партійними робітниками за кордоном — з Серго Орджонікідзе, з осени 1911 р. стала проявляти особливо інтенсивну діяльність. Серго Орджонікідзе з доручення Леніна здійснював зв'язок з Київською та іншими організаціями РСДРП на Україні, готуючи їх до наступної більшовицької конференції.

В січні 1912 р. у м. Празі відбулася VI Всеросійська партійна конференція. Більшовики на цій конференції організаційно оформилися в окрему від меншовиків більшовицьку партію, поклавши початок її самостійному існуванню.

Підвівши підсумки попередньої роботи, партія більшовиків давала чітку і ясну програму діяльності в умовах революційного піднесення, що починалося.

Для керівництва революційною роботою в Росії, як це рік тому пропонував тов. Сталін, було створено „Російське бюро ЦК" на чолі з тов. Сталіним, якого конференція заочно обрала до складу Центрального Комітету.

Таким чином, озброєна рішеннями Празької конференції, партія більшовиків сміло повела маси назустріч новій революції, ставши організатором, душею і натхненником нового піднесення.

В умовах найтяжчого періоду царського підпілля партія знаходила доступ до робітничих мас, забезпечуючи більшовицький провід у наростаючій боротьбі. Більшовицьке слово знаходило

дорогу і до селянства, піднімаючи його на боротьбу проти монархії Романових.

Перебуваючи за кордоном, Ленін був у курсі всіх подій у Росії, бо мав листовний зв'язок з місцевими організаціями через довірених осіб, а також діставав живу інформацію від товаришів, які час від часу, за його дорученням, об'їжджали окремі райони Росії. Ленін живо цікавився партійною роботою на Україні і через Н. К. Крупську систематично листувався з українськими організаціями. В листі від 21 квітня 1912 р. до київських партійних працівників Ленін вимагав частіше писати про стан роботи, а також пропонував послати допомогу людьми пітерським більшовикам для боротьби з ліквідаторами, які там „не дрімають". „Момент надзвичайно важливий, — говориться в кінці листа, — а якщо не відстояти тепер Конференції від ліквідаторів, — потім буде важко з ними боротися".

Ленін пильно стежив також і за життям інших партійних організацій України. У розпалі виборчої кампанії в IV думу стало відомо, що на Харківському паровозобудівному заводі ліквідатори готують своїх кандидатів в уповноважені й виборщики для виборів депутата. Це загрожувало провалом більшовицького кандидата. У листі до редакції „Правды" Ленін вказує на цей факт і вимагає розгорнути на сторінках газети енергійну роботу по викриванню ліквідаторів, завівши спеціальний відділ „проти ліквідаторів, називаючи їх ясно і точно". Справді, через деякий час появилась кореспонденція про Харківський паровозобудівний завод, в якій „Правда" ставила перед паровозниками питання прямо: „Невже харківські робітники-паровозники віддадуть свої голоси ворогам робітничого класу, не згуртуються і не виберуть справжніх виразників своїх інтересів".

Конкретні вказівки Леніна через „Правду" допомогли харківським більшовикам здобути перемогу на виборах.

Ленін учив партію гнучкості в роботі, щоб обминати численні перешкоди, що їх ставив уряд і поліція на шляху революційної боротьби. Зразок такої гнучкості показали катеринославські більшовики, готуючи свого кандидата в думу. Поліція вирішила провалити більшовицького кандидата. Вона довідалася, кого саме від робітників Катеринослава більшовики намічають у виборщики, і заарештувала всіх цих осіб. Але катеринославці зробили так, як рекомендував Ленін. Вони заздалегідь підготували запасних виборщиків, які зразу ж замінили арештованих. В результаті і від Катеринославської губернії в думу, як відомо, пройшов більшовик Петровський.

Ленін на конкретних прикладах показував, як на основі більшовицьких лозунгів треба провадити революційну агітацію в масах, використовуючи легальні можливості.

Поряд з цим провадилась і нелегальна пропаганда. Більшовицькі листівки, прокламації як Центрального Комітету, так

і місцевих організацій широко розповсюджувались у масах, організуючи їх свідомість і дію.

Найближчим соратником і помічником Леніна був Сталін. Відразу ж після закінчення роботи Празької конференції Ленін посилає до Сталіна, який перебував тоді в засланні у Вологді, тов. Орджонікідзе, щоб розповісти Сталіну про рішення конференції. І вже 28 лютого 1912 р. Сталін знову тікає з заслання і поринає в революційну роботу, проводячи в життя рішення Празької конференції.

У відповідь на ленський розстріл по всій Росії розходяться через газету „Звезда" полум'яні сталінські слова заклику до революційної боротьби: „Ми живі. Кипить наша червона кров вогнем невитрачених сил!". Листівка, написана тов. Сталіним до Першого Травня 1912 р., стала бойовим кличем всього російського пролетаріату. Непереборною силою пройняті прості, повні революційного запалу слова цієї листівки: „Смерть кривавому царизмові!.. Земля — селянам! 8 годин роботи — робітникам! Демократична республіка — всім громадянам Росії!".

22 квітня 1912 р. тов. Сталіна вп'яте заарештовує поліція і засилає в Наримський край. А в серпні він уп'яте тікає з заслання.

Розроблений у цей час тов. Сталіним „Наказ петербурзьких робітників своєму робітничому депутатові в Державну думу" став бойовою програмою революційної діяльності робітничого класу всієї Росії.

Ознайомившись з „Наказом", Ленін запропонував „Правде" швидше надрукувати його, щоб робітничі маси мали можливість керуватися ним у своїй боротьбі. Разом з Леніним Сталін був керівником більшовицької фракції IV думи. Він давав настанови і вчив депутатів, як поводитися в думі, навіть складав для них проекти промов з думської трибуни. Поряд з цим тов. Сталін здійснював безпосереднє керівництво легальною більшовицькою газетою „Звездой", а потім „Правдой".

Легальна більшовицька газета „Звезда" почала виходити в Петербурзі в грудні 1910 р. „Звезда" містила статті Леніна (звичайно, під різними прізвищами), огляди робітничого життя в Росії і за кордоном, кореспонденції про життя села, про окремі міста, заводи тощо.

Звичайно, додержання правил легальності не врятовувало газету від репресій. Вже 10-й номер газети, від 19 лютого 1911 р., присвячений 50-річчю реформи 1861 р., був конфіскований. У статтях цього номера газета писала про нерозв'язане реформою селянське питання. Зрозуміло, що уряд побачив у цих статтях заклик до революції. Проте, номер газети встиг розійтися на місцях. Більше того, єлисаветградська газета „Труд" і луганська „Донецкая жизнь" навіть передрукували деякі статті „Звезды".

Кінець-кінцем редактори обох газет зазнали репресій, а луганські газетні кіоски, що продавали 10-й номер „Звезды",

катеринославський губернатор наказав позакривати і навіть позривати з них вивіски.

Отже, в готуванні революційного піднесення газета „Звезда“ відігравала велику роль в організації і політичному вихованні мас. Коли ж настав час пожвавлення революційного руху, вплив і значення більшовицької преси зросли ще більше. „Звезда“, що виходила раз на тиждень і була розрахована на більш передові верстви робітництва, вже не могла сама справитися з поставленим завданням. Тоді їй на допомогу прийшла нова щоденна більшовицька газета „Правда“. Заснована на копійки робітників, зібрані по всій Росії, „Правда“ відразу ж стала найближчим другом і порадником робітника. Перший номер газети, від 22 квітня 1912 р., звернувся до читачів з такими словами: „Вступаючи в роботу, ми знаємо, що шлях наш усіяний терном... але терни не страшні... Отже, дружніше за роботу!“

Робітники читають „Правду“.

Більшовицькі газети були дуже поширені і на Україні. Їх читали робітники великих заводів і дрібних майстерень, великих міст і далеких провінцій. Наприклад, робітники Крюківських майстерень передплачували „Звезду“ і „Правду“, при чому „Правды“ — до 150 примірників. Робітники Юзівки писали в Петербург, що одержали й відразу розповсюдили 100 примірчиків „Правды“, і просили прислати ще примірників з 50. „Одержиш, бувало, „Правду“, — писали робітники Брянського заводу в Катеринославі, — і сядеш у куточку читати, а навколо тебе відразу 5—6 робітників, просять почитати вголос“. У день роковин „Правды“ група робітників з Одеси палкими словами вітала свою газету і дякувала за те, що „Правда“

освітила їм широкий шлях, яким повинні йти свідомі робітники. Робітники Макіївки писали, що вони лише за три місяці читання „Правды“ знайшли в ній більше, ніж можна знайти за три роки в інших газетах.

„Правда“ широко висвітлювала життя робітників, їх боротьбу з підприємцями. Лише протягом першого року „Правда“ надрукувала 226 статтей і 2370 кореспонденцій, присвячених революційній боротьбі робітників. „Правда“ викривала перед робітничим класом мнимих його „друзів“ з кадетсько-ліберального табору, з табору місцевої націоналістичної буржуазії. Поряд з цим „Правда“ широко пропагувала ідеї більшовизму в масах, викриваючи меншовицько-троцькістських ліквідаторів, що намагались повести робітничий клас у хвості буржуазії. Слово „правдист“ стало синонімом слова „більшовик“. Ось чому робітники так любили свою газету і широко її розповсюджували.

Газету часто штрафували, але робітники завжди приходили їй на допомогу, збираючи для неї добровільні грошові внески, які надходили до редакції „Правды“ з усіх кінців Росії. Лише протягом січня—червня 1912 р. на організацію і підтримку газети надійшли грошові внески від 504 робітничих груп. Серед міст і містечок, що взяли участь у збиранні коштів, бачимо Харків, Катеринослав, Луганськ і інші міста України. В той же час ліквідаторські газети одержали грошову допомогу лише від 15 робітничих груп. Отже, переважна частина робітничого класу йшла за більшовиками, за більшовицькою пресою. „Правда“ 1912 р., — писав тов. Сталін, — це закладка фундаменту для перемоги більшовизму в 1917 р.“.

3. Національний рух у роки піднесення

Революційне піднесення в країні викликало посилення і національного руху на Україні. Шириться рух за українську культуру, за українську школу. Збільшується попит широких мас на художню літературу українських письменників, особливо на твори Шевченка, Франка, Коцюбинського, Тесленка та ін. Стає більш інтенсивною робота культурно-освітніх і кооперативно-господарських національних організацій. Зростає кількість друкованих українських видань. Протягом 1912—1913 рр. появляються такі нові українські культурно-освітні організації, як „Український клуб“ у Полтаві, „Етнографічна комісія“ в Києві, „Товариство ім. Квітки“ в Харкові, ряд організацій „Просвіти“. Виходять журнали і газети: „Сніп“, „Дзвін“, „Маяк“, „Сяйво“, „Наша кооперація“, „Життя і знання“ та ін.

В травні 1912 р. з'їзди кредитних товариств у Києві і Полтаві виносять рішення про необхідність створення окремих українських кооперативних органів. У червні видавництво „Бр. Гранат“

приступає до фундаментального видання про Україну „Украинский народ в его прошлом и настоящем". У липні відбуваються в ряді міст України учительські курси-з'їзди, що перетворюються у своєрідні демонстрації протесту проти національних утисків у галузі освіти. У цей же час в Галичині починається кампанія за відкриття українського університету у Львові, яка знаходить широку підтримку по всій Україні. Велику увагу приділив українському питанню і Всеросійський учительський з'їзд, який відбувся в Петербурзі в кінці 1913 і на початку 1914 р. На загальному фоні революційного піднесення і росту національного руху активізують свою діяльність політичні партії української буржуазії. Український національний рух стає одним з актуальних питань часу. З одного боку, — це національно-визвольний рух народних мас, що революційною боротьбою проти царизму добивалися соціального і національного визволення. З другого боку, — це рух української буржуазії, яка добивалась від царизму певних поступок для себе, але, боячись революції, хотіла розв'язати це питання „мирно", шляхом угод з царизмом і буржуазією пануючої нації. Поряд з цим націоналістичною пропагандою вона намагалася відірвати українських робітників і селян від загальноросійського революційного руху.

Яскравим прикладом цього була та позиція, яку зайняла заснована в 1912 р. партія українських прогресистів (Товариство українських поступовців) у виборчій кампанії до IV думи. Прикриваючись, про людське око, деякими національними вимогами, вони закликали своїх виборців до союзу з душителями українського народу — російськими прогресистами і кадетами — проти революційного союзу робітників і селян.

Те саме робили і українські дрібнобуржуазні націоналісти. Українських робітників вони намагалися відірвати від російських робітничих мас, а самі об'єднувалися з великодержавниками — російськими меншовиками. Перші — як українські націоналісти, другі — як великодержавники знаходили на сторінках журналу УСДРП „Дзвін" спільну мову в боротьбі проти партії більшовиків.

Національне питання ставало як складна і важлива проблема. Тому саме в цей час партія більшовиків, Ленін і Сталін приділили йому таку велику увагу.

В кінці 1912 р. тов. Сталін виїздить за кордон на побачення з Леніним і там пише свою працю „Національне питання і соціал-демократія". „Необхідне, очевидно, серйозне і всестороннє обговорення національного питання, — писав тов. Сталін у вступній частині своєї праці. — Потрібна дружна і безустанна робота послідовних соціал-демократів проти націоналістичного туману, звідки б він не йшов" (Сталін, Марксизм і національно-колоніальне питання, 1940, с. 6).

Ця праця тов. Сталіна і стала керівним програмним документом більшовицької партії в національному питанні.

У цей же час одна за одною появляються статті Леніна: „Робітничий клас і національне питання", „Кадети про українське питання", „Як єпископ Никон боронить українців", „Про право націй на самовизначення" і ін. Роз'яснюючи програму партії в національному питанні, Ленін на конкретних прикладах викриває меншовиків і інших опортуністів, які, ігноруючи національне питання, діяли на руку буржуазії. Поряд з цим Ленін учив партію і робітничий клас не давати вводити себе в оману націоналістичними лозунгами.

„Капіталісти і поміщики що б то не стало хочуть роз'єднати робітників різних націй, — писав Ленін, — а самі... чудово уживаються вкупі, як акціонери „прибуткових" мільйонних „діл"... і православні і євреї, і руські і німці, і поляки і українці, всі, у кого є *капітал*, дружно експлуатують робітників усіх націй" (Ленін, Твори, т. XVI, сс. 388—389).

Наведемо один з багатьох прикладів більшовицької, ленінської принципіальності в українському питанні. Влітку 1913 р. в Галичині відбувся „Всеукраїнський з'їзд студентів", на якому тодішній член УСДРП Донцов закликáв усіх українців об'єднатися і виступити за „самостійну Україну". І коли російські кадети разом з чорносотенцями підняли з цього приводу галас про сепаратизм українців, Ленін двічі виступив у пресі проти кадетів як великодержавних націоналістів, що допомагають монархії душити українців. Але тут же Ленін викривав Донцова, що закликав робітників до роз'єднання на догоду „своїй" буржуазії.

Член Державної думи єпископ Никон теж виступив на „захист" української мови, зазначаючи, що українську мову можна використати для релігійного виховання і для цькування „інородців". Ленін зараз же відгукнувся і на цей виступ і в статті „Як єпископ Никон боронить українців" нещадно викрив зміст цієї попівсько-української культури.

Крок за кроком, на конкретних прикладах, учив Ленін українських робітників і селян, яким саме шляхом вони повинні йти, щоб добитися і соціального, і національного визволення.

„При єдиній дії пролетарів великоруських і українських, — писав Ленін, — вільна Україна *можлива*, без такої єдності про неї не може бути й мови" (Ленін, Твори, т. XVII, с. 129).

4. Переддень імперіалістичної війни

В умовах дедалі більшого зростання революційного піднесення настав 1914 рік. „Кипить не згасаючи велика боротьба за визволення", — писав Центральний Комітет РСДРП у випущеній ним прокламації до 9 січня 1914 р. Справді, цей традиційний день пам'яті по загиблих у 1905 р. став немов би передвісником близької революції: 250 тисяч страйкуючих робітників у день 9 січня, — так відзначив російський пролетаріат новий 1914 рік.

Вночі проти 9 січня на будинку залізопрокатного заводу в Костянтинівці був вивішений червоний прапор з бойовим лозунгом: „Геть монархію Романових!".

Наближались 100-і роковини народження Шевченка. Боячись, щоб цей ювілей не став приводом для масових виступів, уряд заборонив його. Проте, сама заборона стала приводом для виступів. Відмічаючи цей захід реакції, Ленін писав: „Заборона вшанування Шевченка була таким чудовим, прекрасним, надиво щасливим і вдалим заходом з точки зору агітації проти уряду, що кращої агітації і уявити собі не можна... Після цього заходу мільйони і мільйони „обивателів" стали перетворюватися у свідомих громадян і переконуватися в правильності того вислову, що Росія є „тюрма народів" (Ленін, Твори, т. XVII, с. 293). Вшановуючи пам'ять великого поета революціонера-демократа, застрайкували робітники ряду підприємств Києва, Харкова, Петербурга та інших міст.

16 квітня застрайкували 12 тис. робітників Петровських заводів у Донбасі, пред'явивши адміністрації економічні вимоги. Страйк перекидався на інші райони. Перед урядом стала реальна загроза загального страйку всього пролетарського Донбаса. Були мобілізовані військо і поліція. Економічний страйк супроводжувався сутичками з військами. Озброєні військові загони роз'їжджали по заводах і робітничих селищах, розганяли сходки й мітинги, що там збиралися. Одного разу загін поліції взявся навіть до зброї, але, не покладаючись на свої сили, стріляв угору. Пізніше департамент поліції вимагав від катеринославського губернатора пояснень, чому стріляли вгору, а не в робітників.

Новим у робітничому русі 1914 р. було залучення до боротьби робітниць. Діяльна участь робітниць у відзначенні Міжнародного жіночого дня 23 лютого, а слідом за цим масові протести в зв'язку з отруєнням робітниць на деяких підприємствах Петербурга показували, що і ця найбільш пригноблена частина робітничого класу стає до лав борців за революцію.

У квітні за революційну пропаганду з трибуни IV думи було виключено на 15 засідань більшовицьку фракцію думи. У відповідь на це по всій країні піднялася нова хвиля політичних страйків, яка, наростаючи, на 1 травня 1914 р. охопила по всій Росії 500 тис. робітників. Лише в Києві, Харкові, Миколаєві і Одесі, за повідомленням газети „Путь правды", кількість страйкуючих у цей день досягла 30 тис. чоловік. Безсила справитись з ростучим рухом, поліція скаженіла. З Києва, Одеси, Харкова і інших міст повідомляли про численні арешти передових робітників, розгром місцевих організацій РСДРП, захоплення революційної літератури і т. ін. Такими заходами поліція сподівалася запобігти першотравневим виступам 1914 р.

В цей час на політичному горизонті вже збиралися грозові хмари світової війни, і тому партія висунула більшовицький лозунг

до Першого Травня 1914 р.: „Геть братовбивчі війни, національний розбрат, геть мілітаризм". Могутній розмах революційного руху викликав певне замішання і розброд в пануючих класах. Ліберальна буржуазія і навіть поміщики були явно незадоволені урядом, що не міг справитись з наростаючим піднесенням. У такому дусі висловився торгово-промисловий з'їзд, що відбувався в той час. Це відбилось і в запропонованій октябристами резолюції IV думи проти міністерства внутрішніх справ при обговоренні його бюджету. „Розпад, хитання, взаємне недовір'я і невдоволення всередині системи 3-ього червня, всередині поміщиків і реакційної буржуазії",—такою, за висловом Леніна, була одна з характерних особливостей політичного становища того часу (Ленін, Твори, т. XVII, с. 331). Тим часом події розгорталися. Знаменита забастовка робітників заводу Лесснера в Петербурзі, що почалася в квітні, тривала і закінчилась лише у серпні. Причиною забастовки було самогубство робітника, що не витримав знущання адміністрації заводу. У травні вибухла загальна забастовка бакинських робітників. На знак протесту проти переслідувань бакинських товаришів почалися мітинги і страйки робітників у Москві, Петербурзі, а за ними і в інших містах Росії. 3 липня поліція розстріляла робітничий мітинг на Путіловському заводі, в наслідок чого було вбито й поранено понад 50 чоловік. Звістка про розстріл путіловців блискавкою облетіла Росію і ще вище піднесла революційну хвилю. В Петербурзі, Лодзі, Баку на вулицях з'явилися барикади. Широкий відгук мали липневі події і на Україні. В самому лише Харкові на знак солідарності з робітниками Баку і Петербурга застрайкувало 24 підприємства. З революційними піснями робітники виходили на вулиці. До заводів стягувалися війська. В Миколаєві, як і в Петербурзі, війська стріляли в робітників; були людські жертви. Починалися авангардні бої нової революції. Але ці бої були перервані імперіалістичною війною, якою царизмові тимчасово вдалося припинити революційне піднесення.

5. Розвиток української культури на початку XX ст.

Русифікаторська політика царизму, особливо підсилена в другій половині XIX ст., постійні заборони української книжки, жорстокі переслідування українського слова, відсутність шкіл з українською мовою викладання призвели до того, що Україна на початку XX ст. вражала дуже високим процентом неписьменного населення. За даними загальноросійського перепису 1897 р., процент грамотності для всього населення Росії становив 23,3, а для України він не піднімався вище 16,4.

З величезної суми державних податків, які щорічно збирав царський уряд з населення, на народну освіту витрачались мізерні кошти. В 1913 р. з населення України було зібрано різних податків 700 млн. крб., з них на народну освіту витрачено лише 30 млн., тобто щось коло 4%.

Українських шкіл зовсім не було, їх царський уряд суворо забороняв. Шкіл з російською мовою викладання було мало, і вони не могли задовольнити потреби в освіті. Через відсутність місць у школах і неможливість для сім'ї трудящого віддати дитину в школу за браком взуття, одягу більше половини дітей шкільного віку залишалося без освіти.

Середня й вища освіта для селян і робітників була зовсім неприступна. Як і в XIX ст., в гімназіях, реальних школах учились діти поміщиків, буржуазії, куркулів, чиновників та попів. Лише одиницям з числа дітей робітників та трудящого селянства інколи щастило вступати в середню школу.

Не набагато краще було становище народної освіти в західноукраїнських землях, які входили до складу Австрійської держави. В Галичині й на Буковині існували початкові і деяка кількість середніх шкіл з українською мовою викладання. Але польська шляхта, яка панувала в Галичині, перетворювала школи в засіб полонізації українського населення, переслідувала учителів українських шкіл, зменшувала асигнування на них.

Ось як була розподілена галицьким сеймом допомога на культурні потреби населення Галичини в бюджеті на 1913 р.: на польський театр — 81 696 крб., а на український — 24500 крб., на польські наукові установи — 112 000 крб., а на українські — 17000 крб.

В результаті цього рівень грамотності українського населення був найнижчий серед населення Австро-Угорщини. Якщо в західній (польській) частині Галичини на кожних 100 душ населення неписьменних було 47, то серед населення східної (української) її частини неписьменних нараховувалось 78. Так само було і з українською середньою школою. На 69 польських гімназій українських було лише 7; існувало 14 польських реальних училищ і ні одного українського.

Трохи краще стояла справа з народною освітою на Буковині. Тут в 1913 р. існувало 216 початкових шкіл з українською мовою викладання. Сільських громад, які не мали початкової школи, на Буковині вже не було. Із середніх українських шкіл існувала учительська семінарія, одна гімназія у Вижниці і одно реальне училище.

Вищих учбових закладів на Україні було дуже мало, а саме: три університети — в Харкові, Києві, Одесі, два політехнічних інститути — в Києві і Харкові, гірничий інститут в Катеринославі (з 1912 р.), історико-філологічний інститут у Ніжині, сільськогосподарські інститути в Києві і Харкові та ветеринарний інститут у Харкові.

Мова викладання у вищих школах була російська. Ні в одній з них не викладалось ні української мови, ні історії України, ні історії української літератури. Лише під час революції 1905 — 1907 рр. в університетах короткий час читались лекції з українознавства. Але з наступом реакції царський уряд заборонив їх.

На західноукраїнських землях існувало два університети: в Галичині — у Львові з польською і на Буковині — в Чернівцях з німецькою мовою викладання. В них лише окремі курси читались українською мовою і існували кафедри української мови та літератури.

Після революції 1905—1907 рр., яка зробила величезний вплив на піднесення національно-визвольної боротьби українського народу, і в Росії, і в Австрії все голоснішими ставали вимоги української школи, запровадження курсів українознавства в середніх і вищих школах. Вимоги українського народу вчитись на своїй мові підтримували кращі представники російської науки та культури. Боротьба за український університет в Галичині, за розширення викладання українською мовою в Чернівецькому університеті набрала особливо гострих форм у період 1910—1914 рр.

До революції 1905—1907 рр. наукові видання українською мовою царський уряд забороняв. Коли в 1898 р. в Києві був скликаний археологічний з'їзд і вчені з західноукраїнських земель мали зачитувати доповіді українською мовою, царський уряд дозволу на це не дав. Те ж саме сталося і в 1903 р. при відкритті пам'ятника Котляревському в Полтаві. Довіз наукових видань українською мовою зза кордону був суворо заборонений. Лише в 1905—1907 рр. в цьому відношенні наступило деяке полегшення. Хоч які важкі були умови для розвитку української науки, все ж в цей час вона зробила певний крок уперед. Окремі вчені в університетах, в наукових товариствах успішно працювали над розробленням історії українського народу, його науки й культури. Професор Харківського університету М. Сумцов розробляв український фольклор та історію української літератури. Олександра Єфіменко, перша в Росії жінка з науковим ступенем доктора історії, написала видану в 1906 р. двотомну „Історію українського народу". В Катеринославі значну наукову діяльність провадив дослідник історії Запорізької Січі Д. Яворницький, в Харкові — Д. Багалій, що працював переважно над історією Слобожанщини. Продовжувала виходити багатотомна „Історія України-Русі" проф. М. Грушевського. Такі видатні вчені, як А. Кримський, К. Студинський та ін., були відомі далеко за межами України. Після 1905 р. в Росії, хоч і з великими труднощами, стало можливе видання наукової літератури українською мовою. В 1906—1908 рр. вийшов словник української мови під редакцією Б. Грінченка, наукову цінність якого високо відзначила Російська академія наук.

Найзначнішими осередками української науки були Наукове товариство ім. Т. Г. Шевченка у Львові, що своїми науковими працями (понад 300 томів) заслужило європейське ім'я, та Наукове товариство у Києві, засноване в 1907 р. на взірець львівського. За час з 1908 по 1914 р. Київське товариство видало ряд наукових праць з різних галузей знання.

До 1905 р. твори українських письменників друкувались переважно за кордоном. Революція 1905—1907 рр. відкрила можливість друкувати на Наддніпрянській Україні літературні альманахи, журнали тощо. Період 1900—1914 рр. характеризується значним ростом і зміцненням української демократичної літератури при занепаді і ідейному розкладі буржуазно-націоналістичної. Саме на цей період припадає розквіт таланту класиків новішої української літератури: М. Коцюбинського, Лесі Українки, А. Тесленка. Продовжував свою велику літературну та наукову діяльність І. Франко. В своїх творах вони оспівували героїчну революційну боротьбу українського народу, виступали проти націоналістичної буржуазної культури. Вони з любов'ю і пошаною ставилися до всього передового, прогресивного, що було в культурі братнього російського народу. Дружба М. Коцюбинського з великим пролетарським письменником О. М. Горьким демонструвала нерозривну єдність і братерську дружбу українського і російського народів.

М. М. Коцюбинський.

В Галичині й на Буковині, крім І. Франка, працював відомий український письменник В. Стефаник, творчість якого високо цінив О. М. Горький. Працювали також О. Кобилянська, Марко Черемшина, визначніші твори яких у перекладах виходили і російською мовою.

В дні першої російської буржуазно-демократичної революції на Наддніпрянщині народилась періодична українська преса. В листопаді 1905 р. в Лубнах явочним порядком почала виходити перша українська газета „Хлібороб". Царський уряд скоро закрив її. На початку 1906 р. українські газети з'явилися в інших містах України. Масову українську літературу видавали агрономічні товариства, кооперативні об'єднання, „Просвіти", що виникли тоді на Україні.

Придушивши революцію, царський уряд розправився з українською пресою. З 36 періодичних видань, що виникли протягом 1906 р., в 1907 р. залишилось 3.

В 1912—1914 рр. почала відживати і українська преса. В 1913 р. в Росії було видано 5579 назв книжок, з них українською мовою 176, або 3,1%. Українська преса в той час була переважно в руках буржуазних націоналістів. Вони в 1913—1914 рр. видавали журнал „Дзвін". Українські робітники не йшли за націоналістами, а об'єднувались навколо більшовицької газети

„Правда“, яка приділяла велику увагу висвітленню життя пригноблених народів царської Росії, в тому числі і українського.

Пролетаріат України і трудове селянство жадали мати свою революційну українську газету, яка відбивала б їх інтереси. Ідучи назустріч цим бажанням, редакція більшовицької „Правды“ з ініціативи Леніна в 1914 р. намічала видавати додаток до „Правды“ українською мовою — „Листок українських робітників“. На заклик тов. Леніна зібрано було необхідні кошти, підібрано матеріал для першого числа додатку, але напередодні оголошення імперіалістичної війни „Правду“ було закрито, і цей намір тоді не здійснився.

П. К. Саксаганський.

Революція 1905 р. принесла відносне полегшення і для українського театру. До цього часу царський уряд забороняв українським трупам виступати в театрах найбільших міст, не дозволяв зупинятись в одному місті і примушував їх постійно мандрувати. Після 1905 р. трупа видатних українських акторів під керівництвом М. Садовського, в яку входили, крім нього, корифеї українського театру П. Саксаганський, М. Заньковецька, хоч і з дуже великими труднощами здобула можливість виступати постійно в Києві і виїжджати на гастролі по містах України. В репертуарі цієї трупи, крім класичних українських творів, були також кращі твори російської і західноєвропейської драматургії. В 1904—1905 рр. Садовський і Заньковецька, щоб зміцнити український театр в Галичині, працювали у львівському товаристві „Бесіда“.

Українські композитори розробляли багатющу невичерпну скарбницю української народної музики. Видатний український композитор М. Лисенко своїми творами дав великий поштовх розвиткові української музики. Музична школа, заснована ним у Києві, хори, ним закладені, концерти сприяли розповсюдженню музичної освіти. На цей час припадає і розквіт таланту найвидатніших після Лисенка українських композиторів М. Леонтовича і К. Стеценка, твори яких пройняті особливою любов'ю до української народної пісні.

В цей період розвинулось і образотворче українське мистецтво. В 1903 р. в Полтаві з нагоди відкриття пам'ятника І. П. Котляревському була влаштована перша виставка художників України. В ній взяли участь тоді вже добре відомі українські художники С. Васильковський, Ф. Кричевський,

П. Мартинович. На наступний 1904 рік заходами М. Коцюбинського готувалась друга виставка в Чернігові, але відкрити її царський уряд не дозволив. Вона відкрилася лише в революційний час — в 1906 р., теж у Полтаві, з нагоди закінчення будівництва Полтавського земського дому. Цей дім, в якому тепер міститься один з найкращих музеїв України, був збудований за проектом В. Кричевського і являв собою велике досягнення українського архітектурного стилю. Розписував стіни будинку та орнаментував видатний український художник С. Васильковський. На виставці в Полтаві демонструвались його нові великі картини, написані для земського дому: „Козак Голота", „Шлях на Ромодан", „Вибори полковника". Друга виставка яскраво показала, що як не сковані були творчі можливості українських художників, вони все ж плодотворно працювали, продовжуючи традиції реалістичного малярства Т. Г. Шевченка і найкращих російських художників. У 1911 р. в залах Київського музею відбулась уже велика художня виставка всіх художників Наддніпрянської України і Галичини. В київській художній школі працював М. Пимоненко, в Миргородській школі прикладного мистецтва вів педагогічну роботу відомий автор ілюстрацій до „Кобзаря" Т. Г. Шевченка О. Сластьон. Крім згаданих художників, українське малярство було представлене О. Мурашком і відомим майстром-баталістом М. Самокишем.

Царизм призводив до занепаду українське народне мистецтво. Мало хто збирав його кращі зразки, нікому було підтримувати визначних митців. А народні маси все ж творили нові зразки його. Серед гуцулів розвивалась різьба на дереві, яка високо цінилася і в країнах Західної Європи. В с. Оленівці на Київщині, в Дігтярах на Полтавщині вироблялись килими, які користувались широкою популярністю; високохудожні ганчарні вироби давали Поділля і Полтавщина.

Творчі можливості українського народу були скувані кайданами соціального і національного гніту. Капіталізм вбивав народні таланти. Передчасно вмирали, не витримавши важкого тягара, видатні представники української науки та культури. Не зважаючи на все це, українська культура поруч з російською зайняла визначне місце серед культур інших європейських народів.

РОЗДІЛ XII

УКРАЇНА В ПЕРІОД ПЕРШОЇ ІМПЕРІАЛІСТИЧНОЇ ВІЙНИ І ДРУГОЇ РОСІЙСЬКОЇ БУРЖУАЗНО-ДЕМОКРАТИЧНОЇ РЕВОЛЮЦІЇ (1914—1917)

1. Виникнення і причини імперіалістичної війни

Світова імперіалістична війна, що вибухла 19 липня (1 серпня) 1914 р., була війною за переділ уже поділеного світу та сфер впливу. Війна ця не була випадковістю. Її готували всі капіталістичні держави давно, ще з кінця 70-х років минулого століття. Потай, ховаючись від своїх народів, імперіалісти створювали табори війни, укладали таємні договори, розробляли плани війни, прикриваючи все це пацифістськими розмовами про збереження рівноваги, спокою та миру.

Не була також вона і несподіваною. На початку XX ст. гонка озброєнь імперіалістичних держав, роздування войовничого шовінізму свідчили про скору й неминучу воєнну сутичку. Наближення війни прискорювалось загальною кризою імперіалізму, яка особливо виявилася після балканських війн 1912—1913 рр.

У процесі підготовки до війни виникло два імперіалістичних табори, які протистояли один одному. На чолі першого стояла Німеччина. В союзі з нею була з 1879 р. Австро-Угорщина. В 1882 р. до них приєдналась Італія. Цей табір називався „Троїстим союзом". До другого табору входили Англія, Франція і залежна від них царська Росія. Цей табір остаточно склався в 1907 р. і називався „Троїстою згодою" або Антантою. Обидва ці табори в однаковій мірі були агресивними. З самого початку війни на бік Антанти стала Японія, в 1915 р. перейшла Італія, в 1916 р.—Румунія, в 1917 р. виступили США. На бік австро-німецького блоку стали Туреччина, Болгарія. А всього взяло участь у війні 33 держави.

Задовго до 1914 р. Ленін передбачав неминучість війни, застерігав народні маси і вказував робітничому класу та трудящим всього світу шляхи та методи боротьби з імперіалістичною бійнею, що насувалась.

Приводом до вибуху світової імперіалістичної війни послужило вбивство терористами з сербської націоналістичної організації наслідника австрійського престолу Франца-Фердінанда. Це

сталося 15 червня 1914 р. в столиці Боснії — Сараєві, куди Франц-Фердінанд прибув після маневрів австрійської армії. Воєнна партія в Австрії посилено пропонувала австро-угорському урядові використати сараєвську подію як привід для воєнного розгрому Сербії. Підтримував цю партію і уряд Німеччини. 10 липня Австрія пред'явила Сербії ультиматум, а 15 липня оголосила їй війну.

Російський царизм, намагаючись забезпечити свій вплив на Балканах і прикриваючись нібито захистом слов'ян, підбурюваний імперіалістами Франції і Англії, виступив на підтримку Сербії. 16 липня в Росії була оголошена часткова, а 18 липня загальна військова мобілізація.

У відповідь Німеччина вручила царському урядові ультиматум про припинення мобілізації і, діставши відмову, вночі проти 19 липня оголосила війну Росії. В той же день Франція відверто приступила до мобілізації своїх сил, таємні готування до якої велися ще до того. 21 липня Німеччина, під тим приводом, що французькі літаки порушили її кордони, оголосила війну Франції і кинула на неї свої армії через територію Бельгії. 22 липня під виглядом захисту нейтралітету Бельгії оголосила війну Німеччині Англія. Так почалась перша світова імперіалістична війна.

З самого початку війни керівники II Інтернаціоналу зрадили робітничий клас. Вони порушили постанови конгресів II Інтернаціоналу про боротьбу з війною і висловились за підтримку війни, перетворившись в соціал-шовіністів. II Інтернаціонал перестав існувати.

Німеччина прагнула розгромити країни Антанти, в першу чергу Англію, і за її рахунок збільшити свої колонії, у Росії — захопити польські губернії і Україну. Країни Антанти, навпаки, прагнули розгромити і знищити Німеччину, захопити її колонії, послабити її союзників. Зокрема царська Росія прагнула здійснити свою давню мрію — поділити турецькі володіння, захопити Константинополь з протоками з Чорного до Середземного моря, відторгнути Галичину від Австрії і остаточно підкорити своєму впливу балканські країни.

У грабіжницьких прагненнях імперіалістів Німеччини і Австрії, з одного боку, і царської Росії, з другого, велику роль відігравала боротьба їх за Україну, що була тоді поділена між Росією і Австро-Угорщиною.

Російська буржуазія і її прислужники використовували всі засоби адміністративного примусу та ідеологічного впливу на народні маси. Загарбницьку імперіалістичну війну вони оголосили війною визвольною, війною за визволення слов'янських народів, зокрема народу українського. Свої класові інтереси в війні вони видавали за загальнонародні національні інтереси країни. Соціал-шовіністи обманювали народні маси, приховували справжніх винуватців війни, виправдували імперіалістів своєї країни і проповідували класовий мир робітничого класу з буржуазією.

Серед українських буржуазних націоналістів з першого ж дня оголошення війни чітко оформилися дві орієнтації. Одні з них стали на позиції підтримки російського царизму у війні. Політичні погляди цієї групи поділяв відомий діяч українського буржуазного національного руху проф. М. Грушевський. Другі стали на позиції підтримки австро-німецьких імперіалістів. Погляди групи цієї орієнтації поділяв уніатський митрополит А. Шептицький. 22 липня 1914 р. у Відні ця група створює буржуазно-націоналістичну організацію „Союз визволення України", який ставив своєю політичною метою, при умові розгрому Росії, утворення „незалежної" України в формі монархії-гетьманату з допомогою і під керівництвом австро-німецьких імперіалістів. Лицемірно прикриваючись прапором боротьби з російським царизмом за визволення України, вони торгували інтересами українського народу.

Дрібнобуржуазні маси міста й села спершу вірили буржуазії і соціал-шовіністам, підпадали під їх вплив і були на початку війни заражені отрутою шовінізму.

В ці дні лише партія більшовиків залишилася вірною ідеям пролетарського інтернаціоналізму. Більшовики виступали проти війни, роз'яснюючи масам її грабіжницький характер. Вони кликали робітників на боротьбу проти війни і самодержавства.

Зразу ж після оголошення війни більшовицькі партійні організації ряду міст Росії (на Україні — Харків, Київ, Катеринослав) випустили відозви, провели мітинги, на яких стали роз'яснювати широким масам робітників і солдатів завдання боротьби проти царизму і проти грабіжницької війни. Велику революційну діяльність розгорнули більшовики — депутати Державної думи. Вони об'їжджали робітничі центри, допомагали місцевим партійним організаціям, вели агітацію проти війни.

4 листопада 1914 р. Центральний Комітет більшовицької партії опублікував маніфест з лозунгами про боротьбу за перетворення імперіалістичної війни у війну громадянську, про поразку „своїх" урядів у війні. В маніфесті ставилось також завдання створити III Інтернаціонал. Ці бойові ленінсько-сталінські лозунги були програмою дій не тільки для пролетаріату Росії, а й для робітників усіх воюючих країн. Під цими лозунгами більшовицькі організації боролися з соціал-шовіністами всіх мастей, з троцькістами, провадили героїчну самовіддану роботу по революційному вихованню мас і підготовці їх до збройного повстання проти царизму.

Робітники йшли за партією більшовиків. Лише незначна частина робітників, які були під есеро-меншовицьким впливом, підтримувала війну. Але вони не відбивали і не могли відбивати настроїв робітничого класу.

Робітники Петербурга в перший же день мобілізації організували проти війни революційну демонстрацію, що супроводилась збройними сутичками з поліцією та жандармами. Слідом

за Петербургом почались виступи на Україні — в Катеринославі, Луганську та інших промислових центрах. Наприклад, 31 липня 1914 р. сталася сутичка робітників з поліцією в Катеринославі на збірному мобілізаційному пункті. Поліція стріляла в мобілізованих робітників. Декілька чоловік було вбито й поранено.

Царський уряд брав мобілізованих робітників під особливий нагляд. З Катеринослава їх направили на формування в Київ під посиленою поліцейською вартою. Жандарми встановлювали нагляд за мобілізованими шахтарями Донбаса.

Особливо жорстоко переслідував царський уряд членів більшовицької партії. Він громив партійні організації. 20 липня було

Мобілізація в царську армію.

заарештовано Катеринославський комітет партії, 24 липня — Київський комітет.

Посилився в дні мобілізації і селянський рух. На Україні відбувалися виступи мобілізованих селян проти поліції та поміщиків. Селяни громили поміщицькі маєтки, косили хліб на поміщицьких полях, рубали поміщицькі ліси.

Найбільший рух розгорнувся на Правобережній Україні в районах великого землеволодіння польських поміщиків, особливо ж у Радомиському та Канівському повітах на Київщині. З 18 по 22 липня 1914 р. ці повіти були майже цілком охоплені селянськими виступами. Київський генерал-губернатор спочатку посилав поліцейські та військові частини для придушення руху, але скоро примушений був від цього відмовитись, бо в самому Києві становище було дуже напружене. Тоді на села для придушення селянських виступів були послані війська з південно-західного фронту.

Жорстоко придушуючи революційні виступи робітників і селян, захищаючи інтереси поміщиків та буржуазії, царський

уряд у той же час майже не звертав уваги на те, як деяка частина поміщиків-поляків готувала в ці дні удар по російській армії з тилу. Селяни вказували, що напередодні мобілізації і під час її проведення відбувалися таємні збори поміщиків-поляків. Граф Потоцький, наприклад, посилено провадив організацію поміщиків і буржуазії на Правобережній Україні. Поміщики-поляки переказували за кордон великі грошові суми, одержували звідти шифровані телеграми, переховували в своїх маєтках шпигунів. Все це відбувалося саме тоді, коли австро-німецьке військове командування спішно формувало польські озброєні загони „легіонерів", які потім під керівництвом І. Пілсудського перші перейшли в серпні 1914 р. російський кордон і були розбиті вщент російськими військами.

Агентура широко розкинутої сітки шпигунських організацій орудувала безкарно під носом у представників царської влади. Особливо широких розмірів набувала діяльність шпигунських організацій на Україні як найближчої прифронтової смуги.

Недарма вже з перших днів війни народні маси заговорили про зраду і продажність представників царської влади.

2. Наступ російських військ. Зайняття Галичини та Буковини

В міру проведення загальної мобілізації до західних кордонів ішли військові ешелони, переповнені запасними. На початку серпня концентрація військ на фронтах ще не була закінчена, — цілі корпуси були в дорозі. З перших же днів виявилась непідготовленість залізниць до військових перевозок. Не зважаючи на це, царське командування, виконуючи настирливі вимоги англо-французьких імперіалістів, видало наказ розпочати воєнні дії. Не чекаючи повної готовості армій, царське командування вирішило перейти в наступ з тим, щоб відтягти частину німецьких військ з західного фронту і цим полегшити становище англо-французьких військ, які відступали до Парижа.

4—6 серпня російські армії перейшли кордон Східної Прусії. Почались запеклі бої.

Завдяки героїзмові солдатів тут відразу ж були здобуті значні перемоги, і воєнні дії перейшли вглиб території противника.

Проте, з перших же боїв перед солдатськими масами розкрилась непідготовленість царизму до війни, плутанина в штабах, бездарність генералів і продажність їх, відсутність погодженості між командуючими армій, нездатність вищого командування закріпити воєнні успіхи. Це неминуче вело до поразок. Поразкою кінчилося і вторгнення російських армій у Східну Прусію.

Одночасно з наступом у Східній Прусії російське командування розпочало наступ і на південно-західному фронті проти

Австро-Угорщини. 5 серпня VIII російська армія генерала О. Брусілова перейшла кордон у південній частині Галичини. На північ від неї перейшла кордон III армія генерала М. Рузського. У великих боях, що відбувались 17—18 серпня на річці Золота Липа, російські війська розгромили заслін австро-угорських армій і примусили їх панічно відступити. Вторгнення австрійських армій у польські губернії успіху не мало. У перших же боях російські війська розбили австрійську армію.

21 серпня російські війська взяли Львів і Галич, в Буковині зайняли м. Чернівці. Австрійські війська відкинуті були на річку Сан і відступили до схилів Карпат. 15 вересня російські армії обложили першокласну фортецю Перемишль з стотисячним її гарнізоном. Вся східна і частина західної Галичини і майже вся Буковина були в руках російських військ.

Російський царизм вів війська в Галичину і Буковину під лозунгом „визволення Червоної Русі". Селянство цих українських земель прагнуло повернути загарбані в нього польськими та румунськими поміщиками землі, ліси та пасовиська і сподівалося, що з приходом російських військ настане визволення спід австро-польського національного гніту. Але марні були його сподівання. З перших же днів царизм показав, що він і тут стоятиме на сторожі інтересів поміщиків. Всіляко оберігав він шляхетські маєтки і жорстоко придушував найменші спроби з боку селян відібрати поміщицькі землі. Царські генерали ретельно оберігали навіть маєтки тієї частини поміщиків-поляків, яка втекла з австрійськими військами.

Метою російського царизму було захопити ці українські землі і остаточно придушити національно-визвольну боротьбу українського народу. І в цьому йому всемірно допомагали в Галичині „москвофіли" та поміщики-поляки.

Зайняті Галичину та Буковину царизм перетворив у воєнне генерал-губернаторство, на чолі якого поставив генерала графа Ю. Бобринського. В адміністративному відношенні їх було поділено на губернії та повіти. На чолі губернії з широкими повноваженнями стояв губернатор, а в повіті—повітовий начальник. В Львові утворено було градоначальство. Своєю грабіжницькою політикою в Галичині та Буковині царизм ще більше посилив ненависть до себе широких народних мас.

3. Поразки російських армій на фронті, господарська розруха. Наростання антивоєнних настроїв у народних масах

Війна затяглась. Брехливі запевнення поміщиків, буржуазії та їх лакеїв — соціал-шовіністів, що війна триватиме п'ятьшість місяців, розвіялися на порох. З кожним місяцем все важче давив тягар війни на трудящі маси міста й села, вимагаючи від них нових жертв.

До того ж навесні 1915 р. царизм зазнав поразки на фронті. Царський уряд залишив армію без бойових припасів; невистачало снарядів і рушниць. Користуючись цим, австро-німецькі війська, підсилені значною частиною німецьких корпусів, перекинутих з західного фронту, 19 квітня 1915 р. прорвали фронт російських військ коло Горлиці. Німці засипали позиції снарядами важкої артилерії, у солдатів же російських армій невистачало навіть рушничних патронів. Почався відступ російських військ по всьому фронту. Англо-французькі армії допомоги російським військам не подали.

Розкрилася зрада царського військового міністра Сухомлінова, що давно вже був зв'язаний з німецькою шпигунською організацією. Сухомлінов і його шпигунська зграя (Мясоєдов та ін.) зірвали постачання армії бойовими припасами, видавали противнику воєнні таємниці. Та Сухомлінов був не один. Крім нього, були і інші міністри, генерали, особи царської придворної челяді, які разом з царицею Олександрою Федорівною таємно допомагали противникові. Не дивно, що при таких умовах російські війська зазнавали поразок і примушені були відступати. 21 травня вони залишили взятий ними раніш Перемишль, 9 червня — Львів. Чернівці були залишені російськими військами ще 17 лютого. У вересні 1915 р. Польща, Литва, частина Прибалтійських провінцій і Волині були в руках Німеччини та Австро-Угорщини.

В Галичині і західній Волині встановився режим австро-німецької військової диктатури. Народне господарство краю дійшло до цілковитого розвалу. Зі сходу на захід і з заходу на схід пройшли тут з боями мільйонні армії. На місці колишніх сіл часто залишались тільки пожарища. Значна частина населення лишилася не тільки без засобів існування, а й без притулку.

Війна вимагала нових людських сил. Дедалі частіше повторювались призови в армію. Мобілізації відривали від промисловості і сільського господарства робочі руки. На початку війни в Росії було мобілізовано 5115 тис. чоловік, навесні 1915 р.— 8500 тис., а в 1916 р. кількість мобілізованих становила вже 13 млн. чоловік. В армію забирали все чоловіче населення від 18 до 42 років. В тилу лишалися тільки жінки, старики і діти. Але й їх постійно відривали від господарства на окопні роботи і на відбування різних повинностей, зв'язаних з війною.

Селянські господарства лишались без робочих рук і без робочої худоби. Під час першої мобілізації 1914 р. тільки в Херсонському повіті було забрано на війну 24 тис. коней; по всій країні їх було взято близько 2 млн. З того часу мобілізації їх не припинялись. Крім коней, у селян за безцінь забирали і іншу робочу худобу (корів, волів). В наслідок відсутності робочих рук і робочої худоби вже восени 1914 р. і навесні 1915 р. значна частина землі лишилася незасіяною. Якщо в 1913 р. площа засіяної землі по всій царській Росії становила 91 млн. *га*, то в 1914 р. вона зменшилася до 89 млн., а в 1915 р. впала до 82 млн. *га*.

Багато було незасіяної землі і на Україні, особливо в південній її частині. Восени 1914 р. і навесні 1915 р. лишились незасіяними здебільшого поміщицькі землі. Восени ж 1915 р. і навесні 1916 р. багато вже було необробленої і селянської землі. В Ананьївському повіті на Херсонщині необробленої і незасіяної землі навесні 1916 р. було 45 тис. *га*, в Тираспольському — 92 тис., в Полтавському — 19 тис. Крім того, значна частина врожаю за відсутністю робочих рук і тяглової сили загинула на пні. Війна вкрай підірвала і без того відстале сільське господарство країни і в першу чергу господарства бідняків та середняків.

Зменшилась урожайність, знижувався валовий збір хліба. Уже під кінець першого року війни в містах і промислових центрах відчувалась нестача продуктів харчування. Запроваджена була карткова система. День-у-день зростала дорожнеча на продукти, з чого наживались поміщики та куркулі. Вони використовували дарову робочу силу військовополонених і реалізували врожай по спекулятивних цінах. Дорожнеча падала на робітників і на основні маси трудящого селянства. В містах починалась продовольча розруха.

Війна підірвала також і промисловість. З весни 1915 р. майже всі фабрики та заводи були мілітаризовані, тобто працювали виключно на війну. Промислові підприємства, що виробляли товари широкого вжитку, скорочували своє виробництво, а в більшості і зовсім закривались. У 1915 р. навіть у промисловості, що працювала виключно на війну, почала відчуватися нестача палива, брак металу. Найбільш кваліфікована частина робітників була мобілізована в армію. В промисловість вливалися некваліфіковані робітники. Йшли на виробництво також ті, що уникали призову і шукали відстрочок по мобілізації. Дуже знизилась продуктивність праці. Якщо в 1913 р. видобуток вугілля на одного робітника в Донбасі становив 12,2 *т*, то в 1916 р. він знизився до 9,25 *т*. Скоротився також і підвіз вугілля до заводів у зв'язку з розрухою на залізничному транспорті. У вересні 1915 р. було намічено вивезти з Донбаса 124,67 млн. пудів вугілля, а було вивезено лише 74,65 млн. пудів. До 1916 р. на Україні з 53 доменних печей, що працювали перед війною, недіяло 35. Заводам давали лише половину потрібної кількості металу.

Уже в кінці першого року війни виявилась повна неспроможність царизму вести далі війну. Буржуазія прийшла йому на допомогу. Вона створювала при державних установах різні комітети, комісії і наради. Вона заснувала військово-промислові комітети, які мали організувати постачання армії боєприпасів і розподіл між заводами військових замовлень. Але це ще збільшувало неорганізованість. Безперервно зростали податки, знецінювались гроші, господарство країни йшло до цілковитого розвалу. Над народними масами нависла кістлява рука злиднів і голоду.

Буржуазія ж наживалася на війні. Наскільки великі були прибутки капіталістів, показують такі факти: товариство Одеського рафінадного заводу при основному капіталі в 1500 тис. крб. одержало за один лише 1915/16 операційний рік чистого прибутку 780 тис. крб.; Олександрівське товариство цукрових заводів на основний капітал в 20 млн. крб. одержало в тому ж році чистого прибутку 7 млн. крб., при чому ця сума прибутків показана значно заниженою.

Господарська розруха, поразки на фронті посилювали зростання антивоєнних настроїв у народних масах. В країні піднімалась революційна боротьба проти царизму, проти імперіалістичної бійні. На чолі боротьби йшов робітничий клас, керований партією Леніна—Сталіна.

Масова страйкова боротьба пролетаріату, яка в липні 1914 р. в Петербурзі переростала в барикадні бої, у зв'язку з оголошенням війни тимчасово ослабла, але на початку 1915 р. почалось помітне пожвавлення її. В січні цього року відбулось 20 страйків з 16 733 учасниками їх. Майже всі страйки виникли на економічному грунті. В лютому були вже й політичні страйки.

10 лютого почався суд над більшовиками-депутатами Державної думи, заарештованими царизмом на партійній нараді ще в листопаді 1914 р. Мужньо вели себе на суді народні обранці. Вони викривали загарбницьку імперіалістичну політику царизму у війні. Як зрадник вів себе на суді Л. Каменєв, що був притягнутий до суду в цій справі. Він боягузливо зрікся перед царським судом більшовицької партії і повністю солідаризувався з соціал-шовіністами.

Суд і кари, що впали на більшовиків-депутатів, викликали хвилю протестів. У лютому вибухли політичні страйки, при чому число учасників їх зросло до 93 тис. чол. У березні великі страйки сталися в Донбасі. Влітку 1915 р. революційна боротьба пролетаріату наростала ще більше. У червні відбулося 164 страйки, а число учасників їх дорівнювало вже 228 тис. чол. Як не намагалась буржуазія та соціал-шовіністи відвернути пролетаріат від революційної боротьби і примусити його підтримувати імперіалістичну війну, це їм не вдалося. В країні загострювалась класова боротьба.

Пролетаріат знову виступав на чолі народних мас як керівник революційної боротьби проти самодержавства. Яскравим доказом цього були вибори в робітничі групи військово-промислових комітетів, що відбувалися в другій половині 1915 р. Створюючи ці комітети, буржуазія намагалася залучити пролетаріат до співробітництва з нею, щоб добитися успішного ведення війни. Меншовики і есери агітували робітників за участь у промислових комітетах. На заклик більшовицької партії робітники багатьох промислових центрів Росії і України бойкотували ці вибори.

Царизм і буржуазія ще більше посилювали репресії і гніт. Вони знижували заробітну плату, збільшували робочий день, погіршували умови праці, позбавляли робітників днів відпочинку. На заводах було введено режим військової каторги. За найменше порушення режиму, за найменший протест капіталісти знімали робітника з роботи і передавали царській владі для відправки в окопи. Проте, це не зламало волі героїчного пролетаріату.

Ставлення селян до імперіалістичної війни виявлялось, між іншим, на сільських сходах при обговоренні питань про пожертвування на війну грошей з громадських сум. Не зважаючи на жорстокі переслідування за антивоєнну агітацію, селяни бідняки й середняки все ж часто виступали проти війни. На сільському сході в с. Великій Чернетчині на Сумщині, що відбувався 28 вересня 1914 р., селяни бідняки й середняки відверто говорили, що „раз цар погнав солдатів на убій, то він мусить їх забезпечувати", що „військо не може своїми грудьми захищати їх, селян, власність, бо вони її не мають".

Волосний сход с. Писарівки, того ж повіту, організовано відмовився пожертвувати на війну. Наведені факти свідчать про наявність ще не цілком виразних, але досить поширених антивоєнних настроїв і серед селян.

Попадаючи на село, робітники знаходили там сприятливий грунт для антивоєнної агітації. Зміївський справник доносив харківському губернаторові, що робітник Бахмутських рудників Грецький вів серед сільськогосподарських робітників поміщика Склярова антивоєнну агітацію, роз'яснюючи, що „краще було б, коли б усі мобілізовані війська замість того, щоб іти на війну, зажадали від уряду рівноправ'я, бо народ страждає, і для Росії буде багато краще, якщо вона буде переможена".

Взимку і особливо навесні 1915 р. широко розгорнулась боротьба селян проти поміщиків. Селяни знижували орендні ціни на землю, виганяли худобу на поміщицькі пасовища, викошували траву на їх лугах. Загострювалась також і боротьба селянської бідноти проти куркульства. Особливо гострих форм набувала вона, як і раніше, на грунті виходу куркулів на хутори і проведення столипінського землевпорядження.

Не зважаючи на сувору військову цензуру, відомості про революційну боротьбу робітників і селян доходили до фронту. Під їх впливом, а також під впливом військових поразок частішими ставали революційні виступи солдатів. В армії росло дезертирство. Солдати шукали не тільки пояснень причин військових невдач, а і їх винуватців. Щоб відвернути гнів солдатських мас від себе, царизм застосував випробуваний ним метод цькування пригноблених національностей (українців, євреїв).

Більшовицькі організації, що на той час були вже в багатьох військових частинах фронту, посилено працювали над револю-

ційним вихованням солдатів. Більшовики вказували, що єдиним винуватцем війни є самодержавство, з яким треба вести рішучу боротьбу.

Народні маси бажали демократичного миру. Більшовики роз'ясняли, що миру можна добитись лише шляхом революції, через повалення царизму і капіталізму. Партія Леніна—Сталіна скеровувала ростуче невдоволення мас на шлях революції. „Поразка Росії, — писав Ленін восени 1915 р., — *як виявилось*, є найменше зло, бо вона посунула вперед революційну кризу у величезному масштабі, розворушила мільйони, десятки і сотні мільйонів... І партія революційного пролетаріату Росії, почерпнувши нову силу в цих уроках життя, що виправдали її, з іще більшою енергією піде наміченим нею шляхом" (Ленін, Твори, т. XVIII, с. 300—301).

4. Революційна боротьба робітників і селян напередодні лютневої революції

У відповідь на зростання революційного руху царський уряд посилював репресії і терор. З особливою жорстокістю він громив нелегальні більшовицькі організації, переслідував партійних працівників.

Їх висилали в Сибір на каторгу, мобілізували і відправляли на передові позиції. Тисячі партійних працівників томилися по тюрмах. Більшовицька газета „Правда" була закрита ще напередодні оголошення війни, профспілки заборонені, легальні робітничі організації розігнані.

Не зважаючи на переслідування, партія більшовиків не тільки не припиняла, а навпаки, ще більше посилювала революційну роботу в масах. По всіх промислових центрах Росії і України, в частинах армії в тилу і на фронті в глибокому підпіллі діяли більшовицькі партійні організації. Керівним партійним центром було Бюро ЦК партії на чолі з тов. В. М. Молотовим. Бюро ЦК партії було зв'язане з усіма партійними організаціями. Не зважаючи на виняткові труднощі, воно налагодило зв'язок з Леніним, що в цей час знаходився у Швейцарії, одержувало від нього директиви і вказівки, поширювало центральний орган партії „Социал-демократ".

Особливо велика роль у справі революційного виховання і керівництва революційною боротьбою робітників і солдатів належала Петроградському комітетові більшовиків. У його роботі брали керівну участь товариші В. М. Молотов, М. І. Калінін, А. А. Андреєв.

Про те, наскільки поширені були листівки Петроградського комітету в народних масах, свідчить такий факт. Примірники однієї листівки, виданої ще в серпні 1914 р., з закликом до робітників і селян посилити боротьбу проти грабіжницької імперіалістичної війни, за повалення самодержавства, виявлені були

жандармами в квітні 1915 р. серед солдатів 228 пішої Астраханської дружини, яка стояла в Одесі.

За прикладом Петроградського комітету і при його допомозі більшовицькі організації України також видавали листівки та нелегальні газети. Харківська організація в листопаді 1916 р. видала одно число газети „Голос социал-демократа", Катеринославська — число газети „Звезда", в Донбасі літом 1916 р. вийшло два числа газети „Правда труда". Вони в обстановці війни продовжували традиції ленінсько-сталінської „Правды", викривали зрадництво соціал-шовіністів, поширювали більшовицькі лозунги, несли в широкі маси ленінське слово.

Революційна боротьба пролетаріату з кінця 1915 р. все більше посилювалась. Великі політичні страйки на Україні на початку 1916 р. вибухли на заводі „Наваль" в Миколаєві і в Горлівсько-Щербинівському районі Донбаса. Страйки були затяжні, добре організовані і проходили під керівництвом місцевих партійних організацій. Ні жорстокі репресії царизму, ні провокації меншовиків не зламали волі до боротьби робітників заводу „Наваль". Царський уряд закрив завод, а робітників у кількості 7 тис. чол. відправив на фронт.

Страйк у Горлівсько-Щербинівському районі був придушений поліцією і військами. Серед робітників були вбиті й поранені.

Восени 1916 р. страйкова боротьба пролетаріату набула особливої сили й розмаху. По всій країні проходила могутня хвиля політичних страйків. Перед вели робітники Петрограда, Москви та інших промислових центрів Росії. Особливо могутні були виступи робітників таких заводів, як Путіловський, Обуховський, Балтійський та ін.

У жовтні 1916 р. на заклик Петроградського більшовицького комітету робітники Петрограда влаштували багатолюдні демонстрації і мітинги протесту проти війни, які супроводжувалися сутичками з поліцією. Боротися з поліцією робітникам допомагали і солдати. Але це були ще тільки перші прояви переходу озброєних солдатів на бік революційного народу.

Щодня до страйкарів приєднувались робітники все нових і нових заводів. Всього в жовтні 1916 р. страйкувало близько 150 тис. чол.

В січні 1917 р. політичні страйки в Пітері відбувались майже щодня. Найбільших розмірів за роки імперіалістичної війни досягла страйкова боротьба пролетаріату 9 січня 1917 р., у дванадцяті роковини „Кривавої неділі": політичний страйк охопив коло 114 підприємств, а кількість страйкарів перевищувала 300 тис. чол.

За почином робітників Петрограда посилював боротьбу і пролетаріат України. У жовтні—листопаді 1916 р. політичними страйками були охоплені найбільші підприємства Донбаса, Катеринослава, Харкова, Києва, Миколаєва та інших міст. Керували боротьбою більшовицькі організації. В січні 1917 р.

в політичні страйки були втягнуті робітники майже всіх великих промислових підприємств України. До роковин 9 січня більшовицькі організації України випустили листівки з закликом до збройного повалення самодержавства.

Солдати співчували революційному рухові і активно підтримували виступи робітників. Начальник Харківського жандармського управління 15 січня 1917 р. писав начальникові гарнізону м. Харкова: „Через таємні відомості, що дійшли до мене, робітники звернулись до нижніх чинів гарнізону з проханням підтримати їх при страйках, які, можливо, відбудуться 16 січня, на випадок виступу на вулиці". Він просив військове начальство посилити нагляд за солдатами, щоб не допустити об'єднання їх з робітниками. Але царський уряд був уже безсилий затримати об'єднані революційні виступи робітників і селян, одягнутих в солдатські шинелі.

Під впливом наростаючої боротьби пролетаріату посилювалась і революційна боротьба селянства. Дедалі завзятішими ставали виступи селян проти поміщиків. Одночасно гостріших форм набувала боротьба селянської бідноти проти куркульства.

Велике селянське повстання на Україні вибухло 12 квітня 1915 р. в с. Нижня Сироватка, Сумського повіту на Харківщині. Двотисячна маса бідняків і середняків цього села силою захопила приміщення волосного правління, обеззброїла загін поліції, прогнала справника і вбила двох куркулів. Повстання було жорстоко придушене. Воно мало велике політичне значення. Відомості про нього поширювались серед селян Харківщини. Вони дійшли і до фронту. На знак протесту проти жорстокого придушення повстання і масових арештів солдати з Нижнє-Сироватської волості демонстративно здалися в полон.

У червні 1916 р. на Поділлі і почасти на Київщині сталися масові селянські виступи, скеровані проти самодержавства. Цілі повіти найближчої до фронту смуги були охоплені хвилюванням. Приводом до селянських виступів було проведення сільськогосподарського перепису 1916 р. Найактивнішу участь в них брали жінки. Провідну роль відігравали солдати. Місцева влада була безсильна придушити селянські виступи, і для цього царизм примушений був знімати війська з південного фронту.

У боротьбі за перетворення імперіалістичної війни у війну громадянську більшовицька партія, керована Леніним і Сталіним, особливо велику увагу приділяла роботі серед солдатів царської армії. Більшовицькі організації в тяжких умовах воєнного підпілля самовіддано боролись за революційне виховання солдатських мас. Усним словом і в листівках більшовики роз'ясняли солдатам справжній характер несправедливої грабіжницької війни, підводили їх до розуміння того, що вийти з цієї війни можливо лише через революцію, шляхом повалення царизму.

Солдати-селяни, відірвані від своїх сімей і силою загнані в окопи, терпіли всякі наруги. Босих, голодних, змучених війною, без рушниць, в зимову холоднечу і в осінню негоду примушували їх іти в наступ, на вірну смерть. Дедалі частіше відмовлялись солдати виконувати накази бездарного військового начальства, не йшли в наступ, уникали бою. Вибухали революційні виступи цілих військових частин. Найбільше солдатське повстання на Україні сталося в листопаді 1916 р. в м. Кременчуку. Кілька тисяч солдатів гарнізону організовано відмовились іти на фронт. Вони прогнали офіцерів, захопили казарми, братались з робітниками. В січні 1917 р. на фронті вибухло велике повстання солдатів Одоєвського полку. Змучені безперервними боями, солдати відмовились іти в передові окопи і вимагали відпочинку. Спроби офіцерів зламати однодушність і організованість солдатів ні до чого не привели. Це було одно з найбільших повстань на фронті напередодні лютневої революції 1917 р. Його жорстоко придушив генерал П. Скоропадський, який командував тоді 34 корпусом, куди входив і Одоєвський полк.

На фронтах почалось братання солдатів. Австрійські й німецькі солдати теж були змучені імперіалістичною війною і хотіли миру. Але буржуазні уряди миру не укладали, і в широких солдатських масах визрівало розуміння того, що треба самим кінчати братовбивчу війну за інтереси поміщиків і буржуазії і повалити імперіалістичні уряди. Армія з збройної сили царизму перетворювалась у збройну силу революційного народу. „Війна, як і все в житті, крім негативних сторін, має ще ту позитивну сторону, що вона, мобілізувавши майже все доросле населення Росії, зробила армію народною духом і тим полегшила справу об'єднання солдатів з повсталими робітниками“ (Сталин, На путях к Октябрю, с. 10).

Всюди на фабриках і заводах, в казармах і окопах, в містах і селах народні маси все більше розуміли, що далі терпіти такі порядки не можна, що пора кінчати з ненависним царизмом. В країні назрівала революційна криза.

Назріванню революційної кризи сприяло посилення національного руху в країні. Зростав національно-визвольний рух і українського народу. Виникали культурно-просвітні українські товариства, голосніше лунали вимоги свободи для українського слова і української книжки. Робітники й селяни вимагали української школи. Явочним порядком починають виходити українські газети. В жовтні 1915 р. в Харкові вийшло єдине число газети „Слово“, протягом листопада й грудня вийшло три числа газети „Гасло“. В Одесі короткий час виходив журнал „Основа“. В кінці 1916 р. в Москві виникає літературно-громадський журнал „Промінь“. Великої втрати зазнав у цей час український народ: 28 травня 1916 р. у Львові після довгої і тяжкої хвороби помер видатний письменник і громадсько-політичний діяч І. Франко. Лише декілька місяців не дожив він до повалення російського царизму.

По всій країні піднімалась революційна хвиля. На чолі її стояв найреволюційніший у світі пролетаріат. Ним керувала партія Леніна—Сталіна.

5. Лютнева буржуазно-демократична революція 1917 р.

Революція з кожним днем наближалася. Завданням її було—завершити справу, почату першою російською революцією 1905—1907 рр.,—повалити самодержавство і встановити революційно-демократичну диктатуру пролетаріату та селянства. Імперіалістична війна прискорила революцію. Але війна не тільки прискорила наступ буржуазно-демократичної революції, а й надзвичайно зблизила її з революцією пролетарською, соціалістичною. Буржуазно-демократична революція, таким чином, не відділялась від пролетарської, соціалістичної, а навпаки, перша переростала в другу.

Царизм намагався не допустити вибуху революції. З цією метою він вів таємні переговори з урядом німецького імператора Вільгельма II, щоб укласти сепаратний мир. Після укладення миру царизм мав намір задушити революцію, яка назрівала. Буржуазія не менше, ніж сам царизм, боялась повалення самодержавства революційним народом, боялась революції. Але вона виношувала інший план запобігання революції.

В кінці другого року війни для буржуазії було вже ясно, що цар Микола II і його уряд не здатні продовжувати війну до переможного кінця, що вони не в силі задушити наростаючу революцію. Тому буржуазія вирішила піти на дворцевий переворот, щоб, не порушуючи самодержавного ладу, змінити бездарного Миколу II. Замість Миколи вона хотіла посадити на царський престол малолітнього сина його Олексія, а регентом зробити брата царя — Михайла. Таким способом буржуазія мала намір розрядити політичну кризу в країні, дати можливість царизмові зібратися з силами, щоб задушити революцію в самому її зародку і продовжувати таку вигідну для неї імперіалістичну війну. Виконання цього плану буржуазія намічала на кінець лютого 1917 р.

Цей план буржуазії підтримували і англо-французькі імперіалісти, які теж вважали, що уряд Миколи II не здатний довести війну до переможного кінця.

Проте, російський пролетаріат, очоливши трудящі маси царської Росії, зруйнував і плани царизму, і плани буржуазії. Під проводом партії Леніна—Сталіна він узяв ініціативу революційного виступу проти царизму в свої руки. Гегемонія пролетаріату зумовила успіх лютневої революції.

В революційних боях у лютому 1917 р., як і раніше, попереду йшов пролетаріат столиці. В середині лютого політичні страйки і демонстрації в Петрограді досягли величезних розмірів. Більшовицька партія керувала боротьбою. На заклик

Петроградського комітету більшовиків 23 лютого (8 березня) в зв'язку з святкуванням Міжнародного жіночого дня оголосили страйк 90 тис. робітників. На другий день—24 лютого—політичним страйком було охоплено вже близько 200 тис. чол., а 25 лютого він переріс у загальний страйк.

Демонстрації в цей день були ще численніші, ніж у попередні дні. В деяких районах столиці робітники уже роззброювали поліцію.

Демонстранти виступали з лозунгами: „Геть царя!", „Геть війну!", „Хліба!".

Бюро ЦК партії в той же день звернулось до всього революційного народу з маніфестом, закликаючи робітників і селян до збройного повстання проти самодержавства і створення Тимчасового революційного уряду.

У той же день загальний політичний страйк почав переростати в збройне повстання. Поліція розганяла масові демонстрації рушничним і кулеметним вогнем. На вулицях вибухали збройні сутички між робітниками і поліцією та жандармами. Послані з наказу генерала Хабалова, командуючого військами Петроградського військового округа, для придушення революції військові частини під впливом більшовицької пропаганди відмовлялись стріляти і переходили на сторону повсталого народу. Повстала рота Павловського полку відкрила вогонь по загонах поліції. Перейшов на сторону народу Волинський полк.

Ранком 27 лютого солдатів, що перейшли на сторону народу, було 10 тис., а ввечері того ж дня їх стало вже понад 60 тис. Увесь гарнізон Петрограда перейшов на сторону революції. Це вирішило долю самодержавства. Правда, Микола II пробував ще послати в Петроград з фронту добірні військові частини під командуванням генерала Іванова. Але було вже пізно. Ці війська в більшості до столиці не дійшли, багато їх по дорозі перейшло на сторону революції. 27 лютого (12 березня) самодержавство було повалено.

В той же день робітники й революційні солдати створили з ініціативи більшовиків і за досвідом першої російської революції 1905—1907 рр. Петроградську Раду робітничих і солдатських депутатів — орган революційно-демократичної диктатури пролетаріату й селянства. Увечері того ж дня відбулись багатолюдні перші збори Ради.

Ленінський лозунг про перетворення імперіалістичної війни у війну громадянську почав здійснюватись. Лютнева революція була початком перетворення імперіалістичної війни у війну громадянську.

Революційні події, що відбувалися в Петрограді, мали найживіший відгук і цілковиту підтримку в масах робітників і селян усієї країни, як в тилу, так і на фронті. Відомості про повалення самодержавства викликали на Україні всенародне захоплення. Щодня відбувалися багатолюдні маніфестації. В містах і в селах робітники й селяни ліквідували органи царської

влади, арештовували її представників, випускали з тюрем революціонерів, створювали Ради робітничих, солдатських і селянських депутатів.

У перші ж дні виникли Ради в Харкові, в Києві, Катеринославі, а також по всіх великих промислових центрах Донбаса. В багатьох селах на Україні селяни приступали до розподілу

Арешт царських генералів.

поміщицьких земель, засновували земельні комітети. Революційний народ створював Ради як органи революційно-демократичної диктатури пролетаріату й селянства.

Одночасно з Радами виникли й буржуазні органи — громадські комітети. В Петербурзі одночасно з Радою робітничих і селянських депутатів виник Тимчасовий комітет Державної думи. Меншовики й есери таємно від більшовиків договорилися з ним про створення Тимчасового уряду. До складу його ввійшли представники буржуазії та ліберального поміщицтва — князь Г. Львов, О. Гучков, П. Мілюков та ін. Тимчасовий уряд був органом диктатури буржуазії і ліберальних поміщиків.

Таким чином була створена нова державна влада. Сталось своєрідне переплетення двох влад, двох диктатур: диктатури буржуазії і ліберальних поміщиків, представленої Тимчасовим урядом, і революційно-демократичної диктатури пролетаріату й селянства, представленої Радами робітничих і солдатських депутатів. У країні встановилось двовладдя.

„В той час, як більшовики керували безпосередньою боротьбою мас на вулицях, угодовські партії, меншовики і есери захоплювали депутатські місця в Радах, утворюючи в них свою більшість“ (Історія ВКП(б), Короткий курс, с. 168).

Перевага меншовиків і есерів у Радах, які добровільно передали владу в руки Тимчасового уряду, пояснюється тим, що „більшість лідерів більшовицької партії перебувала в тюрмах і засланні“ (там же). У самому робітничому класі за роки війни

Міліція Київської Ради робітничих і солдатських депутатів.

сталися значні зміни. Близько 40% робітників було мобілізовано в армію. Нові маси трудящих, що приходили на фабрики і заводи переважно з села, не мали ще достатнього досвіду боротьби і необхідної політичної стійкості та гарту.

Лютнева революція сколихнула сковані царизмом народні маси. До політичного життя потяглися раніше забиті царизмом мільйонні маси трудового народу. Захоплені перемогою над самодержавством, вони виявляли несвідомо-довірливе ставлення до буржуазії та її агентів — меншовиків і есерів. Ці дрібнобуржуазні ілюзії спершу захопили були також і деякі кола пролетаріату. У цьому й полягала причина того, що плоди революції, здійсненої робітниками й селянами в солдатських шинелях, дістались не їм, а буржуазії. За роки імперіалістичної війни вона особливо посилилась. На час лютневої революції буржуазія займала вже багато керівних місць у державному апараті. Велику послугу їй зробили і меншовики та есери, які й тепер зрадили інтереси народних мас.

Друга російська буржуазно-демократична революція посилила національно-визвольний рух пригноблених царизмом народів. На Україні керівництво українськими національними організаціями, що виникли в наслідок перемоги лютневої революції, пресою, видавництвами захопили буржуазні націоналісти. 4 березня українська буржуазія створює в Києві Центральну раду, яка з першого ж дня стала проводити політику підтримки Тимчасового

Матроси і солдати на чолі селянських виступів.

уряду. Дальший розвиток і поглиблення революції не входили в плани української буржуазії і суперечили її інтересам. Керівними партіями в Центральній раді були українські націоналістичні партії УСДРП, УСР (українські есери) та члени ТУП, які взяли собі назву есефів — „соціалістів-федералістів".

Тимчасовий уряд, дставши владу, і не думав здійснювати революційні вимоги народу. Він не дав і не міг дати змученому народові миру. Навпаки, з перших же днів він заявив про свою волю продовжувати війну далі і оберігати таємні імперіалістичні договори поваленого царизму.

Тимчасовий уряд не ліквідував органів царської влади, а лише змінив їх назви; вони залишилися з тими ж чиновниками і методами управління, з тими ж функціями боротьби проти народних мас. Він не дав і не міг дати народові свободи. Тимчасовий уряд не дав і не міг дати землі селянам. Навпаки, він оберігав

поміщицькі маєтки й землеволодіння від революційного селянства. Він не дав і не міг дати народові хліба, бо для цього треба було ущемити хліботорговців, поміщиків і куркулів, чиї інтереси якраз він захищав.

З перших же днів революції перед більшовицькою партією постали величезної ваги завдання. Треба було розбити несвідоме довір'я мас до меншовиків і есерів, наполегливо і терпляче роз'ясняти їм, що від імперіалістичного Тимчасового уряду і соціал-угодовців не можна сподіватися здійснення революційних вимог народу, що добитися їх здійснення можна, лише замінивши Тимчасовий уряд владою Рад.

Повалення самодержавства в корені змінило умови, в яких довелось працювати більшовикам. Більшовицькі партійні організації вийшли з підпілля, стали працювати легально. Партійні робітники поверталися з заслань, виходили з тюрем. Партійні організації перебудували свою роботу відповідно до цих нових умов, міцніли і кількісно зростали. 12 березня повернувся до Петрограда з Туруханського краю тов. Сталін. У першій же своїй статті в „Правде" від 14 березня він закликав робітників і селян створювати повсюди Ради — органи революційної влади народу, зміцнювати зв'язок з Петроградською Радою робітничих і солдатських депутатів. Тов. Сталін закликав селян брати в свої руки розв'язання земельного питання, приступати до конфіскації поміщицьких земель.

Партійні організації почали видавати газети: в столиці знов стала виходити газета „Правда"; 10 березня вийшла газета „Пролетарий" — орган Харківської організації, 14 березня — „Голос социал-демократа" — орган Київської більшовицької організації.

Більшовицька партія, керована Леніним і Сталіним, роз'яснювала солдатам і селянам необхідність спільних революційних дій з пролетаріатом проти імперіалістичного Тимчасового уряду. У боротьбі з соціал-угодовцями партія готувала маси до нового етапу революції — до революції пролетарської, соціалістичної.

РОЗДІЛ XIII

ВЕЛИКА ЖОВТНЕВА СОЦІАЛІСТИЧНА РЕВОЛЮЦІЯ

1. Боротьба партії більшовиків за завоювання мас

3 квітня 1917 р. Ленін повернувся з Швейцарії в Петроград. Звістка про приїзд Леніна швидко облетіла заводи, казарми і військові кораблі.

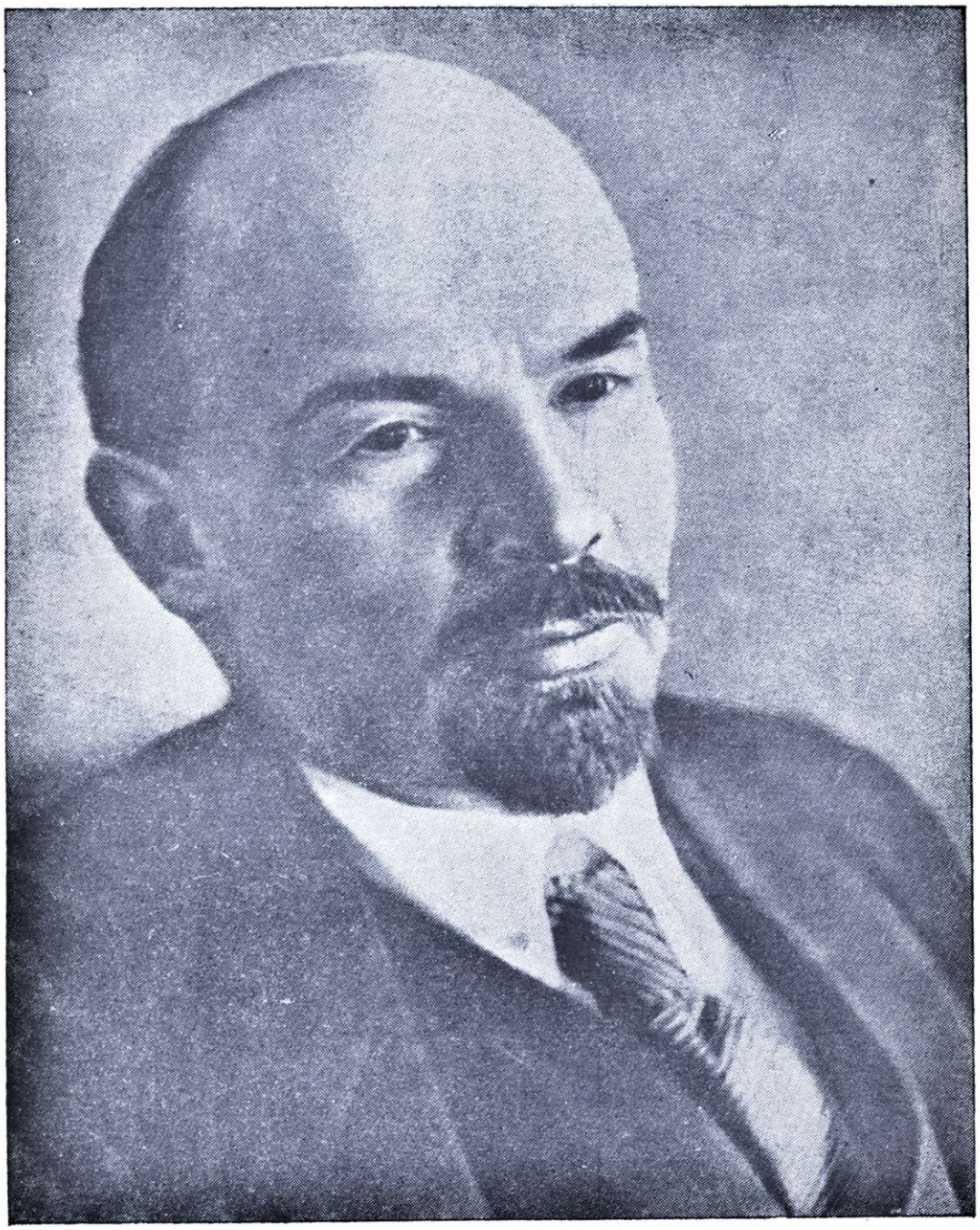
До Фінляндського вокзалу прийшли тисячі робітників, солдатів і матросів зустрічати свого любимого вождя. На майдані Ленін виголосив з броневика палку промову, яку закінчив бойовим закликом: „Хай живе соціалістична революція!".

На другий день після приїзду Ленін виступив на нараді більшовиків — делегатів Всеросійської конференції Рад робітничих і солдатських депутатів, на якій виголосив свої знамениті Квітневі тезиси.

Квітневі тезиси Леніна озброювали більшовицьку партію, а разом з нею і весь робітничий клас планом боротьби за перехід від революції буржуазно-демократичної, якою була лютнева революція, до революції соціалістичної.

Більшовики України, як і вся більшовицька партія, прийняли Квітневі тезиси Леніна і згуртувались навколо ленінського Центрального Комітету. На Україні тільки в Київській більшовицькій організації Г. Пятаков і Є. Бош виступили проти тезисів Леніна. Вони, як і меншовики, були проти соціалістичної революції. Проте, Київська більшовицька організація різко засудила позицію Пятакова, Бош та і нших і підтримала тезиси Леніна.

Боротьба за маси, боротьба за соціалістичну революцію вимагала від партії більшовиків насамперед зміцнення партійних організацій. Перед великими партійними організаціями стало питання про об'єднання сил і допомогу периферійним організаціям. 15 квітня 1917 р. Київський комітет РСДРП(б) скликав обласну партійну нараду більшовиків. На нараді були представники від Київської, Волинської, Подільської, Могилівської, Полтавської і Чернігівської партійних організацій. Нарада підкреслила ненормальність існування об'єднаних з меншовиками партійних організацій і вирішила створити обласний партійний комітет. Пізніше в Катеринославі відбулась обласна конференція більшовицьких

В. І. Ленін.

Й. В. Сталін.

організацій Донецько-Криворізького басейну, в якій брали участь представники від Катеринославської і Харківської організацій. Конференція обрала Донецько-Криворізький обласний партійний комітет більшовиків на чолі з тов. Артемом.

Проте, не всі більшовики України засвоїли необхідність рішучого розриву з меншовиками. В Одесі, Миколаєві, Полтаві та інших містах до червня—липня більшовики все ще перебували в об'єднаних з меншовиками організаціях. У Донбасі були також об'єднувальні настрої. Але завдяки тому, що там працювали товариші К. Є. Ворошилов і Л. М. Каганович, які створили міцне більшовицьке ядро, ці настрої були швидко вижиті. В усіх великих районах Донбаса були створені більшовицькі організації.

Вплив більшовиків на маси зростав, і це особливо виявилося в квітні, коли до України дійшли відомості про ноту міністра закордонних справ П. Мілюкова (в якій він заявив про те, що Тимчасовий уряд буде продовжувати війну до перемоги і що це нібито є бажання народу) і про протест проти неї петроградських робітників та солдатів. Більшовики України закликали маси підтримати революційний Петроград. По всій Україні прокотилася хвиля зборів і мітингів протесту, організованих більшовиками проти ноти Мілюкова. В Києві, Катеринославі, Харкові, Луганську та інших містах — скрізь робітники й солдати вимагали припинення війни і передачі всієї влади Радам.

Рух протесту робітників і солдатів проти ноти Мілюкова викликав кризу Тимчасового уряду: Мілюков і Гучков були виведені з уряду. На допомогу буржуазному контрреволюційному Тимчасовому урядові прийшли меншовики й есери. Замість виведених Мілюкова й Гучкова до складу уряду ввійшли меншовики М. Скобелев і І. Церетелі.

„Таким чином, меншовики, які заперечували в 1905 р. допустимість участі представників соціал-демократії в Тимчасовому *революційному* уряді, визнали тепер допустимою участь своїх представників у Тимчасовому *контрреволюційному* уряді.

„Це був перехід меншовиків і есерів у табір контрреволюційної буржуазії" (Історія ВКП(б), Короткий курс, с. 178).

В обстановці наростаючої політичної кризи 24 квітня 1917 р. в Петрограді відкрилася VII (Квітнева) Всеросійська конференція більшовицької партії, яка намітила лінію партії в усіх найважливіших питаннях війни й революції. Конференція взяла курс на підготовку соціалістичної революції і прийняла лозунг Леніна: „Вся влада Радам!". Партія більшовиків хотіла використати можливість мирного розвитку революції — покінчити мирним шляхом з існуванням у країні двовладдя. Разом з цим конференція зобов'язувала всю партію розгорнути широку роботу для пояснення масам буржуазно-поміщицького характеру Тимчасового уряду, який не може дати народові ні миру, ні хліба, ні свободи. Одночасно з цим було визнано необхідним викривати перед масами згубність угодовської політики меншовиків

і есерів, що підтримували такий уряд. Партія повинна була допомогти масам швидше звільнитися від довірливого ставлення до угодовців.

Проти ленінсько-сталінської лінії на конференції виступили Каменєв, Риков, Зінов'єв. Вони, як і меншовики, були проти соціалістичної революції і стояли за збереження капіталізму, за збереження влади буржуазії. Опортунізм капітулянтів було викрито і рішуче засуджено.

Конференція обговорила доповідь Леніна по аграрному питанню і прийняла його пропозицію про конфіскацію і передачу поміщицьких земель селянським комітетам і про націоналізацію всіх земель у країні. Прийняті конференцією рішення цілком відповідали інтересам широких мас селянства. Вони говорили про те, що тільки партія більшовиків допоможе селянству скинути поміщиків і одержати землю.

Було також заслухано доповідь тов. Сталіна по національному питанню. У своїй доповіді тов. Сталін розвивав основи політики партії в національному питанні, розроблені ним разом з Леніним ще задовго до лютневої революції.

Ленін і Сталін вважали, що більшовики повинні підтримувати національно-визвольний рух пригноблених народів, скерований проти імперіалізму. Виходячи з цих засад, тов. Сталін говорив, що партія більшовиків повинна обстоювати право націй на самовизначення аж до відокремлення і утворення самостійних держав. Але, підкреслював тов. Сталін, не треба плутати цього питання з питанням про обов'язковість відокремлення в той чи інший момент. Це питання партія повинна розв'язувати в кожному окремому випадку цілком самостійно і з точки зору інтересів боротьби за соціалізм.

Проти ленінсько-сталінської постановки національного питання виступили Пятаков і Бухарін. Вони були проти права націй на самовизначення. Конференція викрила і відкинула антиленінські настанови Пятакова — Бухаріна і прийняла висунуті тов. Сталіним положення.

Розв'язуючи національне питання так, як учили Ленін і Сталін, партія більшовиків ще більше завойовувала симпатії трудящих усіх пригноблених народів.

Квітнева конференція ще тісніше згуртувала партію навколо ленінсько-сталінського Центрального Комітету і викрила антиленінську опортуністичну лінію Каменєва, Зінов'єва, Бухаріна, Рикова та їх нечисленних прихильників.

Озброєні рішеннями Квітневої конференції, більшовики розгорнули велику роботу в масах. На підприємствах, у Радах, фабзавкомах, профспілках, у казармах і на вулицях більшовики день-у-день терпляче роз'яснювали масам політику партії Леніна—Сталіна. На конкретних прикладах дійсності більшовики показували всю брехливість обіцянок меншовиків і есерів, антинародну політику Тимчасового уряду, підтримуваного угодовцями.

Уперта боротьба між більшовиками й угодовцями розгорнулась за вплив у фабрично-заводських комітетах. Фабзавкоми були безпосередніми захисниками інтересів робітників. Вони мали великий вплив на робітництво. Тому було важливо, яка політична партія керуватиме фабзавкомами. Перемогли більшовики. На всіх великих підприємствах України, за дуже незначними винятками, фабзавкомами керували більшовики. Тому такі підприємства, як Арсенал у Києві, ВЕК у Харкові (тепер електромеханічний завод ім. Сталіна), Брянський завод у Катеринославі і т. д.,

Зустріч В. І. Леніна революційними робітниками і солдатами Петрограда.

зразу ж перетворились у неприступні для угодовців фортеці більшовизму.

Рішучу боротьбу провадили більшовики проти меншовиків у питанні 8-годинного робочого дня. Угодовці були проти запровадження 8-годинного робочого дня явочним порядком. 18 березня Київська Рада робітничих депутатів, обговорюючи питання про 8-годинний робочий день, під впливом меншовиків і есерів відхилила пропозицію більшовиків про негайне його запровадження.

Фабзавкоми, керовані більшовиками, всупереч угодовцям, запроваджували 8-годинний робочий день, не чекаючи видання законів або постанов у цій справі.

Після повалення самодержавства Тимчасовий уряд не змінив матеріального становища робітників. Воно стало ще тяжчим через зростання економічної розрухи. Надто тяжке було становище робітників Донбаса — шахтарів. Угодовці в цьому питанні нічого не хотіли робити. Більшовики, навпаки, боролись за

поліпшення економічного становища робітників. Вони роз'яснювали робітникам, що корінної зміни умов праці і поліпшення матеріального становища можна буде добитися тільки тоді, коли влада буде в руках самих робітників, тобто коли вся влада буде в руках Рад, а керувати Радами будуть більшовики.

Величезну роботу над політичним вихованням мас проводила більшовицька преса і насамперед більшовицька „Правда". Усна агітація більшовиків доповнювалась друкованою. Більшовицькі газети викривали буржуазно-поміщицький характер Тимчасового уряду та його імперіалістичну політику, пояснювали масам згубність угодовської політики меншовиків і есерів.

Широка й систематична агітація більшовиків у пресі, Радах, профспілках, фабзавкомах і на підприємствах давала свої наслідки. Маси на досвіді переконувались в тому, що ні Тимчасовий уряд, ні меншовики з есерами не ліквідують у країні розрухи, не задовольнять найпекучіших потреб народу. Маси починали все більше переходити на бік більшовиків.

Про це свідчила організована меншовиками та есерами кампанія за підписку на „Позику свободи", що йшла повністю на продовження імперіалістичної війни. Під впливом агітації більшовиків підписка на „Позику свободи" у робітників успіху не мала. На багатьох великих підприємствах підписка провалилась.

Робітники Київського арсеналу відмовилися підписатися на позику і закликали всіх робітників не давати ні копійки на продовження імперіалістичної війни. Приклад арсенальців наслідували робітники інших підприємств.

Зростав вплив більшовиків і в Радах. У Донбасі, де величезну роботу провадив тов. Ворошилов, більшовики швидко витісняли угодовців з Рад. На скликаній у травні 1917 р. Луганській повітовій конференції Рад тов. Ворошилов був обраний головою повітового бюро Рад. На районному з'їзді Рад у Микитівці була прийнята більшовицька резолюція і делегатами на І Всеросійський з'їзд Рад були обрані більшовики. Робітники Брянського заводу в Катеринославі прийняли проект наказу членам Ради, надрукованого в „Правде".

На переобранні Рад, що відбувалося в травні, більшовики добилися чималих успіхів, але не дістали ще більшості в Радах. Підбиваючи підсумки переобранню Ради, київська більшовицька газета „Голос социал-демократа" писала: „Наша фракція встигла згуртувати близько третини всіх членів Ради робітничих депутатів". Меншовики й есери, борючись за збереження свого впливу в Радах, стали порушувати принципи демократії. У Київській Раді при обранні делегатів на І Всеросійський з'їзд Рад меншовики й есери, скористувавшись своєю більшістю, порушили демократію. Завдяки цьому їм удалося провести своїх делегатів на з'їзд Рад. Обрані делегати не відбивали настроїв київського пролетаріату. Дії угодовців обурили робітників. Обурення це відбилося в телеграмі Центрального бюро профспілок,

посланій на з'їзд Рад. У телеграмі було сказано: „Київське ЦБ профспілок не вважає проведені вибори на Всеросійський з'їзд від Київської Ради робітничих депутатів правильними, представників — виразниками думки всього організованого пролетаріату Києва".

Вплив більшовиків зростав і серед солдатської маси. Створені при більшовицьких комітетах військові організації провадили величезну роботу серед солдатів. Так, у Києві в результаті агітації більшовиків значна частина гарнізону йшла за більшовиками. Особливо великий був вплив більшовиків у технічних частинах: 3-му і 5-му авіапарках, понтонному батальйоні, саперній роті, артилерійських та інших частинах.

Завдяки агітації більшовиків солдати різко виступали проти війни і Тимчасового уряду. На своїх зборах, на спільних з робітниками мітингах вони виносили резолюції з вимогами припинення війни, посилали привітання партії більшовиків. У Катеринославі робітничий і солдатський мітинг, що відбувся в міському саду 25 травня 1917 р., постановив „палко вітати єдину справжню захисницю інтересів трудящого народу — газету „Правда". Разом з цим мітинг прийняв постанову бойкотувати місцеву буржуазну пресу, що обманює народ.

Велику агітаційну роботу провадили київські більшовики і серед солдатів південно-західного фронту.

Завойовуючи маси, більшовики енергійно працювали над озброєнням робітничого класу, над створенням загонів Червоної гвардії.

Створюючи робітничу Червону гвардію, більшовики мусили перемагати опір меншовиків, есерів та буржуазних націоналістів. Не зважаючи на есеро-меншовицький саботаж, протягом квітня—травня у всіх промислових центрах України були створені загони Червоної гвардії.

Коаліційний уряд, що утворився після квітневого виступу робітників і солдатів, нічого не робив для подолання економічної розрухи в країні, для припинення війни. Промисловість і транспорт зовсім занепадали. Посилювалася продовольча криза. Ціни на продукти харчування росли з надзвичайною швидкістю.

Імперіалістична війна, яку провадив коаліційний Тимчасовий уряд, вимагала від робітників і селян дедалі більших жертв. Зате прибутки капіталістів росли з кожним днем.

Більшовики вказували робітникам і солдатам на загрозу катастрофи, що насувалася на країну. Щоб урятувати країну, більшовики пропонували запровадити робітничий контроль над виробництвом і фінансами, загальну трудову повинність, припинити імперіалістичну війну. Але здійснити це можна було лише тоді, коли державна влада перейде до рук Рад.

3 червня 1917 р. в Петрограді зібрався І Всеросійський з'їзд Рад. Більшовики на з'їзді викривали згубність угодовської

політики, яку вели меншовики й есери, роз'яснювали імперіалістичний характер війни. Завдяки значній більшості угодовцям удалося провести свої резолюції за підтримку Тимчасового уряду, за продовження війни.

Ростуча розруха в країні, імперіалістична політика Тимчасового уряду обурювали робітничі й солдатські маси. В робітничих районах Петрограда йшла підготовка демонстрації з пред'явленням вимог до з'їзду Рад. Меншовики й есери хотіли використати революційний настрій робітників і солдатів для проведення демонстрації за підтримку Тимчасового уряду. З цією метою Виконком Петроградської Ради призначив у Петрограді на 18 червня демонстрацію.

Більшовики розгорнули велику підготовчу роботу. Центральний Комітет партії більшовиків дав лозунги для демонстрації. 18 червня не тільки в Петрограді і Москві, а й у Києві, Харкові та інших містах України відбулися грандіозні демонстрації під лозунгами партії більшовиків: „Геть війну!", „Геть десять міністрів-капіталістів!", „Вся влада Радам!". Демонстрація 18 червня була оглядом більшовицьких сил і показала повний провал угодовців.

Уряди Англії і Франції вимагали від Тимчасового уряду активних дій на фронті. Діставши підтримку від I з'їзду Рад, Тимчасовий уряд виконав волю англо-французьких імперіалістів і 18 червня почав наступ на фронті.

Починаючи цей наступ, буржуазія хотіла покінчити з революцією. В разі успішного наступу вона мала намір взяти в свої руки всю владу і розгромити більшовиків. В разі ж провалу вину можна було звалити на більшовиків, обвинувачуючи їх в розвалі армії.

Організувати наступ на фронті допомагали буржуазії не тільки російські, а й українські соціал-демократи та есери. На фронт посилались спеціально дібрані делегації, які „ім'ям народу" вимагали від солдатів безсуперечно виконувати накази і йти в наступ. У тилу есеро-меншовицька преса, захлинаючись, кричала про необхідність наступу.

Не зважаючи на всі зусилля буржуазії і угодовців, наступ провалився. Армія не хотіла воювати за інтереси буржуазії та поміщиків і, зустрівши завзятий опір, покотилась назад. Ця авантюра буржуазії обійшлася народові в кілька десятків тисяч убитих і покалічених солдатів.

При активній участі меншовиків і есерів буржуазія розгорнула шалене цькування більшовиків, обвинувачуючи їх у провалі наступу.

2. Національний рух

У боротьбі за вплив на маси більшовикам України доводилось боротися не тільки з російськими меншовиками й есерами, а й з українськими дрібнобуржуазними націоналістичними партіями і передусім з українськими соціал-демократами та українськими есерами.

Партія українських есерів, утворена в квітні 1917 р., захищала інтереси куркульства. Керівництво партією очолювали синки куркулів та поповичі. До українських есерів приєднався проф. М. Грушевський. Завдяки своїй безсоромній демагогії українським есерам удавалося у перший час вести за собою значні селянські і солдатські маси.

Ще з самого початку лютневої революції на Україні дуже посилився національний рух, на чолі якого стояли українські соціал-демократи, есери та соціалісти-федералісти. Українські буржуазні націоналісти закликали українців об'єднатися лише на грунті вимоги автономії України.

„В епоху буржуазної революції в Росії (з лютого 1917 р.),— говорив тов. Сталін, — національний рух на окраїнах мав характер буржуазно-визвольного руху. Віками гноблені і експлуатовані „старим режимом" національності Росії вперше відчули в собі силу і кинулися в бій з гнобителями. „Ліквідація національного гніту" — такий був лозунг руху. Окраїни Росії вмить вкрилися „загальнонаціональними" установами. На чолі руху йшла національна, буржуазно-демократична інтелігенція. „Національні ради" в Латвії, Естському краї, Литві, Грузії, Вірменії, Азербайджані, на Кавказі, в Киргизстані і Середньому Поволжі; „Рада" на Україні і Білорусі; „Сфатул-Церій" у Бесарабії; „Курултай" в Криму і Башкирії; „Автономний уряд" в Туркестані, — ось ті „загальнонаціональні" інститути, навколо яких збирала сили національна буржуазія" (Й. Сталін, Статті і промови про Україну, Партвидав ЦК КП(б)У, 1936, сс. 55 — 56).

6 квітня 1917 р. в Києві був скликаний так званий Національний конгрес, на якому трудові маси не були представлені. Вся увага конгресу була зосереджена на національному питанні і створенні єдиного національного фронту під гегемонією української буржуазії. Конгрес переобрав Центральну раду і затвердив М. Грушевського (український соціаліст-революціонер) головою Центральної ради, а заступниками його В. Винниченка (український соціал-демократ) і С. Єфремова (соціаліст-федераліст). Конгрес висловився за автономію України в рамках федеративної Російської республіки. Грушевський від імени конгресу заявив про всебічну підтримку Тимчасового уряду.

У травні відбувся військовий український з'їзд. На з'їзді був обраний Український генеральний військовий комітет на чолі з С. Петлюрою (український соціал-демократ). Завданням комітету було формувати українські військові частини. З'їзд висловився за автономію України.

В кінці травня було скликано всеукраїнський „селянський", а в липні „робітничий" з'їзди. На „селянському" з'їзді представлені були головним чином куркулі, а на „робітничому" — окремі групи відсталих робітників, що були під впливом українських соціал-демократів і есерів. Ці з'їзди також висловились за автономію України.

Скликаючи ці з'їзди, націоналістичні українські партії хотіли створити враження, що серед українського народу немає буржуазії, немає класового розбрату і що весь український народ об'єднується тільки національною ідеєю. Прикриваючись національними лозунгами, вони намагалися розірвати єдиний фронт українських і російських робітників у боротьбі за соціалістичну революцію.

Повалення самодержавства і перехід влади до буржуазного Тимчасового уряду не знищив національного гніту, що існував за царизму. „Стара груба форма національного гніту,—указував тов. Сталін,—змінилась новою, витонченою, але зате більш небезпечною формою гніту" (Й. Сталін, Статті і промови про Україну, с. 56).

Всі вимоги про надання пригнобленим народам національних прав Тимчасовий уряд під різними мотивами відхиляв. Уряд відмовився навіть оголосити про принципіальну згоду надати автономію Україні. Україні було також відмовлено в українізації середньої і вищої школи. Наприкінці травня військовий міністр Керенський одноособовим розпорядженням заборонив скликання другого українського військового з'їзду.

Великодержавна національна політика Тимчасового уряду викликала велике незадоволення на Україні. Заборонений військовий з'їзд демонстративно відкрився.

Есери з меншовиками цілком підтримували великодержавницьку політику Тимчасового уряду. Лише партія більшовиків виступила на захист прав українського народу і викривала імперіалістичну політику Тимчасового уряду та угодовство есерів і меншовиків.

У статті „Україна і поразка правлячих партій в Росії" Ленін писав: „Відмовлення в цих найскромніших і найзаконніших вимогах з боку Тимчасового Уряду було нечуваною безсоромністю, диким нахабством контр-революціонерів, справжнім виявом політики великоруського „держиморди",—і ес-ери з меншовиками, знущаючись з їх власних партійних програм, терпіли це в уряді і захищають це тепер у своїх газетах!! До якої ганьби дійшли ес-ери й меншовики!" (Ленін, Твори, т. XX, с. 537).

Більшовики виступили з викриттям великодержавної політики Тимчасового уряду. Київські більшовики при обговоренні на об'єднаному засіданні Рад робітничих і військових депутатів українського питання запропонували резолюцію, в якій говорилося: „Протестуючи проти заборони Керенським українського військового з'їзду, ми вважаємо, що ця заборона є одним з виявів імперіалістичної політики центрального уряду, яка порушує права пригноблених націй і основні принципи демократії...". В той же час резолюція більшовиків закликала українських трудящих відмовитись від співробітництва з українською буржуазією і боротися „за повалення опори національного і класового гніту—іга капіталу". Проте, голосами меншовиків та есерів запропонована більшовиками резолюція була провалена.

Своєю ясною позицією в національному питанні, викриттям великодержавної політики Тимчасового уряду більшовики завойовували симпатії і тієї частини демократичних елементів, які йшли за Центральною радою.

Обстановка складалася так, що Центральна рада повинна була в якійсь формі реагувати на дії Тимчасового уряду, щоб не втратити остаточно свого авторитету. З цією метою 12 червня 1917 р. Центральна рада оголосила свій I універсал, у якому заявлялося, що Україна не хоче відокремлюватися від Росії, але, оскільки Тимчасовий уряд не підтримує вимоги України, український народ сам будуватиме своє життя. Кожному селу, волості, міським і земським управам пропонувалося встановити зв'язок з Центральною радою. Універсал пропонував накласти на український народ спеціальний податок „на рідну справу".

Після опублікування універсалу Центральна рада виділила Генеральний секретаріат на чолі з Винниченком і Петлюрою.

Генеральний секретаріат повинен був стати виконавчою владою на Україні, але до повалення Тимчасового уряду він, як і Центральна рада, реальної влади не мав.

Видання I універсалу, як і організація Генерального секретаріату, зовсім не означали, що Центральна рада вирішила стати на шлях захисту інтересів українського народу. Ці заходи потрібні були Центральній раді для того, щоб стримати маси від революційних дій, залякати Тимчасовий уряд, а потім договоритися з ним про співробітництво і боротьбу з назріваючою соціалістичною революцією.

Проте, не зважаючи на дуже поміркований тон універсалу, кадети розпочали шалену кампанію проти України. Запеклі контрреволюціонери з великодержавницького табору вимагали застосування до українців найсуворіших кар. Есери й меншовики погоджувалися з кадетами.

Викриваючи шовіністичну кампанію російської буржуазії, Ленін говорив і російському, і українському народам, що тільки боротьба за соціалізм забезпечить національне визволення. У своїй статті „Україна" Ленін писав: „...Ні один демократ не може також заперечувати *права* України на вільне відокремлення від Росії: якраз беззастережне визнання цього права одно лише й дає можливість агітувати за вільний союз українців і великоросів, за *добровільне* з'єднання в одну державу двох народів... Але саме для того, щоб цей союз був добровільним, російський робітник, не довіряючи ні в чому і ні на хвилину ні буржуазії російській, ні буржуазії українській, стоїть зараз за право відокремлення українців, *не нав'язуючи* їм своєї дружби, а *завойовуючи її* ставленням як до рівного, як до спільника і брата в боротьбі за соціалізм" (Ленін, Твори, т. XX, сс. 532—533).

Велике загальнополітичне напруження в усій країні, ріст на Україні обурення грубою великодержавною політикою Тимчасового уряду примусили його трохи змінити своє ставлення до

України. У боротьбі з масами Тимчасовий уряд хотів заручитися підтримкою Центральної ради.

З цією метою 28 червня до Києва приїхали міністри Тимчасового уряду — Керенський, Терещенко й Церетелі. Переговори міністрів з представниками Центральної ради кінчились дипломатичною угодою, яку повинен був затвердити Тимчасовий уряд. В угоді говорилось, що Генеральний секретаріат визнається за орган Тимчасового уряду на Україні і склад його затверджується Тимчасовим урядом. Центральна рада повинна поповнитися представниками національних меншостей. Практично це означало, що до Центральної ради повинні ввійти кадети, російські меншовики та есери. Угода допускала також формування українських військових частин, але без порушення єдності російської армії і за згодою військового міністра.

Тимчасовий уряд, нічого по суті не даючи Україні, діставав підтримку Центральної ради. Саме на це і було розраховане опублікування 3 липня 1917 р. Центральною радою II універсалу.

Повідомляючи про досягнуту угоду, універсал попереджав, що Центральна рада рішуче боротиметься проти спроб самовільно здійснити автономію України до Всеросійських установчих зборів. Універсал закликав український народ всіма засобами підтримувати Тимчасовий уряд.

3. Кінець двовладдя і підготовка партією більшовиків збройного повстання

Провал наступу на фронті, ріст господарської розрухи, створюваної буржуазією, голод, що насувався на країну, викликали величезне обурення революційних робітників, селян і солдатів політикою Тимчасового уряду.

Для придушення наростаючої революції буржуазія прагнула зосередити в своїх руках всю владу для рішучої боротьби з більшовиками, а потім і з Радами.

Використавши як причіпку укладену з Центральною радою угоду, міністри-кадети вийшли з уряду і своїм виходом викликали урядову кризу. Виходом з уряду кадети хотіли настрашити меншовиків і есерів і захопити всю владу в свої руки. Маневри кадетів викликали вибух обурення революційних мас.

3 липня в Петрограді почалися стихійні демонстрації. Більшовики були спочатку проти виступу, вважаючи даний момент непідходящим. Але, коли вияснилося, що маси від виступу втримати не можна, більшовики очолили цей стихійний рух, надавши йому організованого характеру. З наказу Тимчасового уряду юнкери й козаки розстріляли мирну демонстрацію робітників і солдатів у Петрограді.

Придушивши демонстрацію, буржуазія у повній згоді з меншовиками і есерами почала похід проти більшовицької партії.

Більшовицька „Правда“ була закрита, а приміщення редакції розгромлене. Було також закрито і ряд інших більшовицьких газет, в тому числі і „Солдатская правда“.

Липневі події в Петрограді були початком загального наступу буржуазії на революційні маси робітників і солдатів і на їх керівника — партію більшовиків.

Довідавшись про події в Петрограді, Центральна рада поспішила послати Тимчасовому урядові телеграму з засудженням більшовиків і запевненням уряду у всебічній підтримці. Увечері 5 липня була опублікована спеціальна відозва Центральної ради з засудженням більшовиків.

5 липня Керенський спеціальною телеграмою наказав командуючому Київського військового округа есерові Оберучеву придушувати зброєю всякий виступ проти Тимчасового уряду. До Києва з південно-західного фронту викликано було Донський козачий полк.

У повній згоді з Центральною Радою і меншовицько-есерівською більшістю Київської Ради робітничих депутатів Оберучев почав наступ на більшовиків. 5 липня юнкери й козаки розгромили приміщення Київського комітету більшовиків, а членів комітету, що були там, арештували. Через кілька днів юнкери і офіцери розгромили кіоск більшовицької газети „Голос социал-демократа“. Більшовицьку літературу палили.

По всій Україні українські й російські меншовики з есерами організували систематичне цькування більшовиків, пускаючи в хід найогидніші наклепи. Умови роботи для більшовиків стали нічим не кращі, ніж за царизму.

На більшовицьку партію звалились жорстокі репресії. Тимчасовий уряд оголосив Леніна поза законом. Партія змушена була піти в підпілля.

Буржуазія, захопивши всю владу в свої руки, намагалась розгромити наростаючий селянський рух. Її цілком підтримували есери. Селяни починали втрачати віру в есерівські обіцянки розв'язати земельне питання.

Влітку на селі розгорнулась боротьба між селянами й поміщиками за збирання врожаю. Селянство добивається частини врожаю з поміщицької землі, виступає проти використання робочої сили військовополонених на поміщицьких полях, проти застосування при збиранні хліба сільськогосподарських машин. За свою роботу на поміщицьких полях селяни вимагали третину врожаю. Там же, де поміщики вже зібрали хліб, селяни не давали їм підготовляти землю до озимого посіву і захоплювали її. Поміщики вимагали від Тимчасового уряду негайного придушення селянського руху. За згодою уряду на захист поміщиків виступив генерал Корнілов, який був тоді головнокомандуючим південно-західного фронту.

8 липня 1917 р. Корнілов видав обов'язкову постанову про заборону захоплювати поміщицькі землі й посіви і примушувати

поміщиків платити за збирання хліба натурою тощо. За порушення цієї постанови Корнілов загрожував суворою розправою. Міністри-„соціалісти“ поширили постанову Корнілова на всю країну. Міністр внутрішніх справ меншовик Церетелі розіслав телеграму, в якій пропонував рішуче придушувати селянський рух. На села були послані кавалерійські частини для розправи з селянами. Проте, репресії не могли затримати росту селянського руху.

Події, що відбувалися в країні, свідчили про те, що Тимчасовий уряд, який мав у своєму складі „соціалістів“ типу Церетелі й Керенського, став урядом відвертої контрреволюції. Він став на шлях ліквідації демократичних прав народу, почав збройною силою розправлятися з робітниками, селянами і солдатами. Все говорило про те, що двовладдя „кінчилось на користь буржуазії, бо вся влада перейшла в руки Тимчасового уряду, а Ради з їх есеро-меншовицьким керівництвом перетворились у придаток Тимчасового уряду.

„Кінчився мирний період революції, бо на порядок дня був поставлений штик“ (Історія ВКП(б), Короткий курс, с. 184).

Перебуваючи в підпіллі, партія більшовиків змінила свою тактику. Партія більшовиків почала готувати збройне повстання, щоб скинути владу буржуазії. Вирішальну роль у підготовці більшовиками збройного повстання відіграв VI з'їзд більшовицької партії, що зібрався 26 липня і працював до 3 серпня 1917 р. З'їзд відбувався нелегально в обстановці шаленого цькування більшовиків буржуазною та дрібнобуржуазною пресою. Ленін в цей час перебував у підпіллі.

З'їзд партії продемонстрував зросту силу і вплив більшовиків. На Квітневій конференції було представлено 80 тис. членів партії, на VI з'їзді — 240 тис. Дуже виросли і більшовицькі організації України. Якщо на Квітневій конференції делегати від України представляли близько 8 тис. членів партії, то на VI з'їзді партії — 33 тис. Партія виросла, не зважаючи на цькування та гоніння. Доповіді делегатів були насичені фактами, які свідчили про зростання авторитету і впливу партії на маси. Багато робітників і солдатів, обманом втягнутих у партії меншовиків і есерів, покидали їх і просили більшовиків прийняти їх до своєї партії.

Головну увагу з'їзд приділив політичному звітові Центрального Комітету і питанню про політичне становище. В обох питаннях доповідачем виступав тов. Сталін.

В політичному звіті Центрального Комітету тов. Сталін показав, що спроби буржуазії придушити революцію зазнали краху. Революція нестримно розвивається. Розвиток її поставив питання про здійснення контролю над виробництвом, про передачу землі селянам, про передачу влади з рук буржуазії в руки робітничого класу. Тов. Сталін говорив, що революція почала набирати характеру соціалістичної революції.

У доповіді про політичне становище тов. Сталін відзначив, що після липневих подій, двовладдя кінчилося. Есеро-меншовицькі Ради були несироможні взяти владу в свої руки, і влада цілком перейшла до буржуазії. Ради стали безвладні. В даний момент есеро-меншовицькі Ради можуть лише допомагати буржуазії придушувати революцію. Тому лозунг партії „Вся влада Радам!“ для даних умов уже не придатний. Його треба зняти. Проте, тов. Сталін підкреслював, що партія повинна працювати в Радах, бо тимчасове зняття лозунга „Вся влада Радам!“ зовсім не означає відмовлення від боротьби за владу Рад. Мова йде про есеро-меншовицькі Ради, які в даний момент не є органами революційної боротьби.

На закінчення тов. Сталін сказав: „... після того, як контр-революція організувалась і зміцніла, говорити, що ради можуть мирним шляхом взяти владу в свої руки,—значить, говорити по-пустому. Мирний період революції кінчився, настав період не-мирний, період схваток і вибухів...“ (Протоколи VI з'їзду РСДРП(б), с. 111). Це означало, що робітничий клас може взяти владу в свої руки, тільки скинувши уряд збройною силою. Зробити ж це робітничий клас зможе тільки в союзі з сільською біднотою. У прикінцевому слові тов. Сталін підкреслював: „Головне завдання—пропаганда ідеї необхідності *повалення* існуючої влади... Треба, щоб робітники, селяни й солдати зрозуміли, що без повалення нинішньої влади їм не здобути ні волі, ні землі!“ (Протоколи VI з'їзду РСДРП(б), с. 139).

Проти курсу на соціалістичну революцію виступили капітулянти Преображенський, Бухарін та ін. З'їзд відкинув їх пропозиції і прийняв пропозиції тов. Сталіна.

Взявши курс на повалення влади буржуазії, VI з'їзд розробив економічну платформу партії, що забезпечувала вихід країни з кризи. Основними положеннями економічної платформи були: робітничий контроль над виробництвом, конфіскація поміщицької землі і націоналізація всієї землі, націоналізація банків і великої промисловості.

Партія більшовиків взяла курс на збройне повстання, постанови ж з'їзду були спрямовані на забезпечення перемоги збройного повстання.

Оцінка політичного становища в країні, дана VI з'їздом партії, в найближчі ж дні цілком підтвердилась. Кадети повернулися до уряду. Буржуазія, що мала вже всю повноту влади, готувалась до розгрому знесилених Рад і встановлення контрреволюційної диктатури.

На вимогу вояччини на фронті введена була смертна кара. З серпня Корнілов зажадав запровадження смертної кари в тилу.

Змінилось і ставлення до України. Навіть основи куцої липневої угоди великодержавна буржуазія відкинула. Послану Центральною радою 15 липня делегацію (в складі Винниченка, Рафеса і Барановського) для затвердження урядом Генерального

секретаріату міністри не прийняли. Делегація вернулась ні з чим. Тільки 4 серпня стало відомо про затвердження Тимчасовим урядом інструкції Генеральному секретаріату.

Інструкція дуже обмежувала права Генерального секретаріату. Замість 14 секретарів, представлених Центральною радою, затверджено 8, при чому в число цих 8 секретарів повинні були увійти 4 неукраїнці. Кандидатури секретарів повинні були затверджуватись Тимчасовим урядом. Територія України обмежувалась п'ятьма губерніями: Харківська, Катеринославська, Херсонська губернії були виключені з складу України. Не зважаючи на таке обмеження прав Генерального секретаріату, Центральна рада прийняла цю інструкцію.

Більшовики України знову виступили з викриттям великодержавної імперіалістичної політики Тимчасового уряду і політики угодовства Центральної ради. Київські більшовики 9 серпня заявили: „Долю України повинне визначати її населення. Всяке зазіхання на це право є виявом імперіалізму, з яким революційна соціал-демократія (тобто більшовики) буде якнайрішучіше боротися". І тут же більшовики підкреслювали: „Не в союзі з буржуазією, а в союзі з робітниками і найбіднішими селянами всієї Росії, всього світу зуміють робітники й бідніші селяни України добитися своїх прагнень".

Після липневих днів буржуазія готувалась до встановлення відвертої контрреволюційної диктатури і розгрому Рад. Для цього 12 серпня 1917 р. в Москві була скликана Державна нарада. На нараду з'їхались представники поміщиків, буржуазії, генералітету, офіцерства. Були присутні також меншовики й есери, що представляли Ради. Більшовики бойкотували цю контрреволюційну нараду. На момент скликання Державної наради буржуазія збиралася вчинити державний переворот з тим, щоб нарада політично його оформила.

Партія більшовиків, що завжди стояла на сторожі інтересів трудящих, викрила контрреволюційний характер наради. Вона вирішила в день її відкриття організувати в Москві одноденний страйк протесту. Есеро-меншовицька Рада заборонила страйк. Проте, не зважаючи на цю заборону, в день відкриття наради, 12 серпня, в Москві на заклик більшовиків страйкувало понад 400 тис. чоловік.

Київський комітет більшовиків 11 серпня випустив спеціальну листівку, що викривала контрреволюційний характер Державної наради. Того самого дня спільне засідання більшовицького комітету, Центрального бюро профспілок і представників від фабзавкомів прийняло постанову про одноденний страйк протесту проти Державної наради. 12 серпня в Києві страйкували всі великі і понад 50 дрібних підприємств. Виступ робітників підтримали солдати, які в своїх резолюціях протестували проти скликання Державної наради, називаючи її центром контрреволюції.

Завдяки партії більшовиків плани контрреволюційного перевороту були зірвані.

Але буржуазія не відмовилась від думки вчинити контрреволюційний переворот. Центр підготовки цього перевороту перемістився в Ставку верховного головнокомандуючого.

25 серпня генерал Корнілов, що був у той час верховним головнокомандуючим, підняв контрреволюційний заколот, пославши проти революційного Петрограда контрреволюційні війська. Центральний Комітет більшовицької партії закликав робітників і солдатів до збройної боротьби з контрреволюцією. У відповідь на заклик партії більшовиків робітники почали створювати нові загони Червоної гвардії. На підступах до Петрограда копали окопи, ставили дротяні загородження.

Організуючи маси на боротьбу з контрреволюційною змовою, більшовики разом з цим викривали Тимчасовий уряд і угодовців, які своєю політикою підготовили змову Корнілова.

Про контрреволюційний заколот Корнілова в Києві стало відомо 27 серпня. На екстреному засіданні Виконкому Київської Ради була прийнята постанова про створення „Комітету охорони революції", до якого ввійшли більшовики. Такі ж комітети були створені і по інших містах України.

Київський комітет більшовиків мобілізував усі свої сили для роз'яснення масам сучасних політичних подій. Цілий день 28 серпня більшовицькі агітатори провели на підприємствах і в казармах Києва. Звістка про корніловський контрреволюційний заколот викликала страшенне обурення робітників і солдатів. Скрізь виносились більшовицькі резолюції, в яких робітники й солдати вимагали рішучої боротьби з контрреволюцією, озброєння робітників, звільнення заарештованих більшовиків, припинення репресій щодо більшовицької преси.

29 серпня відбулось засідання Ради робітничих і солдатських депутатів, спільно з представниками фабзавкомів і профспілок, під головуванням робітника Арсеналу більшовика Андрія Іванова. Одноголосно була прийнята більшовицька резолюція, яка вимагала рішучої боротьби проти контрреволюції і негайного озброєння робітників. Закликаючи маси до боротьби з корніловщиною, більшовики виступали проти підтримки Тимчасового уряду.

У дні корніловського заколоту Київська Рада робітничих депутатів під впливом більшовиків перетворилася в орган революційної дії. У Раді були встановлені цілодобові чергування. На пропозицію більшовиків Виконком Ради виніс постанову про арешт начальника штабу Київського військового округа генерала Оболешова як явного контрреволюціонера. Відомий чорносотенець В. Шульгін був арештований, а його газета „Киевлянин" закрита. На вимогу більшовиків Виконком Ради прийняв постанову про роззброєння польських частин, що приєднались до Корнілова, і про передачу їх зброї робітничим бойовим дружинам. У місцевих контрреволюціонерів вчинено було труси і забрано зброю.

Під керівництвом більшовиків і в інших містах України провадилась така ж енергійна боротьба з контрреволюцією. Особливо велика робота по боротьбі з контрреволюцією була проведена тов. Ворошиловим у Луганську.

Луганська Рада створила під головуванням тов. Ворошилова Революційний комітет. За розпорядженням комітету були арештовані майже всі офіцери, вищі чиновники, представники буржуазії. У всі урядові установи, пошту і телеграф комітет послав комісарів. Комітет створив також спеціальну комісію в справі оборони Луганська під головуванням тов. Пархоменка.

Завдяки колосальній роботі серед мас, проведеній більшовиками, корніловщина була розгромлена.

Центральна рада та її Генеральний секретаріат, що вважали себе керівниками України, нічого не зробили в боротьбі з корніловщиною. У відозві, випущеній в зв'язку з заколотом Корнілова, Центральна рада закликала український народ підтримувати „законний" Тимчасовий уряд, той уряд, який систематично і грубо топтав права українського народу. Центральна рада була занепокоєна ростом впливу більшовиків на маси; вона боялась, що маси підуть за більшовиками і скинуть Тимчасовий уряд, а заразом і її, Центральну раду.

Зазнавши поразки у відкритій боротьбі під час корніловського заколоту, буржуазія стала на шлях задушення революції економічною розрухою і голодом. Після розгрому корніловщини буржуазія почала широко застосовувати економічний саботаж. Закриття підприємств з приводу „відсутності" сировини і „надмірних" вимог робітників стало звичайним явищем. У самому тільки Катеринославі в жовтні було викинуто на вулицю понад 50 тис. робітників. Промисловці Донбаса 25 вересня оголосили локаут на всіх підприємствах. В результаті локауту тільки у вересні було закрито близько 200 рудників. Десятки тисяч шахтарів були викинуті на вулицю. У Києві в жовтні тільки зареєстрованих безробітних було понад 15 тис. чоловік.

В результаті господарської розрухи і тривалої війни росли ціни на продукти харчування. Становище робітників, особливо безробітних, було прямо нестерпне.

Контрреволюційний заколот Корнілова, важкий тягар безконечної війни, господарська розруха і голод в країні переконували робітників у тому, що меншовики і есери не тільки не здатні, а й не хочуть серйозно боротися проти війни, розрухи й голоду.

Робітники й солдати зневірялися в меншовиках та есерах і вимагали переобрання Рад. Вплив більшовиків у Радах дуже зріс. Діяльність Рад завдяки більшовикам значно пожвавішала.

У Петрограді і Москві Ради висловлюються за політику більшовицької партії. 8 вересня Київська Рада ухвалила резолюцію, в основу якої лягла більшовицька резолюція, прийнята Петроградською Радою 31 серпня. Меншовики і есери заявили про

вихід з Виконкому Ради. Цим вони думали залякати депутатів Ради і вдержати Виконком у своїх руках. Засідання Ради прийняло постанову переобрати Виконком. Більшовицька резолюція була прийнята і Одеською Радою.

У результаті виборів більшовики значно збільшили свій вплив у Радах на Україні, хоч і не скрізь дістали більшість.

Зростав вплив більшовиків і серед селян. Особливо виріс він у широких масах селянства після придушення корніловського повстання. Селянство зрозуміло, що в разі перемоги генералів над більшовиками і Радами йому землі не одержати. І маси сільської бідноти почали гуртуватися навколо більшовиків. Після корніловського повстання середнє селянство перестало вагатися. Середняки слідом за бідняками почали повертати в бік більшовицької партії. „Широкі маси селянства стали розуміти, що тільки партія більшовиків може врятувати їх від війни, здатна розтрощити поміщиків і готова віддати землю селянам“ (Історія ВКП(б), Короткий курс, с. 191).

Восени селянський рух набув особливо великого розмаху. Селянство переходить до рішучої боротьби з поміщиками. Вигнання поміщиків набувають масового характеру. Тимчасовий уряд посилає війська на придушення селянського руху. В самій тільки Київській губернії для боротьби з селянським рухом було виділено 5 кавалерійських полків. Але ніякі сили вже не могли спинити селянство. Країна нестримно йшла до соціалістичної революції.

Партія більшовиків урахувала нову обстановку, нове співвідношення класових сил і знов на чергу поставила лозунг: „Вся влада Радам!“.

„Але це вже не був старий лозунг переходу влади в руки меншовицько-есерівських Рад. Ні, — це був лозунг повстання Рад проти Тимчасового уряду з метою передачі всієї влади в країні Радам, керованим більшовиками“ (там же, с. 191).

Меншовики й есери роблять ще одну спробу затримати розгортання соціалістичної революції. З цією метою 12 вересня була скликана Всеросійська демократична нарада, яка виділила з представників угодовських партій передпарламент (Тимчасову раду республіки).

Партія більшовиків бойкотувала передпарламент, і він не мав ніякого впливу на революційний народ. Дні панування буржуазії кінчалися.

Розмах революційного руху на Україні змушує Центральну раду робити маневри вліво. Щоб зберегти свій авторитет, Центральна рада висловлюється за створення однорідного соціалістичного уряду, за передачу землі селянським комітетам до Установчих зборів, за відкриття мирних переговорів. Революційного в цій позиції Центральної ради не було нічого.

Граючись у лівизну, Центральна рада в той же час готується до боротьби з соціалістичною революцією на Україні. Ще

влітку на Україні стали створюватися, переважно з куркульської частини селян, загони „вільного козацтва". На початку жовтня в Чигирині був скликаний Всеукраїнський з'їзд „вільного козацтва". На час з'їзду налічувалося 60 тис. „вільних козаків". Для керівництва „вільним козацтвом" була обрана „Генеральна рада", а головою її — великий український поміщик генерал П. Скоропадський. Загони „вільного козацтва" особливо відзначились на придушенні виступів революційного селянства.

4. Перемога Жовтневої соціалістичної революції в Росії і жовтневі бої на Україні

25 жовтня (7 листопада н. ст.) 1917 р. повсталі робітники, солдати й матроси під керівництвом партії Леніна—Сталіна скинули владу Тимчасового уряду. II Всеросійський з'їзд Рад, що відкрився в Петрограді ввечері 25 жовтня, узяв владу в свої руки. 26 жовтня з'їзд прийняв декрети про мир і про землю. З'їзд запропонував усім воюючим країнам укласти негайно перемир'я і почати мирні переговори. Декретом про землю касувалась поміщицька власність на землю без усякого викупу. Вся земля передавалась селянству.

II Всеросійський з'їзд Рад сформував перший Радянський уряд — Раду народних комісарів. Головою Раднаркому обрано було Леніна. Народним комісаром у справах національностей з'їзд обрав тов. Сталіна.

Перемога Великої Жовтневої соціалістичної революції відкрила нову сторінку в житті народів колишньої царської Росії. Вона назавжди знищила владу поміщиків і буржуазії, назавжди ліквідувала національний гніт. В спеціальному акті — „Декларація прав народів Росії" — Радянський уряд проголосив знищення національного гніту і рівноправність усіх народів. Цим актом Радянський уряд привертав до себе симпатії всіх пригноблених народів.

Перемогу Жовтневої соціалістичної революції трудящі України зустріли з великою радістю. Численні робітничі й солдатські мітинги виносили резолюції, що вітали Радянський уряд. Робітники і солдати вимагали встановлення влади Рад і на Україні. В Луганську влада остаточно закріпилась за Радою робітничих депутатів. Велику допомогу робітникам Донбаса в боротьбі за Радянську владу подав Центральний Комітет більшовицької партії. 27 жовтня почалося збройне повстання за владу Рад у Вінниці.

В Києві про збройне повстання в Петрограді стало відомо приблизно о 2 годині дня 25 жовтня. Щоб запобігти збройному повстанню на Україні і зокрема в Києві, Центральна рада того ж дня спішно створює „Крайовий комітет охорони революції на Україні".

Виступ В. І. Леніна на II Всеросійському з'їзді Рад.

До цього комітету, як і до складу самої Центральної ради, входять капітулянти Г. Пятаков і В. Затонський (які були в той час членами Київського більшовицького комітету), що у вирішальний момент зрадили соціалістичну революцію на Україні і намагалися зірвати організацію збройного повстання в Києві.

26 жовтня Центральна рада висловлюється проти збройного повстання в Петрограді і заявляє, що рішуче боротиметься з усякими спробами встановити владу Рад на Україні.

Більшовики Києва, ламаючи саботаж і зрадництво затонських і пятакових, готували робітників і солдатів до збройного повстання. 27 жовтня Київська Рада робітничих і солдатських депутатів приймає запропоновану більшовиками резолюцію про всебічну підтримку збройного повстання в Петрограді, про організацію Ревкому та передачу йому всієї влади в Києві.

Владу в Києві можна було взяти тільки збройною силою, бо Центральна рада спиралась на значну силу українізованих полків. У Києві перебував також штаб Київського військового округа, в розпорядженні якого була значна кількість юнкерів і козаків.

Щоб зірвати збройне повстання, Пятаков і Затонський ввійшли до складу Ревкому. Під їх впливом Ревком зайняв вичікувальну позицію. Тільки під тиском представників червоногвардійських загонів і військових частин Ревком почав розробляти план повстання.

Контрреволюція не чекала. Штабом Київського військового округа юнкери і козаки були приведені в повну бойову готовість. Крім того, штаб викликав додаткові контрреволюційні частини. На Київ з різних пунктів вирушало 17 ешелонів військ.

У цей же час відбувається політичне об'єднання всіх контрреволюційних сил. Штаб Київського військового округа посилає свого представника в „Крайовий комітет охорони революції на Україні".

Увечері 28 жовтня юнкери і козаки оточили приміщення Ревкому. На пропозицію зрадника Пятакова Ревком без опору здався. Приміщення Ревкому було розгромлене п'яними юнкерами і козаками, а Ревком арештований. Але це не було розгромом збройного повстання.

Вранці 29 жовтня член Ревкому Андрій Іванов, що випадково уник арешту, скликав у 3-му авіапарку нараду членів більшовицького комітету з представниками заводів і військових частин. Нарада виділила новий Ревком у складі А. Іванова, О. Горовіца та ін. Ревком негайно розробив новий план повстання. Районам дано було необхідні вказівки. Виступ був призначений на 5 годину дня 29 жовтня. Сигналом до виступу мала бути поява літака над містом. Опорним пунктом повстання було обрано Арсенал. Туди ж перейшов і Ревком.

Ревком дістав відомості, що до Києва підходять викликані штабом Київського військового округа контрреволюційні частини.

На Пост Волинський був командирований представник Ревкому з дорученням не пустити їх у Київ. Робітники-залізничники це завдання Ревкому виконали.

О 5 годині дня над містом почав кружляти літак. Збройне повстання почалося.

Робітники підтримали збройне повстання загальним страйком: 29 жовтня Київський комітет більшовиків і Центральне бюро профспілок закликали робітників до загального страйку. 30 жовтня життя в місті завмерло. Фабрики й заводи не працювали. Стали трамваї, ні одна буржуазна газета не вийшла.

Величезне піднесення охопило маси. Робітники-пекарі працювали для постачання повсталим хліба. Жінки й діти робітників під ворожим вогнем доставляли повсталим продукти і перев'язні матеріали. Загальне революційне піднесення позначилось і на військах Центральної ради. Окремі частини українських полків почали переходити на бік повсталих. Вперті бої повсталих робітників і солдатів тривали майже три дні.

31 жовтня вже було ясно, що перемога буде на боці робітників і солдатів. На допомогу контрреволюційному штабові прийшла Центральна рада. Вона запропонувала Ревкомові укласти перемир'я. Цю пропозицію Ревком прийняв. Скориставшись перемир'ям, штаб з частиною військ утік з Києва.

Збройне повстання робітників і солдатів під керівництвом більшовиків проти контрреволюційних сил Тимчасового уряду перемогло. Але влада Рад у Києві не була встановлена. Під час боїв червоногвардійців і солдатів з військами Тимчасового уряду Центральна рада стягає в Київ додаткові військові частини. Скористувавшись тим, що вся увага більшовиків була зосереджена на збройній боротьбі, Центральна рада займає своїми військами всі урядові установи, телеграф, телефон та ін. І як тільки кінчилась збройна боротьба, Центральна рада проголосила встановлення на Україні влади Генерального секретаріату.

Українські соціал-демократи і есери, обманюючи народ, почали посилено говорити про те, що Центральна рада — це і є Всеукраїнська Рада робітників і солдатів. Цей обман дуже скоро був викритий, і маси українського народу піднялись на боротьбу з контрреволюційною Центральною радою.

7 листопада III універсалом Центральна рада проголосила утворення „Української народної республіки", яка мала стати за центр боротьби проти Радянської Росії. Тому Центральна рада і в III універсалі ще не проголошувала відокремлення України від Росії. В універсалі було багато демагогічних фраз, розрахованих на обман українського народу. У ньому були обіцянки передати землю селянам, запровадити 8-годинний робочий день тощо. Та ні одної з цих обіцянок Центральна рада не виконала.

Кадети, меншовики і есери, що виступали при Тимчасовому уряді проти автономії України, поспішили визнати владу Центральної ради.

Захопивши владу в свої руки, Центральна рада при підтримці меншовиків і есерів почала одверто проводити контрреволюційну політику. Вона запровадила режим військової диктатури. У великих містах і на залізничних станціях були посилені військові гарнізони. Їм було наказано придушувати зброєю всяку спробу протесту проти контрреволюційного режиму.

Центральна рада зберегла всі урядові установи і їх чиновників, що перебували на Україні за Тимчасового уряду. Всі закони, видані царським і Тимчасовим урядами, залишалися в силі. Вважалися недійсними тільки закони Радянського уряду. Вся буржуазно-поміщицька державна машина цілком зберігалася.

На вимогу поміщиків була видана інструкція, яка під страхом суворої кари забороняла селянам захоплювати поміщицькі землі. Інструкція касувала обіцянку III універсалу про ліквідацію поміщицької власності на землю. Але селяни вже знали ленінський декрет про землю. На підставі цього декрету вони відбирали землю в поміщиків, і їх не могли вже спинити численні каральні загони „вільного козацтва", які посилала Центральна рада для захисту поміщиків.

Промисловість України дедалі більше розвалювалась. Десятками й сотнями закривалися підприємства. Росло безробіття. Буржуазія, користуючись підтримкою Центральної ради, перейшла в наступ на робітничий клас України. Завойований робітниками 8-годинний робочий день порушувався. Центральна рада відмовлялась видати закон про 8-годинний робочий день.

Коли за відмову почати переговори про перемир'я Раднарком усунув верховного головнокомандуючого генерала Духоніна, Центральна рада запросила Ставку верховного головнокомандуючого на Україну. Але солдати і матроси 20 листопада розгромили контрреволюційну Ставку. Залишки розгромленої Ставки на запрошення Центральної ради прибули в Київ. Під крильцем Центральної ради знайшли собі притулок багато лютих ворогів трудящого народу.

До Києва прибули і іноземні військові місії, репрезентовані при Ставці верховного головнокомандуючого. Через представників французької військовсї місії Центральна рада зав'язує зносини з Антантою і за фінансову допомогу для боротьби з більшовиками зобов'язується продовжувати війну і відтягти перемир'я до весни 1918 р. З цією метою Центральна рада без погодження з Раднаркомом об'єднала південно-західний і румунський фронти в один український фронт. Петлюра без згоди і відома Раднаркому розіслав накази про перекидання українських частин з північного і західного фронтів на український. Такі самочинні дії руйнували фронт.

На вимогу Антанти Центральна рада укладає союз з донським отаманом генералом Каледіним. За договором з Каледіним Центральна рада зобов'язалась без перешкод пропускати на Дон козачі частини і затримувати червоногвардійські загони,

які посилав на Дон Раднарком для боротьби з каледінською контрреволюцією.

Білокозачі банди робили дикі наскоки на Донбас. На захоплених білокозаками рудниках Ради та інші робітничі організації розганялися. Над робітничим населенням чинились жорстокі насильства. Робітники Донбаса вимагали негайної допомоги. Заборонивши пропуск червоногвардійських загонів на Дон, Центральна рада віддавала робітників Донбаса на поталу білокозакам.

Центральна рада ставала всеросійським центром контрреволюції.

Тов. Сталін пильно стежив за подіями на Україні і систематично викривав контрреволюційну суть Центральної ради. Своїми статтями — „Генеральний секретаріат Ради і кадетсько-каледінська контрреволюція", „Від народного комісара в справах національностей" (Відповідь товаришам українцям в тилу і на фронті), „Про взаємовідносини з Радою" (Доповідь на засіданні ЦВК 14. XII 1917 р.), „Що таке Рада?" — тов. Сталін розкрив українському народові очі, викрив справжнє контрреволюційне лице Центральної ради. Тов. Сталін писав: „Рада, або вірніше, її Генеральний секретаріат, є уряд зрадників соціалізму, які для обману мас називають себе соціалістами. Точнісінько як уряд Керенського і Савінкова, що теж називали себе соціалістами.

„Рада, або вірніше, її Генеральний секретаріат, є буржуазний уряд, який бореться з радами в союзі з Каледіним. Раніше уряд Керенського в союзі з Корніловим роззброював ради Росії. Тепер уряд Ради в союзі з Каледіним роззброює ради України.

„Рада, або вірніше, її Генеральний секретаріат, є буржуазний уряд, який бореться в союзі з англо-французькими капіталістами проти миру. Раніше уряд Керенського відтягав справу миру, прирікаючи мільйони солдатів на роль гарматного м'яса. Тепер уряд Ради намагається зірвати справу миру, „відтягнувши перемир'я до весни" (Й. Сталін, Статті і промови про Україну, с. 30).

Народ починає підніматися на боротьбу проти влади Центральної ради.

5. Перемога соціалістичної революції і встановлення влади Рад на Україні

В листопаді тов. Сталін дав директиву більшовикам України скликати Всеукраїнський з'їзд Рад. Тов. Сталін говорив:

„Ще раз повторюю, наша загальна думка негайно скликати крайовий з'їзд робітничих, солдатських і селянських депутатів на Україні. Питання про радянську владу в центрі і на місцях не допускають ніяких поступок. Іншого способу утворення крайової влади і іншої її форми я собі не можу уявити" (Й. Сталін, там же, сс. 15—16).

Тов. Сталін намітив більшовикам України цілком ясну і чітку політичну лінію — створити радянський всеукраїнський центр.

Виконуючи вказівки тов. Сталіна, більшовики провели у Виконкомі Київської обласної Ради постанову про скликання 3 грудня 1917 р. Всеукраїнського з'їзду Рад.

Центральна рада, почуваючи, що маси українського народу її вже покинули, намагається жорстоким терором удержати владу в своїх руках. Вона роззброює Червону гвардію і більшовицькі військові частини. Вночі проти 30 листопада в Києві всі революційні військові частини були роззброєні. Більшовиків, членів Виконавчого комітету Ради робітничих і солдатських депутатів, арештували. У Полтаві розігнали Раду робітничих депутатів і частину депутатів розстріляли. Те саме пробували зробити в Одесі і в Харкові, але зустріли рішучу відсіч робітничих мас. Довідавшись про скликання більшовиками Всеукраїнського з'їзду Рад, Центральна рада вирішила його зірвати. З цією метою всім куркульським „селянським спілкам" було запропоновано прислати своїх делегатів від кожного села і волості.

Відмовлення пропускати червоногвардійські загони на Дон, роззброєння революційних військових частин, розгін Рад були ворожими діями, скерованими проти українського й російського народу. Такі дії Центральної ради примусили Раднарком 4 грудня 1917 р. звернутися до українського народу з маніфестом і поставити ультимативні вимоги Центральній раді. Раднарком вимагав: 1) припинити дезорганізацію фронту; 2) припинити пропуск на Дон, на Урал та в інші місця контрреволюційних військ; 3) допомагати революційним військам у боротьбі з контрреволюцією і 4) припинити роззброєння радянських військ і робітничої Червоної гвардії, повернути відібрану зброю. Центральна рада на ці вимоги Раднаркому відповіла відмовою.

Маніфест Раднаркому до українського народу відіграв величезну роль. Він остаточно зірвав маску з Центральної ради і показав усьому народові справжню контрреволюційну фізіономію Центральної ради.

Відсутність партійного центра на Україні відбивалась на роботі місцевих більшовицьких партійних організацій. Створити такий центр вирішили більшовики — делегати І Всеукраїнського з'їзду Рад, які представляли 24 партійних організації України. 3—5 грудня вони зібралися в Києві на партійну нараду і обговорили такі питання: 1) про ставлення до Центральної ради, 2) про створення всеукраїнського радянського і партійного центра, 3) про ультиматум Раднаркому Центральній раді. Нарада прийняла постанову об'єднати всі більшовицькі організації України, назвавши партійне об'єднання — РСДРП(б) України. Для керівництва партійною роботою обрано було Головний комітет, який потім виявився непрацездатним і не міг впливати на роботу місцевих партійних організацій. Київська нарада була першою спробою створити більшовицький партійний центр на Україні.

Відкриття Всеукраїнського з'їзду Рад було призначене на 4 грудня 1917 р. На відкриття з'їзду з'їхалося близько 2 тис. селян, здебільшого куркулів, викликаних Центральною радою. Всі вони зажадали від мандатної комісії видачі мандатів з вирішальним голосом. Справжні делегати з'їзду потонули в морі куркульських представників. До приміщення з'їзду були стягнуті контрреволюційні війська Центральної ради. По адресу делегатів Рад чулися загрози. Було ясно, що в Києві з'їзд Рад працювати не може.

Більшовицька частина з'їзду вирішила перенести його роботу до Харкова, де під керівництвом тов. Артема (Сергєєва) була встановлена влада революційного комітету. В Харкові для роботи з'їзду були забезпечені нормальні умови. Делегати з'їзду Рад прийняли пропозицію більшовиків. Близько 150 делегатів Рад робітничих і селянських депутатів переїхало до Харкова.

У Харкові в цей час відбувався III з'їзд Рад Донецько-Криворізького басейну. Прибулі делегати Всеукраїнського з'їзду Рад об'єднались з з'їздом Рад Донецько-Криворізького басейну і проголосили себе правомочним I Всеукраїнським з'їздом Рад робітничих і селянських депутатів.

11 грудня 1917 р. I Всеукраїнський з'їзд Рад почав свою роботу. Першим актом з'їзду було проголошення України республікою Рад. З'їзд обрав Центральний виконавчий комітет Рад, з якого був виділений Радянський уряд України — Народний секретаріат. З'їзд оголосив про скинення влади Центральної ради і скасував видані нею закони. Центральному виконавчому комітетові з'їзд доручив негайно поширити на територію України декрети і розпорядження Раднаркому про землю, робітничий контроль над виробництвом, про повну демократизацію армії.

З'їзд закликав український народ до всебічного зміцнення дружби з великим російським народом, до спільної боротьби проти контрреволюції.

Центральний виконавчий комітет Рад України 13 грудня послав телеграму Раднаркомові, в якій повідомляв про прийняття ним всієї повноти влади. Крім того, він заявляв, що „селяни, робітники й солдати України знають, що у них немає ніяких підстав для боротьби з урядом селян, робітників і солдатів і не допустять затіваної Радою війни між братніми народами...". Раднарком вітав новоутворений український Радянський уряд і обіцяв свою допомогу і підтримку в боротьбі за мир, за передачу землі, фабрик, заводів, банків трудящому народові України.

На території, підвладній Центральній раді, лютував дикий терор. Українські соціал-демократи і есери розгорнули шалену шовіністичну агітацію. Все неукраїнське оголошувалось ворожим. Маніфест Раднаркому до українського народу вони намагались тлумачити як зазіхання Раднаркому на права українського народу. Вони поширювали наклеп, нібито російський народ хоче позбавити Україну автономії. У своїй злобі до російського народу, що встановив у себе Радянську владу, Центральна рада

дійшла до того, що заборонила вивіз хліба в Росію. Разом з цим українські буржуазно-націоналістичні партії розгорнули погромну агітацію. В результаті по містах, містечках і селах, на які поширювалась влада Центральної ради, почалися кошмарні єврейські погроми. Тільки за один день 16 грудня в Києві було одержано 250 телеграм про єврейські погроми. Центральна рада, як колись царський уряд, хотіла посіяти національну ворожнечу між народами України і, користуючись цим, зберегти своє панування.

Антинародна політика Центральної ради була ще раз викрита тов. Сталіним. У „Відповіді товаришам-українцям в тилу і на фронті" тов. Сталін писав: „Між українським і руським народами немає і не може бути конфлікту. Український і руський народи, як і інші народи Росії, складаються з робітників і селян, з солдатів і матросів. Всі вони разом боролися проти царизму і керенщини, проти поміщиків і капіталістів, проти війни і імперіалізму. Всі вони разом проливали кров за землю і мир, за свободу і соціалізм. В боротьбі з поміщиками й капіталістами всі вони брати й товариші. В боротьбі за свої кровні інтереси у них немає і не може бути конфлікту. Звичайно, ворогам трудящих вигідно змалювати конфлікт з Радою, як конфлікт руського і українського народів, бо при такому змалюванні найлегше можна буде нацькувати один на одного робітників і селян споріднених народів на радість гнобителям цих народів" (Й. Сталін, Статті і промови про Україну, сс. 19—20).

Трудящі маси України з величезною радістю зустріли утворення українського Радянського уряду. В численних резолюціях робітники і селяни вітали Радянський уряд і відмовлялись коритися Центральній раді. Більшовики України підняли маси на боротьбу за перемогу соціалістичної революції. По всій Україні вибухають повстання проти контрреволюційної Центральної ради.

Про боротьбу робітничого класу і біднішого селянства України за перемогу соціалістичної революції Ленін у грудні 1917 р. писав: „У самій Україні революційний рух українських трудящих класів за повний перехід влади до рад набуває дедалі більших розмірів і обіцяє перемогу над українською буржуазією в найближчому майбутньому" (Ленін, Твори, т. XXII, с. 149). Але Ленін не обмежився тільки констатуванням великого розмаху революційного руху на Україні. Ленін закликав російський народ подати допомогу українському народові. Нарешті, Ленін особисто організує допомогу українському народові. 15 січня 1918 р. Ленін телеграфно запропонував морському Революційному комітетові вжити екстрених заходів до організації щонайменше двотисячного загону моряків для воєнних дій проти контрреволюційної Центральної ради.

На заклик своїх вождів — Леніна і Сталіна — великий російський народ подав необхідну допомогу українському народові в його боротьбі за владу Рад.

26 грудня 1917 р. в Катеринославі почалося збройне повстання проти Центральної ради, організоване більшовиками.

Три дні точилася боротьба. У робітників Катеринослава невистачило сил, щоб остаточно розгромити добре озброєного ворога. Дізнавшись, що через ст. Лозову на Дон їдуть загони петроградських і московських робітників, катеринославці попросили у них допомоги. Російські робітники з радістю погоди-

Будинок в Харкові, де містився перший Радянський уряд України.

лися. З їх братерською допомогою в Катеринославі встановилась Радянська влада.

Протягом січня 1918 р. Радянська влада була встановлена в Маріуполі, Одесі, Миколаєві, Вінниці, Жмеринці та в багатьох інших містах і селах України. До збройного повстання готувались і робітники Києва.

Український Радянський уряд почав очищати територію України від військ Центральної ради.

5 січня 1918 р. загони харківських і донбасівських червоногвардійців, червоного козацтва, петроградських і московських червоногвардійців почали воєнні дії проти контрреволюційної Центральної ради. Радянські війська швидко посувались уперед. 18 січня були зайняті Черкаси, Фастів.

Нечисленні напочатку, вони швидко виросли за рахунок місцевих загонів Червоної гвардії і солдатів, що покинули війська Центральної ради. Під впливом агітації більшовиків багато полків Центральної ради переходили на бік Рад. Полки ім. Шевченка, Сагайдачного, Дорошенка та ін. категорично відмовились виступити проти радянських військ.

У Києві під керівництвом О. Горовіца, уповноваженого від Радянського уряду України, готувалось збройне повстання, яке мало початись тоді, коли до Києва підійдуть червоні частини. Жорстокий терор і постійні напади загонів Центральної ради примусили робітників почати повстання на кілька днів раніше.

15 січня 1918 р. на засіданні Київської Ради робітничих депутатів спільно з фабзавкомами було ухвалено розпочати збройне повстання. Тут же було оформлено Ревком, на чолі якого став більшовик А. Іванов. До складу Ревкому ввійшов і В. Боженко— більшовик, робітник Арсеналу. Тієї ж ночі почалося повстання проти Центральної ради. Центром боротьби, як і в Жовтневі дні, був Арсенал. На заклик більшовиків робітники оголосили загальний страйк. Життя в місті завмерло.

Повстання охопило все місто. Жорстоку боротьбу з контрреволюційним військом Центральної ради вели червоногвардійці Подолу, Шулявки, залізничники. На бік повсталих робітників почали переходити окремі частини полків Центральної ради. Завдяки великій перевазі в силах (понад 20 тис. солдатів) Центральній раді вдалося порушити зв'язок Арсеналу з іншими районами повстання і розбити повсталих частинами.

Не зважаючи на таку нерівність сил, героїчний Арсенал боровся шість днів. Коли нестало патронів, снарядів і харчів, Арсенал здався. Озвірілі петлюрівські бандити жорстоко розправлялись з робітниками, а керівника повстання Горовіца було по-звірячому вбито. Але опір київських робітників не був зламаний. Залізничники продовжували вперту боротьбу. Під тиском в багато разів переважаючих сил залізничники, відходячи до Дарниці, з'єдналися з радянськими військами, які 26 січня звільнили Київ. Центральна рада втекла на Волинь. 30 січня 1918 р. український Радянський уряд переїжджає з Харкова до Києва.

Україна стала радянською. Це була велика перемога партії Леніна—Сталіна. Своїм визволенням від влади контрреволюційної Центральної ради український народ завдячує насамперед допомозі великого братнього російського народу.

З перемогою Жовтневої соціалістичної революції на Україні російський і український народи дістали змогу об'єднати свої сили для боротьби із спільним ворогом — поміщиками і буржуазією, з іноземними інтервентами. Величезне значення в об'єднанні сил всіх народів колишньої царської Росії для боротьби за зміцнення і розвиток Радянської влади мало проголошення в січні 1919 р. Російської Соціалістичної Радянської Республіки.

На доповідь тов. Сталіна III Всеросійський з'їзд Рад ухвалив: „Російська Соціалістична Радянська Республіка засновується на основі добровільного союзу народів Росії як федерація радянських республік цих народів".

Ще в грудні Центральній раді стало ясно, що вона не зможе вдержати владу лише власними силами. Союз з Францією і Англією не міг її врятувати. Центральній раді потрібні були

Один із загонів Червоної гвардії, які виступали в січні 1918 р. в Києві проти Центральної ради.

багнети для боротьби з українським народом, а Антанта їх дати тоді не могла. Антанта вимагала продовження війни, а народ воювати більше не хотів.

Тому Центральна рада шукає союзу з кайзерівською Німеччиною. З цією метою ще 21 грудня 1917 р. до Брест-Литовська виїхала делегація Центральної ради для участі в мирних переговорах, які розпочав Радянський уряд РРФСР. Прибувши до Брест-Литовська, представники Центральної ради потай від радянської делегації почали переговори з представниками Німеччини. Офіціальних переговорів Німеччина починати не хотіла, бо Центральна рада не заявила про своє відокремлення від Росії. На допомогу ворогам українського і російського народів прийшов Троцький. 28 грудня він офіціально заявив про визнання делегатів Центральної ради правомочними представниками України. Це була зрадницька заява. На території України була вже Радянська влада, яка виражала інтереси українського народу. Але Троцькому були ближчі вороги народу з Центральної ради, і він поспішив їх підтримати. Коли до Брест-Литовська прибула дійсно правомочна делегація Радянського уряду України, представники Німеччини, скористувавшись зрадницькою заявою Троцького, відмовились її визнати.

Воєнне і економічне становище Німеччини та її союзників було дуже важке. У цей момент Центральна рада для Німеччини і її союзників була цінною знахідкою. Мир з Центральною радою відкривав широкі перспективи на одержання хліба, м'яса та інших продуктів, на які така багата Україна. Але, щоб скористуватися цими багатствами, Німеччині потрібний був мир з Україною як з незалежною державою. Це і зазначили німці делегації Центральної ради.

11 січня 1918 р. Центральна рада опублікувала IV універсал, що проголошував повну незалежність „Української народної республіки", відокремлення її від Росії. 27 січня 1918 р. Німеччина і її союзники підписали мирний договір з урядом Центральної ради. Для боротьби проти Радянської влади спішним порядком був підписаний другий договір про збройну допомогу Німеччини Центральній раді. Цими договорами Центральна рада перетворювала Україну в колонію німецького імперіалізму.

9 березня 1918 р. Радянський уряд підписав з Німеччиною в Брест-Литовську тяжку для нашої країни мирну угоду, яка давала Радянській країні передишку, необхідну для зміцнення і дальшого розвитку влади Рад.

Цей мир був підписаний після тривалої запеклої боротьби Леніна, Сталіна і Свердлова проти Троцького і Бухаріна та їх прибічників, які намагалися зірвати підписання миру і цим ставили під загрозу саме існування Радянської влади.

РОЗДІЛ XIV

ІНОЗЕМНА ВОЄННА ІНТЕРВЕНЦІЯ І ГРОМАДЯНСЬКА ВІЙНА НА УКРАЇНІ (1918—1920)

1. Початок воєнної інтервенції. Вітчизняна війна українського народу проти німецьких окупантів

Запрошені Центральною радою німецько-австрійські війська швидко рушили на Україну. Разом з окупантами йшли невеликі частини Центральної ради. В обозі окупаційної армії верталась Центральна рада, яка всіма засобами допомагала німецьким генералам поневолити український народ.

Україна піднімалася на вітчизняну війну проти іноземних інтервентів та їх спільників — повалених революцією експлуататорських класів. Більшовики створювали нові червоноармійські частини: 1-й пролетарський кулеметний полк у Харкові, організований Миколою Руднєвим, пролетарський полк Харківського паровозобудівного заводу і ряд інших бойових загонів.

Озброювались робітники Катеринослава, Києва, Одеси, Миколаєва та інших міст України. У Донбасі збройні сили організовував К. Є. Ворошилов. 5 березня він звернувся з відозвою до робітників Донбаса, в якій закликалися „всі, кому дорогі ідеали пролетаріату, всі, хто цінить пролиту кров наших братів за визволення Росії, всі, кому дорогий міжнародний соціалізм, що визволяє людство, всі до одного — до зброї! Із зброєю в руках, струнками, залізними рядами вдаримо на ворогів праці, на трутнів... За нами правда, в нас сила. Ми переможемо".

У відповідь на відозву тов. Ворошилова робітники заводів, шахт і рудників створювали нові бойові загони. Окупанти намагались відрізати Україну від Радянської Росії. З цією метою головні сили окупантів вели наступ в напрямі на Київ — Полтаву — Харків — Луганськ — Ростов.

Сюди, проти корпусів інтервентів, посилались найміцніші червоногвардійські загони. Найкращим з них був 1-й луганський соціалістичний загін, створений і керований тов. Ворошиловим. У запеклому бою біля станції Дубов'язівка тов. Ворошилов завдав серйозної поразки великим силам окупантів. Дорого обійшлось окупантам зайняття Полтави, Харкова та інших міст. Але сили були далеко нерівні. Червоногвардійські загони, завдаючи час

від часу серйозних поразок ворогові, змушені були відступати, не втрачаючи, проте, бойового духу й організованості.

У Донбасі тов. Ворошилов створив П'яту армію. На Чернігівщині, в районі Унечі, проти окупантів героїчно бився червоногвардійський загін під командуванням М. Щорса.

Ще не втихли фронтові бої, як у тилу окупантів вибухли повстання робітників і селян. 21 березня озброєні робітники Херсона, керовані більшовиками, вигнали окупантів з міста. Звістка про перемогу в Херсоні стала сигналом до повстання в Миколаєві.

На Поділлі відбувалися бої з наємниками польських поміщиків — польськими легіонерами. Розташувавшись табором на Україні і в Білорусії, польські легіонери намагалися силою зброї відстояти інтереси польських поміщиків. Вони діяли в союзі з буржуазною Центральною радою, яка спиралась на них у боротьбі з українським народом. З допомогою Центральної ради вони захопили цілий ряд сіл і міст Поділля. Слабо озброєні селянські загони розбили польських легіонерів.

Оцінюючи боротьбу українського народу проти окупантів, тов. Сталін писав: „Проти іноземного ярма, що йде з Заходу, радянська Україна підіймає визвольну *вітчизняну* війну, — такий є сенс подій, що розігруються на Україні.

„Це значить — кожен пуд хліба і кожен шматок металу доведеться брати німцям з бою, в результаті запеклого бою з українським народом...

„Короткий удар", яким німці розраховували вбити відразу двох зайців (і хліб дістати, і Радянську Україну зломити), має всі шанси перетворитися в затяжну війну іноземних поневолювачів з двадцятимільйонним народом України, у якого хочуть відібрати хліб і свободу" (Й. Сталін, Статті і промови про Україну, с. 39).

Наступні події цілком підтвердили це передбачення товариша Сталіна. Під кінець квітня 1918 р. вся Україна була зайнята окупантами. Частина радянських військ, відступивши на територію РРФСР, влилась у ряди формованої там Робітничо-Селянської Червоної Армії, друга частина лишилася в окупованих місцевостях, продовжуючи партизанську війну. Радянський уряд України самоліквідувався, виділивши з свого складу дев'ятку для керівництва повстанським рухом.

Він зробив це, зважаючи на умови Брестського миру, за яким Україна ставала залежною від Німеччини, а між Радянською Росією і Україною встановлювалась так звана „нейтральна зона".

Формально на Україні була встановлена влада Центральної ради. Фактично вся влада була в руках німецького та австрійського військового командування. Окупанти почали реквізувати хліб, худобу та інші сільськогосподарські продукти для вивозу в Німеччину і Австрію.

За спеціальним наказом, що загрожував жорстокими карами, селянство повинне було засівати землю в поміщицьких маєтках,

К. Є. Ворошилов.

а також компенсувати всі втрати поміщиків у зв'язку з проведенням радянського закону про конфіскацію поміщицьких земель. Проти незадоволених і непокірних окупанти запровадили військово-польові суди.

Центральна рада за старою звичкою все ще розсипала демагогічні обіцянки трудящим масам. Але ні окупантам, ні українським поміщикам і буржуазії, що вернулися разом з окупантами, Центральна рада як „демократичне" прикриття для встановлення буржуазно-поміщицького ладу та колоніального режиму на Україні була вже непотрібна.

29 квітня 1918 р. у Києві на спеціально скликаному з'їзді поміщиків і куркулів було проголошено гетьманом України висунутого заздалегідь окупантами царського генерала і великого поміщика П. Скоропадського. Тоді ж було сформовано кабінет міністрів гетьманського уряду, дібраний також окупантами. Місцеві органи Центральної ради були замінені старостами, які одноособово „управляли" губерніями, повітами і т. д.

Поряд з цим було створено поліцейський апарат, що називався „державною вартою". Так була встановлена відкрита диктатура буржуазії та поміщиків.

Гетьманський уряд Скоропадського також служив цілям окупантів. Він, як і Центральна рада, був прикриттям колоніальної політики німецьких інтервентів на Україні.

Встановлення поміщицько-буржуазної диктатури ознаменувалось посиленням терору проти більшовиків, робітників і селян. З допомогою військ окупантів поміщики і капіталісти відбирали у селян землі, у робітників — фабрики і заводи.

Проти непокірних сіл і міст окупанти посилали каральні експедиції, які жорстоко розправлялися з робітниками і селянами.

Промисловість України руйнувалась, а робітників викидали на вулицю. Шахти і рудники затоплювались. На криворізьких рудниках замість 25 тис. робітників працювало тільки 2 тисячі. Завод Гартмана в Луганську був закритий. Не працювали заводи: Дніпровський, Таганрозький, Донецько-Юр'євський, Дружківський, Сулинський і Костянтинівський. На інших заводах працювали окремі цехи. Завмирала промисловість країни і росла кількість безробітних. На грунті голоду появились епідемії. Великого розмаху набула спекуляція, головним чином предметами широкого вжитку.

Окупована Україна стала зборищем усіх контрреволюційних сил. З різних місцевостей Росії збирались на Україну поміщики і буржуазія, які разом з українськими націоналістичними партіями допомагали окупантам творити суд і розправу над українським народом. З допомогою окупантів на Україні формувались білогвардійські загони, вироблялися плани реставрації монархії і походу проти Радянської Росії.

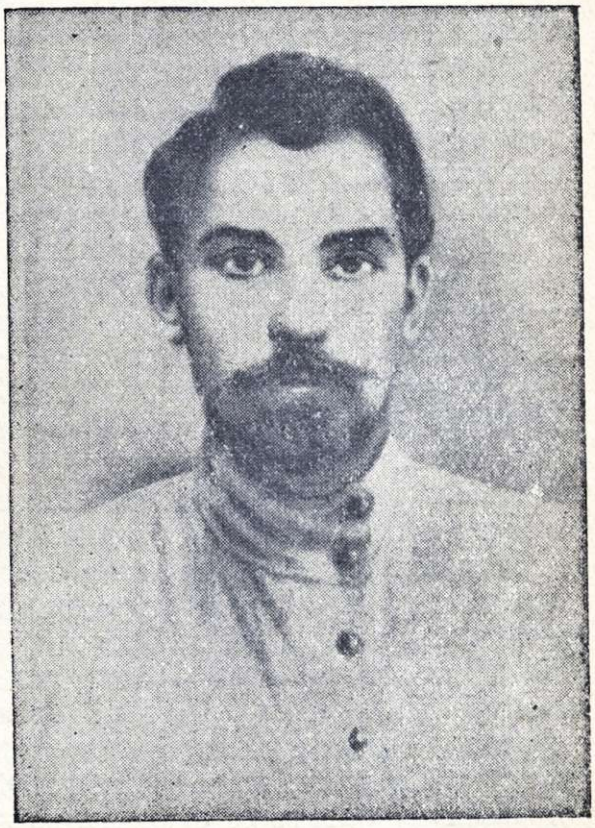
Але плани ці були зруйновані українським народом, який з допомогою Радянської Росії піднявся на визвольну війну проти окупантів.

Керівником цієї вітчизняної війни проти окупантів була партія Леніна — Сталіна. В найважчих умовах окупаційного режиму, в умовах терору поміщицько-буржуазної диктатури, комуністичні організації України очолювали боротьбу українського народу проти іноземного ярма. У всіх промислових центрах були створені підпільні більшовицькі організації, що керували боротьбою проти окупантів. Для об'єднання діяльності розрізнених більшовицьких організацій і створення єдиного партійного центра в липні 1918 р. був скликаний в Москві І Всеукраїнський з'їзд більшовицьких організацій України, на якому була утворена КП(б)У. В Києві, Одесі, Харкові, Катеринославі видавались підпільні більшовицькі газети. У багатьох містах були створені штаби, які керували організацією збройних сил. Робітники і селяни йшли в партизанські загони, очолювані більшовиками. У „нейтральній зоні" з партизанських загонів М. Щорс

сформував славний Богунський полк. Більшовик Щорс, син машиніста, виріс в ці місяці у видатного полководця. Пізніше його соратник робітник Арсеналу В. Боженко сформував Таращанський полк, який пізніше разом з Богунським полком увійшов у 1-у українську повстанську дивізію.

Партизанські загони нападали на поміщицькі маєтки, на окремі військові частини, руйнували телеграф і пускали під укіс поїзди окупантів. Партизанські загони діяли по всій Україні.

У червні на Київщині почалось масове повстання. З сіл і міст Звенигородського, Таращанського, Уманського і Сквирського повітів окупанти були вигнані. Для придушення повстання німецьке командування послало кілька полків з артилерією. Придушене в одному районі, повстання з новою силою вибухало в іншому.

М. О. Щорс.

Нове піднесення повстанського руху почалося в країні в період збирання врожаю. Великий вплив на повстанський рух мав керований більшовиками загальний залізничний страйк, що виник у червні і тривав більше місяця. Велику матеріальну допомогу і моральну підтримку страйкарям подавали робітники Радянської Росії. У серпні повстання охопило вже цілий ряд сіл Чернігівщини і Полтавщини. Під ударами партизанів і під впливом більшовицької пропаганди окупаційна армія революціонізувалась і розкладалась.

Тисячі прокламацій німецькою, угорською та іншими мовами поширювались серед солдатів окупаційної армії. Вони пояснляли солдатам справжні причини імперіалістичної війни і окупації України. Німецькі солдати дедалі частіше відмовлялися виконувати накази начальників. Зростало дезертирство солдатів з німецької армії, частішали солдатські повстання. Повстання солдатів окремих частин окупаційної армії у різний час відбувалися в Харкові, Одесі, Могилеві-Подільському, Новгород-Сіверському та в інших місцевостях України.

Репресіями німецьке командування вже не могло затримати росту революційного руху. Окупаційна армія явно була приречена на розклад і загибель. Під впливом пролетарської революції

в Росії наростав революційний рух у самій Німеччині і в Австро-Угорщині. Солдати, що поверталися з східного фронту, прискорили процес революціонізування всієї німецької і австрійської армії. Вивіз хліба з України не розв'язав продовольчого питання в Німеччині. Трудящі маси Німеччини голодували. Скоро Німеччина зазнала поразок на західному фронті, а в самій країні пролетаріат заявляв дедалі грізніші протести проти кайзерівського режиму та його політики. Почалися революційні бої в Німеччині. 9 листопада 1918 р. кайзерівська монархія була повалена, а 13 листопада Радянський уряд анулював Брестський мир.

Ще в жовтні розвалилася клаптева австро-угорська габсбургська монархія. У східній Галичині утворилася буржуазна Західноукраїнська народна республіка (ЗУНР). З допомогою Антанти створювалась польська буржуазна республіка, яка з перших днів свого існування повела імперіалістичну політику загарбання чужих земель.

Польський уряд з допомогою Антанти почав боротьбу проти робітників і селян Галичини. В березні 1919 р. польська армія захопила Львів, а до літа 1919 р. вся східна Галичина була окупована польськими загарбниками.

Під час розпаду австро-угорської монархії Румунія загарбала Північну Буковину, а також окупувала Бесарабію.

В Буковині, як і в Бесарабії, було запроваджене воєнне становище. Румунська військова кліка стала хазяїном життя і майна корінного населення окупованої місцевості.

Відомості про революційні події в Австрії і Німеччині швидко долетіли до солдатів окупаційної армії на Україні. Відмовляючись охороняти гетьманський режим, солдати в багатьох військових частинах створювали ради солдатських депутатів. У районі „нейтральної зони" німецькі солдати братались з партизанами Щорса. Окремі німецькі частини, які все ще охороняли гетьманський режим, були роззброєні і частково знищені.

Селяни багатьох сіл виганяли окупантів. На Україні відроджувалась Радянська влада.

В листопаді тов. Сталін був призначений головою Української революційної військової ради, а 17 листопада був створений український Радянський уряд, до складу якого ввійшли тт. Ворошилов, Артем та ін. Через деякий час тов. Сталін був відкликаний для роботи в Раді оборони, організованій тоді під керівництвом Леніна, але й після цього тов. Сталін продовжував керувати українським фронтом і зміцнювати сили соціалістичної революції на Україні.

2. Розгром петлюрівщини і воєнної інтервенції Антанти

Для боротьби проти соціалістичної революції уряди Антанти вирішили почати широку воєнну інтервенцію проти Радянської країни з тим, щоб повалити Радянську владу і відновити в країні буржуазні порядки.

Ще тоді, коли відбувалися бої з австро-німецькими окупантами, тов. Сталін викрив підступні плани англо-французьких імперіалістів. В статті „Україна визволяється“ тов. Сталін писав: „В той час, як німецький імперіалізм доживає останні дні, а „гетьманство“ переживає останні конвульсії, англо-французький імперіалізм зосереджує військо в Румунії і готує десант в Криму для окупації України. Вони, англо-французькі імперіалісти, хочуть зайняти тепер вакантне місце окупантів України. Разом з тим випливає на поверхню „Українська директорія“ на чолі з авантюристом Петлюрою, з лозунгом старої „самостійності“ на „новий“ лад,— нова, зручніша, ніж „гетьманство“, ширма для нової „англо-французької“ окупації України!“ (Й. Сталін, Статті і промови про Україну, с. 65).

Агентами нових інтервентів на Україні були ті самі запроданці, які на початку 1918 р. покликали німецьких окупантів. Українські націоналісти, російські буржуазні і дрібнобуржуазні партії посилали урядам і військовому командуванню Антанти прохання, мольби, доповідні записки про необхідність окупації України. Разом з листами вони надсилали плани й карти для полегшення інтервенції. Денікін і Краснов, Скоропадський і Петлюра, Винниченко, меншовики і есери — всі ці вороги пролетарської революції покладали свої надії на воєнну інтервенцію Антанти.

В листопаді 1918 р. була створена буржуазно-націоналістична Директорія, де головну роль відігравали Винниченко і Петлюра. Спираючись на галицькі військові частини „січових стрільців“ та інші куркульські частини, які до неї перейшли від гетьмана, Директорія почала просуватися з Білої Церкви на Київ, який захопила 15 грудня 1918 р.

У плані Антанти, який тоді зводився до одночасного удару проти Радянської країни: з півночі — англо-американським військом і з сходу — армією Колчака, петлюрівські війська разом з денікінськими і десантними силами були намічені для удару з півдня — з України.

В кінці листопада 1918 р. Антанта висадила свої війська в Одесі. Морем і залізницею з Румунії щодня прибували транспорти з солдатами, літаками, танками, артилерією та іншою зброєю. Крім французьких, прибували румунські, грецькі і польські частини. Командування інтервентів збирало сили для загарбання України і перетворення її в плацдарм наступу на Радянську Росію. З другої половини січня інтервенти перейшли в наступ і почали просуватися на північ, головним чином по лініях залізниць. Петлюрівські війська допомагали інтервентам. Окупанти добралися до Роздільної, Колосівки. 31 січня 1919 р. вони захопили Херсон, 2 лютого — Миколаїв. Ці пункти і стали границею окупованої території з Одесою в центрі. На цій території інтервенти запровадили колоніальний режим, який вони хотіли нав'язати всій Радянській країні. При кожному військовому з'єднанні

була контррозвідка, яка з звірячою жорстокістю розправлялась з трудящими в окупованих місцевостях.

Розвиток спекуляції, падіння цінності грошей доповнювали загальну глибоку кризу, що її переживало народне господарство окупованої місцевості. Брак вугілля й нафти привів до того, що фабрики й заводи не працювали. Серед робітників панував голод.

В Одесі окупанти створили для прикриття інтервенції маріонетковий уряд білогвардійського генерала Грішина-Алмазова і в той же час обіцяли Директорії визнання й військову допомогу. Петлюрівська Директорія через своїх делегатів в Одесі підписала кілька угод, за якими передавала Україну в колоніальне рабство імперіалістичній Франції.

Свою політику Директорія проводила за вказівками Антанти. На захопленій території петлюрівці встановлювали такий самий режим, що і окупанти в Одесі, Херсоні та Миколаєві. Директорія запровадила терор проти всіх робітничих організацій і в першу чергу проти авангарду робітничого класу — комуністичної партії, яка була оголошена поза законом. На всій захопленій ними території петлюрівці розправлялися з революційними робітниками й селянами, особливо з комуністами, віддаючи їх на муки і смерть.

Петлюрівці запрошували на командні пости найлютіших ворогів українського народу — гетьманців і денікінців, з якими виступали єдиним фронтом проти пролетарської революції. Офіцерські білогвардійські загони приймалися в армію Петлюри на правах окремих частин із своїм командним складом.

Заводи й фабрики лишалися в руках буржуазії. Петлюрівські отамани силою зброї примушували робітників працювати, в той час як власники підприємств не виплачували заробітної плати. Земля лишалась в руках поміщиків і куркульства, хоча Директорія щедро видавала всякі декларації про передачу землі селянам. Петлюрівські каральні загони жорстоко розправлялися з селянами, що захоплювали поміщицькі землі. Селян розстрілювали, селянські з'їзди забороняли, делегатів розганяли зброєю і сікли різками.

У Харкові заборонено було губернський селянський з'їзд через те, що виборча кампанія проходила під лозунгом „Вся влада Радам!". У Полтаві губернський селянський з'їзд висловився більшістю голосів за встановлення Радянської влади. Селяни Волині посилали своїх ходаків у радянські райони з заявами, що селянство буде приречене на розорення й загибель, якщо Ради не візьмуть влади в свої руки. Широкі верстви селянства дедалі ясніше розуміли ціну аграрних декларацій Директорії, дедалі більше переконувалися в тому, що шлях до поміщицької землі лежить через повалення Директорії і встановлення влади Рад.

Прагнення робітників і трудящих селян України встановити у себе Радянську владу примушує буржуазних націоналістів в цілях збереження влади буржуазії вдаватись до фальсифікації.

Вони висувають лозунг організації „трудових рад“ без більшовиків і провадять вибори у „Трудовий конгрес“, який нібито мав остаточно оформити владу цих рад. Але більшовики викрили буржуазно-націоналістичну фальсифікацію ідеї Радянської влади і витівка з „трудовими радами“ відразу зазнала краху.

Директорія і українські націоналістичні партії в боротьбі проти українського народу і Радянської Росії розпалювали ненависть до всього російського, до російської культури, мови і народу. Російських учителів виганяли з шкіл, російські школи закривали. Директорія і українські націоналістичні партії розпалювали антисемітизм, друкували в своїх газетах заклики до погромів єврейської бідноти. Протягом 1919 року петлюрівці вчинили близько 800 погромів, замучивши і вбивши коло 100 тисяч євреїв. Але єврейські буржуазно-націоналістичні партії фактично підтримували політику Директорії.

В Одесі була створена підпільна „іноземна колегія“, яка керувала комуністичною пропагандою серед солдатів французької окупаційної армії. До складу колегії входили Жанна Лябурб, Жак Елін, М. Штілівкер та інші. Величезний героїзм виявила Жанна Лябурб, яка часто при офіцерах сміливо пояснляла французьким солдатам, що їх справжнім ворогом є імперіалістична буржуазія і проти цього ворога солдати повинні направити свою зброю. Поряд з усною агітацією „іноземна колегія“ розгорнула видавничу діяльність. У підпільній друкарні, встановленій за містом в катакомбах, друкувалися французькою мовою більшовицькі прокламації і газети, які поширювались серед солдатів і матросів. Французькі солдати часто знаходили в своїх сумках і скриньках комуністичні прокламації. Під впливом більшовицької агітації окремі групи французьких солдатів відмовлялися воювати проти українського народу. Репресії, арешти й заслання не могли припинити революціонізування французьких солдатів.

50-тисячна окупаційна армія, озброєна удосконаленою військовою технікою, танками й літаками, розкладалась під впливом комуністичного слова. Армія інтервентів ставала нездатною до збройної боротьби проти робітників і селян.

У боях з Червоною Армією інтервенти зазнавали поразки за поразкою. Частини Червоної Армії розбили інтервентів під Березівкою, захопивши п'ять танків, артилерійські батареї та інше військове майно. Зазнавши поразки під Херсоном, інтервенти під натиском частин Червоної Армії 10 березня залишили Херсон, а 12 березня — Миколаїв і втекли в Одесу під охорону ескадри. Але французька ескадра вже не була боєздатною. Під впливом агітації більшовиків серед матросів посилювався революційний настрій. Французькі матроси під керівництвом Андре Марті підняли повстання. 6 квітня в Одесу вступили передові частини Робітничо-Селянської Червоної Армії.

В той час, коли більшовики Одещини провадили героїчну боротьбу проти французьких інтервентів, по всій Україні точилася

боротьба з петлюрівщиною. Велику роботу в справі мобілізації сил революції і розкладу петлюрівської армії провели партійні організації Києва, Житомира, Василькова, Бердичева, Черкас, Золотоноші і цілого ряду інших місцевостей України. В Києві виходила підпільна газета „Комуніст" і видавались більшовицькі прокламації до петлюрівських солдатів.

Своєю агітацією і пропагандою більшовики нещадно викривали справжні цілі української буржуазної Директорії, пояснюючи справжній зміст усіх її декларацій, її залежність від Антанти.

Перетягуючи на свій бік частину петлюрівських солдатів, нейтралізуючи окремі петлюрівські частини, більшовики збирали сили для збройного повстання.

На початку січня 1919 р. повстання проти Директорії охопило всю Україну. Червона Армія допомагала українському народові звільнити свою країну від інтервентів і петлюрівщини. За директивами Леніна і Сталіна були відправлені на Україну частини Червоної Армії, які передали українським братам свій досвід революційної боротьби, допомагали українським робітникам і селянам створити свої збройні сили і зміцнити диктатуру пролетаріату. Червона Армія з допомогою повсталих робітників вигнала петлюрівців з Харкова. В Ізюмському, Зміївському і Куп'янському повітах орудували партизанські загони. Селянство Волині і Полісся виганяло петлюрівців з своїх сіл. Посилювався повстанський рух на Полтавщині. 19 січня Червона Армія очистила від петлюрівців Полтаву.

У перших числах січня богунці під командуванням Щорса повели наступ на Чернігів. План звільнення Чернігова був так майстерно розроблений і здійснений, що петлюрівці нічого не встигли вивезти. Місто було оточене з усіх боків. Один батальйон на світанку зайняв міст через Десну, відрізавши петлюрівцям шлях до відступу. Два інших батальйони атакували місто. Цілий корпус гайдамаків був знищений. Слава про полководця Щорса широко рознеслася по всій Україні.

Петлюрівці відступали до Києва. По дорозі вони палили мости, нищили полотно залізниць, намагаючись таким чином затримати переможний наступ Червоної Армії. В районі Києва було сконцентровано близько 40 тис. петлюрівців, з них 10 тис. січових стрільців. Вирішальні бої відбулися в Броварах. Червоними частинами командував Щорс. Петлюрівські війська були розбиті і відступили. 5 лютого вийшов з підпілля Київський виконком Ради робітничих і солдатських депутатів. 6 лютого у Київ вступив Богунський полк. Комендантом міста був призначений Щорс.

Розбиті частини петлюрівської Директорії відступали в південно-західному напрямі — на Жмеринку, Проскурів, Кам'янець. На шляху відступу петлюрівців з новою силою вибухали народні повстання. Оточений кільцем повстань, петлюрівський уряд терором і розоренням мстився над мирним населенням за свої

поразки на фронті. Вигнана з Києва Директорія стала табором у Вінниці, благаючи французьке командування про допомогу. Червона Армія продовжувала свій переможний похід. 20 лютого був звільнений Фастів, 23 лютого петлюрівці були вигнані з Козятина, а далі — з Бердичева. Червона Армія розгорнула наступ на Вінницю і Жмеринку. В тилу у Петлюри виникали селянські повстання. Під ударами Червоної Армії Директорія, петлюрівські отамани, представники націоналістичних партій, міністри і чиновники Петлюри розбігалися. Частина втекла в Кам'янець, частина — в Ровно, частина — в Галичину, деякі лишились на радянській території, щоб продовжувати контрреволюційну боротьбу проти українського народу. Солдати цілими частинами здавалися в полон. Сам Петлюра втік у Польщу. В травні Червона Армія стала біля західних кордонів УРСР. Радянська влада на Україні була скрізь відновлена.

3. Українська Радянська Соціалістична Республіка в 1919 р.

Радянське будівництво в 1919 р. в країні, оточеній численними фронтами, відбувалося в надзвичайно тяжких умовах. Українські націоналісти, меншовики та есери організували на Україні куркульсько-бандитські зграї для боротьби проти влади Рад. „Незалежники" і „боротьбісти", які в 1918—1919 рр. виділились з партій українських есдеків і есерів, тільки на словах визнали радянський лад. На ділі вони використовували свою легальність для мобілізації сил контрреволюції.

Ще в період боротьби проти антантівських інтервентів і Директорії створювалися Ради робітничих депутатів. Створені як штаби боротьби за владу, вони після перемоги стали органами диктатури пролетаріату.

В місцевостях, близьких до фронту, органами диктатури пролетаріату були революційні комітети. Ці органи влади очищали визволені міста і села від залишків гетьманців і петлюрівців, придушуючи опір буржуазії та куркульства, і встановлювали революційний порядок.

На всій радянській території відновлено було 8-годинний робочий день і збільшено заробітну плату. Відновилась діяльність робітничих організацій. Робітничі сім'ї переселялися з підвалів у добрі квартири. Ревкоми й комітети бідноти зміцнювали найближчий тил Червоної Армії і створювали умови для виборів до Рад робітничих і селянських депутатів. Будівництво державного апарату на Україні відбувалося при безпосередній і систематичній допомозі Леніна і Сталіна. Закликаючи пітерських робітників на допомогу українському народові, Ленін на одному з мітингів говорив: „Дайте ще, напружте ще ваші зусилля! Ми можемо тепер і ми повинні допомогти українським товаришам, тому що їм доводиться будувати апарат Радянської влади на

місці, очищеному й спустошеному стражданнями так, як ніде не терпіли й не страждали!" (Ленін, Твори, т. XXIV, с. 70).

На заклик Леніна петроградський пролетаріат виділив сотні робітників. Крім того, ЦК РКП(б) послав на Україну ще сотні керівних і рядових працівників, які передавали українському народові досвід радянського будівництва в Росії.

Розширення радянської території, віддалення фронтів створили умови для заміни Ревкомів Радами робітничих і селянських депутатів. Під кінець лютого у звільнених губерніях відбулися губернські з'їзди Рад, а в березні в Харкові зібрався III Всеукраїнський з'їзд Рад робітничих і селянських депутатів, в якому брав участь голова ВЦВК РРФСР Я. Свердлов. З'їзд прийняв Конституцію УРСР і обрав український Радянський уряд. За основу Конституції УРСР була взята Конституція РРФСР, прийнята на V Всеросійському з'їзді Рад у липні 1918 р.

В березні 1919 р. в Москві був заснований III Комуністичний Інтернаціонал.

В ім'я перемоги пролетарської диктатури комуністична партія і Радянський уряд проводили політику воєнного комунізму. Основним завданням пролетаріату в період воєнного комунізму була боротьба за утримання і зміцнення своєї влади. Все народне господарство було підпорядковане інтересам захисту диктатури пролетаріату і врятування робітничого класу від голоду. Класовою основою воєнного комунізму було створення і зміцнення воєнно-політичного союзу робітничого класу і селянства. Запроваджена була хлібна монополія і продовольча розверстка. Селянство повинне було передавати всі продовольчі лишки державі. „Радянська держава змушена була брати у селянина за продрозверсткою всі лишки для потреб оборони країни. Перемога в громадянській війні була б неможлива без продрозверстки, без політики воєнного комунізму. До політики воєнного комунізму змушувала війна, інтервенція" (Історія ВКП(б), Короткий курс, с. 234).

Першими декретами Радянський уряд України націоналізував підприємства вугільної і металургічної промисловості, приватні залізниці, цукрову промисловість.

Відновлювалась робота на підприємствах, транспорті, героїчними зусиллями робітників налагоджувалась робота вугільної промисловості. По селах розгорталась величезна робота, зв'язана з передачею землі селянам.

Розорена війною Радянська країна переживала великі продовольчі труднощі, пролетаріат промислових центрів відчував гостру потребу в продуктах харчування. Робітники Москви, Петрограда та інших промислових міст одержували в цей час по 100, а іноді по 50 грамів хліба на день. Необхідно було негайно забезпечити робітників і Червону Армію хлібом.

Куркульство, що мало великі запаси хліба, гноїло його в ямах, не бажаючи здавати Радянській державі. Українські буржуазні націоналісти — петлюрівці, боротьбісти, незалежники — розгорнули

шалену агітацію проти здавання хліба Радянській державі. Вони хотіли задушити її голодом. Навколо заготівель хліба розгорнулась запекла класова боротьба. Газети виходили з лозунгами: „Хліба революції!", „Хліба голодуючій Півночі!", „Хліба Червоній Армії!". Для хлібозаготівель були створені продовольчі загони.

Велику роль в боротьбі за Радянську владу на Україні відіграли революційні організації молоді, що виникали під безпосереднім керівництвом більшовицької партії. 26 червня 1919 р. в Києві відбувся І з'їзд комуністичних організацій робітничо-селянської молоді України. Цей з'їзд оформив створення Комуністичної спілки робітничої молоді України.

За короткий час існування Радянської влади на Україні в 1919 р. були створені умови і для могутнього культурного піднесення. Були зруйновані перешкоди, які не давали трудящим змоги вчитись і користуватися досягненнями культури та мистецтва. Націоналізовані були музеї, бібліотеки, театри, кіно. Руйнуючи буржуазний лад, пролетаріат старанно оберігав досягнення науки й культури, необхідні для будівництва соціалістичної культури. Почала свою наукову роботу Українська Академія Наук, що була заснована в 1918 р.

Палаци буржуазії і поміщиків були передані для дитячих колоній, санаторій і шкіл. Вища й середня освіта перестала бути привілеєм буржуазії і поміщиків. Проведені були в життя декрети про відокремлення школи від церкви і про широкий доступ всім трудящим у школи та університети. По містах і селах створені були школи ліквідації неписьменності, а в промислових центрах — професійні школи і робітничі університети. В усіх школах запроваджено викладання української мови, історії і географії України.

Розгромлена на фронтах українська буржуазія продовжувала боротьбу проти Радянської влади терором, змовами і куркульськими повстаннями. Куркульськими бандами керували боротьбісти, незалежники. Численні банди нападали на села й міста, руйнували народне господарство і вбивали кращих синів народу. В червні 1919 р. банда Зеленого в Трипіллі захопила в полон загін київських комсомольців, що героїчно бився з бандитами, і майже цілком його знищила. Одночасно з Зеленим лютували на Україні банди Струка; в Радомиському повіті діяли Мордалевич і Соколовський; банда Волинця громила населення Гайсинського повіту. На Чернігівщині і Полтавщині тероризував робітників і селян отаман Ангел.

За неповними даними відомо, що на Україні з 1 травня по 1 червня 1919 р. було 93 контрреволюційні виступи. Пролазячи в лави Червоної Армії, українські націоналісти пробували організувати і там повстання проти Радянської влади. У травні вони організували повстання Григор'єва на Херсонщині і Катеринославщині. Григор'євщина була придушена частинами Червоної Армії.

Проти Радянської влади виступав і куркульський отаман Н. Махно. Махновщина була контрреволюційним рухом куркульства Ново-Московського, Павлоградського та Олександрівського повітів Катеринославської губернії та деяких районів Полтавщини і Харківської губернії. Куркульство цих районів виступало проти Радянської влади під прапором анархізму. Центром махновщини було м. Гуляй-Поле.

Організуючи в тилу Радянської України контрреволюційні повстання, українські націоналісти, меншовики, есери, анархісти допомагали просуванню генерала Денікіна, якому на цей час Антанта дала зброю, спорядження, людей і кошти для нового походу на Радянську країну з метою задушити її.

4. Денікінщина і її розгром

Після розгрому Колчака Антанта змінила свій план нападу на Радянську країну. Всі свої надії вона стала покладати на генерала Денікіна, що збирав контрреволюційні сили на Кубані.

Денікінській армії уряди Антанти передавали сотні гармат, сотні тисяч гвинтівок, танки, літаки, снаряди та інше військове спорядження. В армію Денікіна були послані іноземні офіцери, військові інструктори, іноземні льотчики. Багатьох обманутих російських солдатів, що були у Франції, агенти Антанти влили в лави армії Денікіна.

З Кубані денікінська армія почала наступ на Донбас, щоб позбавити Радянську країну вугілля, ще більш ослабити все народне господарство і остаточно зруйнувати промисловість і транспорт. „Похід цей був також комбінований, бо він передбачав спільний напад Денікіна, Польщі, Юденіча (Колчака було скинуто з рахунку). Центр ваги походу лежить на цей раз на півдні, в районі Денікіна“ (Й. Сталін, Статті і промови про Україну, с. 86).

У квітні 1919 р. денікінці намагаються захопити Луганськ як стратегічний пункт Донецького басейну і центр військової промисловості. На боротьбу з денікінцями вирушило все робітниче населення Луганська. В боях брали участь жінки і діти. Спільними зусиллями частин Червоної Армії і робітників атаки білогвардійців були відбиті. Разом з Червоною Армією робітники обороняли свої міста, заводи, шахти і рудники.

Денікінська армія налічувала в цей час понад сто тисяч офіцерів і солдатів, вона виросла в грізну силу. Троцький розвалював усю роботу на південному фронті і тим сприяв просуванню денікінських армій.

Після захоплення Царицина Денікін видав наказ про похід на Москву, а донецькі капіталісти обіцяли видати мільйон карбованців полкові, який першим вдереться в Москву.

Денікінська армія просувалась уперед і захопила Полтаву, Харків, Одесу. 31 серпня денікінці разом з петлюрівцями

Бій коло Гострої Могили (біля Луганська).

вдерлися в Київ. Під осінь денікінська армія захопила Донбас, більшу частину України, Орел і загрожувала Тулі. Слідом за денікінською армією ринули в міста й села буржуазія і поміщики. Фабрики і заводи були повернені капіталістам. Жорстоким терором денікінці відновлювали поміщицько-буржуазний лад. По містах денікінські контррозвідки, а на селах каральні загони розправлялися з трудящими. Грабуючи останні пожитки, денікінські офіцери замість грошей видавали селянам записки: „Пред'явникові цього всипати стільки-то шомполів або різок". Армію Денікіна народ так і називав — „грабармія".

Відновлені були порядки найгірших часів царизму. На Україні були знищені всі національні культурні заклади. Українська мова була заборонена. Денікінський уряд ставився до України, Білорусії, Криму, Кавказа як до колоній відновлюваної царської Росії. На всій окупованій території відбувались погроми єврейського населення. Протягом багатьох тижнів білогвардійські офіцери організовували погроми в Києві, Кременчуку, Катеринославі та в інших містах і містечках.

Українська буржуазія допомагала монархістові Денікіну боротися з соціалістичною революцією. Вона погоджувалася з чорносотенною політикою Денікіна, не зважаючи на те, що денікінці закривали українські школи, газети і нищили українську культуру. Петлюрівське командування навіть уклало договір з командуванням Денікіна про єдиний фронт проти Радянської країни. Денікін ніс народові не тільки жахи капіталізму, але і ярмо іноземного каніталу.

Партія і Радянський уряд мобілізували всі ресурси країни для боротьби з денікінщиною. Ленін дав лозунг країні: „Всі на боротьбу з Денікіним!". Партія послала в ряди Червоної Армії десятки тисяч комуністів і комсомольців. Багато партійних і комсомольських організацій пішли на фронт у повному складі. Натхнені більшовиками робітники й селяни докладали всіх зусиль, щоб розгромити і знищити ворога.

На південний фронт для організації розгрому Денікіна Центральний Комітет партії направив тов. Сталіна. Одночасно на південний фронт партія командирує тт. Ворошилова, Орджонікідзе, Будьонного, Щаденка.

Надзвичайно тяжку обстановку застав тов. Сталін на південному фронті. На його вимогу Троцький, який розвалював південний фронт, був усунений від керівництва воєнними операціями.

Тов. Сталін відкинув зрадницький план Троцького, який прирікав армію на загибель. За цим планом головний удар спрямовувався на Новоросійськ через донські степи, де Червона Армія повинна була проходити через райони повного бездоріжжя, серед населення, значна частина якого перебувала під впливом білогвардійців.

Тов. Сталін виробив і запропонував свій план розгрому Денікіна. За цим планом головний удар денікінській армії завда-

вався по лінії Харків — Донбас — Ростов. „Цей план забезпечував швидке просування наших військ проти Денікіна, з огляду на явне співчуття населення на шляху просування нашої армії через робітничі і селянські райони. Крім того, наявність густої сітки залізниць в цьому районі давала можливість забезпечити нашим військам регулярне постачання всім необхідним. Нарешті, цей план давав можливість звільнити Донбас і забезпечити нашу країну паливом" (Історія ВКП(б), Короткий курс, с. 224).

План тов. Сталіна був затверджений Центральним Комітетом партії. Тов. Сталін створив ударну групу військ, яка завдала денікінській армії нищівних ударів під Орлом і біля Воронежа. Воронеж був звільнений з допомогою робітничих дружин, якими керував Л. М. Каганович. Кіннота Будьонного знищила великі військові з'єднання денікінської кінноти під Касторною. Під натиском Червоної Армії денікінські частини почали відступати.

Одночасно посилився повстанський рух, організований і керований більшовиками в тилу Денікіна. Денікінське командування примушене було знімати з фронту великі військові з'єднання для придушення повстань. Повстанський рух допоміг переможному наступові Червоної Армії. Розкладені і деморалізовані полчища білогвардійців відкочувались по всьому фронту.

На початку грудня частини Червоної Армії підійшли до Києва. На підступах до Києва денікінці спорудили міцні укріплення. Мости були захищені броневиками і кулеметами. На правому високому березі Дніпра встановлені були гармати й кулемети. Взяти Київ можна було, тільки переправившись через Дніпро, але форсувати Дніпро не можна було: він щойно почав замерзати. Човнами для переправи вже не можна було скористуватись, а для переходу лід був ще дуже тонкий. На допомогу Червоній Армії прийшов місцевий рибалка Алексєєв. Вночі проти 16 грудня він успішно провів червоноармійців Богунського полку через Дніпро однією тільки йому відомою стежкою. Денікінські застави були зняті і знищена оборона мостів. З Броварів підійшли резерви. Після запеклого бою в самому місті 16 грудня денікінські банди були остаточно вигнані з міста. Київ став радянським. Слідом за Києвом Червона Армія очистила від петлюрівських банд цілий ряд місцевостей Правобережної України, захоплених ними під час наступу Денікіна. Армія Денікіна була розгромлена, вся Україна звільнена. Сам Денікін втік за кордон.

До середини лютого 1920 р. Радянська влада була відновлена майже по всій Україні. Тільки окремі місцевості Правобережної України лишались у руках польських імперіалістів. У цей же час були розгромлені і інтервенти на північному фронті. Архангельськ, Онега, Мурманськ стали радянськими. Армія Юденіча, що наступала на Петроград, була розбита ще в жовтні—листопаді 1918 р. Волею і силою радянського народу, яким керувала велика партія Леніна—Сталіна, плани інтервентів були зруйновані.

У зв'язку з перемогою над Денікіним Ленін звернувся до українських робітників і селян з листом, в якому говорив про зміцнення союзу українських і російських робітників, про шляхи, які приведуть весь радянський народ до остаточної перемоги.

5. Війна з польськими загарбниками і розгром Врангеля

На початку 1920 р. Радянська країна завоювала недовгу передишку. Радянська влада мала змогу зайнятися відбудуванням народного господарства. На господарський фронт були послані деякі частини Червоної Армії, перетворені в трудові армії. На Україні було створено українську радянську трудову армію на чолі з тов. Сталіним. З безпосередньою участю тов. Сталіна були визначені першочергові завдання трудової армії по відбудуванню Донбаса.

В цей час тов. Сталін входив до складу Реввійськради південно-західного фронту і перебував на Україні.

На IV Всеукраїнській конференції більшовиків у березні 1920 р. тов. Сталін закликав напружити всі сили для відбудування зруйнованого господарства України. Він говорив: „Немає ніяких сумнівів у тому, що ви, які справились з Денікіним, справитесь і з розрухою, ви зумієте прикласти всі сили, всю ту колосальну енергію, якою відрізняються комуністи від інших партій, щоб ослабити розруху і допомогти товаришам на півночі" (Й. Сталін, Статті і промови про Україну, с. 84).

Під керівництвом тов. Сталіна робітники й селяни України відбудовували народне господарство, налагоджували роботу транспорту. Натхнені сталінською волею, робітники не жаліли своїх сил і самого життя для відбудування промисловості країни.

Розгром численних білогвардійських полчищ Колчака, Юденіча, Денікіна, німецьких окупантів, французьких та англійських інтервентів привів до того, що уряди Антанти були змушені ослабити, а далі на деякий час і зовсім відмовитися від блокади Радянської країни. Але разом з тим вони посилено готували новий похід проти Радянської Росії. В Криму засіли офіцерські полки Врангеля — остання надія імперіалістів. Одночасно уряди Антанти готували війська панської Польщі для захоплення Радянської України і Білорусії. Польські пани протягом усієї громадянської війни допомагали всім ворогам українського народу: і Петлюрі, і Денікіну, і Антанті, якій вони давали свої війська для загарбання узбережжя Чорного моря.

На початку 1920 р. польська буржуазія готувалася захопити Радянську Україну і Білорусію, щоб установити свою владу „від моря до моря", від Данціга до Одеси. Армія Врангеля в цей час озброювалась для наступу з Криму на Донецький басейн.

„За висловом Леніна, панська Польща і Врангель — це були дві руки міжнародного імперіалізму, який намагався задушити

Радянську країну" (Історія ВКП(б), Короткий курс, с. 226). Панська Польща збирала сили і зброю, яку їй щедро постачали Франція та інші імперіалістичні уряди Європи.

Активними помічниками Врангеля і польських панів були українські буржуазні націоналісти. 21 квітня 1920 р. Петлюра підписав договір з головою польського уряду Пілсудським про спільну боротьбу проти українського народу і про повалення Радянської влади на Україні. За цим договором українські буржуазні націоналісти в особі Петлюри назавжди відмовились від Західної України, передавши її панській Польщі в колоніальну залежність. Петлюрівські агенти — буржуазні націоналісти — готували в цей час зрадницький удар з боку галицьких частин, які після розгрому Денікіна перейшли на бік Червоної Армії. Інші агенти Петлюри — „незалежники", „боротьбісти", очолюючи куркульські банди, вели боротьбу з українським народом шляхом терору, руйнування промисловості і транспорту. Ці банди, орудуючи за директивами Петлюри, допомагали польським панам готувати навалу на Україну.

Наприкінці квітня 1920 р. панська Польща напала на Україну. Скористувавшись зрадою галицьких частин, наявністю на фронті невеликої кількості частин Червоної Армії, десять польських піхотних і кавалерійських дивізій в супроводі петлюрівських банд розпочали похід на Україну і Білорусію.

За польською армією сунули польські поміщики. В супроводі польських офіцерів вони прямували в маєтки, що належали їм до жовтня 1917 р. З їх наказу польське військо мстило селянам, які вже володіли поміщицькою землею.

6 травня польські війська захопили Київ. Все награбоване — машини, верстати тощо — вивозилося в Польщу. Заводи, що працювали при Радянській владі, були закриті. Трудове населення було приречене на голодне, злиденне животіння. До Києва наїхали польські чиновники. Польське панство будувало свій апарат гноблення.

На допомогу українському народові за вказівками Леніна і Сталіна поспішала Перша кінна армія, 25-а Чапаєвська дивізія та інші частини Червоної Армії. Партія Леніна—Сталіна мобілізувала робітників і селян на боротьбу з панською Польщею. З усіх кінців Радянської країни піднімався народ на бій з віковічним ворогом — польськими панами.

У червні 1920 р. Червона Армія перейшла в наступ. На південно-західному фронті, яким керував тов. Сталін, білополякам було завдано головного удару.

Початком розгрому польської армії був так званий житомирський прорив. Тов. Сталін так розповідає про нього: „Самий прорив почався 5-го червня, на світанку. В цей день наші кінні частини, згорнувшись в кулак і стягнувши обози в центрі кулака, прорвали розташування противника в районі Попільня —

Козятин, пройшли рейдом район Бердичева і 7-го червня зайняли Житомир. Через одчайдушний опір поляків, нашій кінноті довелося буквально пробивати собі дорогу, в результаті чого поляки лишили на місці пораненими, вбитими від куль і зарубаними, за свідченням Ревради Кінної армії, не менш як вісім тисяч бійців" (Й. Сталін, Статті і промови про Україну, с. 98).

Під натиском Червоної Армії польські війська залишили Київ. В останні дні свого панування в Києві білополяки спалили склади, висадили в повітря мости, зруйнували чимало міських будинків. Панічно тікаючи з Києва, польська армія все руйнувала на своєму шляху. Вона висаджувала в повітря залізничні станції, руйнувала мости, залізниці. Боячись оточення Червоною Армією, поляки, відступаючи з Києва, поділились на дві колони: одна пішла вздовж залізниці Київ—Ковель, друга з обозами рушила на північ, намагаючись вирватися з оточення.

Наступ Червоної Армії розгорнувся по всьому фронту.

Перша кінна армія на чолі з Ворошиловим і Будьонним гнала польських панів з Радянської землі. По дорозі польська армія залишала обози, артилерію, покидала все награбоване в селах і містах. Поляки відкочувались не тільки на південно-західному, а й на західному фронті. На Волині вони спробували затриматись, укріпившись у німецьких окопах часів імперіалістичної війни. Але й з цього рубежа польська армія скоро була вибита. Нестримною лавиною Червона Армія перейшла ріки Стир і Стоход. З меж Радянської землі білополяки були вигнані. На початку серпня Червона Армія підійшла до Львова.

Український і білоруський народи зустрічали Червону Армію як свою визволительку. У звільнених місцевостях робітники і селяни всіма силами й засобами допомагали Червоній Армії. Молодь ішла добровільцями в новосформовані частини, старики й жінки допомагали в тилу.

Переможний наступ Червоної Армії викликав у Галичині посилений революційний рух проти польського панування. По лісах формувались партизанські загони. Деякі з них, прорвавшись через польський фронт, ішли на з'єднання з частинами Червоної Армії. Влада Рад була тоді встановлена в 16 повітах Галичини. Близько двох місяців — з середини липня до середини вересня — в цих районах існували органи Радянської влади. Був створений Галицький ревком, який перебував у Тарнополі. По селах і містах діяли ревкоми. Селяни виганяли поміщиків, ділили поміщицькі землі і реманент. Проведені були декрети Радянської влади про землю, про 8-годинний робочий день, про відокремлення церкви від держави та інші.

Революційна частина робітників і селян східної Галичини вимагала провести мобілізацію в Червону Армію. У перші дні організувався галицький батальйон добровільців. Трудящі радянських повітів східної Галичини з зброєю захищали свою рідну землю від польських насильників.

Приїзд тов. Сталіна у Першу кінну армію.

Кожна перемога Червоної Армії викликала радість у революційних робітників і селян усього світу. Трудящі Європи захоплювались героїзмом Червоної Армії. В багатьох промислових містах Європи були створені „комітети діяння“ під лозунгом „Руки геть від Росії!“, які закликали робітників не вантажити військового майна для панської Польщі. По Англії і Німеччині прокотилась хвиля страйків залізничників і вантажників, які відмовились вантажити військове спорядження для польської армії. Страйковий рух почався і в самій Польщі.

М. В. Фрунзе.

Червона Армія наближалась до Варшави, але через зрадництво Троцького та його прихильників, що були в головному штабі, успіхи Червоної Армії не закріплялись. Передові частини так далеко відривались від резервів, що порушувалось постачання боєприпасів. Фронтова лінія була так розтягнута, що противникові легко було прорвати фронт. Коли польській групі військ удалося прорватись на західному фронті, червоні частини, залишившись без постачання, змушені були відійти. Кінній армії, що стояла коло Львова, Троцький наказав не брати Львова і перекинув її на північний схід. Своїми зрадницькими наказами він допоміг польським панам і Антанті.

Але скоро прорив був припинений, і червоні частини у вересні почали готуватися до контрнаступу. Польський буржуазний уряд, який хвалився, що завоює Москву, з тривогою чекав наступу Червоної Армії. Відмовившись від своїх претензій на Правобережну Україну і Білорусію, він заговорив про мир. Перемир'я було підписане в Ризі 20 жовтня 1920 р.

Розгромивши польських окупантів, радянський народ кинув свої сили на білогвардійські полчища Врангеля. Скориставшись наступом поляків, Врангель сконцентрував з допомогою Антанти великі сили і почав був тиснути червоні війська, щоб з'єднатися з правим флангом польської армії. Йому вдалося захопити частину Катеринославської губернії, і в серпні він готував великий наступ на Україну. Армія його мала велику артилерію і багато

Перехід Червоної Армії через Сиваш.

кінноти. У вересні на південний фронт прибув тов. М. В. Фрунзе з завданням розгромити армію Врангеля. У жовтні сталися вирішальні бої в районі Каховки. Кіннота Врангеля була розбита, піхота відступила до Криму, де під керівництвом іноземних інженерів були споруджені сильні укріплення. Підступи до Криму були настільки укріплені, що півострів був майже неприступний. Врангель вирішив, обороняючись у Криму, збирати сили для нового наступу.

На фронт проти Врангеля була перекинута Перша кінна армія та частини з польського фронту. Сконцентрувавши сили, Червона Армія під командуванням тов. Фрунзе перейшла в наступ на армію Врангеля. Наступати доводилось у надзвичайно важких умовах проти ворога, що дуже укріпив свої позиції, проти танків, яких у Червоній Армії тоді не було.

Вночі проти 7 листопада Червона Армія почала штурм Перекопського перешийка. Одна дивізія форсувала Сиваш. Бій тривав цілий день. Не зважаючи на великі втрати, Червона Армія закріпилась на півострові, продовжуючи наступ. 10 листопада Червона Армія штурмувала і захопила Юшунські укріплення. Останній опір білогвардійців був зламаний. Врангелівська армія була скинута з Кримського півострова. Генерали, офіцери, буржуазія і сам Врангель на кораблях утекли в Туреччину. Крим став радянським.

У треті роковини Великої Жовтневої революції, в день штурму Перекопа, Ленін, розбираючи причини, які вели радянський народ від перемоги до перемоги, сказав: „Головна ж причина того, що нам зараз дало перемогу, головне джерело — це героїзм, самопожертва, нечувана витримка в боротьбі, виявлена червоноармійцями, які вмирали на фронті, виявлена робітниками й селянами, які терпіли, особливо промислові робітники, які за ці три роки в масі терпіли сильніше, ніж у перші роки капіталістичного рабства. Вони йшли на голод, холод, на муки, щоб тільки вдержати владу. І цією витримкою, цим героїзмом вони створили тил, — єдино міцний тил, який існує між силами, що борються в цей момент“ (Ленін, Твори, т. XXV, с. 431).

Розгромом Врангеля і встановленням Радянської влади в Криму закінчується період іноземної воєнної інтервенції, хоч боротьба з залишками контрреволюційних сил на окраїнах великої Радянської країни тривала ще довго.

„Війна іноземних інтервентів і російських білогвардійців проти Рад скінчилась перемогою Рад.

„Радянська республіка відстояла свою державну незалежність, своє вільне існування.

„Це був кінець іноземної воєнної інтервенції і громадянської війни.

„Це була історична перемога Радянської влади“ (Історія ВКП(б), Короткий курс, сс. 228—229).

РОЗДІЛ XV

ПЕРЕХІД ДО МИРНОЇ РОБОТИ ПО ВІДБУДУВАННЮ НАРОДНОГО ГОСПОДАРСТВА (1921—1925)

1. Радянська Україна після закінчення громадянської війни. Перехід до непу

Розгром іноземної воєнної інтервенції і кінець громадянської війни позбавили уряди Антанти можливості нового наступу проти Країни Рад. Польща змушена була піти на мир.

18 березня 1921 р. в Ризі був підписаний мирний договір між Радянською Росією і Радянською Україною, з одного боку, і Польщею — з другого. За цим договором Західна Україна (Галичина й західна частина Волині) і Західна Білорусія залишались за Польщею. Ще раніше підписали мирні договори з Радянським урядом Естонія, Литва, Латвія та Фінляндія. Згодом укладені були торгові угоди з Англією, Францією, Німеччиною, Італією, Норвегією та іншими країнами.

В умовах капіталістичного оточення і запеклої боротьби з капіталістичними елементами всередині країни радянський народ почав відбудовувати своє народне господарство.

За роки імперіалістичної і громадянської війни народне господарство України було дуже зруйноване. Інтервенти нищили фабрики й заводи, руйнували мости, залізниці, культурні заклади. Французькі війська, покидаючи Одесу, забрали з собою флот. Те саме зробили і білогвардійські частини Врангеля, тікаючи з Криму.

Знищення засобів зв'язку, руйнування транспорту приводили до ще більшого розриву між окремими галузями народного господарства.

Дуже занепала кам'яновугільна промисловість Донбаса. Це пояснювалось і тим, що саме на території Донецького басейну відбувались найбільш запеклі бої. Іноземні інтервенти й білогвардійці не раз намагалися відрізати Донбас від Радянської Республіки, щоб позбавити її вугілля і металу. Білогвардійці й інтервенти, проходячи через Донбас, руйнували господарство шахт і рудників.

Ці руйнування, відсутність ремонту, припинення робіт на шахтах привели до того, що на літо 1920 р. 600 шахт було затоплено. Продуктивність праці на діючих шахтах була дуже

низька. Видобуток вугілля в 1920 р. ледве досягав 5—8% довоєнного рівня.

У ще скрутнішому становищі перебувала рудна промисловість Криворізького району. Всі потужні рудники були затоплені. Замість 25-тисячної армії рудокопів, у 1920 р. на рудниках лишалось близько тисячі робітників.

З 57 домен, що діяли на Україні в 1913 р., працювала тільки одна. Вся металургічна промисловість давала 5% продукції довоєнного рівня. Тільки окремі заводи все ще працювали. Життя цих заводів підтримували ентузіасти-робітники.

Під кінець 1920 р. робітників в українській промисловості налічувалось близько 316 тис. Сюди ввійшла і частина робітників, демобілізованих з Червоної Армії. Це становило менше половини числа робітників у 1913 р.

Не в кращому становищі перебувало і сільське господарство. Засівна площа на Україні в 1920 р. зменшилась навіть відносно 1916 р. на 30—40%.

У 1920 р. по всій Радянській країні валовий збір хлібів досягав 1979 млн. пудів, замість 4661 млн. пудів, зібраних у Росії в 1913 р. Зменшилась кількість коней, рогатої худоби і овець. В багато разів зменшились засіви цукрових буряків. Глибину занепаду сільського господарства показав голод 1921 р.

У країні було мало хліба, жирів, одежі, мила, солі, гасу та інших предметів першої потреби. Бракувало вугілля та дров для промисловості і транспорту, тим більше для огрівання житла.

Сувора зима 1920/21 р. ще більше погіршувала становище трудящих країни. В містах України інтервенти за часи окупації зруйнували комунальне господарство — водопроводи, каналізацію, електростанції. Наслідком війни і недоїдання була епідемія тифу, що набула грізних розмірів у 1920—1921 рр.

Пролетаріат великих заводів країни був розпорошений і почасти декласований. Багато робітників ішло на село працювати в сільському господарстві. Масовим стало мішечництво. Злидні і голод трудящих мас використовувало куркульство, спекулюючи продуктами сільського господарства.

Росло незадоволення селян продовольчою розверсткою. Це незадоволення використовували класові вороги для боротьби проти Радянської влади. Найбільшими контрреволюційними виступами в країні були куркульські повстання в Тамбовській губернії (антоновщина) і заколот в Кронштадті. Кронштадтський заколот скоро був ліквідований червоними частинами під командуванням тов. Ворошилова, а куркульські банди Антонова були розгромлені червоними частинами Котовського. Знищено було цілий ряд куркульських банд на Україні. Велику роль у боротьбі з цими бандами відіграли комітети незаможних селян, утворені в травні 1920 р.

Органами ЧК були розгромлені контрреволюційні організації, які продовжували боротьбу проти Радянської влади. На

гроші імперіалістичних держав контрреволюційні організації провадили шпигунську діяльність і підготовку повстань. Так, наприклад, „Київський обласний центр дій", створений у 1920 р., одержував субсидії на шпигунську діяльність з Польщі і Франції. Тоді ж таки в Києві з петлюрівських недобитків на чолі з С. Єфремовим була створена контрреволюційна організація БУД („Братство української державності"). Ця організація провадила свою контрреволюційну діяльність за вказівками петлюрівського „уряду", який перебував у Польщі. Пізніше, в 1924 р., БУД остаточно розвалилось і натомість була створена СВУ („Спілка визволення України"). Контрреволюційну діяльність провадили так званий „Центральний український повстанський комітет" та „Козацька рада".

В Одесі в 1921 р. була викрита підпільна гетьманська організація. На Київщині діяла банда Мордалевича, яку підтримували українські есери. Диверсійну роботу провадили польські націоналісти. В Польщі з петлюрівців, денікінців, врангелівців формувалась велика банда Тютюнника. З нею підтримували зв'язок українські націоналісти, що залишились на Україні і пролізли в радянський апарат. Знаючи, що готується напад Тютюнника на радянські кордони, БУД готувало куркульське повстання на Київщині, щоб забезпечити успіх Тютюнника. Та коли Тютюнник восени 1921 р. перейшов кордон з своєю бандою, червоноармійські частини під командуванням Котовського розгромили його.

На Катеринославщині і Полтавщині успішну боротьбу з махновськими бандами вели частини Червоної Армії. Махнові довелося тікати в Румунію.

Воєнна боротьба з бандитизмом супроводилась політико-виховною роботою на селі. Бандитизм на Україні був остаточно ліквідований пізніше, в період відбудування народного господарства, в період переходу від воєнного комунізму до нової економічної політики.

„ЦК розумів, що відпала необхідність в продрозверстці, що треба її замінити продподатком, щоб дати можливість селянам використовувати більшу частину лишків свого виробництва на свій розсуд. ЦК розумів, що такий захід дав би можливість оживити сільське господарство, розширити виробництво зерна і технічних культур, необхідних для розвитку промисловості, оживити в країні товарооборот, поліпшити постачання міст, створити нову, господарську основу союзу робітників і селян" (Історія ВКП(б), Короткий курс, с. 236).

Проти лінії партії знову виступили антипартійні елементи — Троцький та інші. Вони були проти розгортання демократії в профспілках. Вони нав'язали партії дискусію про профспілки. Дискусія про профспілки була суперечкою не тільки в питаннях про ставлення до профспілок. На ділі це була суперечка про ставлення до селянства, що було незадоволене політикою

воєнного комунізму, про ставлення до безпартійної маси робітників, взагалі про підхід партії до маси, коли громадянська війна вже кінчалась.

Разом з Троцьким виступали і інші антипартійні групи— „робоча опозиція", „демократичний централізм", „ліві комуністи". Разом з ними виступали меншовики, есери, бундівці та українські буржуазні націоналісти.

Більшовицька партія, її Центральний Комітет, очолюваний Леніним і Сталіним, спрямували головний удар проти троцькістів як головного центра антипартійних угруповань. У своїх виступах Ленін говорив про прямий зв'язок між кронштадтськими заколотниками і розкольницькою діяльністю троцькістів та бухарінців.

Українську організацію більшовиків у той час очолював В. М. Молотов, що був обраний секретарем ЦК КП(б)У в листопаді 1920 р. на V Всеукраїнській партійній конференції. Він керував боротьбою більшовиків України проти всяких антипартійних угруповань. В. М. Молотов працював на Україні до березня 1921 р. — до початку X з'їзду РКП(б), на який він був делегований харківськими більшовиками.

X з'їзд РКП(б) намітив шляхи відбудування народного господарства країни. З'їзд прийняв постанову про перехід від політики воєнного комунізму до нової економічної політики (неп) як єдино правильної політики, що веде до знищення класів і побудови соціалізму. На доповідь Леніна з'їзд виніс постанову про заміну продрозверстки натуральним продовольчим податком. Сума податку була менша від продрозверстки, а лишками продуктів сільського господарства селяни могли торгувати. Відкинувши ворожі пропозиції опозиційних угруповань, з'їзд забезпечив міцний союз робітничого класу й селянства для будівництва соціалізму.

З'їзд заслухав також доповідь тов. Сталіна по національному питанню, яке при переході країни до мирного будівництва набувало дуже важливого значення. Треба було включити в соціалістичне будівництво всі відсталі народи Радянської країни. Тов. Сталін поставив питання про знищення господарської, політичної і культурної відсталості гноблених царським режимом національностей, яку дістала Радянська влада у спадщину від минулого.

З'їзд схвалив пропозиції тов. Сталіна. Разом з тим з'їзд засудив антипартійні ухили в національному питанні — великодержавний шовінізм і місцевий націоналізм — і спрямував головний удар проти великодержавного шовінізму як головної небезпеки.

На доповідь тов. Леніна з'їзд виніс постанову про негайний розпуск фракційних груп і про непримиренну боротьбу з фракційністю, з ухилами від генеральної лінії партії. В резолюції „Про єдність партії" з'їзд указав на необхідність для кожного члена партії зміцнювати єдність, згуртованість партії. Постанови X з'їзду РКП(б) відіграли вирішальну роль у справі організації робітників і селян на ліквідацію наслідків руїни в народному господарстві.

Після X з'їзду партії ВЦВК восьмого скликання опублікував декрет про заміну продрозверстки продподатком. До відома селянства цілої країни було доведено, що після сплати податку кожний селянин має право вільно торгувати лишками сільськогосподарської продукції. Продовольчі загони були скасовані. Дозволена була вільна торгівля на базарах і ярмарках. Законодавство та адміністративна діяльність радянських органів були пристосовані до нової економічної політики. Всі заходи Радянського уряду

В. І. Ленін на Всеросійському суботнику 1 травня 1920 р.

були підпорядковані єдиному завданню — відбудуванню народного господарства.

Народне господарство України, як і всієї Радянської країни, відбудовувалось силами робітників і селян, коштом внутрішніх ресурсів, без усяких іноземних позик. Насамперед розгорнулась боротьба за збільшення видобутку вугілля і руди, що являють собою основу життя металургічних заводів.

На шахти, рудники, заводи повертались з сіл досвідчені шахтарі й металурги. Це були ентузіасти відбудування народного господарства.

У відбудуванні народного господарства велику роль відіграли „суботники". Робітники, червоноармійці, службовці в ці дні працювали, ліквідуючи розруху.

На допомогу робітникам України їхали бригади робітників з Москви, Петрограда та інших промислових центрів Радянської Росії. Вони часто приїжджали з своїм інструментом, щоб упорядкувати той чи інший цех заводу. Вони супроводили транс-

порти котлів, машин та іншого устаткування, що вивозилося з Росії в Донецький басейн. „Все для Донбаса!“ — стало лозунгом країни. Робітники Росії і України робили відрахування з своїх коштів для робітників Донбаса. На початку 1921 р. український Радянський уряд провів мобілізацію колишніх гірників і відправив їх на Донбас. V Всеукраїнська партійна конференція мобілізувала для Донбаса 10% свого складу. Робітники відвойовували у розрухи шахти, рудники, заводи й фабрики. Боротьба з розрухою стала лозунгом найширших трудящих мас.

На XI з'їзді партії, що зібрався в березні 1922 р., були зроблені підсумки першого року нової економічної політики. Вказуючи на успіхи нової економічної політики, Ленін на цьому з'їзді заявив: „Ми рік відступали. Ми повинні тепер сказати від імени партії: — досить! Та мета, яку відступом мали досягти, досягнута“ (Ленін, Твори, т. XXVII, с. 219).

З'їзд у своїх рішеннях намітив шляхи перемоги соціалізму над капіталізмом в галузі економіки. Це був останній з'їзд партії, яким особисто керував Ленін. Після з'їзду на пленумі ЦК генеральним секретарем Центрального Комітету був обраний тов. Сталін.

2. Створення СРСР

Велика Жовтнева соціалістична революція згуртувала народи Радянської країни і наочно довела їм всю правоту вказівок Леніна і Сталіна, що тільки спільними зусиллями всіх народів можна буде відстояти свою незалежність.

У першій Конституції УРСР було записано, що Українська Радянська Соціалістична Республіка вступає в найтісніше політичне об'єднання з усіма радянськими республіками для спільної боротьби з ворогами пролетарської революції і для найтіснішого співробітництва в галузі соціалістичного будівництва. У травні 1919 р. український Радянський уряд висловився за те, щоб 1) збройні сили всіх радянських республік були об'єднані для боротьби з ворогами і 2) щоб всі матеріальні засоби, необхідні для проведення цієї боротьби, було б зосереджено навколо спільного для всіх республік центра.

Виходячи з цього, Центральний виконавчий комітет Рад України доручив Президії звернутись до ЦВК всіх радянських республік з пропозицією виробити конкретні форми організації єдиного фронту революційної боротьби.

Ще в травні 1920 р., під час війни з польськими інтервентами, IV Всеукраїнський з'їзд Рад виносить постанову, що „УРСР, зберігаючи свою самостійну державну конституцію, є членом Всеросійської Радянської Федеративної Соціалістичної Республіки“.

У грудні 1920 р. був підписаний договір між РРФСР та УРСР, перший пункт якого говорив, що „Російська Радянська Федеративна Соціалістична Республіка та Українська Радянська

Ленін і Сталін у Горках.

Соціалістична Республіка вступають між собою у воєнний і господарський союз". Заявляють про союз і укладають договори з РРФСР і Азербайджан, Білорусія, Вірменія та Грузія.

Завдання будівництва соціалізму і зміцнення обороноздатності країни вимагали ще тіснішого співробітництва народів Радянської країни. „Треба було об'єднати всі народні сили для будівництва соціалізму. Треба було організувати міцну оборону країни. Треба було забезпечити всебічний розвиток усіх національностей нашої батьківщини. Для цієї мети необхідно було ще більше зблизити всі народи Радянської країни" (Історія ВКП(б), Короткий курс, с. 245).

V Всеукраїнський з'їзд Рад, що почався 25 лютого 1921 р., був першим з'їздом Рад України після закінчення громадянської війни. На запрошення Всеукраїнського з'їзду Рад приїхати на з'їзд Ленін відповів телеграмою, в якій вітав V з'їзд Рад України і висловлював певність, що з'їзд робітників України всупереч усім перешкодам і підступам ворогів зміцнить Радянську Україну. Ленін шкодував, що не міг прийняти запрошення з'їзду, але сподівався в найближчий час відвідати Радянську Україну.

З'їзд відіграв велику роль у справі дальшого зміцнення органів Радянської влади на Україні. З'їзд установив чіткі взаємовідносини між органами Радянської влади на Україні згори донизу.

Великодержавні шовіністи, місцеві націоналісти всіляко перешкоджали створенню Союзу Радянських Соціалістичних Республік, але ці жалюгідні спроби були відкинуті народами Радянської країни. Об'єднання в єдину союзну державу стало справою багатомільйонних трудящих мас. Це був єдино правильний шлях, визначений Леніним і Сталіним, шлях, що вів до зміцнення Радянської країни.

З'їзди Рад України, Білорусії, Грузії, Азербайджана, Вірменії вибирали делегатів для вироблення декларації і договору про утворення Союзу Радянських Соціалістичних Республік.

30 грудня 1922 р. відбувся І Всесоюзний з'їзд Рад, на якому за пропозицією Леніна і Сталіна прийнятий був договір про утворення Союзу Радянських Соціалістичних Республік.

Прийняття договору і декларації про створення СРСР було великою перемогою національної політики партії.

„Сьогоднішній день,—говорив тов. Сталін,—є днем торжества нової Росії, що розбила ланцюги національного гніту, організувала перемогу над капіталом, створила диктатуру пролетаріату, розбудила народи Сходу, запалює робітників Заходу, перетворила червоний стяг з прапора партійного у прапор державний і зібрала навколо цього прапора народи радянських республік для того, щоб об'єднати їх в одну державу, в Союз Радянських Соціалістичних Республік, прообраз майбутньої світової радянської соціалістичної республіки" (І з'їзд Рад СРСР, Стенографічний звіт, сс. 5—6, М., 1923).

Через чотири місяці, в квітні 1923 р., відбувся XII з'їзд партії, на якому центральним було національне питання. Доповідачем по національному питанню був тов. Сталін. Тов. Сталін закликав до рішучої боротьби з великоросійським шовінізмом і місцевим буржуазним націоналізмом. З'їзд, керований тов. Сталіним, викрив грузинських націонал-ухильників і тих, що їх підтримували, — Троцького, Бухаріна, Радека, Скрипника, Раковського. По доповіді тов. Сталіна з'їздом були ухвалені заходи щодо ліквідації господарської і культурної нерівності між окремими народами Радянської країни. Вся партія більшовиків була мобілізована на боротьбу проти опортуністичних ухилів у національному питанні.

У своїх рішеннях з'їзд підкреслив необхідність найшвидшого відбудування важкої індустрії як фундаменту соціалістичного будівництва.

У січні 1924 р. відбувся II Всесоюзний з'їзд Рад, на якому була схвалена Конституція СРСР. Союз вільних народів Радянської країни був закріплений у Конституції СРСР, виробленій під безпосереднім керівництвом тов. Сталіна.

21 січня 1924 р. радянський народ і вся передова частина людства переживали велике горе. Помер вождь радянського народу, основоположник більшовицької партії і Комінтерну В. І. Ленін. На II з'їзді Рад СРСР від імени партії тов. Сталін виголосив

велику клятву, в якій говорив, що партія більшовиків з честю виконає заповіти Леніна; буде високо тримати і берегти в чистоті велике звання члена партії; буде берегти єдність партії, як зіницю ока; буде берегти і зміцнювати диктатуру пролетаріату; зміцнювати всіма силами союз робітників і селян; зміцнювати і розширяти Союз Республік; не шкодувати сил для зміцнення нашої Червоної Армії і Червоного Флоту. Наприкінці тов. Сталін говорив: „Покидаючи нас, товариш Ленін заповів нам вірність принципам Комуністичного Інтернаціоналу. Клянемося тобі, товаришу Ленін, що ми не пошкодуємо свого життя для того, щоб зміцнювати і розширяти союз трудящих усього світу — Комуністичний Інтернаціонал!". На смерть вождя всі народи Радянської країни відповіли ще більшим згуртуванням навколо ленінської партії більшовиків, навколо друга і соратника Леніна — товариша Сталіна.

Тисячі робітників і селян подавали в ці дні заяви з проханням прийняти їх до більшовицької партії. На Україні більшовицька організація з січня 1924 р. по кінець 1925 р. виросла у 2½ рази. В січні 1924 р. вона налічувала у своїх рядах 57 016 членів і кандидатів партії, а в жовтні 1925 р. — 138 379.

Робітнича й селянська молодь ішла в ряди Ленінської Комуністичної Спілки Молоді.

3. УРСР під кінець відбудовного періоду

Створення і зміцнення Союзу Радянських Соціалістичних Республік привело до ще більш могутнього розгортання господарського і культурного будівництва Радянської країни. Рік-у-рік міцнів та розширявся соціалістичний сектор народного господарства.

В травні 1924 р. відбувся XIII з'їзд РКП(б). У своїх рішеннях з'їзд підкреслив потребу дальшого зміцнення змички міста і села в новій обстановці. „Виходячи із завдання зміцнення змички міста і села, з'їзд дав вказівку про дальше розширення індустрії, в першу чергу легкої індустрії, одночасно підкресливши необхідність швидкого розвитку металургії" (Історія ВКП(б), Короткий курс, с. 253).

На Україні швидко зростала велика промисловість. У 1924 р. зусиллями робітників було механізовано добування на 15 шахтах, а в 1925 р. таких шахт було вже 48. Видобуток вугілля в 1923/24 р. досягав 11 млн. тонн. Замість однієї домни в 1920 р., в 1925 р. їх працювало вже понад 25.

Промисловість України в 1924/25 господарському році одержала від Союзного уряду понад 100 млн. крб. золотом. Великі кошти були вкладені в машинобудування, завдяки чому вже в 1925/26 господарському році продукція Південного машинобудівного тресту становила 106% довоєнної продукції всієї машинобудівної промисловості України. Значно переустатковані були найбільші заводи: в Дніпропетровську, Кам'янському,

Сталіні та інших містах. У Штерівці в 1925 р. будувалась нова електрична станція.

В 1925/26 р. були закладені і почали будуватися Харківська електрична станція в Чугуєві, Київська, Шахтинська і цілий ряд інших. Ішли підготовчі роботи до будування Дніпрельстану. Одночасно переустатковувалися старі і будувалися нові заводи хімічної промисловості. Виробництвом соди, скла промисловість України вже в 1925 р. перевищила довоєнні роки. Росла кількість діючих цукрових заводів. Цукрова промисловість у 1925/26 р. виробляла понад половину продукції 1913 р. Відбудовувались і головним чином будувались наново заводи харчової промисловості.

Відроджувалась промисловість, зростав чисельно пролетаріат. В 1925 р. у великій промисловості України працювало 454 000 робітників. Кількість безробітних зменшувалась, але промисловість не могла ще дати роботу всім безробітним. Десятки тисяч безробітних були залучені до впорядкування міського господарства. В першу чергу відбудовувалось господарство великих промислових міст України — Харкова, Києва, Дніпропетровська та ін. Вся Радянська країна виходила з господарської розрухи, в яку її кинули царизм, Тимчасовий уряд, українська буржуазія, численні іноземні інтервенти.

Героїчна робота пролетаріату, керованого партією більшовиків, дала свої чудові наслідки. На 1925 р. велика промисловість країни давала близько трьох чвертей всієї довоєнної продукції.

Ріст промисловості був тісно зв'язаний з піднесенням сільського господарства. Після неврожайного 1921 року селянство почало збирати відносно добрі врожаї. Засівна площа в усьому Союзі і на Україні рік-у-рік збільшувалась. Значно зростав засів технічних культур, головним чином цукрових буряків. Уже в 1924/25 р. сільське господарство всієї Радянської країни наближалось до довоєнного рівня, а в 1926/27 р. засівна площа України перевищила довоєнну на 4,7%.

Промисловість давала вже сільському господарству новий інвентар. Сільське господарство поступово механізувалося. В 1923/24 р. на Україні працювало 433 трактори, а в 1924/25 р. їх було вже 3190. Це були у значній мірі американські „фордзони" і трактори інших іноземних систем. Для піднесення бідняцьких господарств уряд відпускав мільйонні кошти у формі сільськогосподарських знарядь, кредитів і насінних позик. Урядова допомога приводила до того, що кількість бідняцьких господарств на Україні меншала, вони переходили в розряд середняцьких.

Куркульство все ще залишалось досить сильним прошарком і в деяких районах мало тенденцію до зростання. Воно орендувало землю, застосовувало найману робочу силу.

Біднота, демобілізовані червоноармійці йшли в комуни, артілі, але роль цих колективів у загальному господарстві країни була

все ще невелика. Пізніше, на X з'їзді КП(б)У, тов. Каганович говорив: „Колективізація на Україні також має певні господарські досягнення. Колективи на Україні охоплюють тепер до 296 тис. їдців. Земельна площа, що є в розпорядженні колективів, становить 496 тис. десятин. У складі колективів коло 8% припадає на наймитів, стільки ж на робітників, коло 5% — на інтелігентів і ін. і до 80% — на селян, що з них $^3/_4$ біднота". Партійні організації всіма способами зміцнювали ці нечисленні колективи.

Одним з факторів, що сприяли зростанню господарського будівництва в країні і поліпшенню матеріального становища трудящих, була грошова реформа, проведена в 1924 р. Паперові гроші, покупна здатність яких падала буквально день-у-день, були замінені сталим карбованцем у червінцях. Значно поліпшена була торгова сітка, хоч окремі галузі торгівлі все ще перебували в руках дрібної буржуазії. За ці роки значно зросла кооперативна торгівля.

Економічний розвиток усіх галузей народного господарства країни привів до поліпшення матеріальних і побутових умов трудящих. Рік-у-рік збільшувалась заробітна плата трудящих. Якщо в 1920/21 р. заробітна плата ледве покривала вартість хліба, то в 1923/24 р. середня місячна заробітна плата робітника України в червінцях становила 39,09 крб., а в 1927/28 р. вона була збільшена майже вдвоє і досягала 61,08 крб. Уряд відпускав мільйонні кошти на відбудування житлового фонду, на робітниче житлове будівництво та будівництво клубів, палаців культури, санаторій, будинків відпочинку і т. ін.

Кожна перемога радянського народу, кожен крок уперед до соціалізму відбувався в умовах загостреної класової боротьби. Приречені на загибель капіталістичні елементи всередині країни, розраховуючи на інтервенцію, на допомогу імперіалістичних урядів Європи, чинили шалений опір політичним і господарським заходам Радянського уряду. Деякі з них були безпосередньо зв'язані з урядовими колами буржуазних держав Європи й орудували за їх вказівками. Помічниками буржуазії були троцькісти, праві реставратори, буржуазні націоналісти. Вони намагались зірвати соціалістичну індустріалізацію країни.

Комуністична партія, проводячи ленінсько-сталінську політику, ламала опір буржуазних націоналістів. За цей період викрито було цілий ряд контрреволюційних організацій, які шкодили в промисловості, сільському господарстві і культурному будівництві. Всією своєю діяльністю вони тягли країну назад, до капіталізму. Разом з цими ворогами соціалістичної батьківщини провадили підривну роботу і троцькісти. Своїми наклепами на партію більшовиків та її вождя Леніна троцькісти давали зброю в руки всім ворогам комунізму і Радянської влади. Тов. Сталін згуртував партію і всіх трудящих на дальшу боротьбу за перемогу соціалізму в нашій країні. В 1924 р. вийшла

в світ праця тов. Сталіна „Про основи ленінізму", яка ідейно озброїла більшовиків у боротьбі з троцькізмом. Більшовики України під проводом Л. М. Кагановича громили троцькістські групи на Україні.

Коли народне господарство досягло передвоєнного рівня, перед партією і Радянською владою постало питання про дальші перспективи і напрям розвитку соціалістичного будівництва в СРСР. Тов. Сталін довів, що в нашій країні є всі можливості для збудування соціалізму, якщо капіталістичні держави не нападуть на Радянський Союз і не зірвуть соціалістичного будівництва.

Партія підтримала тов. Сталіна і рішенням XIV партконференції (квітень 1925 р.) затвердила настанови тов. Сталіна.

Опозиціонери — троцькісти, зінов'євці, бухарінці — виступили проти настанов партії на перемогу соціалізму в СРСР. Вони знову висунули давно засуджену й відкинуту партією „теорію" про неможливість побудови соціалізму в СРСР. Їх „теорія" цілком відповідала інтересам і прагненням буржуазних елементів в СРСР, що мріяли про переродження диктатури пролетаріату в буржуазну демократію. Ось чому лозунги антипартійних угруповань цілком сприймались дрібною буржуазією та куркульством і були підтримані закордонною білогвардійською пресою.

Опозиціонери, всупереч одностайному схваленню всією партією настанови тов. Сталіна, почали вербувати собі прихильників для боротьби проти партії, щоб розколоти її і цим знесилити диктатуру пролетаріату, підготувавши цим шлях до реставрації буржуазного ладу в СРСР.

Нищівного удару буржуазним реставраторам завдав XIV з'їзд ВКП(б), що зібрався в Москві в грудні 1925 р. З'їзд розробив план дальшого соціалістичного наступу, план індустріалізації країни. XIV з'їзд партії ввійшов в історію як з'їзд індустріалізації.

XIV з'їзд ВКП(б) зібрався в період, коли в країні завершувався процес відбудування народного господарства. В політичному звіті Центрального Комітету тов. Сталін говорив про великі зрушення, що сталися в країні. Тільки в умовах радянської системи можна було так швидко відбудувати народне господарство. Але країна все ще лишалась аграрною. Центральним завданням партії була дальша боротьба за соціалістичну індустріалізацію країни, за перетворення Радянської країни з аграрної в індустріальну. Тов. Сталін говорив: „Ми все ще країна аграрна: продукція сільського господарства переважає над продукцією промисловості. Основне в промисловості полягає в тому, що вона вже підійшла до межі довоєнних норм, що дальші кроки в промисловості означають розгортання її на новій технічній базі, тобто нове переустаткування, нове будівництво заводів. Це справа дуже важка" (Й. Сталін, Політичний звіт Центрального Комітету XIV з'їздові ВКП(б), Політвидав ЦК КП(б)У, 1937, сс. 72—73).

XIV з'їзд ВКП(б) намітив шляхи індустріалізації, які забезпечували господарську самостійність країни і вели до дальшого зміцнення обороноздатності СРСР. У своїй постанові з'їзд записав: „В області економічного будівництва з'їзд виходить з того, що наша країна, країна диктатури пролетаріату, має „все необхідне для побудування повного соціалістичного суспільства" (Ленін). З'їзд вважає, що боротьба за перемогу соціалістичного будівництва в СРСР є основним завданням нашої партії" (Історія ВКП(б), Короткий курс, с. 260). З'їзд заплямував і відкинув плани „нової опозиції" Каменєва, Зінов'єва та інших, якими вони хотіли закабалити СРСР, перетворивши його в аграрний придаток до імперіалістичних держав Європи.

XIV з'їзд ВКП(б), керований тов. Сталіним, мобілізував усю партійну організацію, весь робітничий клас і селянство на дальшу боротьбу за індустріалізацію країни. Кошти, нагромаджені за роки відбудовного періоду, пішли на реконструкцію старих і будівництво нових заводів.

У центрі уваги всієї країни була вугільна і металургічна промисловість як основа розвитку всіх галузей народного господарства.

РОЗДІЛ XVI

БОРОТЬБА ЗА ІНДУСТРІАЛІЗАЦІЮ НАРОДНОГО ГОСПОДАРСТВА (1926—1929)

1. Перші успіхи індустріалізації

В 1926 р. Радянський Союз приступив до здійснення широкого плану індустріалізації країни, що його намітив XIV з'їзд ВКП(б).

Важка промисловість України розвивалась досить швидко. Ще на XIV партійній конференції тов. Дзержинський відзначав, що „розвиток української металопромисловості йде семимильними кроками". Цей розвиток прискорювався збільшенням капіталовкладень у народне господарство України. В 1924/25 р. капітальні вкладення в усуспільнений сектор народного господарства України становили 212 млн. крб., а в 1926/27 р.—вже 529 млн. крб., з яких 228 млн. крб. було вкладено в будівництво вугільної і металургічної промисловості.

Порівняно з 1925/26 господарським роком приріст у 1926/27 р. становив: у виробництві засобів виробництва — 24%, у видобутку вугілля — 25%, залізної руди — 46%, марганцевої руди — 13%, у витопленні чавуну — 33%, у виробництві сільськогосподарських машин — 23%. Такий приріст продукції був результатом реконструкції промисловості. Багато заводів було перебудовано, спрацьоване устаткування замінялося новими верстатами, доменні печі, коксові установки перебудовувались, будувались нові цехи.

Були реконструйовані такі заводи, як Краматорський і паровозобудівні Луганський та Харківський, Миколаївський, Дніпропетровські ім. Петровського та ім. Дзержинського, Маріупольський і інші. Продукція цих заводів давно переступила довоєнний рівень.

Одночасно на Україні розгорталося будівництво електростанцій Харківської, Київської, Криворізької, починалось будівництво Дніпровської електростанції. Питома вага промисловості України на кінець 1927 р. досягла 42% у народному господарстві СРСР. Це були перші успіхи плану індустріалізації на Україні.

Промисловість посилила свою допомогу сільському господарству. Селянство почало одержувати складні сільськогосподарські машини радянського виробництва. На полях Радянської України появилося багато тракторів, випущених Путіловським і Велико-Токмацьким заводами. Більшість тракторів направлялась у колгоспи і машинно-тракторні товариства.

Посилювався колгоспний рух на селі, хоч загалом колгоспи посідали ще невелике місце в сільському господарстві країни. На Україні в 1925 р. було вже 5300 колгоспів, або 1,1% селянських господарств. Перемоги індустріалізації забезпечували витіснення капіталістичних елементів з усіх галузей народного господарства, в тому числі і сільського.

Перші перемоги індустріалізації на Україні підсумував X з'їзд КП(б)У, що зібрався в Харкові в листопаді 1927 р. Партійна організація України налічувала тоді 177 500 членів і кандидатів партії. Комсомольська організація мала в своїх рядах 400 тис. чоловік.

X з'їзд КП(б)У на звітну доповідь секретаря ЦК КП(б)У тов. Кагановича відзначив, що партія, керована тов. Сталіним, зміцнила диктатуру пролетаріату і союз робітничого класу з селянством.

У господарському питанні з'їзд відмітив здобуті партією на Україні під проводом ЦК значні успіхи в справі соціалістичного будівництва, що виявилося перш за все в дальшому рості та зміцненні промисловості, особливо великої (металургічної, гірничої тощо) — цієї командної висоти нашого соціалістичного господарства.

Матеріально-культурне становище трудящих значно поліпшилося,— зросла реальна заробітна плата, збільшилися видатки на соціальне страхування і робітниче житлове будівництво.

Політична активність і організація робітничого класу піднялась ще вище. У лави партії Леніна—Сталіна вступили десятки тисяч передових робітників. Опозиційні угруповання різних гатунків не мали ніякої підтримки у робітничого класу і були розбиті більшовицькою партією.

2. Перша п'ятирічка розвитку народного господарства

Борючись за дальшу індустріалізацію країни, робітничий клас виявляв величезний героїзм, перемагаючи об'єктивні труднощі соціалістичного будівництва і знищуючи опір ворогів соціалізму. На кінець 1927 р. комуністична партія намічає великий план першої п'ятирічки. Директиви до складання першого п'ятирічного плану розвитку народного господарства СРСР вперше обговорювалися в грудні 1927 р. на XV з'їзді ВКП(б). XVI партійна конференція, що зібралась у квітні 1929 р., схвалила перший п'ятирічний план.

„Основне завдання п'ятирічки,—говорив пізніше тов. Сталін на об'єднаному пленумі ЦК і ЦКК ВКП(б) 7 січня 1933 р.,—полягало в тому, щоб створити в нашій країні таку індустрію, яка була б здатна переозброїти і реорганізувати не тільки промисловість в цілому, але й транспорт, але й сільське господарство — на базі соціалізму.

„Основне завдання п'ятирічки полягало в тому, щоб перевести дрібне і роздроблене сільське господарство на рейки крупного колективного господарства, забезпечити тим самим економічну базу соціалізму на селі і ліквідувати таким чином можливість відновлення капіталізму в СРСР" (Й. Сталін, Питання ленінізму, вид. XI, сс. 333—334).

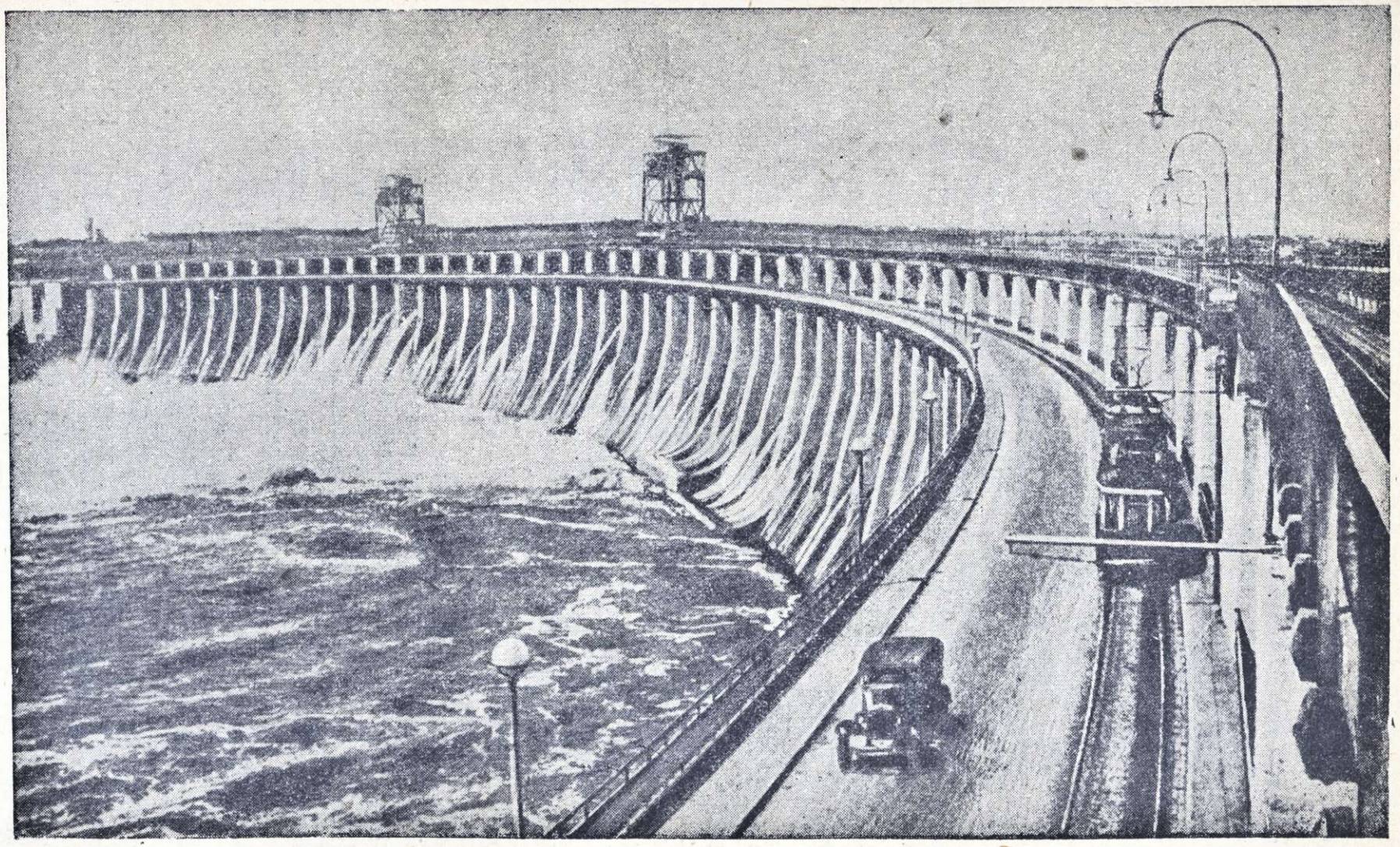
Після партійної конференції п'ятирічний план став бойовою програмою для всіх партійних, господарських, професійних та інших радянських організацій.

П'ятирічний план намічав розширення старих і створення нових заводів, які б виробляли устаткування для металургічної, паливної, автотракторної, текстильної і інших галузей промисловості. В народне господарство протягом п'ятирічки намічено було вкласти 64,6 млрд. крб., з них у промисловість разом з електрифікацією — 19,5 млрд. крб., в сільське господарство — 23,2 млрд. крб., у транспорт — 10 млрд. крб. і т. д. Про масштаби капіталовкладень можна судити, якщо згадати, що за 1924—1928 рр. всі капіталовкладення в народне господарство становили 26,5 млрд. крб.

Будівництво нових гігантів соціалістичної індустрії стало в центрі уваги всього радянського народу, всіх радянських республік, що входять до складу СРСР. Сотні тисяч робітників з усіх кінців Радянського Союзу йшли на новобудови. Участь у соціалістичному будівництві відсталих народностей, віками пригноблюваних царизмом, ламала старий дореволюційний побут цих народів.

По-новому стали вивчати багатства Радянської країни. Сотні геологічних експедицій розшукували і вивчали підземні багатства. Соціалістичний план розв'язував завдання, поставлене ще Леніним, про раціональне розміщення промисловості з точки зору близькості сировини і найменшої втрати праці при переході від обробки сировини до всіх послідовних стадій обробки напівфабрикатів, аж до одержання готового продукту.

Стали створюватись нові промислові райони. Посилено розроблялись кам'яновугільні багатства Кузбаса, який перетворився в другу вугільну базу Радянського Союзу. Розгорталося розроблення мінеральних багатств за полярним колом (Хібіногорськ), починалося будівництво Уралмашзаводу, будувалися Березниківський і Солікамський хімічні комбінати, Магнітогорський металургічний завод. Приступали до будівництва Сталінградського тракторного заводу. У Москві, Нижньому Новгороді (тепер Горький) і Ярославлі будувались автомобільні заводи.

Гребля Дніпрогесу ім. Леніна.

На Україні посилено велось будівництво Дніпрельстану, починалось будівництво Харківського тракторного заводу, Запоріжсталі, Криворізького металургічного заводу. Переустатковувались заводи Харкова, Дніпропетровська, Києва, Миколаєва. У Донбасі почалось будівництво на Краматорському і Горлівському металургічних заводах. Ішла реконструкція Луганського паровозобудівного заводу, який був наново переустаткований. Після переустаткування він почав випускати більше паровозів, ніж уся паровозобудівна промисловість дореволюційної Росії. Будувались нові доменні печі і розроблялися нові шахти. Механізувалось добування вугілля. У 1928/29 р. видобуток вугілля в Донбасі досягав 119% порівняно з 1913 р. Одночасно зростала продуктивність праці.

В країні розгорнулось соціалістичне змагання між окремими будівництвами, заводами, фабриками, бригадами і цілими республіками. Застрільником соціалістичного змагання був Ленінський комсомол.

На будівництвах, фабриках і заводах ішла напружена боротьба за виконання плану соціалістичного будівництва. Робітники показували зразки трудового героїзму, встановлюючи небачені досі рекорди по всіх видах будівних робіт. Будівництва і заводи переходили на роботу в дві і три зміни.

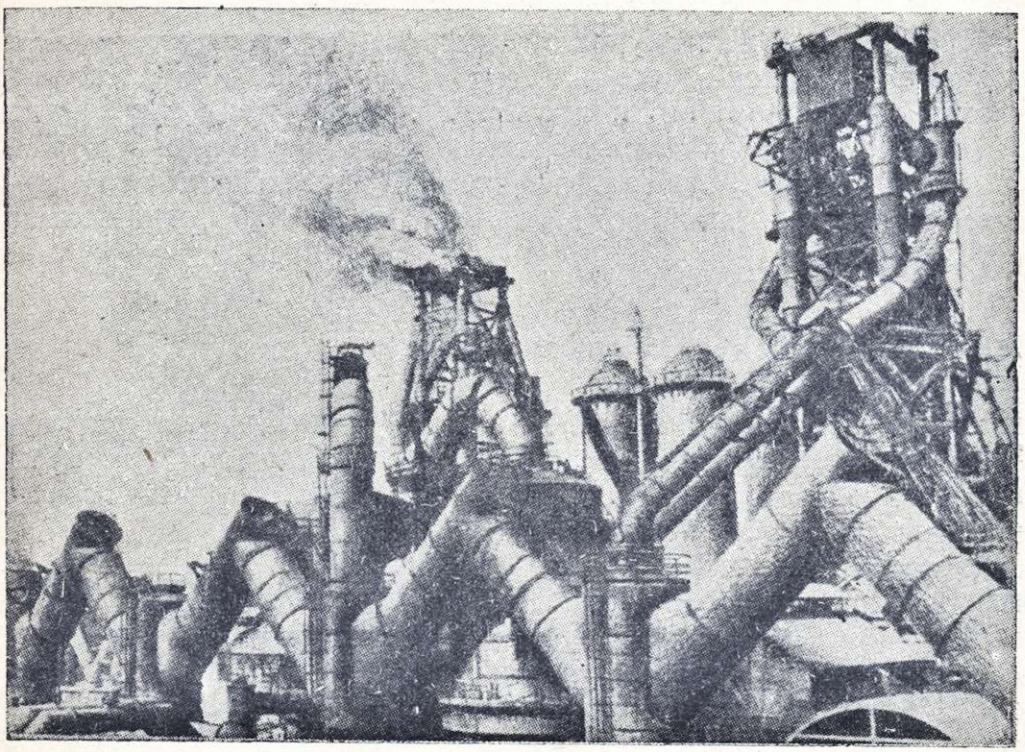
Виконання п'ятирічного плану відбувалось в умовах загостреної класової боротьби в місті й на селі. Праві реставратори— Риков, Бухарін та ін. — на словах визнавали план побудови соціалізму, а на ділі намагались його зірвати. Група старих інженерів, зв'язана з іноземною буржуазією та іноземними розвідками, всіма способами шкодила справі індустріалізації країни. В Шахтинському районі Донбаса вони неправильно вели розробку шахт, щоб зменшити видобуток вугілля. Вони нищили машини, висаджували в повітря шахти, руйнували транспорт. Вони свідомо погіршували становище робітників. У 1928 р. ці шкідники були викриті і стали перед радянським судом.

„Шахтинський процес" показав радянському народові, що треба посилено готувати свої радянські кадри технічної інтелігенції, здатної очолити соціалістичне будівництво. В технічні вузи щороку вливалися тисячі робітників і селян, які успішно опановували технічні знання. Одночасно використовувався досвід іноземної техніки. З Європи і Америки запрошувались на роботу до СРСР видатні іноземні спеціалісти багатьох галузей народного господарства.

Створення потужної радянської промисловості стало передумовою розгортання колгоспного руху в країні.

Велику роль у соціалістичній перебудові сільського господарства відіграли МТС (машинно-тракторні станції). Вони виникли на базі досвіду роботи тракторних загонів і колон, що їх утворювали центри сільськогосподарської кооперації і радгоспи. Радгосп ім. Шевченка (Одеська округа) в 1928 р.

утворив 14 тракторних загонів з 68 тракторами, які обслуговували 1163 селянських господарства. Обробіток землі складними сільськогосподарськими машинами вимагав від селян об'єднання їх невеличких полів у суцільні масиви, що й було селянами зроблено. Наслідки року показали селянам вигідність колективного господарювання. На підставі цього досвіду в 1929 р. була організована в цьому районі перша в Радянському Союзі МТС ім. Шевченка. В наступні роки було створено багато нових МТС.

Домни заводу ім. С. Орджонікідзе.

Машинно-тракторні станції стали основною формою виробничої допомоги колгоспам з боку пролетарської держави, що зміцнювало виробничу змичку пролетарського міста і села.

Куркульство вело шалену боротьбу проти колгоспного руху і проти заходів Радянського уряду. Воно саботувало хлібозаготівлі, відмовляючись продавати хліб Радянській державі. Куркулі вдавалися до терору, підпалюючи колгоспні будинки, вбиваючи радянських працівників.

У боротьбі з куркульством партія спиралась на бідноту та середняцтво. Куркульство зміталося з шляху колгоспного руху.

У 1928/29 р. по всьому СРСР було колективізовано 1040 тис. господарств.

На Україні в 1928 р. було 12 042 колгоспи, а в 1929 р. колгоспів було вже 16 932. Але це був ще тільки початок масового колгоспного руху.

Одночасно на Україні розвивалося будівництво радгоспів. Засівна площа радгоспів з 591 тис. гектарів у 1926 р. зросла в 1929 р. до 707 тис. гектарів.

Говорячи про великий злам, що стався в країні в 1929 р., тов. Сталін писав: „...нам удалося *повернути* основні маси селянства в цілому ряді районів від старого *капіталістичного* шляху розвитку, від якого виграє лише купка багатіїв-капіталістів, а величезна більшість селян змушена животіти в злиднях, — до нового, *соціалістичного* шляху розвитку" (Й. Сталін, Питання ленінізму, вид. XI, с. 242).

Досягнення 1929 року вщент розбили всі „віщування" і сподівання опортуністів усяких мастей. Успіхи соціалістичного будівництва довели, що перший п'ятирічний план буде виконаний за чотири роки. Мільйонним масам трудящих Радянської країни стало ясно, що шлях, указаний тов. Сталіним, є єдино правильний шлях, який веде всі народи Союзу до щасливого, радісного життя.

3. Національно-культурне будівництво на Україні

Успіхи соціалістичного будівництва і проведення ленінсько-сталінської національної політики створили умови для бурхливого розвитку української культури, національної по формі і соціалістичної по змісту.

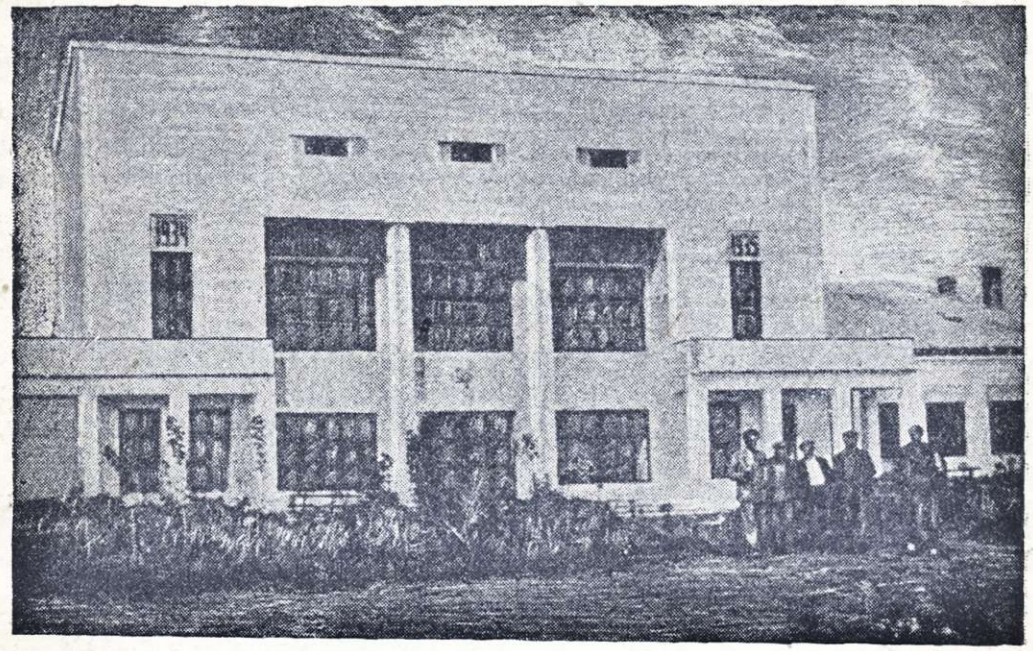
На культурному фронті, як і на інших ділянках соціалістичного будівництва, точилась жорстока класова боротьба. Буржуазні націоналісти, які протягом багатьох років культивували національну обмеженість, намагалися розірвати давні культурні зв'язки українського і російського народів. Вони закликали рівнятись на капіталістичну Європу.

Більшовики України під керівництвом ЦК ВКП(б) завдали нищівних ударів як великодержавному шовінізму, так і буржуазному українському націоналізмові. Партія більшовиків вела боротьбу проти великодержавного націоналістичного ухилу як головної небезпеки. Носіями цього ухилу були дрібнобуржуазні російські міщанські елементи, які чинили опір ленінсько-сталінській національній політиці на Україні і вели боротьбу проти українізації, що її проводила більшовицька партія.

Ріст куркульських і непманських елементів у місті і на селі привели до посилення українського буржуазно-націоналістичного ухилу, виразником якого була антипартійна група Шумського. Програмою шумськізму була буржуазно-поміщицька реставрація на Україні і відрив України від СРСР. Шумськісти всією своєю діяльністю намагалися дискредитувати російські кадри, російську культуру. Вони були зв'язані з капіталістичними елементами Західної Європи, і лозунгом їх була орієнтація на імперіалістичну Європу. Партія розгромила шумськістів.

Було багато зроблено для викорінення культурно-національної відміни між містом і селом, пролетаріатом і селянством, яка залишилася на Україні в спадщину від царизму. В містах, особливо таких, як Харків, Дніпропетровськ, Київ, швидко зростало українське населення. У 1923 р. на 100 міських жителів України було українців 43,1 чол., а в 1926 р.—47,2. В Харкові, Києві, Одесі, Дніпропетровську в 1923 р. українців налічувалося 25,2%, а в 1926 р.—39,2%.

Велика робота була проведена по українізації державного апарату УРСР. Всі службовці державних установ навчались

Колгоспний кінотеатр.

в обов'язковому порядку на курсах української мови. Діловодство в державних установах було переведено на українську мову.

Проводячи широку українізацію, Радянський уряд дбав і про інтереси інших національностей. Були створені національні райони: єврейські, польські, болгарські та ін. Райони УРСР, населені молдаванами, були виділені в Молдавську автономну Радянську Соціалістичну Республіку. З безпосередньою допомогою УРСР розвивалась МАРСР в культурному і господарському відношеннях. У МАРСР державний апарат був переведений на молдавську мову. Все це сприяло тому, що органи пролетарської диктатури стали ближчими, ріднішими багатомільйонним масам УРСР.

Невпинно зростала кількість українських шкіл. Про ріст українських шкіл свідчать такі цифри: в 1922 р. по всій Україні було 6150 українських шкіл, а в 1927 р. їх стало вже 15 148 з охопленням понад 2 млн. дітей, що вчилися рідною україн-

ською мовою. Поступово українізувались професійні школи й інститути України. Українізувався Комуністичний університет ім. Артема в Харкові, партійні школи і партійні курси.

Одночасно в усій країні йшла ліквідація неграмотності. На початок 1927 р. ліквідували свою неграмотність понад 2 млн. трудящих, в тому числі 700 тис. жінок. Мільйони трудящих прилучались до культурного й політичного життя.

Зросла кількість періодичних видань на Україні і серед них українських видань. Тираж українських газет в 1927 р. доходив до півмільйона. Орган ЦК КП(б)У „Комуніст" почав виходити українською мовою. В Харкові видавалась газета „Пролетар". Українська газета стала могутнім фактором комуністичного виховання широких трудящих мас українського народу. Значно зросло видання українських літературних журналів.

У ці роки виростає українська радянська література. Масовим тиражем видавались класики української літератури, українські переклади російської і світової класичної літератури. Лише в 1927/28 р. видано було українських книжок стільки, скільки за весь час існування України до жовтня 1917 р. Одночасно видавалися книжки і мовами інших національностей, що населяють УРСР.

Великого розмаху в ці роки набуло будівництво клубів, хат-читалень, музеїв, театрів та кінотеатрів. Зміцнена Академія Наук УРСР провадила велику творчу роботу в різних галузях науки.

Ленінсько-сталінська національна політика забезпечувала дальше зростання української культури.

РОЗДІЛ XVII

БОРОТЬБА ЗА КОЛЕКТИВІЗАЦІЮ СІЛЬСЬКОГО ГОСПОДАРСТВА (1930—1934)

1. Розгорнутий соціалістичний наступ

Роки першої сталінської п'ятирічки відзначилися бурхливим ростом соціалістичної промисловості в СРСР. Капіталістичні країни в цей час переживали глибоку кризу, що охопила всі галузі господарства — промисловість, сільське господарство, торгівлю. „В той час як в СРСР промисловість за три кризисні роки (1930—1933) виросла більш ніж удвоє і становила в 1933 році 201 процент проти рівня 1929 року, промисловість США упала на кінець 1933 року до 65 процентів від рівня 1929 року, промисловість Англії — до 86 процентів, промисловість Німеччини — до 66 процентів, промисловість Франції — до 77 процентів" (Історія ВКП(б), Короткий курс, с. 282).

В той час, як СРСР остаточно і назавжди ліквідував безробіття, в капіталістичних країнах налічувалось 24 млн. безробітних, приречених на голод, злидні і муки. Суперечності між імперіалістичними країнами в ці роки ще більш загострились. Неминуче загострювались класові суперечності між робітниками і капіталістами, селянством і поміщиками. В колоніальних країнах посилювався національно-визвольний рух.

Придушуючи революційні виступи в своїх країнах, імперіалістичні уряди в той же час посилено готувались до нових війн за переділ ринків і колоній. В 1932 р. японські імперіалісти загарбали Маньчжурію і перетворили її в плацдарм для загарбання всього Північного Китая. Одночасно японська воєччина посилено готувалася до війни проти СРСР. Японські імперіалісти створили на Далекому Сході вогнище війни.

У Німеччині з приходом до влади націонал-соціалістів у 1933 р. посилилась підготовка до війни за ліквідацію Версальської системи. Одним з вогнищ війни була клаптева Польща, підтримувана Англією та Францією. До нової війни готувались уряди Англії і Франції, зміцнюючи свої збройні сили. У планах імперіалістів Європи був похід проти міцніючої країни Рад. З особливою ненавистю буржуазні кола Європи зустрічали кожну звістку про нові перемоги соціалістичного будівництва в СРСР.

Перемоги індустріалізації створили передумови для розгорнутого наступу на капіталістичні елементи по всьому фронту. Стало в усій повноті завдання соціалістичної перебудови сільського господарства. Швидкий темп індустріалізації створив базу для соціалістичної реконструкції сільського господарства.

У зв'язку з ростом колгоспів і радгоспів Радянська влада робить крутий поворот від політики обмеження до політики ліквідації куркульства як класу.

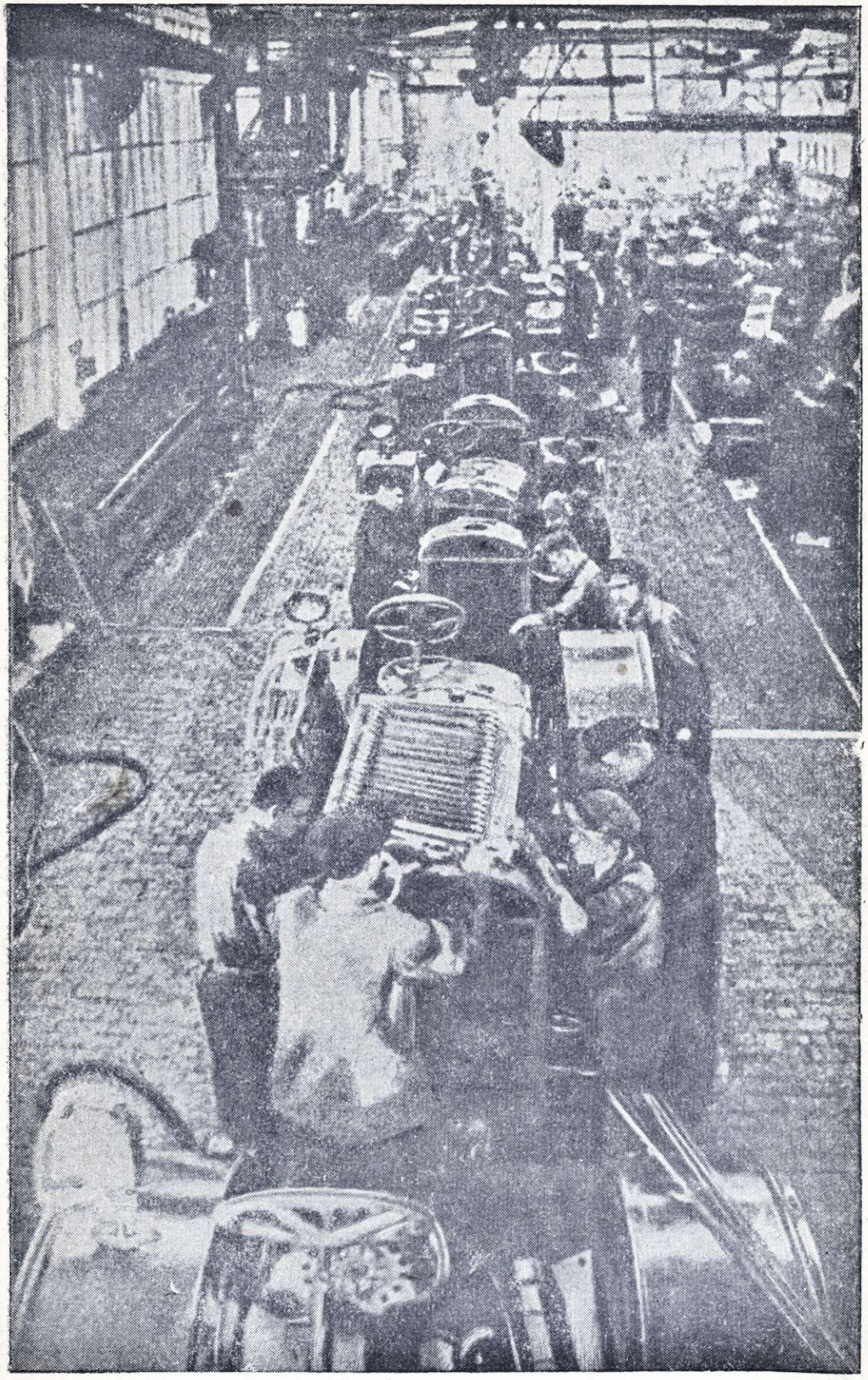
Лозунг тов. Сталіна про ліквідацію куркульства як класу на основі суцільної колективізації показав шляхи успішної ліквідації останнього оплоту капіталістичної експлуатації в нашій країні. Він став лозунгом багатомільйонних бідняцьких і середняцьких мас і відіграв вирішальну роль в остаточній перемозі колгоспного ладу.

Для зміцнення технічної бази колгоспного руху ЦК ВКП(б) з ініціативи тов. Сталіна ще в листопаді 1929 р. постановив розширити тракторобудування і машинобудування і почати будівництво нових тракторних заводів і заводів комбайнів, розширити заводи складних сільськогосподарських машин, збільшити продукцію хімічної промисловості, що обслуговує сільське господарство.

Колгоспному рухові, який набував дедалі більшого розмаху, комуністична партія допомагала і кадрами. 25 тисяч передових робітників були послані в колгоспи і на машинно-тракторні станції. У своїй історичній постанові „Про темп колективізації і заходи допомоги держави колгоспному будівництву" 5 січня 1930 р. ЦК ВКП(б) точно визначив темпи і строки колективізації. Була врахована специфіка окремих районів, ступінь підготовленості їх до суцільної колективізації. Основною формою колгоспного руху була визнана артіль.

Але не скрізь партійні організації і радянські органи правильно сприйняли і правильно виконали цю постанову. Поряд з великими досягненнями колгоспного руху були виявлені й хиби в колгоспному будівництві. В багатьох районах були припущені викривлення, адміністративними заходами намагалися прискорити темпи колективізації. Деякі партійні працівники штучно форсували колективізацію, не зважаючи на ступінь підготовленості селян того чи іншого району: замість сільськогосподарської артілі насаджували комуни, порушували принцип добровільності, усуспільнювали житло, дрібну худобу, навіть птицю. Ці перегини провокаційно використовувались класовими ворогами — куркулями та їх підголосками. Куркульство вело агітацію за знищення худоби. Класові вороги розраховували, що перегини викличуть невдоволення селянства і дискредитують колгоспний рух.

2 березня 1930 р. за рішенням ЦК ВКП(б) була опублікована стаття тов. Сталіна „Запаморочення від успіхів", 15 березня ЦК ВКП(б) прийняв спеціальну постанову „Про боротьбу з викривленнями партійної лінії в колгоспному русі". Сталінська

Складальний цех Харківського тракторного заводу.

стаття і постанова ЦК ВКП(б) допомогли партійним організаціям виправити помилки. Вони показали широким масам селянства, що лінія партії нічого спільного не має з тими перегинами, які припускалися на місцях. Вони відіграли велику роль у справі дальшого виховання багатомільйонної армії колгоспників. Вони були гострою зброєю в боротьбі з куркульством, яке всіма засобами намагалось розкласти новостворені колгоспи.

На травень 1930 р. було колективізовано близько 40—50% селянських господарств в основних зернових районах СРСР.

На Україні було колективізовано близько 30% господарств, близько 50% засівної площі України належало колгоспам. Замість одної машинно-тракторної станції в 1928 р., в 1931 р. на Україні вже налічувалось 300 МТС.

XVI з'їзд ВКП(б), що відбувався в червні—липні 1930 р., відзначив у своїх постановах, що колгоспне селянство стало дійсною і міцною опорою Радянської влади. Цей з'їзд увійшов в історію як „з'їзд *розгорнутого наступу* соціалізму *по всьому фронту*, ліквідації куркульства як класу і проведення в життя суцільної колективізації" (Сталін). На цьому з'їзді тов. Сталін у політичному звіті Центрального Комітету партії показав наслідки величезних перемог, що їх добилась більшовицька партія, розгортаючи соціалістичний наступ.

Трудящі Радянської країни висунули лозунг — „П'ятирічка за чотири роки!". Цей лозунг став прапором боротьби. Під цим прапором трудящі Радянської країни вели боротьбу за завершення побудови фундаменту соціалізму. Охоплені могутнім виробничим піднесенням народи СРСР будували нові гіганти соціалістичної індустрії, нові міста, залізниці, електростанції, шахти і рудники. Трудящі СРСР опановували знання, науку, техніку. З робітників і селян швидко виростала нова радянська інтелігенція.

В останньому році першої п'ятирічки, в 1932 р., відбулася в Харкові III Всеукраїнська конференція КП(б)У, в якій взяли участь тт. В. М. Молотов і Л. М. Каганович. III Всеукраїнська партійна конференція намітила заходи до ліквідації труднощів у сільському господарстві і вказала шляхи дальшого соціалістичного будівництва на Україні.

На початок 1933 р. перший п'ятирічний план був виконаний. Він був виконаний раніш строку—за 4 роки і 3 місяці. В результаті виконання першого п'ятирічного плану СРСР з країни аграрної перетворився на передову індустріальну країну. За короткий час були створені нові галузі промисловості — авіаційна, автомобільна, тракторна, хімічна. Збільшено було видобуток вугілля і нафти. Понад 60% селянських господарств СРСР було об'єднано в колгоспи. Засівна площа радгоспів і колгоспів становила понад 70% усієї засівної площі. Від дрібного індивідуального селянського господарства країна перейшла до великого колгоспного господарства, озброєного передовою технікою. В 1933 р. СРСР посідав друге місце в світі видобутком нафти,

друге місце — продукцією сталі, третє — витопом чавуну, четверте — видобутком вугілля. Число робітників і службовців збільшилося вдвоє. Назавжди було ліквідоване безробіття. Разом з усією країною, при братерській допомозі радянських республік, росла і розвивалась Радянська Україна, столицею якої з 1934 р. став Київ.

2. Перемоги ленінсько-сталінської національної політики

Здійснюючи більшовицьку індустріалізацію і на її основі соціалістичне перетворення сільського господарства, КП(б)У під керівництвом ЦК ВКП(б) і особисто тов. Сталіна у нещадній боротьбі на два фронти — проти великодержавного російського шовінізму і українського націоналізму — в роки першої п'ятирічки добилась рішучої перемоги у проведенні ленінсько-сталінської національної політики, остаточно ліквідувавши залишену царизмом у спадщину економічну нерівність і культурне відставання України. Це було здійснено завдяки братерському зв'язку і взаємодопомозі народів СРСР.

Ще в 1921 р. на X з'їзді РКП(б) тов. Сталін говорив: „...коли в містах України досі ще переважають руські елементи, то з часом ці міста будуть неминуче українізовані" (Й. Сталін, Марксизм і національно-колоніальне питання, Держполітвидав, 1940, с. 85).

Могутній розвиток промисловості, зростання міст, утворення нових промислових центрів за роки першої п'ятирічки дали можливість втягти у промисловість величезну масу робітників з українського села і тим самим посилити питому вагу українців у складі робітничого класу і міського населення України. Якщо в 1926 р. серед робітників промисловості і робітників-будівельників було 41% українців, то в 1932 р. кількість українських робітників зросла до 53%. У загальному складі робітників і службовців у 1926 р. було 49,9% українців, у 1932 р. стало 59%. Невпинно тривало зростання українського населення в містах. У Харкові в 1926 р. українське населення становило 160 тис. чоловік, або 38,3% усього населення; до початку 1933 р. його стало 330 тис.—більше ніж у два рази. У м. Сталіно (Донбас) в 1926 р. кількість українського населення досягала 27 500 чол., або 26%; в 1938 р. воно збільшилося до 86 000 чол. і становило 31% усього населення. В Запоріжжі в 1926 р. українців було 26 500 чол., або 47% усього населення, в 1933 р. їх стало вже 60 000 чол., або 56%. У Луганську (тепер Ворошиловград) в 1926 р. українців було 31 200 чол., або 43% усього населення, в 1933 р. число їх збільшилося до 71 000 чол., тобто до 60% усього міського населення. В Дніпропетровську в 1926 р. українців було 83 000 чол., або 36%; в 1933 р. їх стало 185 000 чол., або 48% населення.

Зміцнення на селі колгоспного ладу, ліквідація куркульської кабали, широкий розвиток МТС і радгоспів стали новим могутнім поштовхом у ліквідації протилежності між містом і селом. На селі з'явилися раніш небачені професії і велика кількість кваліфікованих робітників. Протягом одного тільки зимового періоду 1933/34 р. по лінії МТС було підготовлено 18 тис. трактористів, близько 4,5 тис. бригадирів-трактористів, більш 11 тис. шоферів, 5 тис. комбайнерів, близько 1 тис. дільничних механіків. Крім того, силами МТС було перепідготовлено 14 тис. трактористів.

Перебудова економіки, створення індустріальної основи для піднесення народного господарства, успіхи організаційно-господарського зміцнення колгоспів, ріст матеріального добробуту трудящих мас утворили могутню й широку базу для небувалого ще розквіту національної по формі, соціалістичної по змісту української культури і прилучення до неї мільйонних мас робітників і селян.

Величезні успіхи були здобуті в галузі народної освіти. Створена була широка сітка українських шкіл. Якщо в 1922 р. в українських школах навчалося 700 тис. дітей, то в 1933 р. навчалося вже близько 4500 тис. дітей шкільного віку української національності. Небувалого розмаху набув розвиток преси, видавничої діяльності, науки, літератури й мистецтва.

В 1928 р. на Україні видавалося 85 газет, з них українською мовою — 60%, в 1933 р. видавалось уже 426 газет, з них українською мовою — 89%.

Ці успіхи у проведенні ленінсько-сталінської національної політики на Україні були досягнуті у нещадній боротьбі з усіма, хто намагався зірвати справу більшовицької українізації, у боротьбі проти буржуазних націоналістів, підтриманих всією контрреволюцією, в тому числі і троцькістами; всі вони намагалися використати українізацію в інтересах укріплення позицій буржуазії, відірвати Україну від СРСР, відновити владу поміщиків і капіталістів і перетворити Україну в колонію імперіалістичних держав.

Розбиті й позбавлені своєї виробничої бази, буржуазно-куркульські елементи продовжували боротьбу проти диктатури пролетаріату і її керівної сили — більшовицької партії. Дворушницьки маскуючись, залишки контрреволюційних націоналістів „тихою сапою" намагалися зірвати переможне соціалістичне будівництво. Вони робили ставку на іноземну інтервенцію. Сіючи національну ворожнечу, контрреволюційні буржуазні націоналісти прагнули розірвати єдність і братерську дружбу народів СРСР. Натхненниками нової тактики розбитих буржуазно-націоналістичних елементів були старі ватажки української контрреволюції — Винниченко, Грушевський, Шаповал. Залишки розбитих українських націоналістичних партій (українських есерів, соціал-демократів, соціал-федералістів і ін.) були зв'язані з замаско-

ваними куркульсько-петлюрівськими елементами на Радянській Україні. Окрилене активізацією цих елементів, знов підняло голову і українське націоналістичне контрреволюційне охвістя за кордоном, як, наприклад, відомий петлюрівський кат і вішатель київських робітників Коновалець, митрополит і поміщик граф Шептицький, царські генерали й поміщики Скоропадський, Полтавець-Остряниця і ін.

Але марні були спроби відживаючих залишків капіталістичних класів. Під керівництвом комуністичної партії український народ завдав нищівного удару контрреволюційному буржуазно-націоналістичному охвістю. У березні 1930 р. органами ДПУ в Харкові була розкрита контрреволюційна організація українських есерів, яка протягом тривалого часу провадила шкідницьку роботу в сільському господарстві. В цьому ж році відбувся судовий процес над контрреволюційною націоналістичною організацією — „Спілкою визволення України" (СВУ), очолюваною колишніми петлюрівськими міністрами Єфремовим, Ніковським, Чехівським, які, будучи зв'язані з імперіалістичними державами, ставили своїм завданням відновлення капіталізму на Україні. Незабаром, в 1931 р., була викрита контрреволюційна організація під назвою „Український національний центр", на чолі якої стояв М. Грушевський. Повернувшись на Радянську Україну для „чесної праці", М. Грушевський умовився з російськими кадетами і есерами, грузинськими меншовиками і білоруськими націоналістами про спільні дії, спрямовані на повалення Радянської влади і на віддачу України в кабалу польським панам. Трохи пізніше, в 1933 р., було викрито контрреволюційну „Українську воєнну організацію" (УВО), яка вела підривну роботу і організовувала сили контрреволюції в допомогу підготовлюваної іноземної інтервенції.

Нещадно громлячи контрреволюційні кубла, комуністична партія більшовиків України під керівництвом ЦК ВКП(б) і особисто тов. Сталіна викрила й розтрощила націоналістичне угруповання в КП(б)У, очолюване Скрипником, який ще в 1923 р. виступав проти утворення СРСР. Буржуазно-націоналістична позиція Скрипника відбивала незадоволення відживаючих капіталістичних класів України режимом диктатури пролетаріату і була спрямована на послаблення господарських, державних і культурних зв'язків України з іншими республіками Радянського Союзу, на відрив української мови від російської, на сприяння контрреволюційній роботі українських буржуазних націоналістів, російських білогвардійців і іноземних інтервентів, які намагалися відірвати Україну від СРСР, повернути українських трудящих в ярмо поміщиків і капіталістів, перетворити Україну в колонію іноземного капіталу.

Розгром українського націоналізму, викриття націоналістичних дворушників були необхідною умовою більшовицької українізації. Партія більшовиків разом з тим продовжувала найне-

щаднішу боротьбу проти великодержавного російського шовінізму, який є спільником українського націоналізму в боротьбі проти Радянської влади.

Здійснюючи на ділі генеральну лінію партії, проводячи сталінську індустріалізацію і колективізацію, зміцнюючи і посилюючи керівництво будуванням української соціалістичної культури, виховуючи й висуваючи більшовицькі українські кадри, розгортаючи інтернаціональне виховання мас, КП(б)У забезпечила нове піднесення, нові перемоги в проведенні ленінсько-сталінської національної політики, забезпечила дальший небувалий розквіт національної по формі, соціалістичної по змісту української культури.

3. УРСР на кінець першої п'ятирічки

На кінець першої п'ятирічки УРСР була перетворена в країну передової соціалістичної індустрії. В 1933 р. промисловість України давала продукції в чотири рази більше, ніж у 1913 р. В 1932 р. вугілля в Донбасі було видобуто 40 115 тис. тонн,— майже в два рази більше, ніж у 1913 р., залізної руди добуто близько 8 млн. тонн, чавуну витоплено близько 4 млн. тонн, сталі виготовлено понад 3 млн. тонн і т. д. За роки першої п'ятирічки збудовано 386 нових підприємств, не рахуючи шахт. На металургічних заводах України поставлено 2 блюмінги. Створено заново хімічну і машинобудівну промисловість, виробництво комбайнів і цілий ряд інших галузей промисловості. Збудовано такі велетні соціалістичної індустрії, як Харківський тракторний завод, Краматорський завод. Збудовано цілий ряд нових електростанцій. Закінчено будування другої в світі щодо потужності Дніпровської гідроелектростанції ім. Леніна. Будувались велетні соціалістичної індустрії — Азовсталь, Запоріжсталь, Криворіжсталь, трубний завод у Миколаєві, турбінний — у Харкові, Лисичанський хімічний комбінат і цілий ряд інших великих і малих заводів.

За ці роки виросла і легка промисловість. Створені були нові галузі харчової промисловості, як механічне хлібопечення, молочарська промисловість, деякі види консервної промисловості та ін. Заново створено взуттєву, трикотажну і швейну промисловість, збудовано заводи скляної промисловості.

Перемога ленінсько-сталінської політики індустріалізації прискорювала дальшу соціалістичну перебудову села і зміцнювала колгоспний лад.

Робітничий клас, створивши потужну соціалістичну промисловість, забезпечив колгоспи і радгоспи тракторами, комбайнами та іншими сільськогосподарськими машинами.

За період з 1928 по 1933 р. Україна одержала близько 40 тис. тракторів, 8 тис. автомашин, понад 4 тис. комбайнів. Тільки Харківський завод до січня 1933 р. випустив понад 20 тис. тракторів.

Під кінець 1932 р. на Україні було 592 МТС, які обслуговували 12 200 колгоспів, що мали 12 млн. гектарів посіву. Понад 70% бідняцько-середняцьких господарств були об'єднані в колективні господарства; вони володіли 80% всієї посівної площі. Колгоспи разом з радгоспами володіли в 1932 р. 82,8% всієї посівної площі проти 5,5% в 1928 р.

Масовий рух за суцільну колективізацію проходив на Україні в умовах гострої класової боротьби з куркульством і куркульською агентурою. Бухарінці, троцькісти і буржуазні націоналісти всіма засобами намагались зірвати колгоспний рух і

Збирання врожаю комбайном.

повернути країну назад до капіталізму. Пролазячи в Наркомзем і його органи, в МТС, колгоспи і навіть у партійні організації, вони намагались розкласти і висадити колгоспи зсередини. Вони складали нереальні плани, засмічували посівне зерно, нищили худобу.

Велике значення в справі дальшого зміцнення колгоспного ладу мали політвідділи МТС і радгоспів, створені в січні 1933 р. з ініціативи тов. Сталіна.

ЦК ВКП(б) поставив перед партійними організаціями і політвідділами МТС завдання „забезпечити перетворення машинно-тракторних станцій і радгоспів, які є тепер переважно господарсько-технічними центрами на селі, в центри як господарсько-технічного, так і політичного і організаційного керівництва і впливу на широкі маси колгоспників".

На Україні було організовано 645 політвідділів МТС і 203 політвідділи радгоспів, куди було послано понад 4500 партійних працівників. Поряд з цим було послано на село ще до 10 тис. партійних і радянських працівників, у тому числі на постійну роботу голів колгоспів, секретарів партосередків, парторгів — 3 тис. чоловік.

Політвідділи розгорнули велику роботу в справі організаційно-господарського й політичного зміцнення колгоспів і радгоспів. По всій Україні при МТС було утворено 570 газет-багатотиражок, що друкувалися в політвідділівських друкарнях. Ці газети об'єднали коло 30 тис. селькорів. Видавалося більш 15 тис. бригадних стінгазет. При політвідділах більших МТС були організовані трансляційні радіовузли, кінопересувки. Це була величезна допомога пролетарського міста колгоспному селу, організована партією більшовиків. У наслідок цієї допомоги був зламаний опір куркульства, вигнані з колгоспів і радгоспів вороги колгоспного ладу, створені численні кадри керівників колгоспного виробництва.

Керовані більшовиками колгоспи перемагали труднощі і ставали на шлях створення заможного життя. В передових рядах боротьби за колективізацію на Україні були організації КНС (комітети незаможних селян). Після перемоги колгоспного ладу організація незаможних селян, які в абсолютній більшості ввійшли в колгоспи, стала непотрібною. Виходячи з цього, V пленум Всеукраїнського комітету незаможних селян, що зібрався в Харкові в лютому 1933 р., ухвалив ліквідувати організації комітетів незаможних селян у центрі і на місцях.

В лютому 1933 р. у Москві були скликані на з'їзд з усіх республік СРСР колгоспники-ударники. На I Всесоюзному з'їзді колгоспників-ударників були зібрані представники 45 національностей.

На цьому з'їзді тов. Сталін указав шляхи дальшого зміцнення колгоспного ладу, поставив завдання зробити всіх колгоспників заможними, а колгоспи — більшовицькими. „При старому ладі,— говорив тов. Сталін, — селяни працювали поодинці, працювали старими дідівськими способами, старими знаряддями праці, працювали на поміщиків і капіталістів, на куркулів і спекулянтів, працювали, живучи впроголодь і збагачуючи інших. При новому, колгоспному ладі селяни працюють спільно, артільно, працюють з допомогою нових знарядь — тракторів і сільгоспмашин, працюють на себе і на свої колгоспи, живуть без капіталістів і поміщиків, без куркулів і спекулянтів, працюють для того, щоб день-у-день поліпшувати своє матеріальне і культурне становище“ (Й. Сталін, Питання ленінізму, вид. XI, с. 374).

Промова тов. Сталіна стала бойовою програмою багатомільйонної маси колгоспників.

В результаті великої допомоги, поданої Радянським урядом новоствореним колгоспам, колгоспи України на кінець 1934 р.

Товарищі Сталін, Каганович, Ворошилов і Калінін серед делегатів колгоспників-ударників Київської області.

значно зміцніли. Рік-у-рік збільшувались урожаї колгоспних полів. Засівні кампанії проходили за дедалі стисліші строки. У стисліші строки виконувались також збирання і хлібозаготівлі. Ставали меншими втрати.

Розширення технічної бази, застосування найновішої агротехніки привели до ще більшого розвитку і зміцнення радгоспів і колгоспів. Оволодіваючи складними сільськогосподарськими машинами і сільськогосподарською наукою, колгоспники множили успіхи колгоспного ладу.

Політвідділи МТС, виконавши свою роль у справі зміцнення колгоспів, були в 1934 р. перетворені в звичайні партійні органи.

Корінним чином було перебудоване все життя всіх народів, що населяють великий Радянський Союз. Створювалось нове небачене життя, без експлуатації і гноблення.

Перемога соціалізму в усіх галузях народного господарства супроводилась неухильним зростанням добробуту всіх трудящих. Змінились умови праці і ставлення до неї. Праця в соціалістичній країні стала справою честі, доблесті, слави і геройства.

Про вирішальні успіхи соціалізму в усіх галузях господарства і культури говорив тов. Сталін у своїй історичній доповіді на XVII з'їзді ВКП(б).

XVII з'їзд партії, що зібрався у січні 1934 р., одноголосно підкреслив у своїх резолюціях, що генеральна лінія партії перемогла. Підвівши підсумки роботи партії за минулий період, з'їзд намітив новий план величезного будівництва.

„XVII з'їзд заслухав доповіді товаришів Молотова і Куйбишева про другий п'ятирічний план розвитку народного господарства. Завдання другого п'ятирічного плану були ще більш грандіозні, ніж завдання першої п'ятирічки. На кінець другої п'ятирічки, в 1937 році, промислова продукція повинна була зрости, приблизно, у вісім раз в порівнянні з довоєнним рівнем. Обсяг капітальних робіт по всьому народному господарству намічався на друге п'ятиріччя в розмірі 133 міліардів карбованців проти 64 з лишком міліардів карбованців по першій п'ятирічці.

„Такий величезний розмах капітальних робіт забезпечував повне технічне переозброєння всіх галузей народного господарства“ (Історія ВКП(б), Короткий курс, с. 303).

РОЗДІЛ XVIII

УКРАЇНА В ПЕРІОД ЗАВЕРШЕННЯ ПОБУДОВИ БЕЗКЛАСОВОГО СОЦІАЛІСТИЧНОГО СУСПІЛЬСТВА (1935—1940)

1. Міжнародне становище СРСР. Дальше піднесення народного господарства УРСР і зростання матеріально-культурного добробуту мас

Міжнародна обстановка Союзу Радянських Соціалістичних Республік в кінці другої і на початку третьої сталінських п'ятирічок була дуже складна. Значна частина світу була охоплена полум'ям другої імперіалістичної війни. У 1935 р. Італія напала на Абіссінію і поневолила абіссінський народ. Влітку 1936 р. при прямій підтримці іноземних імперіалістів почалася війна проти Іспанської республіки. В 1938 р. Іспанська демократична республіка була розгромлена.

У 1937 р. Японія вдерлась у Північний і Центральний Китай і ряд років веде війну проти китайського народу. На початку 1938 р. Німеччина приєднала до себе Австрію, просунувшись таким чином на південь Європи, ближче до Адріатичного моря. Незабаром була розчленована Чехо-Словаччина. В 1938—1939 рр. Японія робила спроби порушити кордони СРСР і Монгольської Народної Республіки, але вони розбились об міць Робітничо-Селянської Червоної Армії, яка пильно охороняє радянські кордони. В 1939 р. Італія захопила Албанію.

Восени 1938 р., після розчленування Чехо-Словаччини, буржуазія Англії, Франції і США зчинила підозрілий галас навколо так званої „української проблеми". Суть його зводилась до того, щоб отруїти атмосферу радянсько-німецьких відносин. Буржуазія цих країн хотіла штовхнути Німеччину на війну з СРСР, на похід проти Радянської України, щоб приєднати її до Закарпатської України. Цю імперіалістичну витівку—приєднати Радянську Україну до Закарпатської України — з винятковим гумором висміяв на XVIII з'їзді ВКП(б) тов. Сталін разом з усім радянським народом: „Подумайте тільки. Прийшла козявка до слона і говорить йому, взявшись в боки: „Ех ти, братець ти мій, до чого мені тебе жалко... Живеш ти без поміщиків,

без капіталістів, без національного гніту, без фашистських заправил, — яке ж це життя... Дивлюсь я на тебе і не можу не зауважити, — нема тобі порятунку, крім як приєднатися до мене... Ну що ж, так і бути, дозволяю тобі приєднати свою невелику територію до моєї неосяжної території...“ (Й. Сталін, Питання ленінізму, вид. XI, с. 514).

Провадячи послідовну мирну політику, уряд СРСР 23 серпня 1939 р. підписав у Москві радянсько-німецький договір про ненапад. Цей договір є одним з найважливіших документів в історії міжнародних відносин нашої епохи, бо він ознаменував різкий перелом в розвитку радянсько-німецьких відносин і став „поворотним пунктом в історії Європи, та й не тільки Європи“ (Молотов).

Підписанням договору був покладений край ворожнечі між Німеччиною і СРСР, ворожнечі, яка штучно розпалювалась провокаторами війни.

Цей договір цілком відбивав інтереси СРСР, зокрема Радянської України і Радянської Білорусії.

На початку вересня 1939 р. виникла польсько-німецька війна. Панська Польща кинулась у воєнну авантюру в надії на пресловуті „гарантії“ з боку Англії і Франції. Але Польща була розгромлена, не дочекавшись допомоги від своїх союзників. У цей час Англія і Франція оголосили війну Німеччині.

28 вересня 1939 р. була підписана нова радянсько-німецька угода про дружбу і кордон між СРСР і Німеччиною. Цей договір, що врегулював питання, зв'язані з розпадом Польської держави, створив фундамент для тривалого миру в Східній Європі, створив передумови для дальшого розвитку і зміцнення відносин між Німеччиною і СРСР.

В кінці 1939 р. підбурювана англо-французькими імперіалістами фінська білогвардійщина почала авантюристичну війну проти СРСР, яка закінчилася повним розгромом білофінської вояччини.

Проводячи неухильно незалежну і самостійну політику миру, Радянський Союз є досить сильний, щоб упоратися з першим-ліпшим ворогом і відбити всякі спроби імперіалістів напасти на кордони СРСР.

Спираючись на ростучу господарську, політичну і культурну міць, на морально-політичну єдність та непорушну дружбу народів, СРСР успішно розгортав боротьбу за вивершення побудови безкласового соціалістичного суспільства, за поступовий перехід до комунізму.

Внутрішнє становище України в цей період характеризувалося піднесенням всього народного господарства, зростанням матеріального і культурного стану широких мас трудящих і зміцненням її політичної могутності як частини СРСР. Загальне піднесення добробуту викликало нову хвилю виробничої активності. Розгорталось могутнє соціалістичне змагання за дострокове виконання другого п'ятирічного плану. Воно набувало нових, вищих форм. Першорядного значення набирало питання про кадри.

П. Кривонос, О. Стаханов, М. Демченко.

У травні 1935 р. в промові на випуску академіків Червоної Армії тов. Сталін висунув лозунг — „Кадри вирішують все“, який викликав могутній рух за освоєння і опанування техніки, за вирощування численних висококваліфікованих кадрів.

Батьківщиною цього нового руху був соціалістичний Донбас. Вибійник шахти „Центральна-Ірміно“ Олексій Стаханов, який досконало оволодів технікою своєї справи, поставив нечуваний ще рекорд високої продуктивності праці. 31 серпня 1935 р. він вирубав за одну зміну 102 *т* вугілля, перекривши звичайні норми видобутку вугілля в 14 раз.

Стахановський рекорд дав початок масовому рухові за піднесення продуктивності праці в промисловості, в сільському господарстві, на транспорті та в інших галузях соціалістичного господарства.

Ініціатором стахановського руху в сільському господарстві була колгоспниця артілі „Комінтерн“ с. Старосілля, Петровського району, Київської області, Марія Демченко, яка на II Всесоюзному з'їзді колгоспників-ударників у 1935 р. дала обіцянку тов. Сталіну добитися врожаю цукрових буряків у 500 *ц* з гектара. Зобов'язання було виконане. Марія Демченко здала Набутівському цукрозаводові 523 *ц* 70 *кг* чистих цукрових буряків з гектара. Виник рух „п'ятисотенниць“.

Стахановський рух ширився, охоплював усе нові й нові галузі соціалістичного виробництва.

Бригадир жіночої тракторної бригади Старобишівської МТС Паша Ангеліна добилась рекордного виробітку, давши 1225 *га* на трактор.

На залізничному транспорті початок високих технічних швидкостей руху товарних поїздів і повного використання потужностей паровоза поклав машиніст-комсомолець депо Слав'янськ, Донецької залізниці, Петро Кривонос. Опанувавши техніку водіння паровоза, Петро Кривонос 1 червня 1935 р. на надзвичайно важкій залізничній дільниці Слав'янськ—Лозова дав середню швидкість 35 *км* на годину, замість 23 *км* за графіком, заощадивши при цьому 200 *кг* палива.

Величезне значення у справі розгортання стахановського руху мала перша всесоюзна нарада стахановців, що відбулася в листопаді 1935 р. в Кремлі, і виступ на ній тов. Сталіна.

Стахановський рух являв собою нове піднесення, вищий етап соціалістичного змагання і відкрив шлях для могутнього культурно-технічного піднесення робітничого класу, шлях високих показників продуктивності праці, необхідних при переході від соціалізму до комунізму і знищенні протилежності між працею розумовою і працею фізичною.

Стахановський рух був одним з найвизначніших підсумків другої п'ятирічки.

Успіхи політики реконструкції, яку наполегливо проводили партія і уряд, культурно-технічне і виробниче піднесення трудящих мас забезпечили дострокове виконання другої сталінської п'ятирічки до 1 квітня 1937 р. Другий п'ятирічний план розвитку народного господарства був виконаний за 4 роки і 3 місяці.

Успішне виконання другої п'ятирічки дало можливість розв'язати основне історичне завдання її — остаточно ліквідувати всі експлуататорські класи, цілком знищити причини, що породжують експлуатацію людини людиною і поділ суспільства на експлуататорів і експлуатованих.

Перемога соціалізму в усіх галузях народного господарства стала безперечним фактом. Україна перетворилася в одну з найбагатших республік Радянського Союзу, в могутню індустріальну країну з першокласною технікою.

Усуспільнені виробничі фонди УРСР, як фабрики, заводи, паливо, сировина, земля, ліси, транспорт і т. д., на кінець другої п'ятирічки становили 98,7%, з них на державну власність (всенародна власність) припадало 90% і на кооперативно-колгоспну власність — 8,7%.

Цілком ліквідована була капіталістична приватна власність, заснована на експлуатації чужої праці. Особиста власність колгоспників, що виключає визиск чужої праці і являє собою лише підсобний елемент соціалістичної колгоспної власності, становила 1,1%.

Дрібна приватна власність одноосібників-селян і кустарів, що грунтується на особистій праці і є основним джерелом їх існування, становила 0,2%.

В результаті успішного і дострокового виконання другого п'ятирічного плану розв'язане було надзвичайно важке завдання

соціалістичної революції — вивершено колективізацію сільського господарства.

По всій Україні 96,3% всіх селянських господарств об'єднані в колгоспи; посівні площі колгоспів становлять 99,7% всіх селянських посівних площ. Колгоспний лад в сільському господарстві України переміг остаточно.

Соціалістична перебудова економіки Радянської України змінила розміщення населення по містах і сільських місцевостях. За переписом, проведеним у січні 1939 р., населення Української Радянської Соціалістичної Республіки становило 30 960 221 чол., з яких 11 195 620 чол., або 36,2%, живе по містах і міських селищах. Міст і міських селищ за переписом 1939 р. налічувалось 540, в той час як за переписом 1926 р. їх було 174 з кількістю населення 5 373 553 чол., або 12,5%. Зростання міст і міського населення є прямим наслідком індустріалізації України.

В корені змінилося лице і українського села. Соціалістична реконструкція сільського господарства, перемога колгоспного ладу покликали до життя і розквіту могутні творчі сили народу. Яскраву ілюстрацію цього являє собою одно з тисяч сіл Радянської України — село Завадівка, Березівського району, Одеської області. До революції це село налічувало до 300 дворів і мало одну трикласну церковно-приходську школу, в якій троє учителів вчили всього тільки 50 дітей. Село не одержувало ні одної газети. Не було ні одної людини з вищою освітою. 80% жителів були батраками в поміщика Рауха, який володів 40 тис. десятин землі. Тепер село Завадівка має сільськогосподарський технікум, школу-семирічку, в якій вчиться до 400 дітей колгоспників. У школі працює 14 учителів, з них 9 з вищою освітою. Колгоспники цього села одержують щодня понад 500 газет. Є два агрономи, лікар, фельдшер, ветеринарний лікар, зоотехнік і 3 ветеринарних фельдшери. В селі є клуб, бібліотека, універмаг. Таким стало село Завадівка за роки розгорнутого соціалістичного будівництва. Такі зміни відбуваються скрізь по всіх селах Радянської України.

Відповідно до соціалістичної перебудови економіки змінилась і класова структура Української Радянської Соціалістичної Республіки. Переважна маса населення України працює в соціалістичному господарстві або тісно зв'язана з ним.

Одним з найважливіших результатів розвитку народного господарства України в другій п'ятирічці було здійснення реконструкції промисловості і сільського господарства на основі нової, сучасної техніки.

У 1937 р. валова продукція УРСР досягла 16,1 млрд. крб. проти 2,1 млрд. крб. у 1913 р., тобто виросла порівняно з довоєнним 1913 роком майже в 8 раз.

Продукція, одержана з нових і реконструйованих підприємств України в 1937 р., становила понад 80% усієї продукції промисловості. Продукція нових галузей промисловості, наприклад

електротехнічної, хімічної, сільськогосподарського машинобудування і т. д., вироблялася виключно на заводах і підприємствах, збудованих за роки Радянської влади.

Донецький вугільний басейн, майже заново реконструйований за роки Радянської влади, дав країні в 1937 р. близько 70 млн. тонн вугілля, тобто більше, ніж у три рази, проти того, що давав капіталістичний Донбас у 1913 р.

Видобутком вугілля УРСР далеко випередила такі країни, як Японія і Франція, взяті разом, і посідає четверте місце в світі; щодо рівня механізації добування вугілля Радянська Україна займає перше місце в світі.

За роки другої сталінської п'ятирічки витоп чавуну на Україні збільшився у два з чимось рази. Витопом чавуну Радянська Україна випередила Англію і Францію і посідає третє місце в світі. Витоп сталі за другу п'ятирічку збільшився майже втроє. Заводи УРСР витоплюють за рік значно більше сталі, ніж такі капіталістичні країни, як Японія та Італія, взяті разом.

Дуже розвинулося на Україні виробництво електроенергії. Дістався у спадщину від царизму малопотужні, технічно відсталі електростанції з загальною потужністю в 200 000 *квт*, на кінець другої п'ятирічки електростанції УРСР виробили електроенергії в 18 раз більше проти довоєнного 1913 року і в 5 раз більше, ніж у всій царській Росії. Сама тільки Дніпровська гідростанція ім. Леніна виробляє електроенергії більше, ніж виробляли всі електростанції колишньої царської Росії. Державний план електрифікації Росії (ГОЭЛРО), прийнятий з ініціативи Леніна і Сталіна, на 1 січня 1937 р. перевиконаний по УРСР у 2,7 раза.

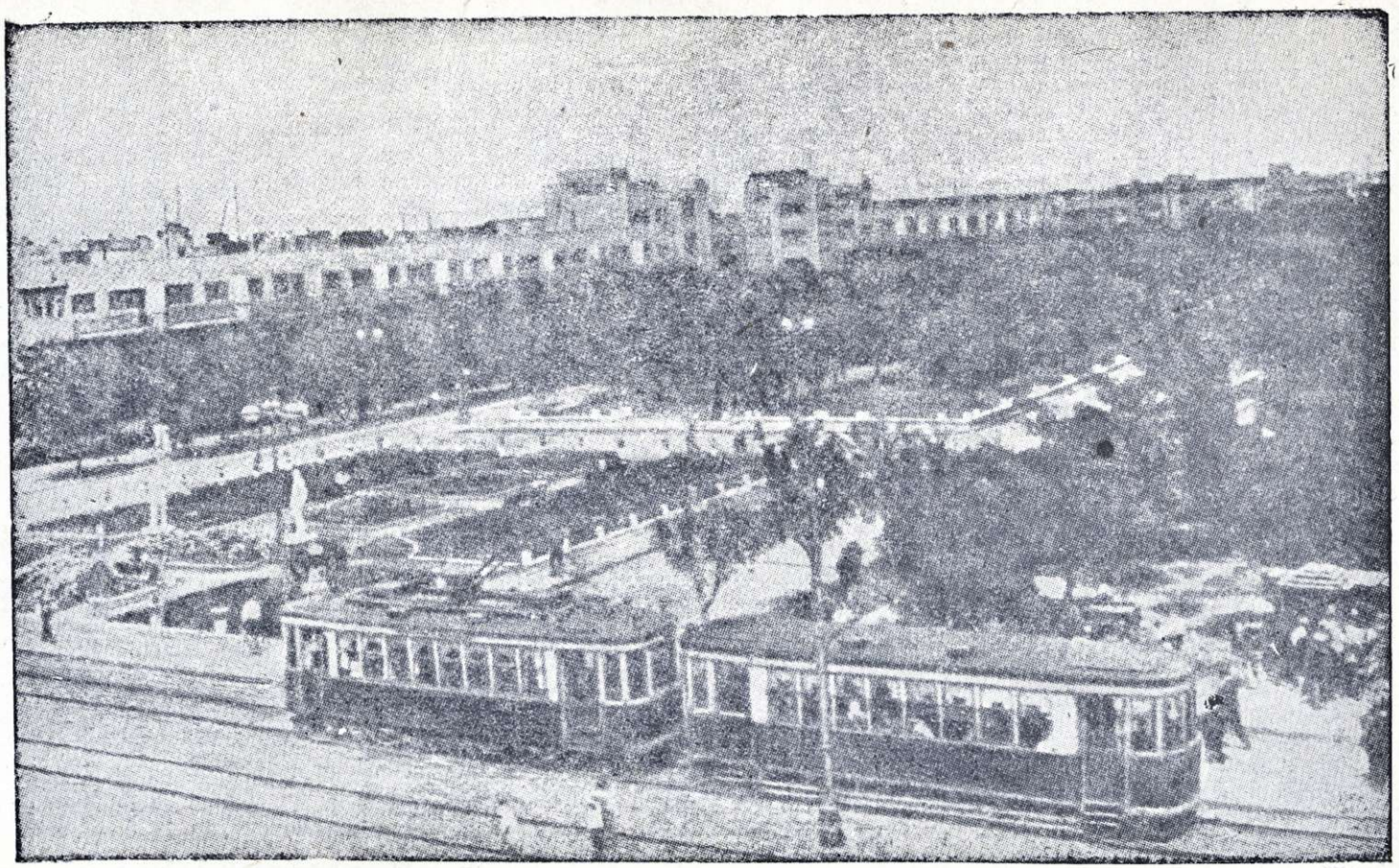
У 1939 р. на території УРСР (без західних областей) було 810 радгоспів, 1021 МТС і 27 397 колгоспів. Соціалістичне сільське господарство є найбільше в світі, найпередовіше і технічно найкраще оснащене і найбільш товарне. На соціалістичних ланах України працює понад 90 тис. тракторів, 30 тис. комбайнів, десятки тисяч тракторних сівалок, бурякопідіймачів та інших удосконалених і складних сільськогосподарських машин, про які в недавньому минулому селяни не мали навіть уявлення.

Валовий збір зернових культур соціалістичного господарства (колгоспів та радгоспів) у 1939 р. становив 99,9% усього валового збору УРСР. Поголів'я худоби в колгоспах і радгоспах становило 99% усього поголів'я худоби.

На початок 1939 р. колгоспи мали 17 894 ферми великої рогатої худоби. На кінець 1939 р. 76,5% усіх колгоспів України мали по три тваринницькі ферми, 21,5% — по дві.

УРСР достроково виконала державний план розвитку тваринництва, зайнявши в 1939 р. щодо розвитку тваринництва одно з перших місць серед братніх республік СРСР.

Рік-у-рік росте врожайність колгоспних полів. Не зважаючи на несприятливі метеорологічні умови, колгоспи і радгоспи України зібрали в 1939 р. в середньому по 13,6 *ц* зернових з 1 *га*,

Нове соціалістичне місто — Велике Запоріжжя.

радгоспи — по 16,5 *ц* з 1 *га*. Валовий збір зернових по колгоспах і радгоспах виріс порівняно з 1938 р. на 21,5%. Такого врожаю не знали ніколи одноосібні селянські господарства України.

З ростом товарності соціалістичного сільського господарства неухильно росла заможність колгоспників. Тисячі колгоспних дворів одержують на вироблені трудодні від 500 до 1000 пуд. хліба і понад 10 тис. крб. за рік.

Наявність значної кількості колгоспів-мільйонерів є яскравим доказом величезної перемоги колгоспного ладу. Цій перемозі дуже сприяли Статут сільськогосподарської артілі, ухвалений на II з'їзді колгоспників-ударників у лютому 1935 р., і закріплення за колгоспами всіх земель, що вони обробляли, на вічне користування.

Успіхи соціалістичного сільського господарства України яскраво були показані на Всесоюзній сільськогосподарській виставці, що відкрилася в серпні 1939 р. в Москві. На цьому всесоюзному огляді сільського господарства УРСР представляли 4330 кращих колгоспів, 119 радгоспів, 10 МТС, 3255 тваринницьких ферм і понад 48 тисяч передовиків та організаторів сільського господарства.

У боротьбі за колгоспну справу, в боротьбі з труднощами подолання і підкорення людині сліпих сил природи виховались і виховуються в колгоспах тисячі чудових організаторів сільського господарства, які своїм досвідом і практикою посувають вперед агронауку і агротехніку, показують, як треба використовувати досконалу техніку.

За особливо видатні успіхи в сільському господарстві окремі колгоспи, МТС і радгоспи удостоїлися високої нагороди орденами Союзу РСР.

За чесну працю, за доблесть і відмінну роботу, за колгоспні перемоги Радянський уряд нагородив також орденами і медалями Радянського Союзу багато передовиків сільського господарства.

Приймаючи цю високу нагороду, мільйони колгоспників України зобов'язалися ще краще працювати на користь народу, працювати так, щоб наша любима батьківщина була могутня й непереможна.

Успішне виконання двох сталінських п'ятирічок забезпечило небувале в історії капіталістичного світу зростання народного господарства, добробуту широких мас трудящих і небувалий розквіт культури, національної по формі і соціалістичної по змісту.

Яскравим показником росту добробуту є бюджет Радянської України: за дві сталінських п'ятирічки державний бюджет УРСР виріс в 9 раз, досягнувши в 1939 р. 6,5 млрд. крб., з яких на фінансування промисловості асигновано було 117 023 тис. крб. і на фінансування сільського господарства — 255 114 тис. крб.

На соціально-культурні потреби (за державним і місцевим бюджетом) асигновано було близько 5 млрд. крб., з яких витрачено на народну освіту понад 3 млрд. крб.

Величезне піднесення матеріального добробуту українського народу супроводилось небувалим ростом його культурного рівня. Виросла нова українська інтелігенція, що вийшла з рядів робітників, селян і службовців, плоть від плоті нашого народу.

Тов. Сталін у своїй доповіді на XVIII Всесоюзному з'їзді ВКП(б) в березні 1939 р. зазначив, що „звітний період був поістині періодом культурної революції". Це цілком і повністю стосується і Української Радянської Соціалістичної Республіки.

В результаті запровадження загального обов'язкового навчання і нового шкільного будівництва почалось могутнє піднесення культури народних мас України. УРСР є країна суцільної грамотності і щодо цього займає перше місце в СРСР.

У 1939/40 навчальному році в усіх початкових і середніх школах УРСР вчилося рідною мовою близько 5,5 млн. учнів, в тому числі в містах понад 1,5 млн., по селах понад 3,5 млн. Всього учителів налічувалося близько 200 тис. чоловік, кращі з яких нагороджені орденами Союзу.

У 1939/40 навчальному році число неповних середніх і середніх шкіл в УРСР зросло до 9220, в яких вчилося близько 3 млн. учнів, що порівняно з 1914/15 навчальним роком дало збільшення в 98 раз щодо шкіл, а щодо учнів — в 309,6 раза.

До революції вищих навчальних закладів на території УРСР було всього 19, в яких вчилося 20 тис. студентів. У 1939 р. число вищих навчальних закладів виросло до 121 і в них було понад 122 тис. студентів.

Значно зросла сітка культурних закладів. На початок 1939 р. по УРСР налічувалось близько 3000 дитячих садків, які охоплювали до 130 тис. дітей; понад 17 000 масових бібліотек з кількістю книжок понад 30 млн.; близько 20 000 клубних закладів; 6000 кіноустановок, з яких 3200 звукових; понад 100 постійних театрів; 117 музеїв.

Пишним цвітом розцвіли українське мистецтво і література. За видатні успіхи в розвитку українського національного мистецтва уряд СРСР нагородив орденами Радянського Союзу Київський театр опери та балету, Київську і Одеську консерваторії і Київський український драматичний театр ім. І. Франка.

Відомі всьому радянському народу артисти Республіки М. Литвиненко-Вольгемут, І. Паторжинський, М. Донець, А. Бучма, Гнат Юра нагороджені орденами Союзу. Вони по праву займають почесне місце в радянському передовому театральному мистецтві.

В галузі музичного мистецтва визначились такі видатні композитори, як Л. Ревуцький, П. Козицький, В. Косенко, Б. Лятошинський, в галузі образотворчого мистецтва — художники М. Самокиш, І. Іжакевич, М. Бурачек.

З мас українського народу вийшли такі талановиті поети, як П. Тичина, М. Бажан, М. Рильський, В. Сосюра, видатний український письменник-драматург О. Корнійчук, талановитий письменник М. Островський і багато інших. Уряд Радянського Союзу

відзначив успіхи української літератури, нагородивши багатьох поетів і письменників орденами Союзу.

Український народ виховав ряд Героїв Радянського Союзу, як льотчицю Поліну Осипенко, льотчика Г. Кравченка, полярного дослідника П. Ширшова і багатьох інших, що своїми героїчними подвигами прославили свою велику батьківщину, свій народ.

Величезні успіхи за роки сталінських п'ятирічок були досягнуті в галузі розвитку радянської передової науки на Україні. 145 науково-дослідних установ та Академія Наук з її інститутами охоплюють усі галузі наук.

З середовища українських учених висунувся такий блискучий новатор сільськогосподарської науки, як син українського колгоспника академік Т. Лисенко, видатний учений з світовим ім'ям, академік О. Богомолець, академіки А. Кримський, Є. Патон, В. Філатов, яких уряд нагородив орденами Союзу.

Надзвичайно бурхливо росте книжкова продукція: видання класиків марксизму-ленінізму, підручники, наукові книги і т. д. За роки другої сталінської п'ятирічки в УРСР видано близько 376,4 млн. примірників книг. Якщо в царській Росії українська книга була заборонена, то в Радянській Україні в одному тільки 1938 році тираж книжок українською мовою досяг приблизно 70 млн. примірників і становив близько 85% усієї книжкової продукції УРСР. В 1913 р. на території України виходило 172 газети, з них лише одна була українською мовою, і та виходила нерегулярно. В 1937 р. на Україні видавалося 1227 газет українською мовою. В 1938 р. газет і журналів було передплачено на 42 млн. крб.

Пишним цвітом розцвіла українська культура, національна по формі, соціалістична по змісту. В могутньому піднесенні матеріального добробуту і культурного розвитку народних мас виявляється сила, міць і непереможність Великої Соціалістичної Революції.

В результаті успішного здійснення другої сталінської п'ятирічки УРСР як невід'ємна частина Радянського Союзу вступила в третій п'ятирічці в нову смугу розвитку, в смугу вивершення побудови безкласового соціалістичного суспільства і поступового переходу від соціалізму до комунізму.

Ці успіхи досягнуті завдяки мудрій ленінсько-сталінській національній політиці, повсякденному піклуванню партії і уряду, особисто тов. Сталіна, та завдяки братерському співробітництву і взаємодопомозі народів СРСР.

2. Прийняття і запровадження нової Сталінської Конституції

Прийняття нової Сталінської Конституції СРСР було величезним завоюванням щасливого українського народу, як і всіх народів великого Радянського Союзу.

Велика пролетарська революція, здійснена під керівництвом партії Леніна—Сталіна, остаточно зруйнувала і знищила ненависний капіталістичний лад, а разом з цим був знищений назавжди національний гніт і створені всі умови для ліквідації економічної відсталості всіх народів, що населяли колишню царську Росію.

За роки небувалого ще в історії соціалістичного будівництва Українська Радянська Соціалістична Республіка стала найбільшою після РРФСР індустріально розвиненою, квітучою республікою Радянського Союзу. Після 1924 року, коли була прийнята перша Конституція СРСР, в економічному і громадському житті країни сталися корінні зміни.

В результаті двох сталінських п'ятирічок соціалістична промисловість була побудована на основі найпередовішої сучасної техніки. Своїм обсягом вона більше, ніж у 7 раз, перевищила рівень розвитку довоєнного часу. Капіталізм зовсім вигнано з сфери нашої промисловості. Соціалістична система виробництва неподільно запанувала в усіх галузях промисловості.

Сільське господарство за цей період далеко просунулося вперед на шляху своєї соціалістичної перебудови. Замість мільйонів дрібних селянських одноосібних господарств з їх відсталою технікою і засиллям куркуля, в країні стало процвітати найбільше в світі, озброєне новою технікою сільськогосподарське виробництво в формі радгоспів і колгоспів.

Клас куркулів, що являв у перший період нової економічної політики значну силу, був остаточно розгромлений і ліквідований на базі суцільної колективізації. Всі засоби виробництва, що належали раніш куркульству, перейшли в руки селян, об'єднаних у колгоспи.

Перехід мільйонних мас селянства до колгоспної форми виробництва був величезним революційним переворотом на селі.

Весь товарообіг зосередився в руках держави, кооперації та колгоспів. Місце приватної торгівлі цілком зайняла нова радянська державна та кооперативно-колгоспна торгівля, торгівля без капіталістів і спекулянтів, яка широко розгорнулася в цей час. Соціалізм переміг у всіх галузях народного господарства. Завдяки цьому всі експлуататорські елементи—капіталісти в промисловості, куркулі в сільському господарстві, купці і спекулянти в торгівлі—були розбиті й ліквідовані.

Залишились два дружніх класи трудящих — робітничий клас і селянство, залишилась інтелігенція. Ці соціальні групи нашого суспільства зазнали глибоких змін і перестали бути схожими на самих себе в минулому.

Робітничий клас — це вже не пролетаріат, тобто клас, позбавлений власності на знаряддя і засоби виробництва, а навпаки, він сам, звільнений від експлуатації, разом з усім народом володіє ними.

„Робітничий клас СРСР це — зовсім новий, визволений від експлуатації, робітничий клас, подібного якому не знала ще історія людства“ (Й. Сталін, Питання ленінізму, вид. XI, с. 461).

Селянство звільнилось від кабали куркуля, експлуатації, злиднів і розорення. Перемога колгоспного ладу перетворила в корені село. Найширші маси селянства об'єдналися в колгоспи, в основі яких лежить не приватна, а колективна власність на засоби виробництва, колективна праця з застосуванням найновішої техніки.

„Радянське селянство — це зовсім нове селянство, подібного якому ще не знала історія людства“ (там же, с. 461).

Радянська інтелігенція своїм складом на 80—90% вийшла з робітників, селян та інших верств трудящих. Працює вона не в інтересах капіталізму, як це змушена була робити стара інтелігенція, а в інтересах народу.

Інтелігенція „є тепер рівноправним членом радянського суспільства, де вона разом з робітниками і селянами, в одній упряжці з ними, веде будівництво нового безкласового соціалістичного суспільства“ (там же, с. 462).

Так не стало більше антагоністичних класів. Соціалістичне суспільство в СРСР складається з двох дружніх один одному класів — з робітників і селян, грані між якими так само, як і між цими класами та інтелігенцією, стираються.

Радянське суспільство перетворилося в єдину соціалістичну сім'ю робітників, селян та інтелігенції, в дружну, тісно згуртовану, могутню армію трудящих, що йде під прапором партії Леніна—Сталіна вперед до комунізму.

Величезні зміни сталися за час від прийняття першої Конституції СРСР в 1924 р. і в галузі національних взаємовідносин.

Партія більшовиків і Радянська влада, неухильно проводячи ленінсько-сталінську національну політику у взаємовідносинах між народами СРСР, подолали пережитки колишнього недовір'я і створили єдину союзну багатонаціональну державу на засадах дружнього співробітництва і взаємодопомоги між народами у всіх галузях соціалістичного будівництва.

„В результаті ми маємо тепер багатонаціональну соціалістичну державу, яка цілком склалась і витримала всі випробування, міцності якої могла б позаздрити будьяка національна держава в будьякій частині світу“ (там же, с. 463).

Всі ці зміни в галузях економічній, соціальній і національній викликали необхідність зміни Конституції СРСР, приведення її у відповідність з новим співвідношенням класових сил, з новою соціалістичною економікою в країні.

У лютому 1935 р. відбувся пленум ЦК ВКП(б). З ініціативи тов. Сталіна було поставлено і обговорено питання про необхідність зміни Конституції СРСР. Пленум постановив доручити тов. Молотову ввійти від імени ЦК ВКП(б) на VII з'їзд Рад

з пропозицією про необхідність деяких змін в Конституції СРСР у напрямі:

а) дальшої демократизації виборчої системи в розумінні заміни не цілком рівних виборів рівними, багатоступневих — прямими, відкритих — закритими;

б) уточнення соціально-економічної основи Конституції в розумінні приведення Конституції у відповідність з нинішнім співвідношенням класових сил в СРСР (створення нової соціалістичної індустрії, розгром куркульства, перемога колгоспного ладу, утвердження соціалістичної власності як основи радянського суспільства і т. п.).

6 лютого 1935 р. в Москві зібрався VII Всесоюзний з'їзд Рад, який ухвалив на доповідь тов. Молотова пропозицію, внесену ним від імени ЦК ВКП(б), і доручив ЦВК СРСР обрати Конституційну комісію для опрацювання виправленого тексту Конституції СРСР. 7 лютого 1935 р. ЦВК СРСР обрав Конституційну комісію під головуванням тов. Сталіна.

Тов. Сталін брав безпосередню участь в роботі Комісії і в редагуванні остаточного тексту нової Конституції СРСР. Сталінська мудрість почувається в кожній статті, в кожному слові Конституції перемігшого соціалізму; ось чому народ назвав її Сталінською Конституцією.

У червні 1936 р. Президія ЦВК СРСР на доповідь тов. Сталіна про проект нової Конституції, що попередньо обговорювалася на пленумі ЦК ВКП(б), прийняла постанову про скликання Всесоюзного з'їзду Рад для розгляду проекту Конституції. Одночасно з цим ЦВК СРСР постановив: „Опублікувати проект Конституції Союзу РСР для всенародного обговорення".

Український народ, як і всі народи Радянського Союзу, зустрів появу сталінського проекту Конституції СРСР з величезною радістю. На масових зборах на фабриках, заводах, в установах і колгоспах відбувалося всенародне обговорення. Створені були гуртки для детального вивчення Конституції.

Всенародне обговорення проекту нової Конституції СРСР, що тривало п'ять з половиною місяців, було яскравим виявом соціалістичного демократизму. Проект нової Конституції дістав загальне і одностайне схвалення народних мас.

25 листопада 1936 р. в червоній Москві зібрався Надзвичайний VIII з'їзд Рад СРСР. З'їзд заслухав доповідь тов. Сталіна, зроблену ним від імени Конституційної комісії. З'їзд одностайно схвалив і прийняв за основу представлений проект Конституції СРСР і утворив під головуванням тов. Сталіна редакційну комісію для остаточного установлення тексту Конституції з урахуванням поправок і доповнень, внесених як на самому з'їзді, так і під час всенародного обговорення.

5 грудня 1936 р. проект Конституції як основного закону був одноголосно затверджений з'їздом. День прийняття з'їздом нової Конституції був оголошений щорічним всенародним святом.

У цей день, як і у всі дальші роки, по всій країні, в містах і по селах відбувалися численні демонстрації, урочисті збори. Влаштовувались грандіозні народні гуляння. Вулиці, будинки, клуби, театри були ілюміновані, прикрашені прапорами, портретами керівників партії і уряду. На майданах, в містах і колгоспах гриміла музика, відбувалися масові танці й карнавали, що затягувалися до глибокої ночі.

Усі думки в цей день линули до творця Великої Конституції, до товариша Сталіна. Це було справді всенародне свято щасливого народу, який під керівництвом тов. Сталіна досяг найбільших перемог соціалізму.

Сталінська Конституція, затверджена Надзвичайним VIII Всесоюзним з'їздом Рад СРСР, лягла в основу нової Конституції УРСР, як і всіх союзних республік.

13 липня 1936 р. ЦВК УРСР утворив Конституційну комісію для опрацювання проекту нової Конституції Української Радянської Соціалістичної Республіки.

1 січня 1937 р. проект Конституції УРСР був опублікований для всенародного обговорення.

З почуттям великої радості зустрів український народ проект нової Сталінської Конституції УРСР.

Трудящі України бачили і знали, що кожен пункт, кожен розділ нової Конституції УРСР говорить про те, що міцно завойоване і здобуте впертою боротьбою трудящого народу.

Проект нової Конституції УРСР широко обговорювався на зборах робітників, колгоспників, службовців та інтелігенції. Створено було десятки тисяч гуртків для вивчення Конституції. Громадські, партійні організації виділили по всій Україні десятки тисяч агітаторів і пропагандистів, які йшли в колгоспи, в хати колгоспників, у клуби, гуртожитки, роз'ясняючи трудящим масам кожен пункт, кожен розділ Конституції, робили доповіді, читали лекції про соціалістичне будівництво, про міжнародне й внутрішнє становище країни.

Після всенародного обговорення проект нової Конституції був затверджений на Надзвичайному XIV з'їзді Рад УРСР, що відкрився в Києві 25 січня 1937 р.

Нова Конституція цілком відобразила величезні успіхи УРСР в побудові безкласового соціалістичного суспільства. Грандіозні зміни в галузі економічних і соціальних відносин, а також у класовій структурі суспільства в СРСР знайшли повне відображення і на Україні.

В Радянській Україні, як і в інших братніх союзних республіках, у всіх галузях народного життя панує соціалістична система господарства, соціалістична власність на знаряддя і засоби виробництва.

В новій Конституції, затвердженій 30 січня 1937 р. Надзвичайним XIV з'їздом Рад УРСР, яскравими словами записані історичні перемоги українського народу:

„Українська Радянська Соціалістична Республіка є соціалістична держава робітників і селян".

„Політичну основу УРСР становлять Ради депутатів трудящих, що виросли і зміцніли в наслідок повалення влади поміщиків та капіталістів, завоювання диктатури пролетаріату, визволення українського народу від національного гніту царату та російської імперіалістичної буржуазії і розгрому націоналістичної контрреволюції".

„Вся влада в УРСР належить трудящим міста і села в особі Рад депутатів трудящих".

„Економічну основу УРСР становлять соціалістична система господарства і соціалістична власність на знаряддя та засоби виробництва, що утвердилися в наслідок ліквідації капіталістичної системи господарства, скасування приватної власності на знаряддя асоби виробництва і знищення експлуатації людини людиною".

Нова Конституція УРСР забезпечує для всіх громадян УРСР право на працю, право на відпочинок, право на освіту, право на матеріальне забезпечення в старості, а також на випадок хвороби і втрати працездатності.

Жінці надані однакові права з чоловіками у всіх галузях господарського, державного, культурного і громадсько-політичного життя.

Нова Конституція разом з тим накладає на всіх громадян УРСР серйозні обов'язки: виконувати закони, додержувати дисципліни праці, чесно ставитися до громадського обов'язку, поважати правила соціалістичного співжиття, оберігати і зміцнювати громадську соціалістичну власність. Захист соціалістичної батьківщини є священний обов'язок кожного громадянина УРСР.

Запровадження нової Конституції УРСР свідчить про поворот у політичному житті Республіки. Вона, як і в інших соціалістичних республіках, закріпила всесвітньо-історичний факт вступу УРСР в нову смугу розвитку, в смугу завершення побудови безкласового соціалістичного суспільства і поступового переходу до комунізму.

3. Ліквідація решток бухарінсько-троцькістських шпигунів, шкідників і зрадників батьківщини

Під керівництвом більшовицької партії радянський народ рік-у-рік здобував нові успіхи і нові перемоги. Радянська влада, перемігши на $^1/_6$ частині світу, успішно здійснювала побудову соціалізму в умовах капіталістичного оточення. Капіталістичне оточення, як не раз застерігав тов. Сталін, є не пуста фраза, а зовсім реальне і неприємне явище.

Радянський Союз запровадив у себе соціалістичні порядки, ненависні для капіталістичних країн, що оточують СРСР. Тому протягом усієї історії існування країни соціалізму буржуазія вичікувала нагоди, щоб напасти на неї, розбити її і в усякому разі підірвати її міць.

З цією метою буржуазні держави засилали в Радянський Союз шкідників, шпигунів, диверсантів і вбивць для руїнницької роботи. Іноземні буржуазні держави підкупали і вербували своїх агентів також всередині СРСР з числа нестійких елементів. Вони обплутували їх шпигунською павутиною і штовхали на шлях зради батьківщини.

Найзапеклішими ворогами радянського народу були троцькісти, бухарінці, зінов'євці, каменєвці та буржуазні націоналісти, які, як вони й самі призналися на судових процесах над ними, були агентами охранок і шпигунських організацій буржуазних держав.

Вороги народу намагались відновити в Радянській країні старі капіталістичні порядки, владу поміщиків і сваволю куркулів, хотіли ліквідувати колгоспи, радгоспи. Буржуазні націоналісти разом з троцькістами і бухарінцями допомагали буржуазним країнам підготовляти війну проти Радянського Союзу, боролися проти радянської політики миру і готували розчленування Радянського Союзу, віддаючи імперіалістичним державам Радянську Україну та Білорусію.

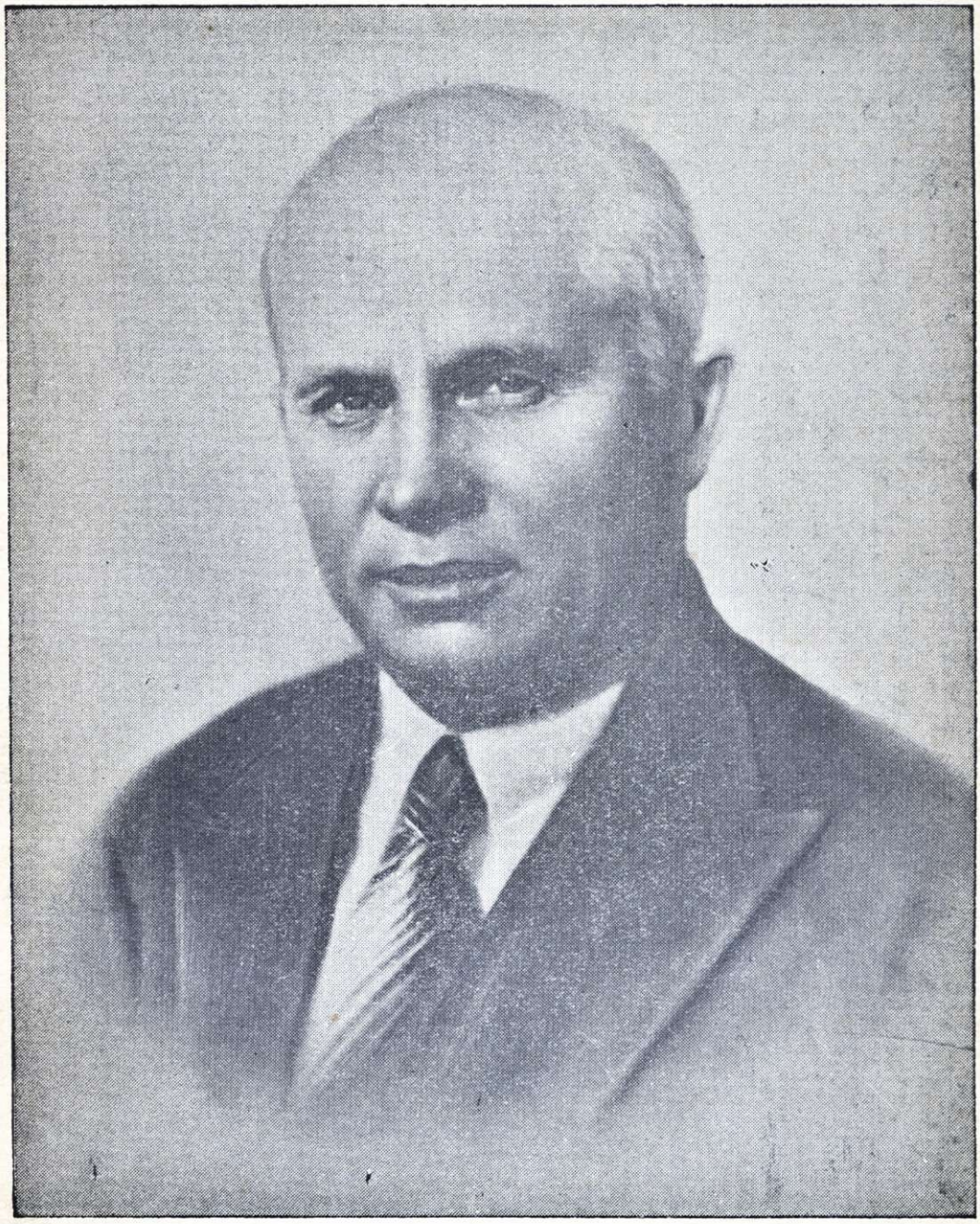
Злочинницькою рукою троцькістсько-зінов'євських банд був убитий в своєму кабінеті вождь ленінградських більшовиків і секретар ЦК ВКП(б) С. М. Кіров (1 грудня 1934 р.). Вони ж умертвили великого російського письменника Максима Горького, видатних державних діячів В. Куйбишева і В. Менжинського. Як з'ясувалося на судових процесах, троцькістсько-бухарінські недолюдки ще в 1918 р. організували змову проти Радянської влади і хотіли вбити Леніна, Сталіна і Свердлова.

Використовуючи ослаблення революційної пильності, вороги народу пролізли в радянські державні органи, і в ряді випадків їм удалося навіть зайняти керівні пости.

По колгоспах вони знищували кінське поголів'я, зривали виконання сільськогосподарських робіт. На заводах, фабриках і підприємствах організовували аварії і катастрофи з людськими жертвами. На великих будівництвах зривали будівні плани і строки закінчення їх. На ділянці національно-культурного будівництва вороги — буржуазні націоналісти — намагались ослабити ростучі господарські, державні й культурні зв'язки України з іншими радянськими республіками, затримували розвиток української культури, національної по формі і соціалістичної по змісту.

В розгортанні рішучої боротьби з осиними гніздами троцькістсько-бухарінських шкідників і буржуазних націоналістів величезну роль відіграли вказівки ЦК ВКП(б) і тов. Сталіна.

З приводу злочинницького вбивства тов. Кірова ЦК ВКП(б) на початку січня 1935 р. застеріг місцеві партійні організації від політичної благодушності та обивательської безтурботності. ЦК ВКП(б) нагадав усім: „Чим безнадійніше становище ворогів, тим охочіше вони хвататимуться за „крайній засіб", як єдиний засіб приречених в їх боротьбі з Радянською владою. Треба пам'ятати це і бути пильними".

М. С. Хрущов.

У боротьбі з ворогами народу величезну роль відіграла доповідь тов. Сталіна на пленумі ЦК ВКП(б) 3—5 березня 1937 р. „Про хиби партійної роботи і заходи до ліквідації троцькістських та інших дворушників".

Партія і весь радянський народ, озброєний вказівками тов. Сталіна, розгорнули рішучу боротьбу по ліквідації та викорчовуванню решток троцькістсько-бухарінських шпигунів і зрадників батьківщини. Підвищилась революційна пильність трудового народу і політична настороженість.

Справжня боротьба по розгрому і викорчовуванню контрреволюційних гнізд на Україні почалася з приходом вірного соратника тов. Сталіна, відданого батьківщині й народові непохитного ленінця тов. М. С. Хрущова.

Українські більшовики під керівництвом тов. Хрущова добилися величезних успіхів у цій боротьбі з ворогами народу.

До XIV з'їзду КП(б)У, що відбувся в червні 1938 р., більшовики України прийшли з величезними успіхами. Цих успіхів народ досяг під керівництвом Центрального Комітету партії і вождя тов. Сталіна на всіх фронтах соціалістичного будівництва, не зважаючи на те, що на багатьох ділянках сиділи вороги народу, які хотіли знову вернути український народ в кабалу капіталістів і поміщиків.

Ворогам народу і зрадникам батьківщини було завдано нищівного удару.

Білогвардійці та буржуазні націоналісти, що намагалися розладнати міцніючу дружбу народів СРСР, посварити український народ з великим російським народом, були знищені.

У боротьбі проти підривної діяльності ворогів український народ ще більше згуртувався навколо більшовицької партії, навколо вождя народів тов. Сталіна.

Ліквідуючи наслідки шкідництва, український народ під керівництвом партії більшовиків успішно розвивав перемоги соціалізму, кріпив морально-політичну єдність. Він готувався до виборів у Верховні Ради СРСР та УРСР на основі нового виборчого закону.

4. Вибори у Верховні Ради СРСР, УРСР і в місцеві Ради депутатів трудящих

Запровадження нових Конституцій СРСР та УРСР являло собою поворот у політичному житті Радянської країни.

Цей великий поворот полягав у проведенні повної демократизації виборчої системи, в переході від обмежених виборів до загальних, від не зовсім рівних — до рівних, від багатоступневих — до прямих, од відкритих виборів — до закритих.

Нова виборча система давала величезні можливості щодо посилення політичної активності мас, контролювання масами органів Радянської влади, посилення їх відповідальності перед народом.

Все це було величезною рушійною силою, що забезпечувала успіх у проведенні виборчої кампанії при виборах до Верховних Рад СРСР та УРСР. Весь народ зрозумів, яка величезна відповідальність стала перед ним у справі керування державою. Народ готувався вперше в своїй історії до найдемократичніших у світі виборів верховного органу великого Радянського Союзу.

Влітку 1937 р. було опубліковано затверджене сесією ЦВК СРСР „Положення про вибори до Верховної Ради СРСР". По всій країні розгорнулася величезна робота по вивченню і роз'ясненню масам нового виборчого закону, складеного на основі Сталінської Конституції.

Масовою політичною роботою були охоплені найширші верстви трудящих України.

Піднеслась політична активність мас, незмірно зріс авторитет більшовицької партії. Міцнів і ставав непорушним зв'язок партії Леніна—Сталіна з мільйонами безпартійних будівників соціалізму.

11 жовтня 1937 р. ЦВК СРСР прийняв постанову про призначення виборів до Верховної Ради СРСР на 12 грудня 1937 р. і про початок виборчої кампанії до Верховної Ради СРСР 12 жовтня того ж року.

Постанова про призначення дня виборів до Верховної Ради була зустрінута населенням України з величезним захопленням і піднесенням.

По містах і по селах на основі Положення про вибори до Верховної Ради СРСР організувались виборчі округи і дільниці, створювались окружні і дільничні виборчі комісії з представників, висунутих партійними і громадськими організаціями, виділялись на зборах робітників, колгоспників та інтелігенції довірені на виборчі дільниці.

На передвиборних зборах комуністи разом з безпартійними висували кандидатами в депутати Верховної Ради СРСР кращих, відданих батьківщині представників народу.

Першим кандидатом у депутати був виставлений кращий друг українського народу і всіх народів СРСР тов. Сталін.

Фактом величезного значення було опублікування 7 грудня 1937 р. історичного документа — відозви Центрального Комітету Всесоюзної комуністичної партії (більшовиків) до всіх виборців — робітників, робітниць, селян і селянок, до Червоної Армії, до радянської інтелігенції. Ця відозва стала виборчою платформою радянського народу. Партія більшовиків у своїй відозві говорила: „12 грудня 1937 року трудящі Радянського Союзу на основі нашої Соціалістичної Конституції будуть обирати депутатів у Верховну Раду Союзу РСР. Партія більшовиків виступає на виборах у *блоці,* в *союзі* з безпартійними робітниками, селянами, службовцями, інтелігенцією". Відозва ЦК ВКП(б) закликала всіх виборців з'явитися всім, як один, у день виборів до

виборчих урн і голосувати за кандидатів блоку комуністів і безпартійних.

Великою подією для всього радянського народу була промова тов. Сталіна на передвиборних зборах виборців Сталінської виборчої округи м. Москви 11 грудня 1937 р. Промову тов. Сталіна, що передавалась по радіо, слухав весь багатомільйонний Радянський Союз. По клубах, театрах, червоних кутках, на вулицях і майданах міст і сіл біля репродукторів збирались величезні маси народу. Затаївши дух, слухали вони кожне слово свого першого кандидата в депутати Верховної Ради про те, якими повинні бути обранці народу, депутати Верховної Ради СРСР: „...Виборці, народ повинні вимагати від своїх депутатів, щоб вони залишались на висоті своїх завдань, щоб вони в своїй роботі не спускались до рівня політичних обивателів, щоб вони залишались на посту політичних діячів ленінського типу, щоб вони були такими ж ясними і виразними діячами, як Ленін, щоб вони були такими ж безстрашними в бою і нещадними до ворогів народу, яким був Ленін, щоб вони були вільні від усякої паніки, від усякої подоби паніки, коли справа починає ускладнюватись і на обрії вирисовується яканебудь небезпека, щоб вони були так само вільні від усякої подоби паніки, як був вільний Ленін, щоб вони були так само мудрі і непоспішливі при розв'язанні складних питань, де потрібна всебічна оріентація і всебічне врахування всіх плюсів і мінусів, яким був Ленін, щоб вони були так само правдиві і чесні, яким був Ленін, щоб вони так само любили свій народ, як любив його Ленін",—говорив тов. Сталін.

День виборів до Верховної Ради СРСР — 12 грудня 1937 р. — перетворився у всенародне свято, в демонстрацію морально-політичної єдності всього радянського народу. З самого ранку виборці організовано йшли на виборчі дільниці, щоб виконати свій громадянський обов'язок, проголосувати за своїх депутатів.

Одностайно голосуючи за кандидатів блоку комуністів і безпартійних, український народ продемонстрував схвалення політики партії, глибоке довір'я і любов до партії, до свого великого вождя тов. Сталіна. З величезною одностайністю були обрані всі до одного 1143 обранці народу, виставлені блоком комуністів і безпартійних. В голосуванні по СРСР взяло участь понад 91 млн. чоловік, що становить 96,8% до числа виборців.

У всіх виборчих округах по СРСР при виборах до Ради Союзу *за* кандидатів блоку комуністів і безпартійних голосувало 98,6% всіх учасників голосування.

До Ради Національностей від союзних республік *за* кандидатів блоку голосувало 97,8% всіх учасників голосування.

З винятковим піднесенням голосував радянський народ квітучої України. В голосуванні брало участь понад 17 млн. чоловік, що становить 97,8% до числа виборців. За кандидатів блоку комуністів і безпартійних до Ради Союзу голосувало 99%, до Ради Національностей — 97,9% всіх учасників голосування.

Вибори до Верховної Ради СРСР продемонстрували повне торжество сталінського блоку комуністів і безпартійних, небувалу ще в історії людства незламну морально-політичну єдність радянського народу під непереможним прапором Леніна — Сталіна. Це був тріумф партії більшовиків.

Партія поставила завдання — провести вибори до Верховних Рад союзних і автономних республік ще краще й організованіше. Український народ готувався до виборів у Верховну Раду УРСР.

Опублікування постанови ЦВК УРСР про початок виборчої кампанії і про день виборів до Верховної Ради УРСР, призначений на 26 червня 1938 р., викликало нове піднесення політичної і виробничої активності широких мас народу.

На всіх передвиборних зборах і мітингах в містах і по селах України, у виступах робітників, службовців і колгоспників одностайно відзначалося, що з допомогою великого російського народу, під керівництвом більшовицької партії, народи Радянського Союзу відстояли свою незалежність і свободу, завоювали нове життя, сповнене щастя і радісної праці.

Як і на виборах до Верховної Ради СРСР, український народ разом з комуністами виставляв своїх кандидатів у депутати Верховної Ради УРСР. Першим кандидатом у депутати Верховної Ради УРСР український народ виставив великого і любимого вождя народів Йосифа Віссаріоновича Сталіна. Тов. Сталін дав згоду балотуватися в депутати Верховної Ради УРСР по Сталінській виборчій окрузі м. Києва.

День виборів до Верховної Ради УРСР 26 червня 1938 р. увійшов в історію України як незабутня дата величезного торжества соціалістичного демократизму. Знову сталінський блок комуністів і безпартійних здобув величезну перемогу. Український народ знов показав усьому світові свою незламну морально-політичну єдність, свою непохитну волю до боротьби за комунізм.

Разом з тим український народ продемонстрував своє безмежне довір'я і любов до партії більшовиків, її Центрального Комітету, великого вождя народів тов. Сталіна.

З 17,5 млн. виборців у голосуванні брало участь 99,62% загального числа виборців. За кандидатів блоку комуністів і безпартійних голосувало 99,55% всіх учасників голосування. Обрано 304 депутати. Всі вони є кандидати сталінського блоку комуністів і безпартійних. Серед обраних до Верховної Ради УРСР депутатів були товариші Сталін, Молотов, Каганович, Ворошилов і керівник українських більшовиків тов. Хрущов.

З великим піднесенням проходили вибори до Верховної Ради Молдавської АРСР. 99,4% виборців взяло участь у голосуванні. Всі 101 депутат, обрані до Верховної Ради Молдавської АРСР, були кандидатами блоку комуністів і безпартійних; вони зібрали 98,3% усіх голосів.

Вибори до Верховної Ради УРСР і Молдавської АРСР були торжеством ленінсько-сталінської національної політики і великої дружби народів СРСР.

З величезним піднесенням і одностайністю пройшли 24 грудня 1939 р. вибори в обласні, районні, міські, сільські та селищні Ради депутатів трудящих по Українській РСР. Це була нова блискуча перемога сталінського блоку.

Обрано до місцевих Рад депутатів трудящих кращих представників Радянського народу, що користуються його величезним довір'ям і пошаною. Всі вони — кандидати блоку комуністів і безпартійних.

У цьому всенародному голосуванні під час виборів до місцевих Рад депутатів трудящих український народ знов перед усім світом продемонстрував незламну могутність країни соціалізму, свій неухильний рух до сяючих вершин комунізму.

5. Озброєння партійних і непартійних більшовиків марксистсько-ленінською теорією. XVIII з'їзд ВКП(б)

Визначною подією в ідейному житті більшовицької партії і всього радянського народу був вихід у жовтні 1938 р. в світ „Короткого курсу історії Всесоюзної Комуністичної партії (більшовиків)".

З появою „Короткого курсу історії ВКП(б)" партія, а разом з нею і весь радянський народ дістали могутню ідейну зброю більшовизму, енциклопедію основних знань у галузі марксизму-ленінізму.

„Короткий курс історії ВКП(б)" є важливим засобом озброєння партійних і непартійних більшовиків марксистсько-ленінською теорією, тобто знанням законів суспільного розвитку і політичної боротьби, засобом посилення революційної пильності і піднесення пропаганди марксизму-ленінізму на належну теоретичну висоту.

З величезним піднесенням і захопленням зустріли партійна і непартійна радянська інтелігенція та широкі маси трудящих „Короткий курс історії ВКП(б)". Десятки тисяч людей взялись до самостійного вивчення основ марксизму-ленінізму. Масові лекції, доповіді і друкована пропаганда доповнювали величезний рух за опанування марксизму-ленінізму.

Початок 1939 р. ознаменувався новою визначною подією всесвітньо-історичного значення. 10 березня 1939 р. в Москві відкрився черговий XVIII з'їзд Всесоюзної комуністичної партії (більшовиків).

Партія Леніна—Сталіна підводила величезні підсумки попереднього етапу розвитку країни соціалізму. П'ятиріччя, що відділяло партію і країну від XVII з'їзду ВКП(б), пройшло під знаком героїчної боротьби трудящих нашої батьківщини за нові перемоги соціалізму. Ця боротьба увінчалась тріумфом

марксизму-ленінізму, небувалим торжеством партії Леніна — Сталіна, що привела радянський народ до всесвітньо-історичних перемог.

Країна вступила в нову смугу розвитку — смугу завершення побудови безкласового соціалістичного суспільства і поступового переходу до комунізму.

Ця нова історична смуга розвитку була смугою дальшого розквіту соціалістичної культури, мистецтва, науки. У країні соціалізму спостерігається справжнє культурне піднесення, справжня культурна революція. Це відбувається саме в той час, коли в країнах капіталізму закриваються університети, театри, школи, багато видатних представників науки приречено на безробіття і злидні. В той час, коли країни капіталізму здригаються в лещатах економічної кризи, що несе невимовні страждання трудящим масам, в той час, коли у них посилюється класовий гніт і експлуатація, в країні соціалізму спостерігається справжнє величезне піднесення і розквіт всього народногосподарського і культурного життя.

Класові грані між трудящими СРСР стираються, зникає стара класова відокремленість, падають і стираються економічні і політичні суперечності між робітниками, селянами та інтелігенцією. Все це створило основу для небувалої морально-політичної єдності народу.

УРСР як невід'ємна складова частина СРСР вступила в третю сталінську п'ятирічку з небувалим розквітом політичного, господарського і культурного життя. Невичерпно багатою стала Радянська Україна. Під керівництвом партії Леніна—Сталіна український народ веде республіку до дальшого розквіту і достатку.

Про величезні завоювання і перемоги українського народу за роки другої сталінської п'ятирічки розповів XVIII з'їздові ВКП(б) керівник українських більшовиків М. С. Хрущов. Незмірно виросла національна по формі, соціалістична по змісту культура Радянської України. Бурхливо розвивається література. Квітне мистецтво. 6 березня 1939 р. український народ з винятковим торжеством, разом з усіма народами СРСР, відсвяткував 125-річчя з дня народження великого поета-революціонера Т. Г. Шевченка.

Розвиток української культури був наслідком особливого піклування тов. Сталіна, торжеством ленінсько-сталінської національної політики. Ці величезні заслуги тов. Сталіна український народ з винятковою любов'ю відзначив трохи згодом, 21 грудня 1939 р., в день його славного шестидесятиріччя.

XVIII з'їзд ВКП(б) поставив перед радянським народом грандіозне завдання — перегнати протягом найближчих 10—15 років головні капіталістичні країни в економічному відношенні.

Третя сталінська п'ятирічка є вирішальний етап у виконанні цього основного економічного завдання СРСР. „Тільки в тому разі, коли переженемо економічно головні капіталістичні країни,

Соціалістичний Київ. Хрещатик — центральна вулиця столиці.

ми можемо розраховувати, що наша країна буде повністю насичена предметами споживання, у нас буде достаток продуктів, і ми дістанемо можливість зробити перехід від першої фази комунізму до другої його фази" (Й. Сталін, Питання ленінізму, вид. XI, с. 520).

У зв'язку з корінними змінами в економіці і класовій структурі СРСР XVIII з'їзд ВКП(б) прийняв надзвичайно важливі організаційні рішення. У прийнятому з'їздом Статуті ВКП(б) були встановлені однакові для всіх трудящих умови прийому до партії і однаковий кандидатський стаж.

Рішення XVIII з'їзду ВКП(б) були одностайно схвалені всім українським народом.

Доповідь тов. Сталіна і рішення з'їзду по доповіді тов. Молотова про третій п'ятирічний план розвитку народного господарства СРСР стали бойовою програмою дій, програмою дальшої боротьби за повну перемогу соціалізму.

Ці сталінські рішення з'їзду стали мобілізуючою і організуючою силою. Вони дістали найжвавіший відгук у свідомості всього народу. В країні піднеслась нова хвиля соціалістичного змагання.

Успішно завершивши перший і другий роки третьої п'ятирічки, країна соціалізму з великим піднесенням взялася до здійснення вирішальних завдань третього року третьої сталінської п'ятирічки.

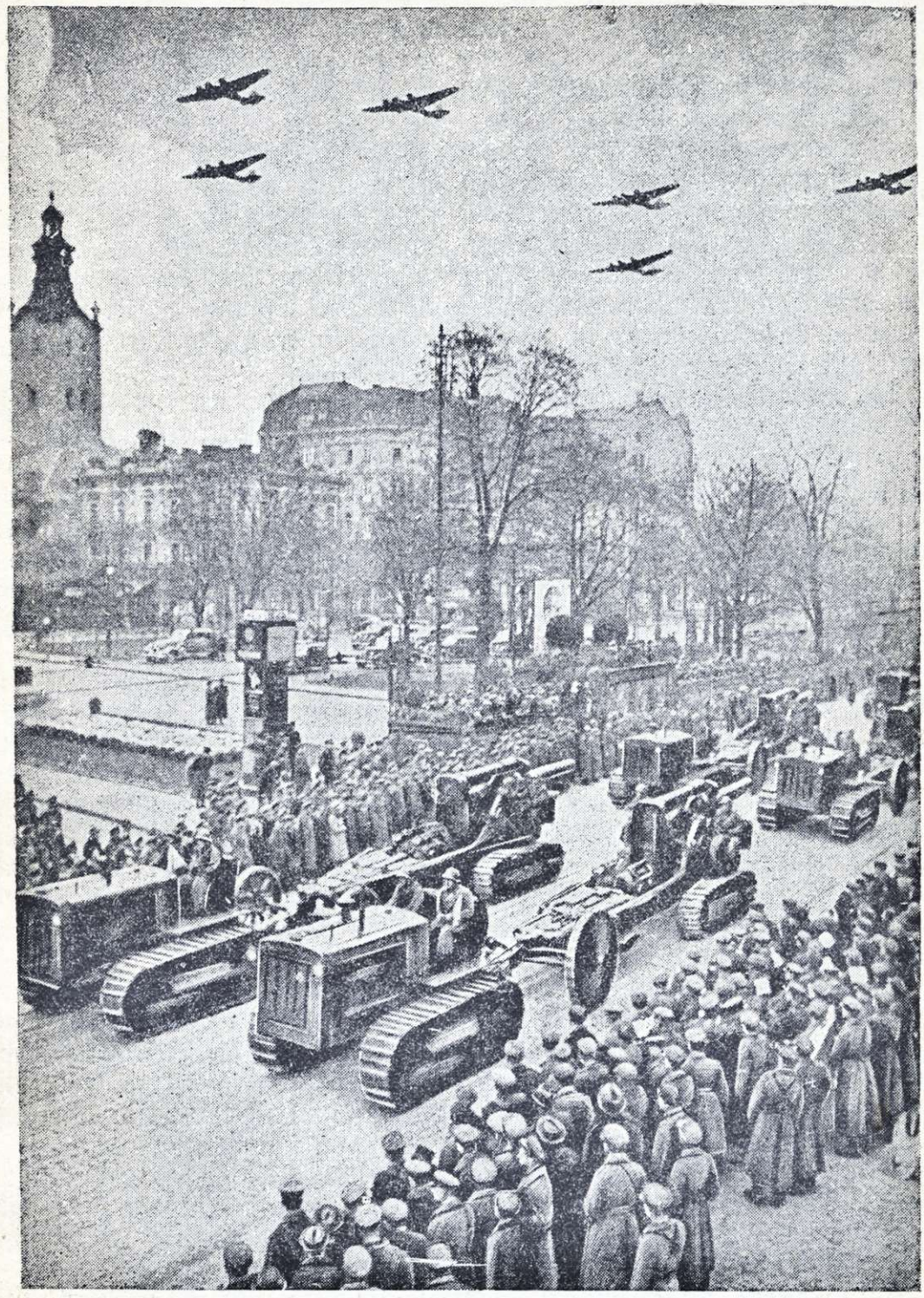
6. Возз'єднання великого українського народу в єдиній Українській соціалістичній державі

Дореволюційна історія українського народу — це історія нечуваного гніту і знущань. На протязі багатьох століть він стогнав у важкому ярмі польських королів, російських царів, поміщиків та капіталістів.

Велика Жовтнева соціалістична революція повалила панування поміщиків і капіталістів, знищила і зруйнувала буржуазно-поміщицьку державу. Разом з класовим гнітом знищено і гніт національний. Вільнолюбний український народ уперше в своїй історії став господарем свого життя, своєї землі, своїх заводів, своєї держави.

Але поряд з Радянською Україною існувала Західна Україна, що з допомогою Англії і Франції і через зрадництво буржуазних націоналістів попала в нестерпне ярмо буржуазно-поміщицької Польщі.

Невелика річка Збруч розділяла єдинокровний український народ на дві частини. Західну Україну, перетворену в безправну колонію штучно створеної клаптевої Польської держави, польські правителі розглядали як свою східну окраїну. Польські пани запровадили в Західній Україні дикий національний гніт, сваволю і звірячу експлуатацію. Українцям заборонялося говорити

Львів. Парад Червоної Армії.

своєю рідною мовою, переслідувалось живе українське слово, руйнувалась українська культура. Відбувалась насильна полонізація. Майже всі українські школи були закриті. Не було жодного вищого учбового закладу, де б викладання провадилось українською мовою. Кількість неграмотних серед населення перевищувала 60%.

У винятково тяжких умовах були робітничий клас і селянство. Промисловість у Західній Україні в наслідок хижацької колоніальної політики польської держави не тільки не розвивалась, а навпаки, невпинно занепадала, сходила нанівець. Заробітна плата українського робітника була значно нижча від злиденного заробітку польського робітника. Хронічне безробіття, злидні — така була доля українських робітників, що перебували під гнітом пансько-буржуазної Польщі.

Не краще було становище й українського селянства в Польщі. Сільське господарство не тільки не розвивалось, а навпаки, було доведене до крайнього занепаду. Аграрна політика польського уряду цілком була спрямована на пограбування західноукраїнського села. Всі кращі земельні площі належали поміщикам, куркулям і військовим поселенцям — „осадникам". Українське селянство, що становило понад 80% населення Західної України, позбавлене знарядь виробництва, зігнане на погані землі, піски та болота, голодувало і ледве животіло.

Проте, ні гніт, ні катування та масові вбивства, ні зрадництво контрреволюційних буржуазних націоналістів, вірних лакеїв польських панів, не зламали волі українських трудящих мас у боротьбі за соціальне і національне визволення. Вони вели героїчну боротьбу за об'єднання українського народу в єдиній Українській державі. Очі трудящого народу Західної України були з надією звернені до СРСР, туди, де вільно й радісно живуть їх єдинокровні брати, де під сонцем Сталінської Конституції розвивається і міцніє Українська соціалістична держава робітників і селян.

Польсько-німецька війна, що вибухнула в перших числах вересня 1939 р., виявила всю внутрішню неспроможність штучно створеної з допомогою Англії і Франції поміщицько-буржуазної Польщі. За перші десять днів війни Польща втратила всі свої промислові і культурні центри. Незадачливі польські правителі, нав'язавши народові війну, покинули його напризволяще.

Радянський народ не міг бути байдужим до долі своїх єдинокровних братів українців і білорусів, що, проживаючи в Польщі, перебували там на становищі безправних націй, а в зв'язку з війною і зовсім були покинуті на волю випадку.

Виражаючи волю свого народу, Радянський уряд вирішив подати допомогу єдинокровним братам. 17 вересня 1939 р. він дав розпорядження командуванню Робітничо-Селянської Червоної Армії перейти кордон і взяти під захист життя і майно населення Західної України і Західної Білорусії.

Війська Червоної Армії, керовані командармом 1-го рангу, а нині маршалом та Героєм Радянського Союзу і Наркомом оборони тов. С. К. Тимошенком, з честю виконали своє священне визвольне завдання.

Поміщицько-буржуазна Польща розвалилася. Так закінчився багатовіковий і особливо жорстокий в останнє двадцятиріччя гніт панської Польщі на Західній Україні.

Трудящі Західної України з величезним захопленням, любов'ю і радістю зустрічали частини Червоної Армії, армії визволительки, допомагаючи їй очищати свою землю від польських панів.

На визволеній Західній Україні почалося нове життя. Створювались селянські комітети по селах і тимчасові управління в містах.

7 жовтня 1939 р. львівська газета „Вільна Україна" опублікувала „Положення про вибори депутатів до Народних Зборів Західної України", які повинні були визначити дальшу долю визволеної Західної України.

Був створений Комітет для організації виборів до Українських Народних Зборів.

Уперше за свою історію народ Західної України обирав справді народних представників на основі загального, рівного і прямого виборчого права при таємному голосуванні.

День виборів депутатів до Українських Народних Зборів — 22 жовтня 1939 р. — був днем всенародного торжества визволеного народу. Міста і села Західної України набрали небувалого святкового вигляду.

Близько 4,5 мільйонів, або 92,83% загальної кількості виборців, брали участь у голосуванні.

За кандидатів, виставлених селянськими комітетами, тимчасовими управліннями, зборами робітників, робітничої гвардії та інтелігенції, подано було 90,93% усіх голосів.

Такої винятково великої активності не бачила колишня пансько-буржуазна Польща, в якій вибори до польського сейму звичайно відбувалися при 40—45% виборців, як це було на останніх виборах.

26—28 жовтня 1939 р. у великому львівському театрі відбулись Народні Збори Західної України. У прийнятих деклараціях Народні Збори проголосили:

„Висловлюючи одностайну волю визволеного народу Західної України, наслідуючи приклад народів Радянського Союзу, Українські Народні Збори проголошують встановлення Радянської влади на всій території Західної України.

„Відтепер вся влада в Західній Україні належить трудящим міста і села в особі Рад депутатів трудящих".

Українські Народні Збори, висловлюючи непохитну волю народу Західної України, в декларації „Про входження Західної України до складу Української Радянської Соціалістичної Республіки" ухвалили:

„Просити Верховну Раду Союзу РСР прийняти Західну Україну до складу Союзу Радянських Соціалістичних Республік, включити Західну Україну до складу Української Радянської Соціалістичної Республіки з тим, щоб з'єднати український народ в єдиній державі, покласти кінець віковому роз'єднанню українського народу".

Українські Народні Збори прийняли також декларацію про конфіскацію на всій території Західної України поміщицьких, монастирських земель і земель великих державних чиновників з усім живим і мертвим реманентом і садибними будинками. Народні Збори проголосили націоналізацію банків і великої промисловості.

Прийнявши історичне рішення, Українські Народні Збори обрали Повноважну комісію для порушення клопотання перед Верховною Радою СРСР про включення Західної України в братерську сім'ю народів СРСР.

1 листопада Верховна Рада СРСР на своїй позачерговій п'ятій сесії задовольнила клопотання Повноважної комісії Народних Зборів Західної України і прийняла закон про включення Західної України до складу Союзу Радянських Соціалістичних Республік із з'єднанням її з Українською Радянською Соціалістичною Республікою.

13—14 листопада в Києві відбулась позачергова третя сесія Верховної Ради УРСР. Заслухавши клопотання Повноважної комісії Народних Зборів Західної України, Сесія одностайно затвердила „Закон про прийняття Західної України до складу Української Радянської Соціалістичної Республіки", в якому хвилюючими словами записано:

„Прийняти Західну Україну до складу Української Радянської Соціалістичної Республіки і возз'єднати тим самим великий український народ в єдиній державі".

Почалася нова епоха для знедоленого раніш народу колишньої Західної України.

Не стало вже більше Західної України, є єдина Радянська Соціалістична Україна, в якій возз'єднався великий український народ.

Велика історична місія Радянського Союзу по визволенню українських земель від чужоземного гніту набувала дальшого свого розвитку. На заході, по той бік радянських кордонів, багато років перебував спочатку під гнітом Австрії, а потім боярської Румунії, народ Північної Буковини. Не кращим був стан українського і молдавського народу і в окупованій Румунією Бесарабії.

З великою надією дивилися ці пригноблені румунськими боярами народи на СРСР, чекаючи моменту, коли настане час остаточного визволення від румунського гніту, з тим, щоб зажити щасливим життям у великій радянській сім'ї під прапором Сталінської Конституції.

Делегація Народних Зборів Західної України у Верховній Раді УРСР

Радянський уряд, виявляючи волю всього радянського народу, не раз звертався до румунського уряду в справі повернення Бесарабії до СРСР. Радянський уряд виявив виняткову терпимість: щоб не прирікати мирне населення на непотрібні жертви, він утримався від збройного розв'язання питання про долю Бесарабії, яка становила корінну частину території Росії.

Вустами тов. В. М. Молотова Радянський уряд на VI сесії Верховної Ради СРСР, що відбувалася в березні 1940 р., ще раз рішуче нагадав Румунії про необхідність розв'язати питання про Бесарабію, захоплення якої Румунією Радянський уряд ніколи не визнавав. Це попередження не вплинуло на боярську Румунію.

Радянський народ не міг далі терпіти уперте ухиляння Румунії од відповіді на прямо поставлене главою Радянського уряду питання.

Радянський уряд запропонував урядові Румунії негайно повернути Бесарабію Радянському Союзові і передати йому також Північну Буковину, населену українцями.

Це мудре рішення Радянського уряду про мирне розв'язання радянсько-румунського конфлікту зустріло палке схвалення всіх трудящих нашої країни; воно було з великою радістю прийняте народами Бесарабії і Північної Буковини, які побачили давно бажаний час свого визволення від ненависного румунського гніту.

День 28 червня 1940 р. є новою історичною сторінкою вільного і щасливого народу Великого Радянського Союзу. Трудящі Північної Буковини й Аккерманського, Ізмаільського і Хотинського повітів Бесарабії влилися у велику сім'ю українського народу, назавжди возз'єднавшись з ним у Радянській соціалістичній державі.

За ухвалою VII сесії Верховної Ради СРСР в серпні 1940 р. була утворена Молдавська РСР, до якої ввійшли МАРСР та більша частина Бесарабії.

Мудра сталінська мирна політика перемогла. Ця мирна політика Радянської держави ще більше притягує увагу трудящих пригноблених народів. У ній, і тільки в ній, бачать вони запоруку свого майбутнього визволення від рабства поміщиків і капіталістів, від національного гноблення.

Ленінсько-сталінська національна політика, велетенський досвід побудови соціалізму в СРСР, визволення народів Західної України, Західної Білорусії, Бесарабії, Північної Буковини, Литви, Латвії і Естонії показують народам усього світу шлях до свободи і справжньої незалежності.

КАРТА ПОЛІТИКО-АДМІНІСТРАТИВНОГО ПОДІЛУ УРСР.

Державні кордони СРСР
Кордони УРСР
Західний кордон УРСР до 17.IX.39
Півд.-зах. кордон „ до 28.VI.40
Кордони іноземних держав
Границі областей
КИЇВ Столиці РСР
СІМФЕРОПОЛЬ Столиця АРСР
ЧЕРНІГІВ Центри областей
Умань Інші населені пункти

КОРОТКА ХРОНОЛОГІЯ

До нашої ери

VIII—VII ст. (прибл.)	Поява скіфів на північному узбережжі Чорного моря.
VII—VI ст.	Виникнення грецьких колоній на північному узбережжі Чорного моря.
IV ст.	Поява сарматів у Причорномор'ї.

Нашої ери

VI ст. (прибл.)	Розподіл слов'ян на східних (анти) і західних (слов'яни).
VIII ст.	Розквіт Хазарського каганату.
860	Похід Русі на Константинополь.
907	Похід київського князя Олега на Константинополь.
911	Договір князя Олега з Візантією.
945	Договір київського князя Ігоря з Візантією.
980—1015	Князювання Володимира Святославича в Київській Русі.
988	Запровадження християнства на Русі.
1018	Похід князя Святополка Окаянного і польського князя Болеслава I на Київ; народне повстання проти польських окупантів.
1019—1054	Князювання Ярослава Володимировича (Мудрого) в Київській Русі.
1037	Закладка князем Ярославом Софійської церкви і збудування „Золотих воріт" у Києві.
1068	Народне повстання в Києві.
1069	Похід князя Ізяслава і польського короля Болеслава II на Київ.
1113	Народне повстання в Києві.
1113—1125	Князювання Володимира Мономаха в Києві.
1147	Перша згадка в джерелах про Москву.
1187	Написання „Слова о полку Игореве".
1199	Об'єднання князем Романом Мстиславичем Галичини з Волинню (Галицько-Волинське князівство).
1214	Спишська угода Польщі і Угорщини про поділ Галичини й Волині, окупація Галичини угорцями і частини Волині поляками.
1219—1263	Князювання Міндовга у Литві. Утворення Литовського князівства.
1224	Битва руських князів і половців з татарами на р. Калці; поразка руських князів і половців.
1240 (грудень)	Захоплення і зруйнування Києва монголо-татарами.

1245 Перемога князя Данила Романовича над поляками та уграми під Ярославом.

1250-і рр. Перша історична згадка про Львів.

XIV ст. Приєднання України до Литви.

1340 Напад польського короля Казіміра на Галичину.

1385 Кревська унія Литви з Польщею.

1387 Загарбання Польщею Галичини (з Холмом і Белзом).

1430 Загарбання Польщею Поділля.

1462—1505 Великий князь московський Іван III Васильович. Створення Російської національної держави.

1482 Напад кримського хана Менглі-Гірея на Київ.

1490 Селянське повстання на чолі з Мухою в Галичині проти шляхти.

1492 Перші відомості про українських козаків.

1503 Приєднання Чернігово-Сіверщини до Російської держави.

1513 Підкорення Молдавії (з Буковиною) Туреччиною.

1557 „Устава на волоки".

XVI ст. (2-а по л.) Виникнення Запорізької Січі.

1569 Люблінська унія. Загарбання Польщею України (Волині, Брацлавщини, Київщини).

1574 Вихід у Львові з друкарні Івана Федорова книги „Апостол" (перша друкована книжка на Україні).

1591—1593 Козацько-селянське повстання на чолі з гетьманом К. Косинським.

1594—1596 Козацько-селянські повстання на чолі з Г. Лободою, С. Наливайком.

1596 Церковна унія в Брест-Литовську (Брестська унія).

1615 Утворення в Києві братської школи.

1625 Війна польського уряду проти козаків. Куруківська угода.

1630 Козацько-селянське повстання на чолі з Тарасом Федоровичем. Перемога козацько-селянського війська під Переяславом. Переяславська угода.

1635 Збудування польським урядом Кодацької фортеці; зруйнування її козацьким гетьманом І. Сулимою.

1637 Взяття донськими і запорізькими козаками турецької фортеці Азова.

1637 Козацько-селянські повстання на чолі з Павлюком, К. Скиданом і Д. Гунею.

1638 „Ординація" 1638 року.

1638 Козацько-селянські повстання на чолі з Я. Остряниним, К. Скиданом і Д. Гунею.

1648 (травень) Перемога Богдана Хмельницького над польською армією під Жовтими Водами й Корсунем.

1648 (червень) Початок зносин Богдана Хмельницького з Російською державою.

1648 (вересень) Розгром гетьманом Богданом Хмельницьким польської армії під Пилявцями.

1649 (серпень) Розгром Богданом Хмельницьким польського короля Яна-Казіміра під Зборовом; Зборовський трактат.

1651 Битва Богдана Хмельницького з польською армією під Берестечком (на Волині); Білоцерківська угода.

1652 (травень) Розгром Богданом Хмельницьким польської армії під Батогом.

1653 (жовтень) Ухвала земського собору в Москві про приєднання України до Росії.

1654 (8 січня) Рада в Переяславі. Приєднання України до Росії.

1655 Похід Богдана Хмельницького і боярина В. Бутурліна в Галичину; розгром польської армії під Городком.

1657 (липень) Смерть гетьмана Богдана Хмельницького.

1657 Повстання на Запоріжжі на чолі з кошовим гетьманом Я. Барабашем проти гетьмана І. Виговського. Виступ полтавського полковника М. Пушкаря проти І. Виговського.

1658 (вересень) Гадяцький трактат гетьмана І. Виговського з Польщею.

1660 (жовтень) Слободищенський трактат гетьмана Юрія Хмельницького з Польщею.

1663 (червень) „Чорна рада" в Ніжині. Обрання І. Брюховецького гетьманом.

1663—1664 Похід польського короля Яна-Казіміра з татарами на Лівобережжя; поразка Яна-Казіміра.

1665 Подорож гетьмана І. Брюховецького до Москви; „Московські статті" Брюховецького.

1667 Андрусівське перемир'я Російської держави з Польщею.

1669 Підданство правобережного гетьмана П. Дорошенка султанові.

1670—1671 Селянське повстання під керівництвом Степана Разіна в Російській державі. Повстання селян і козаків на Слобідській Україні.

1672 Взяття турками Кам'янця-Подільського. Бучацька угода Туреччини з Польщею.

1677—1678 „Чигиринські походи".

1681 Бахчисарайська угода Російської держави з Туреччиною.

XVII ст. (80—90-і рр.) Народна колонізація Правобережної Наддніпрянщини (діяльність С. Палія, Самуся, А. Абазина, З. Іскри).

1682—1725 Царювання Петра І в Росії.

1686 „Вічний мир" Російської держави з Польщею.

1695—1696 Азовські й Дніпровські походи. Взяття Казікермена й Азова.

1699 Ухвала польського сейму про скасування козацтва на Правобережжі.

1700 Константинопольський мир Росії з Туреччиною.

1700—1721 Велика Північна війна.

1702—1704 Повстання українського народу на Правобережній Україні проти гніту польських панів.

1703 Вихід першої російської газети „Ведомости" в Москві.

1703 (травень) Заснування царем Петром І Петербурга (нині Ленінград).

1707—1708 Повстання козаків і селян під керівництвом К. Булавіна в Росії і на Україні.

1708 Вторгнення шведів на Україну; зрада гетьмана І. Мазепи.

1708—1709 (осінь—весна) Народна боротьба на Україні проти шведських інтервентів і І. Мазепи.

1709 Зруйнування царським військом Запорізької Січі; переселення запорожців у володіння кримського хана.

1709 (27 червня) Розгром шведів під Полтавою.

1710—1711 Друга війна Росії з Туреччиною.

1711 Утворення Петром І Сенату в Росії.

1720 Указ Петра І про обмеження українського друку.

1721 Ніштадтська угода Росії з Швецією. Прийняття Петром І титулу всеросійського імператора.

1722—1727 Перша „Малоросійська колегія".

1722—1794 Г. С. Сковорода (філософ).

1727—1734 Гетьманство Д. Апостола.

1734—1750 „Правління гетьманського уряду".

1734 „Нова Січ".

1734 Повстання українського народу на чолі з Верланом, Медведем і Гривою проти польської шляхти на Правобережній Україні.

1735—1739 Російсько-турецька війна.

1738—1745 Рухи повстанців на чолі з О. Довбушем у Карпатах.

1750 Повстання українського народу проти польської шляхти на Правобережній Україні.

1750—1764 Гетьман К. Розумовський.

1761—1774 Боротьба селян і козаків проти покріпачення в с. Клищинцях (на Лубенщині).

1763 Видання Катериною II указу про обмеження вільного переходу селян на Лівобережній Україні.

1764 Утворення Новоросійської губернії.

1764 Скасування гетьманства царицею Катериною II і утворення „Малоросійської колегії".

1765 Утворення Слобідсько-Української губернії.

1765 Перший страйк робітників на Україні (Бахмутські і Торські соляні заводи).

1768 Повстання українського народу на Правобережній Україні на чолі з М. Залізняком, І. Гонтою, С. Неживим, М. Швачкою, І. Бондаренком проти польської шляхти (Коліївщина).

1769—1774 Російсько-турецька війна.

1769—1838 І. П. Котляревський.

1772 Перший поділ Польщі. Загарбання Австрією Галичини.

1773—1775 Селянська війна в Росії під керівництвом Омельяна Пугачова.

1775 (червень) Ліквідація Запорізької Січі.

1775 Захоплення Австрією Буковини.

1782 Поділ Лівобережної України на три намісництва — Київське, Чернігівське і Новгород-Сіверське.

1783 Остаточне закріпачення селян Лівобережної України (указ 3 травня 1783 р.).

1785 „Жалована грамота" цариці Катерини II дворянству.

1787—1835 Устим Кармалюк (керівник повстанців проти панів на Правобережній Україні).

1787—1791 Російсько-турецька війна.

1789—1793 Турбаївське повстання.

1793 Другий поділ Польщі. Приєднання Правобережної України до Росії.

1805 Відкриття університету в Харкові.

1805 Відкриття постійного театру в Києві.

1812 Вітчизняна війна.

1814—1861 Т. Г. Шевченко.

1818—1883 Карл Маркс.

1820—1895 Фрідріх Енгельс.

1820 Повстання селян на Дону й півдні України.

1821 Утворення Південного товариства декабристів.

1822 Утворення Північного товариства декабристів (у Петербурзі).

1823 Утворення таємного товариства „Об'єднаних слов'ян".

1825 (14 грудня) Повстання декабристів у Петербурзі.

1825—1826 Повстання Чернігівського полку на Україні.

1828—1889 М. Г. Чернишевський.

1830—1831 Польське повстання.

1834 Заснування університету в Києві.

1837 Вихід у світ збірника „Русалка Дністровая".

1841—1895 М. П. Драгоманов.

1842—1912 М. В. Лисенко.

1846—1847 Кирило-Мефодіївське братство в Києві.

1847—1848 Запровадження царським урядом „інвентарних правил" на Правобережжі.

1848—1849 Рух гуцулів на чолі з Лук'яном Кобилицею у Буковині.

1848 Буржуазна революція у Франції, Німеччині, Австро-Угорщині. Ліквідація панщини в Галичині.

1853—1856 Кримська війна.

1855 Селянські повстання на Київщині.

1856—1916 І. Франко.

1857—1918 Г. В. Плеханов.

1861 (19 лютого) Маніфест Олександра II про скасування кріпацтва в Росії.

1862 Утворення таємного товариства „Земля і воля" (існувало до 1864 р.)

1863 Польське повстання.

1863 (18 липня Циркуляр Валуєва (заборона видавати українською мовою наукову і науково-популярну літературу).

1864—1872 І Інтернаціонал — міжнародне товариство робітників.

1864—1913 М. М. Коцюбинський.

1870 (10 22 квітня) Народження В. І. Леніна.

1871 (18 березня) Паризька Комуна.

1872—1913 Леся Українка.

1873 У Львові організовано „Товариство ім. Шевченка".

1875 Виникнення „Південноросійського союзу робітників" в Одесі.

1875 (7 листопада) Народження М. І. Калініна.

1876 Емський акт.

1876 Утворення „Землі і волі".

1877 Селянські повстання в селах Чигиринського повіту (Київщина).

1878 Виникнення „Північного союзу російських робітників".

1879 (8 червня) „Чигиринська справа".

1879 (17—21 червня) Липецький і Воронезький з'їзди „Землі і волі" та розкол її на „Народну волю" і „Чорний переділ".

1879 (8/21 грудня) Народження Й. В. Сталіна.

1880 Заснування „Південноросійського робітничого союзу" в Києві.

1883 Організація в Женеві (Швейцарія) марксистської групи „Визволення праці".

1887—1925 Г. І. Котовський — герой громадянської війни.

1893 Приїзд Леніна в Петербург.

1894 Народження М. С. Хрущова.

1894—1895 Утворення соціал-демократичних гуртків у Харкові.

1895 Утворення петербурзького „Союзу боротьби за визволення робітничого класу" на чолі з Леніним.

1894—1895 Утворення київського „Союзу боротьби за визволення робітничого класу".

1895—1919 М. О. Щорс — герой громадянської війни на Україні.

1898 (1—3 березня) І з'їзд РСДРП у Мінську.

1900 (11 грудня) Вихід першого номера газети „Іскра".

1901 (11 січня) Віддання в солдати 183 студентів Київського університету.

1902 (9 лютого) Арешт „іскрівців" у Києві.

1902 (2—3 лютого) Демонстрації робітників і студентів у Києві.

1902 (лютий—березень) Селянські повстання в Полтавській і Харківській губерніях.

1903 (—30 липня) Загальний страйк у Києві — страйк солідарності з одеськими і бакинськими робітниками.

1903 (17 липня—10 серпня) II з'їзд РСДРП (в Брюсселі — Лондоні).

1903 (7—11 серпня) Загальний страйк у Катеринославі.

1904 (грудень) Загальний страйк у Баку під керівництвом тов. Сталіна.

1904—1905 Російсько-японська війна.

1905 (9 січня) „Кривава неділя". Початок російської революції.

1905 (12—27 квітня) III з'їзд РСДРП (в Лондоні).

1905 (14 червня) Повстання на броненосці „Потьомкін".

1905 (жовтень) Загальний політичний страйк у Росії і на Україні.

1905 (жовтень) Барикадні бої в Харкові, Катеринославі, Одесі та інших містах України.

1905 (жовтень—грудень) Селянські повстання на Україні.

1905 (13—15 листопада) Повстання Чорноморського флоту під керівництвом лейтенанта Шмідта.

1905 (18 листопада) Повстання саперів у Києві.

1905 (грудень) Грудневе збройне повстання в Росії і на Україні.

1906 (квітень) IV з'їзд РСДРП (у Стокгольмі).

1906 квітень—липень) I Державна дума.

1906 (9 листопада) Указ Столипіна про виділення з общини.

1907 (лютий—червень) II Державна дума.

1907 (травень) V з'їзд РСДРП (в Лондоні).

1907 (3 червня) Розгін II думи. Третєчервневий переворот.

1907—1912 (листопад—серпень) III Державна дума.

1910 (14 червня) Закон про закріплення землі у власність і про вихід з общини.

1910 (вересень) Селянські рухи на Чернігівщині, Уманщині і в інших місцях України.

1910 (листопад) Демонстрації з приводу смерті Л. Толстого в Петербурзі, Москві, Києві, Харкові та інших містах.

1910 (грудень) Вихід першого номера газети „Звезда".

1912 (січень) Празька конференція більшовиків.

1912 (4 квітня) Ленський розстріл.

1912 (квітень) Страйки протесту проти ленського розстрілу в Росії і на Україні.

1912 (22 квітня/5 травня) Вихід першого номера газети „Правда".

1912 (травень—червень) Страйк на суднобудівних заводах Миколаєва.

1912—1913 (листопад—січень) Страйк на Харківському паровозобудівному заводі.

1912—1917 IV Державна дума.

1914 (3 липня) Розстріл мітингу путіловців.

1914—1918 Світова імперіалістична війна.

1917 (27 лютого) Повалення царизму. Лютнева буржуазно-демократична революція.

1917 (4 березня) Утворення буржуазної Центральної ради в Києві.

1917 (12 березня) Приїзд тов. Сталіна з заслання в Петроград.

1917 (3 квітня) Приїзд Леніна зза кордону в Петроград. „Квітневі тезиси".

1917 (квітень) VII Квітнєва конференція більшовиків.

1917 (3 червня) I Всеросійський з'їзд Рад.

1917 (липень) Липневі демонстрації робітників у Росії і на Україні.

1917 (липень—серпень) VI з'їзд РСДРП більшовиків.

1917 (25 серпня) Корніловський заколот.

1917 (10 жовтня) Рішення ЦК РСДРП(б) про збройне повстання.

1917 (25 жовтня / 7 листопада) Перемога Великої Жовтневої соціалістичної революції.

1917 (26 жовтня/ 8 листопада) II Всеросійський з'їзд Рад. Прийняття декретів про мир і землю. Утворення Робітничо-селянського уряду. Обрання Леніна головою Раднаркому. Обрання тов. Сталіна наркомом у справах національностей.

1917 (3/16 листопада) Опублікування „Декларації прав народів Росії" за підписами Леніна і Сталіна.

1917 (22 листопада ст. ст.) Утворення „Соціалістичної спілки робітничої молоді" в Києві.

1917 (11/24 грудня) I Всеукраїнський з'їзд Рад робітничих і селянських депутатів.

1917 (12/25 грудня) Проголошення України Радянською Соціалістичною Республікою.

1918 (січень) Повстання в Києві проти Центральної ради. Зайняття Києва радянськими військами.

1918 (19 січня) Декрет про утворення Робітничо-Селянської Червоної Армії.

1918 (14 лютого) Введення декрету Раднаркому про запровадження нового календарного стилю.

1918 (березень) VII з'їзд РКП(б).

1918 (березень) Брестський мир.

1918 (березень) II Всеукраїнський з'їзд Рад.

1918 (березень) IV Всеросійський з'їзд Рад.

1918 (квітень) Розгін окупантами Центральної ради. Прихід до влади гетьмана П. Скоропадського.

1918 (липень) I з'їзд КП(б)У (у Москві).

1918 (жовтень) II з'їзд КП(б)У (у Москві).

1918 (листопад) Революція в Німеччині та Австро-Угорщині.

1918 (13 листопада) Розірвання Брестського договору.

1918 (17 листопада) Висадка французьких інтервентів в Одесі.

1919 (1 січня) Утворення Радянської Білорусії.

1919 (3 січня) Зайняття Червоною Армією Харкова.

1919 (13—31 січня) Хотинське повстання в Бесарабії проти румунських окупантів.

1919 (6 лютого) Звільнення Києва від петлюрівських банд.

1919 (весна) III Всеукраїнський з'їзд Рад.

1919 (березень) Захоплення білополяками Львова.

1919 березень) III з'їзд КП(б)У (у Харкові).

1919 (18—23 березня) VIII з'їзд РКП(б).

1919 (6 квітня) Звільнення Одеси від англо-французьких інтервентів.

1919 (19—27 квітня) Революційні виступи моряків французької чорноморської ескадри.

1919 (26 червня) I з'їзд комуністичних організацій робітничо-селянської молоді України в Києві, на якому утворено КСМУ.

1919 Трипільська трагедія.

1919 (вересень) Призначення тов. Сталіна членом Реввійськради південного фронту

1919 (19 листопада) Наказ Реввійськради південного фронту (№ 1801) за підписом тов. Сталіна про організацію Першої кінної армії.

1919 (грудень) Звільнення України від денікінських банд.

1919 (28 грудня) Лист Леніна до робітників і селян України з приводу перемог над Денікіним.

1919 VIII конференція РКП(б) і резолюція про завдання Радянської влади на Україні.

1920 (7 лютого) Звільнення Одеси від денікінців. Розстріл Колчака.

1920 (березень) IV конференція КП(б)У. В конференції брав участь тов. Сталін.

1920 (кін березня—поч. квітня) IX з'їзд РКП(б).

1920 (кінець квітня) Вторгнення білопольських військ на Україну.

1920 (травень) IV Всеукраїнський з'їзд Рад.

1920 (6 травня) Захоплення Києва білополяками.

1920 (5 червня) Прорив польського фронту Першою кінною армією.

1920 (6 червня) Початок наступу Врангеля з Криму на північну Таврію.

1920 12 червня) Звільнення Києва від білополяків.

1920 (6—15 серпня) Поразка врангелівської армії під Кахівкою

1920 (2 вересня) Відозва Леніна до незаможників України про мобілізацію на розгром Врангеля.

1920 (21 вересня) Утворення південного фронту на чолі з М. В. Фрунзе.

1920 (20 жовтня) Перемир'я з Польщею.

1920 (листопад) Ліквідація врангелівщини.

1920 (17—22 листопада) V конференція КП(б)У. Тов. Молотов — секретар ЦК КП(б)У.

1920 (грудень) VIII Всеросійський з'їзд Рад і прийняття плану ГОЭЛРО.

1921 (8—16 березня) X з'їзд РКП(б).

1921 (кін. лютого — поч. березня) V Всеукраїнський з'їзд Рад.

1921 (березень) Мирний договір між СРСР і Польщею (в Ризі).

1921 (16—18 березня) Ліквідація кронштадтського заколоту.

1921 (липень—серпень) Розгром банд Махна.

1921 (жовтень—листопад) Розгром банд Тютюнника.

1921 (9—13 грудня) VI конференція КП(б)У.

1921 (14—17 грудня) VI Всеукраїнський з'їзд Рад.

1921 (23—28 грудня) IX Всеросійський з'їзд Рад.

1922 (24 березня—2 квітня) XI з'їзд РКП(б). Тов. Сталін обирається генеральним секретарем ЦК РКП(б).

1922 (25 жовтня) Звільнення Владивостока. Кінець японської інтервенції.

1922 (10—14 грудня) VII Всеукраїнський з'їзд Рад.

1922 (грудень) I Всесоюзний з'їзд Рад Союзу Радянських Соціалістичних Республік (утворення СРСР).

1923 (4—10 квітня) VII конференція КП(б)У.

1923 (квітень) XII з'їзд РКП(б).

1924 (17—29 січня) VIII Всеукраїнський з'їзд Рад.

1924 (21 січня) Смерть В. І. Леніна.

1924 (26 січня—2 лютого) II з'їзд Рад СРСР. Прийняття Конституції СРСР.

1924 (12—16 травня) VIII конференція КП(б)У.

1924 Утворення Молдавської Автономної РСР.

1924 (травень) XIII з'їзд РКП(б).

1925 (3—10 травня) IX Всеукраїнський з'їзд Рад.

1925 (8—12 грудня) IX з'їзд КП(б)У.

1925 (18—31 грудня) XIV з'їзд ВКП(б) — з'їзд індустріалізації.

1927 (18—26 квітня) IV з'їзд Рад СРСР.

1927 (16 жовтня) Встановлення семигодинного робочого дня.

1927 (20—29 листопада) X з'їзд КП(б)У.

1927 (2—19 грудня) XV з'їзд ВКП(б) — з'їзд колективізації.

1929 (квітень) XVI конференція ВКП(б).

1929 (травень) XI Всеукраїнський з'їзд Рад.

1929 (10—28 травня) V з'їзд Рад СРСР затвердив першу сталінську п'ятирічку.

1929 Організація першої МТС (Тилігуло-Березанський район на Миколаївщині).

1930 (червень) XI з'їзд КП(б)У.

1930 (червень—липень) XVI з'їзд ВКП(б) — з'їзд розгорнутого соціалістичного наступу по всьому фронту.

1931 (лютий) XII Всеукраїнський з'їзд Рад.

1932 (січень) XVII конференція ВКП(б). Директиви до складання другого п'ятирічного плану.

1932 (липень) III конференція КП(б)У.

1932 (10 жовтня) Закінчення будівництва Дніпрогесу.

1933 (24 січня) Постанова ЦК ВКП(б) про парторганізацію України.

1933 (лютий) I Всесоюзний з'їзд колгоспників-ударників.

1934 (18—23 січня) XII з'їзд КП(б)У.

1934 (червень) Перенесення столиці України з Харкова в Київ.

1934 (січень—лютий) XVII з'їзд ВКП(б) — з'їзд переможців, з'їзд побудови безкласового, соціалістичного суспільства.

1934 (28 листопада) Пуск Краматорського заводу.

1934 (1 грудня) Злочинницьке вбивство тов. С. М. Кірова троцькістсько-зінов'євською бандою вбивців.

1935 (січень—лютий) VII з'їзд Рад СРСР.

1935 (11—17 лютого) II Всесоюзний з'їзд колгоспників-ударників.

1935 (4 травня) Промова тов. Сталіна в Кремлівському палаці на випуску академіків Червоної Армії.

1935 (31 серпня) Перший рекорд вибійника шахти „Центральна-Ірміно" Олексія Стаханова (початок стахановського руху).

1935 (листопад) Перша Всесоюзна нарада робітників і робітниць стахановців.

1936 (12 червня) Опублікування проекту Конституції СРСР для всенародного обговорення.

1936 (грудень) Затвердження Сталінської Конституції СРСР Надзвичайним VIII Всесоюзним з'їздом Рад.

1937 (січень) Надзвичайний XIV з'їзд Рад УРСР. Прийняття Конституції УРСР.

1937 (11 грудня) Промова тов. Сталіна на передвиборних зборах Сталінської виборчої округи м. Москви.

1937 (12 грудня) Вибори до Верховної Ради СРСР.

1938 (12 січня) Перша сесія Верховної Ради СРСР.

1938 (26 червня) Вибори Верховної Ради УРСР.

1938 (жовтень) Вихід у світ „Короткого курсу історії ВКП(б)".

1939 (6 березня) Відкриття в Києві пам'ятника Т. Г. Шевченку.

1939 (10—21 березня) XVIII з'їзд ВКП(б).

1939 (18 червня) Відкриття в Каневі пам'ятника Т. Г. Шевченку.

1939 (1 серпня) Відкриття Всесоюзної сільськогосподарської виставки в Москві.

1939 (17 вересня) Промова по радіо голови Радн ркому СРСР тов. В. М. Молотова до громадян Радянського Союзу про події, викликані польсько-німецькою війною і про перехід Червоною Армією кордонів для захисту життя і майна населення Західної України і Західної Білорусії.

1939 (26 жовтня) Відкриття Українських Народних Зборів у Львові.

1939 (жовтень) Прийняття Українськими Народними Зборами декларації про встановлення Радянської влади в Західній Україні і про входження Західної України до складу УРСР.

1939 (1 листопада) Прийняття Позачерговою V сесією Верховної Ради СРСР першого скликання закону про включення Західної України до складу СРСР із з'єднанням її з УРСР.

1939 (15 листопада) Прийняття Позачерговою III сесією Верховної Ради УРСР закону про приєднання Західної України до УРСР.

1939 (4 грудня) Указ Президії Верховної Ради СРСР про утворення Волинської, Дрогобичської, Львівської, Ровенської, Станіславської і Тарнопольської областей у складі УРСР.

1939 (20 грудня) Указ Президії Верховної Ради СРСР про присвоєння тов. Сталіну звання Героя соціалістичної праці з врученням вищої нагороди СРСР — ордена Леніна.

1939 (24 грудня) Вибори в місцеві Ради депутатів трудящих.

1940 (28—30 червня) Звільнення Бесарабії і Північної Буковини спід гніту румунських бояр.

1940 (2 серпня) Прийняття VII сесією Верховної Ради СРСР першого скликання закону про включення Північної Буковини і Хотинського, Аккерманського та Ізмаїльського повітів Бесарабії до складу Української Соціалістичної Республіки.

ЗМІСТ

Передмова 3

Розділ I. **Населення території України з найдавніших часів до утворення Київської держави.**

1. Давній кам'яний вік (палеоліт) 5
2. Новий кам'яний вік (неоліт) 8
3. Епоха міді і бронзи 11
4. Кімерійці і скіфи 13
5. Грецькі колонії 15
6. Сармати, готи, гуни 18
7. Слов'янські племена 18

Розділ II. **Київська Русь і феодальні князівства.**

1. Зародження держави у східних слов'ян 23
2. Утворення і розквіт Київської держави 24
3. Суспільно-політичний лад Київської Русі другої половини X ст. і в XI ст. 28
4. Розпад Київської держави на феодальні князівства 30
5. Галицько-Волинське князівство 36
6. Культура Київської Русі 40

Розділ III. **Українські землі під владою монгольських завойовників.**

1. Монголи-завойовники і татаро-монгольське іго 48
2. Подніпров'я під владою татар 51
3. Галицько-Волинське князівство під владою татар 52

Розділ IV. **Україна під литовським панування̀м і загарбання її Польщею.**

1. Приєднання України до Литви і загарбання Галичини Польщею . 56
2. Підсилення влади Литви над Україною і загарбання західного Поділля Польщею 59
3. Напади Туреччини і Кримського ханства на Україну. Приєднання Чернігово-Сіверщини до Російської держави 62
4. Економічний розвиток України, закріпачення селян і виникнення козацтва 66
5. Установлення шляхетської „демократії" в Литовській державі і захоплення Польщею України. Люблінська унія (1569) 70
6. Культура України в XIV, XV і в першій половині XVI ст. . . . 75

Розділ V. **Боротьба українського народу проти шляхетської Польщі. Приєднання України до Росії.**

1. Боротьба українського народу з польським панування̀м у другій половині XVI і першій чверті XVII ст. (1569—1625) 78

2. Боротьба українського народу проти польського панування в 30—40-х роках XVII ст. 82
3. Визвольна війна українського народу проти шляхетської Польщі. Богдан Хмельницький. Приєднання України до Росії 85
4. Культурний рух на Україні в другій половині XVI і в першій половині XVII ст. 93

Розділ VI. **Україна в другій половині XVII і в XVIII ст.**

1. Боротьба Росії і України проти наступу Польщі в 50—60-х роках XVII ст. 98
2. Боротьба Росії і України проти наступу Туреччини 103
3. Україна в кінці XVII — на початку XVIII ст. 106
4. Україна в Північній війні 112
5. Реформи Петра I і колоніальна політика царизму на Україні . . . 117
6. Лівобережна Україна та Запоріжжя в 1720—1760 рр. 119
7. Боротьба українського народу на Правобережжі проти шляхетської Польщі у XVIII ст. 124
8. Посилення колоніального наступу царизму на Україну в другій половині XVIII ст. Приєднання Правобережної України до Росії . 128
9. Культура України в другій половині XVII ст. і у XVIII ст. . . . 131

Розділ VII. **Україна в першій половині XIX ст.**

1. Політика царизму на Україні в кінці XVIII ст. і в першому десятилітті XIX ст. 137
2. Вітчизняна війна 1812 р. 138
3. Розвиток економіки. Селянський рух 141
4. Декабристи 143
5. Миколаївська реакція 144
6. Т. Г. Шевченко. Кирило-Мефодіївське братство 146
7. Революція 1848 р. та її вплив у Росії і на Україні. Кримська війна 149
8. Західноукраїнські землі під владою австрійської монархії в першій половині XIX ст. 150
9. Розвиток культури на Україні в першій половині XIX ст. 155

Розділ VIII. **Розвиток капіталізму на Україні.**

1. Реформи 60—70-х років XIX ст. 162
2. Розвиток капіталізму в сільському господарстві України після реформи 1861 р. Селянський рух 166
3. Розвиток промисловості. Становище робітників 172
4. Народництво на Україні 176
5. Робітничий рух 178
6. Національний рух і розвиток української культури в другій половині XIX ст. 183
7. Західноукраїнські землі в другій половині XIX ст. 188

Розділ IX. **Україна в першій російській буржуазно-демократичній революції (1905—1907).**

1. Переддень революції 194
2. Початок революції 200
3. Всеросійський політичний страйк у жовтні 1905 р. 208
4. Грудневе збройне повстання 210
5. Другий період революції 214

Розділ X. **Столипінська реакція на Україні (1907—1912).**

1. Третєчервневий переворот 1907 р. Терор царського уряду проти робітників і селян 221
2. Аграрна політика Столипіна 224
3. Стан промисловості і робітничого класу України 229
4. Боротьба більшовиків проти ліквідаторів, одзовістів, примиренців та націоналістичних партій 231

Розділ XI. **Україна в роки нового революційного піднесення (1912—1914).**

1. Піднесення революційного руху 233
2. Партія більшовиків на чолі революційного піднесення 241
3. Національний рух у роки піднесення 246
4. Переддень імперіалістичної війни 248
5. Розвиток української культури на початку XX ст. 250

Розділ XII. **Україна в період першої імперіалістичної війни і другої російської буржуазно-демократичної революції (1914—1917).**

1. Виникнення і причини імперіалістичної війни 256
2. Наступ російських військ. Зайняття Галичини та Буковини . . . 260
3. Поразки російських армій на фронті, господарська розруха. Наростання антивоєнних настроїв у народних масах 261
4. Революційна боротьба робітників і селян напередодні лютневої революції 266
5. Лютнева буржуазно-демократична революція 1917 р. 270

Розділ XIII. **Велика Жовтнева соціалістична революція.**

1. Боротьба партії більшовиків за завоювання мас 276
2. Національний рух 282
3. Кінець двовладдя і підготовка партією більшовиків збройного повстання 286
4. Перемога Жовтневої соціалістичної революції в Росії і жовтневі бої на Україні 294
5. Перемога соціалістичної революції і встановлення влади Рад на Україні 299

Розділ XIV. **Іноземна воєнна інтервенція і громадянська війна на Україні (1918—1920).**

1. Початок воєнної інтервенції. Вітчизняна війна українського народу проти німецьких окупантів 307
2. Розгром петлюрівщини і воєнної інтервенції Антанти 312
3. Українська Радянська Соціалістична Республіка в 1919 р. 317
4. Денікінщина і її розгром 320
5. Війна з польськими загарбниками і розгром Врангеля 324

Розділ XV. **Перехід до мирної роботи по відбудуванню народного господарства (1921—1925).**

1. Радянська Україна після закінчення громадянської війни. Перехід до непу 331
2. Створення СРСР 336
3. УРСР під кінець відбудовного періоду 339

Розділ XVI. **Боротьба за індустріалізацію народного господарства (1926—1929).**

1. Перші успіхи індустріалізації 344
2. Перша п'ятирічка розвитку народного господарства 345
3. Національно-культурне будівництво на Україні 350

Розділ XVII. **Боротьба за колективізацію сільського господарства (1930—1934).**

1. Розгорнутий соціалістичний наступ 353
2. Перемога ленінсько-сталінської національної політики 357
3. УРСР на кінець першої п'ятирічки 360

Розділ XVIII. **Україна в період завершення побудови безкласового соціалістичного суспільства (1935—1940).**

1. Міжнародне становище СРСР. Дальше піднесення народного господарства УРСР і зростання матеріально-культурного добробуту мас 365
2. Прийняття і запровадження нової Сталінської Конституції 374
3. Ліквідація решток бухарінсько-троцькістських шпигунів, шкідників і зрадників батьківщини 379
4. Вибори у Верховні Ради СРСР, УРСР і в місцеві Ради депутатів трудящих 381
5. Озброєння партійних і непартійних більшовиків марксистсько-ленінською теорією. XVIII з'їзд ВКП(б) 385
6. Возз'єднання великого українського народу в єдиній Українській соціалістичній державі 388

Коротка хронологія 395

Редактор *М. І. Супруненко*
Літредактор *К. К. Панчул*
Вчений коректор *Б. Є. Козловський*

Технічний редактор *Д. Н. Зельдес*
Художній редактор *В. Г. Єгоров*
Випусковий *Є. Ц. Каганов*

БФ 1727. Зам. № 816. Вид. № 1041. Тир. 75.000 (1—10.000). Ф. пап. 62×92 *см*. Вага 35,5 *кг*. Пап. арк. $12^{7}/_{8}$. Друк. зн. в 1 пап. арк. 97 т. Здано д друкарні 15.VIII 1940 р. Підписано до друку 21.XI 1940 р.